

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМ. БОРИСА ГРІНЧЕНКА**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

Басенко Іван Володимирович

УДК 94(477)(=112.2):070.447(447-25):(05)"520*1"::=161.2+=161.1:"1914-1918"

ДИСЕРТАЦІЯ

**ОБРАЗ НІМЦІВ НА МАТЕРІАЛАХ ЩОДЕННОЇ УКРАЇНСЬКО- ТА
РОСІЙСЬКОМОВНОЇ ПРЕСИ КИЄВА
(СІЧЕНЬ 1914 – ГРУДЕНЬ 1918 РР.)**

Спеціальність 07.00.01 – Історія України

Галузь знань: Історія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ І. В. Басенко

Науковий керівник: Бетлій Олена Вячеславівна, кандидат історичних наук,
старший викладач

Київ – 2020

АНОТАЦІЯ

Басенко І. В. Образ німців на матеріалах щоденної українсько- та російськомовної преси Києва (січень 1914 - грудень 1918 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «Історія України». – Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ, 2020.

Національний чинник лежав в основі багатьох явищ Першої світової війни: пропаганди, мобілізації, біженства й репресивної політики щодо «чужинців», врешті-решт – деколонізації протиборчих багатоетнічних імперій. Для модерної історіографії Великої війни актуальною є проблема національних відображень: як спільноти уявляли себе, своїх союзників та ворогів. Чільне місце присвячено Німеччині – країні, що її переможці визнали винною у трагедії кровопролиття. На сьогодні реконструйовано сприйняття німців у пресі, художній літературі, агітматеріалах й візуальних джерелах держав Антанти. Однак, ці студії здебільшого пропонують погляд метрополій: британський, французький, російський або з США. Новітні дослідження мають переглянути цю універсалістську парадигму і, натомість, деталізувати уявлення на периферії імперій, позицію недержавних народів, самовизначення яких прискорила війна.

Німецька імперія була однією зі світових держав, чия військова, політична, економічна активність впродовж 1914 – 1918 рр. радикально вплинула на життя населення українських земель. Питання образу німців у громадській думці на українських теренах порушують вітчизняні й німецькі розвідки про переслідування іноземців-колоністів, представлення союзу з Центральними державами в українськомовній пресі та реакції населення на окупацію 1918 р. В продовження згаданих студій ця робота розкриває уявлення про німців у щоденній пресі Києва 1914 – 1918 рр. Об'єднання періодів війни та революції дає змогу простежити тяглість національних стереотипів і, одночасно, зміну реакцій преси. Завдяки комплексному аналізу газетних суджень встановлено вичерпну картину

сприйняття німців у Києві як центрі Південно-Західного краю, столиці УНР та Української Держави. Зіставлення видань різного напрямку і мови друку окреслює ідеологічно розмаїтий, поліетнічний інформаційний простір міста. Студія пояснює як політичні та національні переконання газет Києва визначили їхнє бачення Німеччини. І навпаки, образ німців як «іншого» допомагає зрозуміти місцевий образ «свого».

Джерельну базу роботи склали матеріали найбільших видань міста: українськомовних ліберальних / соціалістичних «Ради» (1914), «Нової ради» (1917–1918), «Робітничої газети» (1917–1918), «Народної волі» (1917) та «Боротьби» (1918); російськомовних ліберальних («прогресивних») «Киевской мысли» (1914–1918), «Последних новостей» (1914–1918) та «Южной копейки» (1914–1917, «Южная газета» з 05.07.1917), російських консервативних «Киевлянина» (1914–1918) та «Голоса Киева» (1918), російських націоналістичного «Киева» (1914–1916) і більшовицького «Голоса социал-демократа» (1917). Діяльність преси прояснюють справи фонду Тимчасового комітету у справах друку в місті Києві (ЦДІАК України, ф. 295), канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора (ф. 442), канцелярії комісара Тимчасового уряду у м. Києві (ДАК України, ф. 292), Управління преси та інформації Української Народної Республіки (ЦДАВО України, ф. 1113) та Німецької військової місії на Україні, м. Київ. (ф. 2601).

Наукова новизна одержаних результатів:

– вперше у вітчизняній історіографії здійснено комплексне дослідження образу німців у щоденній українсько- та російськомовній пресі Києва 1914 – 1918 рр. В дисертації представлено маловивчену проблему сприйняття німців на українських теренах в умовах Першої світової війни та Української революції.

– досвід київської преси розглянуто в контексті європейської атмосфери напруження передвоєнного періоду 1914 р. Розмежовано побутові уявлення і реакцію преси на міждержавні суперечності з Німеччиною. Встановлено залежність оцінок від напрямку і національних переконань видань: симпатія до «німецької демократії» чи «пруської аристократії», неприязнь та заздрість до

«німця-суперника». Українська «Рада» не поділяла російської імперської амбіції змагання з Берліном, конструювала національне «я» на протиставленні «відсталого» Росії та інакшої «цивілізованої» Німеччини.

– простежено участь російськомовної преси Києва в антинімецькій газетній кампанії Російської імперії 1914 – 1917 рр. Усталений підхід до вивчення суто образу ворога доповнено аналізом всього спектра уявлень. Це образ кайзера Вільгельма II, німецької влади та народу як винуватців війни; критика німецької культури; боротьба зі стереотипом кращої німецької військової дисципліни й техніки; образ звірства як засіб дегуманізації супротивника; проблема полону на війні; риторика внутрішнього ворога та підривної роботи Берліна; нарешті, кліше про Німеччину, що знесилюється як мотивація до перемоги. Встановлено, що плюралізм газетних суджень завадив створенню однозначного портрета ворога. Протиріччя зумовлювала зміна опису залежно від обставин, мети викладу, також – полеміка правої і прогресивної преси, світоглядні розбіжності публіцистів, нарешті – цензурний дозвіл будь-якої характеристики супротивника, що не шкодила воєнному зусиллю. Навіть на піку воєнної агітації восени 1914 р. ситуативне олюднення німців підважувало ефект очорнення. Опісля року війни повторення поступово вихолостило образ звіра.

– висновки роботи уточнюють загальноприйняте припущення про тотожність образу німців на теренах колишньої Російської імперії. Така оцінка справедлива для періоду до 1917 р., коли газети функціонували в межах російського інформаційного простору, а єдину українськомовну «Раду» було зупинено на час війни. Однак, це твердження не відображає реалій революції 1917–1918 рр., коли відроджена українськомовна преса сформувала осібне ставлення до німців. Деталізовано регіональну російську кампанію 1914–1918 рр. з дискредитації українського руху як «німецької інтриги». Представлено еволюцію українських поглядів: від вимушеного схвалення війни у серпні 1914 р. та революційної оборони навесні 1917 р. – до перегляду імперського образу «німця-ворога» восени 1917, надій на «німця-спільника» у захисті УНР від навали «великоросів-більшовиків», нарешті – суперечливих уявлень про «німецький порядок» в Україні

1918 р. Зіставлено судження поміркованих та радикально-лівих українських публіцистів, російської правої, ліберальної та більшовицької преси.

– встановлено, що незважаючи на війну та революцію тривкими у київській пресі виявились стереотипи німецької вдачі. Українсько- та російськомовні газети погоджувалася щодо оцінки німецьких чеснот, прагнули наслідувати Німеччину – кожна з груп – у розбудові власної національної держави.

Практичне значення одержаних результатів. Робота стане в пригоді для досліджень сприйняття німців на теренах України в ретроспективі та сучасності, підготовки монографій, статей, посібників, присвячених проблемі національних відображень, розробки тематичних навчальних курсів та лекцій для студентів вищих навчальних закладів, а також як інформаційна складова сучасних українсько-німецьких політичних і культурних заходів.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним дослідженням, в якому викладено авторський аналіз образу німців, що формувався й відтворювався у пресі Києва 1914 – 1918 рр.

Ключові слова: національні образи та стереотипи, образ німців, щоденна українськомовна й російськомовна преса, Київ, Перша світова війна, Українська революція 1917 – 1918 рр.

Статті, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Басенко І. Характеристика щоденної суспільно-політичної преси Києва за матеріалами цензурних звітів (1907–1916 рр.). // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2013. Т. 143. С. 15–20.
2. Басенко І. Образ німців у военній поезії: за матеріалами преси Києва (серпень – грудень 1914 р.) // Український історичний журнал. 2014. Вип. 3 (№516). С. 70–77.
3. Басенко І. Практика адміністративного та судового переслідування преси Києва за матеріалами цензурних звітів (1907 – липень 1914 рр.) // Український історичний збірник. 2014. Вип. 17. С. 132–141.

4. Басенко І. Образ німців у пресі Києва за доби революції (лютий – жовтень 1917 р.) // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2015. Т. 169. С. 30–35.

5. Basenko I. The Perception of Germany in the Kyivan Press: From Ukrainian People's Republic to the Hetmanate (November 1917 – December 1918) // *Kyiv-Mohyla Humanities Journal* 4: 2017. pp. 67–84.

6. Basenko I. The "German Intrigue" as an Element of the Anti-Ukrainian Campaign: A Case Study of Kyiv's Russian Language Press, 1914-18 // *East/West: Journal of Ukrainian Studies special edition: "Language, Identity, and Ideology in Ukrainian Media."* Eds. Svitlana Krys, Volodymyr Kulyk. Vol 5, no 2. 2018. pp. 149–173.

Статті, що додатково відображають наукові результати дисертації:

7. Басенко І. Образ війни у мирний час: представлення німецько-російського конфлікту у пресі Києва (січень – липень 1914 р.) // Глобальні військово-політичні протистояння у ХХ ст.: світовий та регіональний вимір (до 100-річчя початку Першої світової війни) : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя, 6–7 лютого 2014 р.). Запоріжжя : Інтер-М, 2014. с. 162–165.

8. Басенко І. Образ німецького кайзера Вільгельма II як призвідника «європейської катастрофи»: погляд преси Києва часів Першої світової війни, 1914–1917 рр. // Сучасні проблеми світового співтовариства та роль суспільних наук у забезпеченні його розвитку: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 13–14 березня 2015 р.). Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2015. С.10–15.

9. Басенко І. Явище «німецької орієнтації» в україномовній щоденній пресі Києва, березень – квітень 1918 р. // Україна та Німеччина: міждержавні відносини: збірник наукових праць / ред. кол. Владислав Верстюк (голова), Степан Віднянський, Руслан Пиріг, Ірина Матяш, Дмитро Веденєєв, Володимир Бойко, Дмитро Казіміров. Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2018. С. 116–125.

10. Basenko I. The WWI Propaganda Cliches Applied to the Modern Russo-Ukrainian conflict over the Donbas and Crimea Regions // *Multicultural Societies and their Threats: Real, hybrid and media wars in Eastern and South-Eastern Europe*. (Osteuropa vol. 10). ed. Nazarii Gutsul, Kristina Khrul. Berlin-Münster-Wien-Zürich-London : LIT Verlag. 2017. pp. 123–142.

11. Basenko I. The Great War and the Polish Question in Imperial Russia: A Case Study of Its Reflections in Kiev's Press, 1914–1917 // *Great Power Policies towards Central Europe, 1914–1945*. ed. by Aliaksandr Piahana. Bristol. 2019. pp. 129–152.

ANNOTATION

Ivan Basenko. The Image of the Germans: A Case study of Ukrainian- and Russian-language Daily Kyivan Press (January 1914 – December 1918).

A dissertation submitted in fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in History of Ukraine, specialty 07.00.01, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Borys Grinchenko Kyiv University, 2020.

A national issue was fundamental to the numerous processes of the First World War: it influenced propaganda and mobilization strategies, refugee crises, repressive policies against the "enemy aliens", and ultimately, decolonization of the belligerent multiethnic empires. Modern historiography of the Great War scrutinizes the problem of national images, i.e. how communities perceived themselves, their allies and foes. Profound attention is devoted to Germany, whom victorious Entente Powers held responsible for the outbreak of the war. Recent studies have successfully reconstructed the image of the Germans in press, fiction, agitation literature and visual sources of the Allied Powers. However, these surveys are mostly limited to the metropolitan – British, French, Russian or US point of view. New studies ought to revise this paradigm and, in turn, cover a perspective of imperial periphery – of various non-state peoples whose self-determination had been triggered by the war.

Being one of the contesting Great Powers, the German Empire has drastically affected life on the Ukrainian lands throughout the 1914–1918. Several Ukrainian and German surveys investigate the regional public opinion on the Germans, campaign

against the foreign colonists and the depiction of Brest-Litovsk Treaty in press of Ukrainian People's Republic (UNR). This paper aims to facilitate the research by presenting the image of the Germans in Kyivan dailies of 1914–1918. Joint study of the war and revolution periods allowed us to trace long-lived national stereotypes as well as situational reactions in media. Kyivan press represented pattern of thoughts, intrinsic to the imperial borderland province of Southwestern Krai, later on capital of the UNR and Ukrainian State. By comparing newspapers of different political direction and language the study reveals ideologically diverse, multiethnic informational space of Kyiv. The work seeks to explain, how these political and national beliefs had predetermined press' attitude towards Germany. And vice-versa, image of the German "other" helps to understand the local self-image.

The study is based on Kyiv's prominent daily newspapers: Ukrainian-language liberal / socialist *Rada* (1914), *Nova Rada* (1917–1918), press organ of the Ukrainian Social Democratic Labor Party – *Robitnycha Hazeta* (1917–1918), affiliated to the Ukrainian Social Revolutionary Party *Narodnia Volia* (1917) and *Borotba* (1918); Russian-language liberal ("progressive") *Kievskaiia Mysl* (1914–1918), *Poslednie novosti* (1914-1988) and *Iuzhnaia Kopeika* (1914-1917, *Iuzhnaia Gazeta* from July 5, 1917), Russian conservative *Kievlianin* (1914–1918) its 1918 successor *Golos Kieva*, Russian nationalist *Kiev* (1914–1916) and the Bolshevik *Golos sotsial-demokrata* (1917). Archive sources consulted include the materials of Provisional Committee on Press Affairs in Kyiv city (Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, f. 295), the office of Kiev, Podolia, and Volhynia General Governor (f. 442), the office of the Commissar of the Provisional Government in Kyiv (State Archive of Kyiv, f. 292), Office of the Press and Information of the Ukrainian People's Republic (Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine, f. 1113) and the German Military Mission in Ukraine, Kyiv. (f. 2601).

Novelty of the research:

– the study covers both the Ukrainian and Russian-language Kyivan press' perspectives. It establishes yet scarcely explored Ukrainian attitude towards the Germans during the First World War and Ukrainian Revolution.

– experience of the Kyivan press is analyzed within the context of international tensions of prewar 1914 Europe. The research identifies everyday perceptions as well as politically motivated reactions of press. This study determines connection between affiliations, national beliefs and subsequent opinions: press admiration of the “German democracy”, “Prussian aristocracy” or hatred and envy towards the “German rival”. Ukrainian *Rada* had not shared the Russian imperial ambition of rivalry with Berlin. Instead, it developed own national identity by comparing the allegedly “backward” Russia with the other “civilized” Germany.

– the paper investigates Kyiv’s Russian-language press participation in the anti-German 1914–1917 campaign of the Russian Empire. It revises the existing study of solely enemy image by including the whole pattern of contradictory opinions on Germany. It examines the image of Kaiser Wilhelm II, German authorities and people as warmongers, criticism of the German culture, struggle against stereotypes of the better German military discipline and equipment, notion of German atrocity as an instrument of dehumanization, problem of prisoners of war, concerns about enemy-alien and undermining activities of Berlin, lastly, rhetoric of Germany’s enfeeblement to motivate the war effort. Ultimately, pluralism of thoughts had prevented the creation of unanimous image of enemy. Various opinions were shaped because of volatile conditions, controversial agitation goals, dispute between the right and liberal press and, finally, different publicists’ worldview. Furthermore, censorship allowed any characteristic of the enemy, suitable to the war effort. Even at its peak during the fall of 1914, newspaper agitation had not demonized the Germans entirely, leaving a room for situational human portrait of the enemy. In about a year of fighting, constant repetition gradually weakened the originally strong image of the German brutality.

– the work corrects conventional assumption that the image of Germans was identical throughout the former Russian Empire. Such an assessment is valid for the period up to 1917, while newspapers performed within the Russian information space and the sole existing Ukrainian-language *Rada* was forcefully closed for the duration of the war. However, this statement does not reflect the reality of 1917–1918 revolution, when a revived Ukrainian-language press developed its own attitude towards the Germans.

Additionally, the study examines local 1914–1918 Russian campaign that discredited Ukrainian movement as a “German intrigue”. In contrast, paper presents evolution of Ukrainian views: from the unwilling approval of war in August 1914, revolutionary defense rhetoric in the spring of 1917 to the revision of the imperial image of the “German-enemy” in the fall of 1917, hope of a “German ally” protecting UNR from invasion of the “Russian Bolsheviks”, and finally, the ambiguous perception of the “German order” in 1918 Ukraine. The work compares all existing political affiliations of Kyiv press: Ukrainian moderate and radical-left wing newspapers, Russian right, liberal and Bolshevik press.

– in the final analysis, both Ukrainian and Russian national stereotypes about the Germans endured the Great war and 1917 revolution with no irreversible changes. Although war agitation attempted to question and alter traditional perceptions, it soon proved to be artificial and, as a result, completely discarded by 1918. Furthermore, Ukrainian- and Russian-language newspapers shared common inclination for the general German virtues. Each of the contesting national groups sought to follow German example in one’s own nation-state building.

Practical importance: this work contributes to the study of Ukrainian perception of the Germans. Its findings may be utilized in monographs, articles and textbooks, as well as in thematic university lectures dedicated to the problem of national images. It may serve as an informational opening to the modern Ukrainian-German cultural events.

Personal contribution: the author has performed this research independently. This Ph.D. dissertation presents author’s analysis of the image of the Germans that was formed and disseminated by the press of Kyiv throughout 1914 – 1918.

Keywords: national images and stereotypes, the image of the Germans, daily Ukrainian- and Russian-language press, Kyiv, World War I, 1917 – 1918 Ukrainian Revolution.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП	4
ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	10
1.1. Історіографія.....	10
1.2. Джерельна база дисертації.....	17
1.3. Методологія дослідження.....	26
СУДЖЕННЯ ПРО НІМЦІВ У ГАЗЕТНІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ МИРНОГО ЧАСУ (СІЧЕНЬ – ЛИПЕНЬ 1914 Р.).....	38
2.1. Повсякденні уявлення про німецьку націю	38
2.2. Газетна дискусія довкола міждержавних російсько-німецьких суперечностей	44
2.3. Висвітлення суспільних настроїв щодо німців під час Липневої кризи 1914 р.....	57
АНТИНІМЕЦЬКА ГАЗЕТНА КАМΠΑНІЯ ВОЄННОГО ЧАСУ (СЕРПЕНЬ 1914 – ЛЮТИЙ 1917 РР.).....	61
3.1. Патріотичне піднесення «війни 1914 року» та винайдення характеристики німця-ворога	62
3.2. Антинімецька риторика за умов затяжної «війни до перемоги» 1915 – 1917 рр.....	92
ГАЗЕТНІ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ НІМЦІВ ЗА РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ (ЛЮТИЙ 1917 – ГРУДЕНЬ 1918 РР.).....	133
4.1. Свобода преси і плюралізм думок щодо німців у 1917 р. (лютий – жовтень)	134
4.2. Переосмислення ролі Німеччини у часи Української Народної Республіки (листопад 1917 – квітень 1918 рр.).....	150
4.3. Сприйняття «німецького порядку» за доби Української Держави гетьмана Павла Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.).....	174
ВИСНОВКИ.....	195
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	204
ДОДАТКИ	292

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

«Н. р.» – «Нова рада»

«Н. Воля» – «Народна воля»

«Р. г.» – «Робітнича газета»

«К-н» – «Києвлянин»

«Г. К.» – «Голос Києва»

«К. м.» – «Києвская мысль»

«П. н.» – «Последние новости»

«Ю. к.» – «Южная копейка»

«Ю. г.» – «Южная газета»

ДАК – Державний архів міста Києва

Есдеки – соціал-демократи

Есери – соціалісти-революціонери

ЗМІ – засоби масової інформації, преса

Кайзермаріне – Імператорські військово-морські сили Німеччини

КВО – Київський військовий округ

ПТА (ПА) – Петроградське телеграфне агентство (Петроградське агентство)

США – Сполучені Штати Америки

ТУП – Товариство українських поступовців

УНР – Українська Народна Республіка

УПСР – Українська партія соціалістів-революціонерів

УПСФ – Українська партія соціалістів-федералістів

УСДРП – Українська соціал-демократична робітнича партія

УЦР – Українська Центральна Рада

ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади та управління
України, м. Київ

ЦДІАК – Центральний державний історичний архів України, м. Київ

ВСТУП

Актуальність теми. Національний чинник лежав в основі багатьох явищ Першої світової війни: пропаганди, мобілізації, біженства і репресивної політики щодо неблагонадійних груп «чужинців». Масштабний конфлікт сприяв зростові національної свідомості народів та призвів до розпаду одразу декількох протиборчих багатоетнічних імперій. Однією з актуальних проблем історіографії Великої війни є вивчення національних відображень: як спільноти уявляли себе, своїх союзників та ворогів. Чільне місце присвячено Німеччині – країні, що її переможці визнали винною у трагедії кровопролиття. На сьогодні реконструйовано сприйняття німців у пресі, художній літературі, агітматеріалах й візуальних джерелах держав Антанти. Однак, подібні студії здебільшого пропонують узагальнений погляд метрополій: британський, французький, російський або з США. Новітні дослідження мають переглянути цю універсалістську парадигму і, натомість, деталізувати уявлення на периферії імперій, позицію недержавних народів, національне самовизначення яких прискорила війна.

Німецька імперія була однією зі світових держав, чия військова, політична, економічна активність впродовж 1914 – 1918 рр. радикально вплинула на життя населення українських земель й змінила геополітичну ситуацію в регіоні. Питання образу німців у громадській думці на українських теренах порушують вітчизняні й німецькі розвідки про переслідування іноземців-колоністів, представлення союзу з Центральними державами в українськомовній пресі та реакції населення на окупацію 1918 р. В продовження згаданих студій ця робота розкриває уявлення про німців у щоденній пресі Києва 1914 – 1918 рр. Об'єднання періодів війни та революції дає змогу простежити тяглість національних стереотипів і, одночасно, зміну ставлення до німців. Дослідження не обмежується звичним для історіографії образом ворога, а охоплює всі можливі відображення. Встановлено вичерпну картину сприйняття німців у Києві як центрі Південно-Західного краю, столиці УНР та Української Держави. Порівняння видань різного напрямку і мови друку окреслює ідеологічно розмаїтий, поліетнічний інформаційний простір міста.

Студія пояснює як політичні та національні переконання українсько- й російськомовних газет Києва визначили їхнє бачення Німеччини. І навпаки, образ німців як «іншого» допомагає зрозуміти місцевий образ «свого».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане на кафедрі історії Національного університету «Києво-Могилянська академія» у рамках науково-дослідної теми «Україна в процесах соціокультурних трансформацій: історична спадщина та новітні прояви» (реєстраційний номер в УкрІНТЕІ: 0117U004140).

Мета і завдання дослідження. Метою є реконструкція образу німців, що формувався в українсько- і російськомовній щоденній пресі Києва напередодні та впродовж світової війни 1914 – 1918 рр. Для реалізації мети визначено завдання:

- 1) розглянути історіографію, джерельну базу та методи дослідження;
- 2) розкрити картину уявлень про німців у київській пресі напередодні Першої світової війни (січень – липень 1914 р.);
- 3) проаналізувати антинімецьку газетну кампанію воєнного часу (серпень 1914 – лютий 1917 рр.);
- 4) простежити зміну ставлення до німців українсько- та російськомовних газет Києва за доби Української революції (лютий 1917 – грудень 1918 рр.).

Об'єктом дослідження є матеріали провідних щоденних українсько- та російськомовних суспільно-політичних газет Києва, що відображають судження та стереотипи за доби Першої світової війни й Української революції 1917–1918 рр.

Предметом дослідження є образ німців, а саме спектр уявлень київської преси про німецьку етнічну, культурну і лінгвістичну спільноту у національній державі – Німецькій імперії та діаспору поза її межами (німецькі піддані-колоністи, російські піддані німецького походження, німецькі заробітчани та емігранти).

Методи дослідження. Дисертаційне дослідження виконано в рамках міждисциплінарного наукового напрямку імагології, що вивчає сконструйовані образи «іншого» та національні стереотипи. Імагологічний метод полягає в аналізі виявлених у тексті лексичних і фразеологічних засобів, що створюють певний образ. Проблему розглянуто у контексті подій і процесів Першої світової війни та

Української революції. Методологія передбачає відбір і зовнішню критику періодики, врахування чинників цензури і пропаганди у ЗМІ, кількісний та якісний контент-аналіз публікацій. Роль ЗМІ пояснює теорія масової інформації. В дисертації вжито модерністське трактування нації як «уявної/уявленої спільноти», що узгоджується з імагологічним підходом. За допомогою порівняльно-історичного методу розкрито схожість та відмінності сприйняття Німеччини у газетах різного напрямку й національної приналежності, досвід київської преси зіставлено із загальноросійським та у державах Антанти. Згідно з проблемно-хронологічним методом дослідження упорядковано за трьома періодами: довоєнний січень – липень 1914 р., участь Російської імперії у війні та 1917 – 1918 рр. Української революції. Для перших двох періодів проблему розбито на низку взаємопов'язаних тем, що їх обговорювали видання доби Романових. На зміну імперському нарративу революційні 1917 – 1918 рр. привнесли свободу слова й плюралізм суджень. Отже, дослідження організовано навколо позицій ключових політичних груп: видань українських соціалістів, російських прогресистів / соціалістів, російських правих; влітку-восени 1917 р. – більшовиків.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період січня 1914 – грудня 1918 р. Початок 1914 р. символічно співпадає із завершенням останньої серйозної міжнародної кризи передвоєнної доби – конфлікту між Німецькою та Російською імперіями довкола військової місії генерала Отто Лімана фон Зандерса у Константинополі. Верхня хронологічна межа узгоджується із Листопадовою революцією в Німеччині й закінченням Першої світової війни, зреченням гетьмана Павла Скоропадського і початком виводу німецьких військ з України.

Джерельна база дослідження. Основою дисертаційної роботи є щоденна суспільно-політична українсько- та російськомовна преса Києва. Щоденність періодики дозволяє відтворити канву подій та рефлексію публіцистів щодо неї. Суспільно-політичний тип видань був базовим для тогочасного інформаційного простору і відігравав провідну роль у формуванні громадської думки. Критерієм вибірки газет була їхня авторитетність та сталість виходу, охоплення всього політичного спектра преси Києва 1914 – 1918 рр. За напрямом це українськомовні

«прогресивні» (ліберальні та / або соціалістичні) «Рада» (1914), «Нова рада» (1917–1918), «Робітничча газета» (1917–1918), «Народна воля» (1917) та «Боротьба» (1918); російськомовні «прогресивні» «Киевская мысль» (1914–1918), «Последние новости» (1914–1918) та «Южная копейка» (1914 – 1917, «Южная газета» з 05.07.1917), праві консервативні «Киевлянин» (1914–1918) та «Голос Киева» (1918), націоналістичний «Киев» (1914–1916) і більшовицький «Голос социал-демократа» (1917). Поза фокусом дослідження залишено виразників інтересів національних меншин – щоденну газету польською мовою «Dziennik Kijowski» та чеський «Čechoslovan». До роботи залучено архівні джерела, що прояснюють умови діяльності київської преси. Це справи фонду Тимчасового комітету у справах друку в місті Києві (ЦДІАК України, ф. 295), канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора (ф. 442), канцелярії комісара Тимчасового уряду у м. Києві (ДАК України, ф. 292), Управління преси та інформації Української Народної Республіки (ЦДАВО України, ф. 1113) та Німецької військової місії на Україні, м. Київ. (ф. 2601).

Наукова новизна одержаних результатів. Вперше у вітчизняній історіографії здійснено комплексне дослідження образу німців у пресі Києва 1914 – 1918 рр. Дисертація висвітлює маловивчену специфіку сприйняття німців на українських теренах в умовах Першої світової війни та Української революції. Усталений підхід до дослідження суто образу ворога в роботі розширено і доповнено аналізом всього спектру уявлень про німців. Завдяки широким хронологічним межам роботи виокремлено мінливі реакції преси та тяглі у часі стереотипи про німців. Вперше зіставлено локальні український і російський національні погляди. Висновки роботи корегують загальноприйняте припущення про тотожність образу німців на теренах колишньої Російської імперії. Справедливе для періоду до 1917 р. це твердження, однак, не відображає реалій Української революції 1917–1918 рр., коли сформувався осібний український образ. Подальшого розвитку набула проблема сприйняття німців-колоністів, суспільної реакції на прихід німецького війська та німецько-українських взаємовідносин у 1918 р.

Практичне значення одержаних результатів. Робота стане в пригоді для дослідження сприйняття німців на українських теренах, підготовки монографій, статей, посібників присвячених проблемі національних відображень, розробки тематичних навчальних курсів та лекцій для студентів вищих навчальних закладів, а також як інформаційна складова сучасних українсько-німецьких політичних і культурних заходів.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним дослідженням, в якому викладено авторський аналіз образу німців, що формувався й відтворювався у пресі Києва 1914 – 1918 рр.

Апробація результатів дисертації. Основні положення роботи оприлюднено у доповідях на міжнародних та українських наукових конференціях, школах, семінарах, а саме: науково-дослідному семінарі «Київ як текст» (Україна, Київ, 2012), міжнародній науково-практичній конференції «Глобальні військово-політичні протистояння у ХХ ст.: світовий та регіональний вимір (до 100-річчя початку Першої світової війни)», (Україна, Запоріжжя, 2014), міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні проблеми світового співтовариства та роль суспільних наук у забезпеченні його розвитку» (Україна, Одеса, 2015), літній школі «Мультикультуралізм у Східній Європі: концепти, сценарії, стратегії» (ФРН, Гіссен, 2015), міжнародному практичному семінарі «Мультикультурні суспільства і їхні загрози: реальні, гібридні та медіа війни у Східній Європі» (ФРН, Гіссен, 2016), міжнародній майстерні «Нові підходи до вивчення регіональних конфліктів у Східній Європі» (Україна, Київ, 2017), міжнародній конференції «Переосмислення Революції 1917 року: війна, революція і державність в Україні» (Україна, Київ, 2017), міжнародній науковій конференції «Україна та Німеччина: міждержавні відносини в 1918 – 1924 рр.» (Україна, Чернігів, 2018), міжнародній конференції «Множинність виходів з війни: досвід міст Східного фронту» (Україна, Львів, 2018), конференції молодих науковців «Націоналізуючи та демократизуючи держави: виклики та підходи» (Литва, Вільнюс, 2018).

Публікації. Основний зміст та результати дослідження викладено в 11 одноосібних публікаціях, з яких 4 – у фахових виданнях, визначених переліком

ДАК МОН України, 1 – в українському англomовному електронному виданні, включеному до міжнародної наукометричної бази Web of Science: Emerging Sources Citation Index, 1 – у закордонному періодичному виданні, 2 – у закордонних збірниках, 3 – інших наукових виданнях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів в яких виділено 11 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (2593 позиції), додатків «А», «Б» і «В». Повний обсяг дисертації – 403 сторінки, з них 203 сторінки основного тексту. У назвах публікацій газет збережено оригінальний правопис. Датування виконано згідно з григоріанським календарем, однак посилання на числа використаних періодичних видань наведено згідно з їхнім оригінальним датуванням.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія

В дисертаційній роботі використано літературу, яку тематично можемо поділити на дві групи: контекстотворчі студії з історії Першої світової війни, українського питання в Російській імперії та Української революції 1917–1922 рр., що побіжно торкаються проблеми національних відображень; а також – спеціальні дослідження образу німців в українсько-, німецько- російсько- та англomовній історіографії. Спеціальні студії згруповано за предметом дослідження: спершу розглянуто українсько- й німецькомовні роботи, що вивчають сприйняття німців на українських теренах, опісля – німецько-, російсько- та англomовні праці, що розкривають тогочасні російські (загальноросійські) уявлення про німців.

До контекстотворчих студій належать роботи Еріка Гобсбаума [1] та Генрі Кіссинджера [2], що знайомлять з європейським світоглядом доби, дослідження Фріца Фішера [3–5], Анніки Момбауер [6], Крістофера Кларка [7] – що розкривають контрoверсію проблеми походження війни та узагальнюючі праці з її історії Джона Кігана[8], Найала Фергюсона[9; 10], Майкла Ховарда [11] та Х'ю Стрекана [12]. Вищезгадані дослідження об'єднує увага до громадської думки, настроїв населення як чинника Першої світової війни. Проблемі «цивілізаційного конфлікту» та спробам інтелектуалів пояснити і виправдати війну присвячено збірник праць «Культура і війна, письменники, митці та інтелектуали у Першу світову війну» [13] та роботу Юргена й Вольфганга Унгерн-Штернбергів [14]. Питання патріотизму та пропаганди у Німеччині періоду війни 1914–1918 рр. висвітлено Девідом Велчем [15], суспільно-політичних потрясінь й антивоєнного руху – Френсісом Карстеном [16]. Аналогічні процеси у Російській імперії досліджують Домінік Лівен [17] та Пітер Гатрел [18; 19]. Веяс Ліулевічус розглядає

феномен «Drang nach Osten» («натиск на Схід» з нім.) німецької військової окупації часів Першої світової війни. Кліше на позначення німецької експансії: завоювання, колонізації, культурної германізації та економічного проникнення, що було популярним серед тогочасних німецьких та слов'янських націоналістів [20]. Проблему націоналізму в Російській імперії досліджують Андреас Каппелер [21] та Олексій Міллер [22; 23]. Вплив світової війни на розпад і деколонізацію імперії Романових вивчають Авіель Рошвальд [24], Джошуа Санборн [25], Ерік Лор [26], Борислав Чернев [27] та Роман Шпорлюк [28]. Про українську перспективу вивчення історії Першої світової війни розмірковують Гвідо Гаусман, Олена Бетлій, Марк фон Гаген та Борис Колоницький. Дослідники роблять висновок про потребу включення українського виміру у ширшу, європейську картину війни, синхронне дослідження процесів Першої світової війни та українського націє- і державотворення [29]. Історію українських земель у Першій світовій війні представлено в роботі Олександра Реєнта та Олександра Сердюка [30], збірнику статей «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна» [31]. Побутове життя відображено у працях Володимира Молчанова [32], Оксани Вільшанської [33; 34] та Олени Бетлій [35–38], докторському дисертаційному дослідженні Тимофія Герасимова [39]. Політичне українське питання розглянуто у роботі Володимира Головченка та Валерія Солдатенка [40], а також у перших двох томах «Політичної історії України. XX століття» [41; 42], вплив Центральних держав – у монографіях Олексія Кураєва [43] та Марка фон Гагена [44], колективному дослідженні «Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки» [45]. Стаття Олександра Цвіркуна знайомить зі ставленням російської преси й громадськості до українського питання у роки війни [46]. Період Української революції 1917–1918 рр. розглянуто на основі однойменного нарису [47] та монографії Владислава Верстюка про селянський повстанський рух на Україні [48].

Дослідження образу німців є елементом модерного, антропологічного підходу до історії Першої світової війни. Незважаючи на актуальність, український вимір проблеми залишається порівняно маловивченим. Опосередковано питання торкаються дослідники українсько-німецьких взаємозв'язків: вітчизняні – Олексій

Кураєв [43], Володимир Перепадя [49] та Руслан Пиріг [50–53], з української діаспори – Ігор Каменецький [54], німецькі науковці Клаус Ремер [55], Петер Боровски [56], Франк Гольчевські [57] та Гвідо Гаусманн [58–60]. Висвітлено стратегічні плани й політику Німецької імперії щодо українських земель. Відносини між діячами українського руху і представниками уряду Німеччини екстрапольовано на настрій ширших верств суспільства. Цікавими для дисертації є стаття Рікардо Бавая про українське питання в німецьких ЗМІ [61] та стаття Олександра Маєвського, що знайомить із російськими візуальними образами Першої світової війни, зокрема, образом німця-ворога [62]. Німецьке питання на українських землях Російської імперії вивчають співробітники Центру українсько-німецьких досліджень Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара: Світлана Бобилєва [63–65], Оксана Безносова [66; 67] та Олександр Кадол [68–70]. У фокусі їхніх досліджень – кампанія супроти «засилля» німецьких колоністів у Північному Причорномор'ї. Важливими для реконструкції образу німців на українських землях імперії є докторська дисертаційна робота Тимофія Герасимова [39] й кандидатські – Євгена Джумиґи [71] та Руслана Куцика [72]. Вивчаючи повсякденне життя міського населення Південно-Західного краю Тимофій Герасимов розкриває питання воєнної пропаганди, ставлення мешканців до супротивника, міжетнічних конфліктів та феномену внутрішнього ворога. Ці ж теми на прикладі Одеси 1914 – 1917 рр. студіює Євген Джумиґа. Руслан Куцик розглядає воєнну агітацію у пресі Південно-Західного краю як приклад імперської інформаційної політики. Дослідник окреслює характерні для тогочасних ЗМІ прийоми маніпулювання громадською думкою й демонізації німця-ворога. Щодо революційного періоду 1917 – 1918 рр., то найбільш релевантними є студія Василя Расевича про реакцію українського селянства на прихід чужоземного війська у 1918 р. [73] та розвідка Маріана Лушната-Ціглера про зображення союзу з німцями в українській національній пресі у січні – квітні 1918 р. [74].

Дисертаційна робота також спирається на німецькомовну історіографію російського образу німців. Це дозволяє порівняти київський досвід із загальноросійським. Базовим є багатотомне дослідження «Західно-східні

відображення» («West-ostliche Spiegelungen») – проєкт, започаткований у 1980-х рр. в місті Вупперталь, Федеративної Республіки Німеччина, під керівництвом літературознавця Льва Копелева. В роботі було використано праці, що входять до 4-го тому (2006) серії «Б» «Німці і Німеччина з російської точки зору, 19–20 століття: Від реформ Олександра II до Першої світової війни» [75] та збірника «Спокуса владою. Росіяни й німці у Першу та Другу світові війни» [76].

Науковці проєкту здійснили комплексне дослідження образу німців у російській громадській думці, історії, літературі та поезії, образотворчому мистецтві і музиці кінця XIX – початку XX ст.. Базу знань, необхідних для даної дисертації формують статті Ольги Майорової [77], Ольги Лебедевої та Олександра Янушкевича [78], Світлани Оболенської [79], Андреа фон Кноопа [80] та Аарона Дж. Коена [81]. Проаналізувавши петербурзькі та московські газети і журнали, дослідники виокремили низку проблем, насамперед: побутового невдоволення, іронії російського суспільства щодо інакшості німців, еволюції «німецького питання» автономії балтійських губерній та виникнення політичного германофобства за результатами Франко-пруської війни 1870–1871 рр. Зовнішньо-політичні та економічні причини посилення російської агресивності щодо кайзерівської Німеччини впродовж останньої передвоєнної декади розкрито в роботі Маргарет Буш [82]. Водночас, феномен проницецької орієнтації вивчено у роботі Миколи Плотнікова та Модеста Колерова [83]. Через схожість політичних режимів двох країн, ліві й ліберальні кола в Російській імперії порівнювали себе із німецькою соціал-демократією, – сприймаючи успішну модель «німецької демократії» як прообраз майбуття Росії.

На основі кореспонденції й щоденників, преси, агітплакатів, публічних промов та памфлетів, мемуарів висвітлено мозаїку уявлень різних верств російського суспільства під час Першої світової війни. Зокрема, корисною для нашого дослідження була розвідка Євгенія Сергєєва, що розкриває ставлення російської еліти до Німеччини у переддень конфлікту [84], статті Дмитра Олейнікова [85] про крах старого лицарського кодексу поведження із супротивником і озлоблення на війні, Тетяни Філіпової [86] – про сатиричне

зображення ворога у пресі. Микола Плотніков та Модест Колеров [87] знайомлять із явищем відторгнення німецької «культури ворога». Дослідники аналізують кліше німецької бездуховності та матеріалізму, цивілізаційного філістерства, «машинного утилітаризму», безбожництва, що були висунуті російськими мислителями і розтиражовані ЗМІ. Реакцію петербурзької наукової спільноти вивчає Володимир Єсаков [88]. Студії Лариси Коровіної [89] та Ірини Кознової [90] розкривають образ німців у солдатському і селянському середовищі. Антинімецькі настрої міського населення на прикладі Московського погрому 1915 р. студіює Людмила Гатагова [91], ставлення обивателів до внутрішнього «німецького засилля» та шпигуноманії – Володимир Фед'юк [92], до німецьких військовополонених – Дмитро Люкшин [93]. Нарешті, метаморфози сприйняття Німеччини за революційної доби 1917 р. розкриває Борис Колоницький [94].

Російське уявлення про Німеччину 1914 – 1918 рр. представлено в російськомовній історіографії. Світлана Оболенська [95–100] аналізує елітарний та народний погляди на німців впродовж «довгого» XIX сторіччя на матеріалах народної творчості, мемуаристики та епістолярного жанру. Оболенська доводить, що для російської громадськості Німеччина була найдоступнішим зразком європейської культури – на порівнянні із німцями конструювалась модерна російська ідентичність. Схожого висновку доходить Олександр Голубєв, представляючи німців як складову російського стереотипного уявлення про Захід [101]. Сучасна російська історіографія проблеми також включає дослідження Олени Кострикової [102; 103], Євгенія Сергєєва [104], кандидатські дисертації Олександра Ладигіна [105], Сергія Юртаєва [106], Євгенія Жарких [107] та Бориса Котова [108]. Найрелевантнішим для дисертації є дослідження передвоєнного образу Німеччини Борисом Котовим [109–114]. Автор деталізує період загострення зовнішньополітичного протиборства двох країн у 1912–1914 рр. Висвітлюється реакція російської преси на нову програму озброєнь Німеччини, Цабернський інцидент, Константинопольську місію генерала Отто Лімана фон Зандерса, «газетну війну» і суперечку довкола торгового договору.

Стрижневою для російської історіографії є проблема образу німців як ворога у Першій світовій війні [115, с. 142, 154]. Проблему узагальнено в монографії Олени Сенявської [116]. Дослідниця робить висновок про розбіжності між пропагандою «ворога-звіра» та побутовими уявленнями, сформованими на основі особистого досвіду вояків. В результаті зтяжнього конфлікту інакший, «олюднений» образ німця взяв гору над нав'язаним державою пропагандистським конструктом. В дослідженні також використано дисертацію Ігоря Богомолова, присвячену образу супротивника в російській періодиці 1914–1915 рр. [117]. Автор деталізує газетну риторику «німецького звірства», «внутрішнього засилля», зверхності бойового духу російського бійця над німецьким технічним генієм. Робота дає широкі можливості для порівняння риторики загальноросійських та київських видань. Пропагандистський вплив ЗМІ на формування образу ворога також проаналізовано у розвідках Миколи Юдіна [118–120], Костянтина Пахалюка [121] та Дмитра Гужви [122]. Варто також зауважити праці Світлани Оболенської [98; 99], Дмитра Олейнікова [123], Тетяни Філіпової [124], Дмитра Люкшина [125], Ірини Белової [126], Костянтина Пахалюка [127–129], Ірини Павлової та Тетяни Івлевої [130] – присвячені ставленню російського простолюду до німецької меншини в Російській імперії, ворожих військовополонених та, загалом, Німеччини в ході конфлікту. Проблему взаємовідносин і лояльності російських німців до імперії вивчають Сергій Баах [131] і Тетяна Чернова-Деке [132]. Еволюцію поглядів російської консервативної еліти та правих політиків висвітлюють Олександр Репніков [133], Олександр Іванов [134] та Вадим Колмаков [135]. Уявлення вояків царської армії про ворога вивчають Павло Култишев [136] та Ольга Поршнева [137–139], феномен фронтового братання із супротивником на російському фронті – Сергій Базанов [140], та Юрій Бахурін [141]. Досвід російських військовополонених та цивільних інтернованих осіб в Німеччині аналізують Оксана Нагорна [142] та Костянтин Пахалюк [127].

Англомовна історіографія проблеми зосереджена переважно на вивченні суспільних поглядів і національних стереотипів мешканців Німеччини та Великобританії [143–148], а також США [149–152]. Російській специфіці

присвячено розвідку Оксани Нагорної [153] про військовополонених та Лаури Енгельштайн [154] – про прикордонне польське місто Каліш як символ «німецького звірства» на Східному фронті. Масову патріотичну культуру низів в Російській імперії на матеріалах лубочної творчості про німців реконструює Губертус Ян [155]. В дисертації використано монографію Еріка Лора [156], що розкриває природу проблеми «внутрішніх німців» в імперії Романових: становлення російського націоналізму, соціально-економічну неприязнь населення до іноземців взагалі і німців зокрема, взаємозв'язок між політикою уряду та настроями громадськості. Лор доходить висновку, що протиправне, насильницьке розв'язання державою «німецького питання» було однією з передумов краху царського режиму. Зв'язок антинімецьких настроїв із явищем воєнної шпигуноманії досліджує Вільям Фуллер [157]. Йому належить висновок про руйнівні наслідки шпигунської істерії в Росії 1915–1916 рр. Популярна риторика зради вкупі з широким тлумаченням поняття «внутрішній ворог» створили загальну атмосферу недовіри. Її логічним підсумком стало упередження щодо «німецької зради» самої династії Романових.

Впродовж останніх двох десятиріч зростає увага дослідницької спільноти до проблеми національних відображень періоду Першої світової війни. Питання образу німців порушують як загальні роботи з історії Великої війни 1914 – 1918 рр., так і низка спеціальних досліджень: національних стереотипів, світогляду суспільств протиборчих держав. Англomовна історіографія спирається на періодику, художню літературу й візуальні матеріали країн Західної й Центральної Європи, США, водночас, російсько- й німецькомовні дослідження ґрунтовно розкривають загальноросійський погляд на німця-супротивника. Попри зусилля окремих українських і німецьких дослідників, маловивченим лишається досвід українських теренів. Питання ставлення до німців у пресі регіону потребує комплексного підходу: порівняння позицій видань різного напрямку та мови друку, охоплення всього спектру суджень, виявлення стереотипів і плинних реакцій щодо німців у ЗМІ.

1.2. Джерельна база дисертації

Джерельною базою дисертаційної роботи є найбільші щоденні газети Києва, що виходили протягом 1914 – 1918 рр. Обрана преса належить до розряду легальної і неофіційної, за мовою й політичним напрямом розподіляється на українськомовні «Раду» (1914), наближену до соціалістів-федералістів «Нову раду» (1917–1918), орган соціал-демократів «Робітничу газету» (1917–1918) видання, приналежні до українських соціалістів-революціонерів «Народну Волю» (лише 1917), та «Боротьбу» (лише 1918); російськомовні «прогресивні» «Киевскую мысль», «Последние новости» та «Южную копейку» («Южную газету» з 05.07.1917.), правий консервативний «Киевлянин», націоналістичний «Киев» (1914–1916). Для вичерпної репрезентації політичних сил у місті за революційної доби робота включає більшовицький «Голос социал-демократа» (1917) та російський правий «Голос Киева» (1918). Детальніше ознайомитись із політичним напрямом видань та персоналіями відомих дописувачів / журналістів можна у додатку «А» дисертаційної роботи. Поза межами дослідження залишено російськомовну бульварну «Вечернюю газету», яка за змістом і типом ідентична «Последним новостям» [158, арк. 60–61 зв.], а також періодику польської та чеської громад міста – газети «Dziennik Kijowski» [158, арк. 65] та «Čechoslovan» [158, арк. 53–54 зв.]. Висвітлити характеристику видань та умови їхнього виходу допоможуть матеріали Київського тимчасового комітету у справах друку (ЦДІАК України, ф. 295), канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора (ф. 442), канцелярії комісара Тимчасового уряду у м. Києві (ДАК України, Ф.292), Управління преси та інформації Української Народної Республіки (ЦДАВО України, ф. 1113) та Німецької військової місії на Україні, м. Київ. (ф. 2601).

На початку ХХ сторіччя Київ був найбільшим видавничим центром Південно-Західного краю [32, с. 181]. У 1914 р. у місті діяли 96 періодичних видань, 20 з яких були щоденними. Середній загальний тираж розподілявся поміж 73-ма російськими органами друку (339250 примірників), 14-ма українськими

(«малоросійськими») (24070 прим.), 4-ма польськими (14900) та 3-ма єврейськими (2550 прим.), одною чеською газетою (2600 прим.) [158, арк. 52–53]. Основну роль відіграла щоденна суспільно-політична преса, частка якої складала 61 % від абсолютного тиражу періодики (235 із 383 тис. прим.) [158, арк. 11–16 зв., 52–53]. Такий обсяг сповна покривав потреби населення міста, яке у січні 1913 р. нараховувало близько 594000 чоловік [159]. Деяка частина номерів великих газет розсилалася передплатникам у провінцію та поширювалась через мережу кіосків на залізничних станціях. Для прикладу, партії від декількох і до сотень номерів «Киевлянина» надсились у містечка Київської губернії і сусідніх губерній [160, арк. 27–28; 161, арк. 24]. В одиничних випадках газета сягала Варшави, Мінська і навіть Стокгольму та Копенгагену [160, арк. 54; 161, арк. 24, 29]. Періодика була доступною для населення: річна передплата на найдешевшу «Южную копейку» становила 3,5 руб./рік, а на солідні «Киевскую мысль» та «Киевлянина» – 11–12 руб./рік [158, арк. 11–13]. Відомості про наклад, вартість та період виходу решти видань подано в таблиці «В. 39» Додатку. Згідно з дослідженням Володимира Молчанова у 1913 р. на культурні та інформаційні потреби київські робітники в середньому витрачали близько 5,6 руб./рік (1% річного доходу), а жінки-робітниці – 9,6 руб./рік (2,6% річного доходу); найбільші ж витрати на пресу і книги у розмірі 25 руб./рік (2% річного доходу) належали сімейним вчителям [32, с. 181–182].

Щорічні звіти Київського тимчасового комітету у справах преси характеризують основні щоденні газети 1914 – 1915 рр. Лояльним до влади цензори визнавали «незалежний орган національно-монархічного спрямування» «Киевлянин». За їхніми спостереженнями, це найзмістовніше праве видання, втім, поступалося популярністю опозиційній лівій «Киевской мысли» [158, арк. 55 зв.]. Про «Киев» цензори відгукувались як про новостворену газету, що гаряче захищала принципи «Православ'я, Самодержавства та Російської народності». «Киев» приділяв значну увагу «національній і культурній єдності» Росії та був запеклим противником «українсько-мазепинських сепаратистів і... євреїв» [158, арк. 58 зв.].

Найбільша група київських газет – російськомовні «прогресивні», знаходилась «у володінні чи під опікою єврейської інтелігенції» й перебувала в опозиції до правлячого режиму. «Прогресисти» виступали за реформування країни на засадах верховенства права, соціальної рівності та демократії. Цензори закидали прогресивній періодиці маніпуляцію, розбещення суспільства «псевдоліберальними ідеями», космополітизм, неповагу до християнства і православ'я, уряду і російської державності. Втім, із початком війни прогресивні видання практично припинили обговорення гострих суспільно-політичних питань [158, арк. 54]. Флагманом напрямку була «Киевская мысль». Газета користувалась попитом серед чиновництва, духовенства, офіцерства і «навіть у народних масах» – завдяки безкоштовному поширенню використаних номерів для народних вчителів і сільської влади, знижкам на передплату і широкій мережі збуту [158, арк. 56-57]. Чиновники Тимчасового комітету писали про «несказанну шкідливість» «К. м.»: остання пропагувала соціал-демократичні ідеї, підтримувала робітничий рух, українську і польську «сепаратистські тенденції». З початком війни газета також перетворилась на безсторонній інформаційний бюлетень [158, арк. 57 зв.]. Решта видань напряму, найперше «Южная копейка» та «Последние новости» – належали до типу бульварних. Згідно з цензурним звітом, ці газети «приймали маску “опозиційного” і “прогресивного” органу» та були «підголосками» солідних ліберальних видань [162, арк. 303 зв.–304 зв.]. У другій половині 1915 р. цензори констатували, що «під впливом наших військових невдач і нещастя почались хвилювання у різних верствах суспільства» і київська ліва періодика, за прикладом «столичної», поновила антиурядові виступи [158, арк. 113].

Польський «Dziennik Kijowski» та чеський «Čechoslovan» традиційно «задовольняли культурні потреби» національних меншин краю [158, арк. 53 зв.]. Водночас, «єврейські» видання на їдиш або івриті «не мали значного суспільного або політичного значення» [158, арк. 54 зв.]. Що ж до українських видань то вони, на думку цензорів, виражали погляди «не малоросійської гілки російського народу, а тільки... “української” літературно-політичної партії, з її шкідливими ідеями національно-культурної осібності» [158, арк. 54]. Найвпливовіший орган українців

– «Рада» популяризував «“український” сепаратизм», соціал-демократію та класову боротьбу [158, арк. 62 зв.]. Загалом, до війни Київ був центром друкованої продукції на «малоросійському наріччі», але одразу ж по оголошенні воєнного стану за рішенням військового відомства було призупинено чотири найбільших видання: «Раду», «Маяк», «Літературно-науковий Вістник» і «Світло»; решта закрились самі [158, арк. 63]. Підставою для переслідування стало викриття контактів українського руху в Росії із «галицькими українцями», які змагались за «утворення, з німецькою допомогою, із Малоросії “самостійної Української держави”» [158, арк. 63–65]. Як наслідок, з української періодики у Києві продовжили діяти лише «два крихітних сумирних журнальчики – “Рідний край” та “Молода Україна”» [158, арк. 63]. Згідно з постановою головного начальника Київського військового округу від 31 січня 1915 р. всі ці видання були зобов’язані перейти на «загальноприйнятий російський правопис». Це означало остаточне закриття, оскільки «політичні та літературні діячі українського руху... дорожили фонетичним правописом як і штучною новоствореною “українською мовою”» та не погодились на цю умову [158, арк. 122].

Лютнева революція 1917 р. легалізувала українські соціалістичні партії й посприяла відродженню національної періодики. Поза тим, в інформаційному просторі міста, як і раніше, домінували прогресивні російськомовні видання [163, с. 108]. Дослідник історії української журналістики Олександр Мукомела характеризує щоденні «Нову раду», «Робітничу газету» та «Народну Волю», як найвпливовіші видання, що ретранслявали позицію політичних сил Центральної Ради. «Нова рада» була відродженням «Ради» 1914 р. Основу редакційного комітету видання склали члени Української партії соціалістів-федералістів. Зі здобуттям у червні 1917 р. національної автономії «Нова рада» стала рупором політики УЦР. «Робітнича газета» – партійний орган ЦК УСДРП, репрезентувала інтереси українського робітництва, «Народна воля» – наймасовіше видання українських есерів, що опікувалась передовсім долею селянства. Незважаючи на розбіжності, всі газети поділяли принципи соціалізму та демократії,

солідаризувались у питанні національно-культурної автономії, а з проголошенням у січні 1918 р. Четвертого Універсалу – Української державності [164, с. 48–64].

Із революцією російські праві видання втратили державну підтримку. Непримиренний до українського руху та соціалізму «Киевлянин» перейшов в опозицію до влади. Дотаційний «Киев» закритися з економічних причин ще наприкінці 1916 р. [165, с. 259]. Натомість у березні 1917 р. з'явився його ідейний антипод, більшовицький «Голос социал-демократа». До закриття у жовтні 1917 р. газету видавав Київський комітет Російської соціал-демократичної робітничої партії [166, с. 29–31]. Надалі, окрім лютневої окупації Києва 1918 р., більшовицьких видань у місті в розглянутий період не існувало [164, с. 97].

Реконструювати співвідношення сил у місті можливо за результатами липневих виборів 1917 р. до Київської міської думи. Їхні підсумки логічно екстраполювати і на політизовану київську пресу: позапартійний блок російських виборців, за який агітував «Киевлянин» [167]), набрав 15 %, соціалістичний блок («Киевская мысль» [168]) – 37 %, російські кадети («Последние новости» [169] та «Южная газета» [170]) отримали 9 %, українські партії в сумі отримали – 21%, а більшовики – 6% голосів [171]. Національне питання займало левову долю політичної дискусії у місті. Російськомовні видання одностайно виступали за збереження єдиної Росії. На початку революції вони здебільшого не визнавали легітимності УЦР, обстоювали владу Тимчасового уряду й відтермінування національного питання до запланованих Загальноросійських установчих зборів. Російська преса засвідчила факт української автономії лише опісля проголошення Другого Універсалу. Більшовицький переворот у Петрограді й наступне проголошення де-факто окремішньої УНР у Києві в листопаді 1917 р. змінили звичний загальноросійський інформаційний простір міста на україноцентричний. Українські ЗМІ вперше перебрали на себе державницьку функцію, російська прогресивна і права періодика перейшли в опозицію. Втім, із поваленням Центральної Ради в результаті Квітневого перевороту у 1918 р. гору знову взяли російськомовні ЗМІ. Цьому сприяв режим гетьмана Павла Скоропадського, котрий

спирався на бюрократичну та економічну російську еліту колишнього царату [164, с. 140-141].

У довоєнний період 1914 р. нагляд за київською пресою здійснювали київський губернатор та тимчасовий комітет у справах преси. На основі імператорського указу від 11 серпня 1910 р. [172, арк. 53] в Київському генерал-губернаторстві діяли особливі умови контролю за періодикою, прописані у законі «Про заходи з охорони державного ладу і суспільного спокою» від 14 серпня 1881 р. [173]. Свободу ЗМІ обмежувала «обов'язкова постанова про пресу», що забороняла: 1) поширювати інформацію, що викликає ворожість до уряду; 2) вихвалити злочинні діяння; 3) поширювати неправдиві звістки про діяльність уряду, посадової особи та війська або про суспільне лихо чи іншу подію, здатну викликати громадський неспокій; 4) розповсюджувати друковану продукцію, на яку було накладено арешт [172, арк. 73]. За порушення постанови губернатор міг карати адміністративними штрафами до 500 руб. або арештом до 3 місяців [173]. Київський тимчасовий комітет у справах преси (1906–1917 рр.) наглядав за пресою Києва і неперіодичними виданнями Київської, Волинської, Подільської, Полтавської і Чернігівської губерній [174, с. 92–93]. Комітет виявляв порушення і притягав винних до судової або адміністративної відповідальності. Однак, за свідченням цензорів, регулярні штрафи і навіть арешти не зупиняли неблагонадійну прогресивну періодику від крамольних публікацій [175, с. 140]. Зміна кількості видань та характер переслідування преси у Києві викладено в таблицях «В. 40» – «В. 42» у Додатку.

З початком війни на території губерній Київського військового округу (КВО) включно із Києвом було запроваджено воєнний стан й у повному обсязі встановлено військову цензуру. Вона передбачала попереднє цензурування друкованих творів та перлюстрацію поштово-телеграфної кореспонденції, обов'язкове дозвільне маркування і заборону видань з-поза зони контролю (окрім петербурзьких та варшавських) [176, с. 182]. Військові цензори попереджали протиурядові настрої. Навесні 1915 р. було заборонено оприлюднення розповідей очевидців й учасників війни, які могли негативно вплинути на психологічний та

моральний стан населення, паплюжити російську армію або вихваляти ворога [176, с. 185]. Військова адміністрація використала надзвичайні повноваження для призупинення «неблагодійних» російськомовних прогресивних, українськомовних та єврейських видань [177, с. 169]. Одночасно, війна породила колізію військової та цивільної цензури. Перебравши на себе контроль за пресою, військова цензура створила ряд прецедентів, дозволяючи публікації, безпечні у військовому плані але недопустимі з точки зору цивільної цензури. Скоординувати роботу інституцій вдалося лише на початку 1916 р. [176, с. 190–191].

В умовах Лютневої революції Тимчасовий уряд взяв курс на лібералізацію суспільно-політичного життя. Згідно з березневими постановами, цивільну цензуру було скасовано, на базі її інституцій створено архів – Книжкову палату та Бюро реєстрації для нових видань; ЗМІ отримали свободу друку і торгівлі [178, с. 29]. Номінально збережена військова цензура виявилась дезорганізованою та неефективною в умовах революції [179, с. 34]. На українських теренах цензурна політика була ідентичною загальноросійській: у травні Київський комісаріат отримав циркуляр від Міністерства внутрішніх справ Тимчасового уряду про скасування цензури [180, арк. 3], а 19 серпня губернський комісар розіслав уїзним директиву про продовження чинності попередньої військової цензури [180, арк. 16]. Втім, задекларовані заходи практично не виконувалися [181, арк. 2, 9, 11, 13]. Єдиний випадок втручання у роботу преси був пов'язаний із вересневим заколотом генерала Корнілова у Петрограді. Тоді київський Особливий комітет охорони революції постановив тимчасово припинити вихід «контрреволюційного» «Киевлянина», аргументуючи це збереженням суспільному спокою [182].

Із поваленням Тимчасового уряду, чинність розпоряджень щодо свободи ЗМІ підтвердив Генеральний секретаріат УНР [180, арк. 38]. Українська влада також протидіяла антиурядовій агітації. Задля «заспокоєння населення» в листопаді 1917 р. було знову тимчасово зупинено «Киевлянин» [183] та закрито більшовицькі видання [184, с. 69]. Надалі, протягом нетривалої окупації Києва у лютому 1918 р. більшовики закрили більшість газет під гаслом боротьби з контрреволюційною пропагандою [185]. Зі звільненням міста Рада Народних Міністрів УНР

постановила реквізувати друкарні «Киевлянина», «Киевской мысли» та «Южной копейки» для обслуговування міністерств шляхів і внутрішніх справ [186]. Тоді ж «Н. р.» спостерігала перші спроби як української, так і німецької влади обмежити свободу слова, які втім, провалилися [187]. За потреби, німецька військова комендатура Києва вдавалась до конфіскації чисел та примусового припинення видань. 10 березня 1918 р. наряд німецьких солдат з офіцером на чолі конфіскував денний наклад газети «Боротьба» за статтю «Нова хмара» із промовистим описом німецького насильства під час експропріації продовольства. Як повідомляла «Н. р.», саму «Боротьбу» німці хотіли закрити, чого, однак, тоді не сталося [188].

Із Квітневим переворотом, державну цензуру відновив гетьман Павло Скоропадський [189]. Контролем за ЗМІ займалось створене в травні 1918 р. Бюро преси при Міністерстві внутрішніх справ Української Держави під керівництвом Дмитра Донцова. Розроблений для цензорів перелік заборон включав: газетні матеріали, спрямовані проти гетьмана і його родини, повідомлення, що збурювали суспільство, що розпалювали міжнаціональну, класову чи релігійну ворожнечу, а також офіційно неперевірені дані про політичні рухи, селянські збройні виступи та терористичні акти [184, с. 140]. За спогадами Скоропадського така спроба цензури виявилась провальною через брак кваліфікованих спеціалістів. Доходило до курйозів, коли забороняли до друку промову голови Ради міністрів, в той час як відверто провокаційні статті виходили безперешкодно [190, с. 219]. За гетьманського режиму вільно діяли російськомовні преси і помірковані газети, натомість, утисків зазнала ліва соціалістична, зокрема й українськомовна преса [51, с. 164]. Макар Кушнір (псевд. М. Якименко) скаржився на засилля ідейно чужої російськомовної періодики, яка «налічувала до 70 % всієї преси на Україні, [але була] майже нічим з Україною не зв'язана», заперечувала культурну й національну осібність українців [191]. У день перевороту і до 9 травня було тимчасово припинено вихід «Нової ради» [192], а «Боротьбу» та «Н. волю» примусово закрито [164, с. 134]. Редактор «Н. р.» Андрій Ніковський визнав «закриття української газети в українській державі в ім'я української державності» черговою іпостассю «єдиної Росії»: опісля царату та більшовиків до репресій

українського слова вдався російський кадет, голова Ради міністрів Микола Василенко [193]. З першої декади травня вцілілі «Н. р.» та «Р. г.» відновили випуск з демонстративними пробілами на шпальтах – свідченням попередньої цензури. Сергій Єфремов один з багатьох, хто скаржився на утиски: «Виходить – біла пляма. Правительственна цензура ретельно своє діло справляє, не пускаючи навіть коректної критики правительственної роботи чи безробіття. За такою цензурою правительство може ніби спокійно спати, може тішитися ілюзією, що все гаразд...» [194]. Буденністю стало закриття газет, арешти редакторів й їхніх співробітників, «преса повернула цілком до порядків, що панували при старому режимі» – скаржився дописувач «Р. г.» [195]. Варто зауважити, що від урядової цензури страждала і лояльна російськомовна «К. м.» [196–198].

Паралельно контроль за ЗМІ здійснювала німецька військова адміністрація [189]. Характер іноземного впливу на прикладі документів Пресового відділу групи армій Айхгорна та комендатури Києва ілюструє Павло Гай-Нижник [199]. Німці прохали українське Бюро не допускати передруків публікацій німецької незалежної соціал-демократії в Україні, зупиняти спекуляції довкола економічних угод з Центральними державами [199, с. 259] та конфліктів з німецькими військовими [199, с. 262], заборонити оприлюднення відомостей про політичні обшуки та арешти [199, с. 257], більшовицьку і російську добровольчу агітацію [199, с. 263]. Загалом, військова адміністрація бажала уникнути повідомлень, що створювали б недобрий імідж німецького вояка в Україні [184, с. 70]. Аналіз звітів німецької військової місії на Україні свідчить, що її прес-бюро уважно стежило за інформаційним простором країни й фіксувало настрої найбільших видань [200; 201]. Ближче до осені 1918 р. окупаційна адміністрація припинила переслідувати «неблагонадійні» та критичні до Німеччини видання [202, с. 259].

Отже, джерельною базою дослідження є найбільші щоденні українсько- й російськомовні газети Києва 1914 – 1918 рр., що репрезентують весь спектр політичних сил у місті. Поза фокусом залишилась періодика польської, чеської і єврейської етнічних меншин. Аналіз пресознавчих студій та архівних документів дає змогу встановити умови діяльності преси у Києві – головному видавничому

осередкові Південно-Західного краю. Встановлено, що тогочасні друковані ЗМІ були фінансово й інформаційно доступними для всіх прошарків міського населення і, потенційно, селян. Незважаючи на обмеження з боку адміністрації, цивільної і військової цензурних установ Російської імперії, а згодом – українських органів влади, більшовицької й німецької військових комендатур – щоденна преса Києва зберігала достатній рівень свободи в дискусії довкола німців й Німеччини.

1.3. Методологія дослідження

Дисциплінарно дослідження витримано в рамках імагології. Імагологія як дисципліна зародилась на зламі XIX – XX ст. у літературознавстві, вперше застосована у історичних студіях «чужого в культурі» представниками школи «Анналів» у 1950-х рр. [116, с. 8]. Імагологічний метод дозволяє виокремити у текстах київських газет масив оціночних суджень про німців та Німеччину. В своїй сукупності ці судження і становитимуть національний образ. Дане дисертаційне дослідження має текстову спрямованість та не враховує епізодичні графічні зображення. Хоча й відома, технологія публікації фотографій й карикатур не набула значного поширення у щоденній київській пресі 1914 – 1918 рр. Лише найбільші видання, як наприклад, «К. м.» мали щотижневий ілюстрований додаток (виходив нерегулярно). Здебільшого, світлини прикрашали номер видання на найбільші свята або ж з нагоди урочистостей. За винятком короткочасного періоду воєнної ейфорії серпня – осені 1914 р., серйозні видання не звертались до жанру графічної карикатури. Натомість, лубочні замальовки періодично з'являлись у бульварних виданнях, передовсім «Ю. к.». Зауважимо, що за змістом ці зображення дублювали наявні у тексті образи німця-ворога: «таргана-пруссака», «озброєного до зубів» Вільгельма II як уособлення войовничої Німеччини, культурного «німецького свинства» тощо. Приклади подібних зображень подано в Додатку Б.

Методологічною базою роботи є праця Юпа Лесерена [203] та Мартіна Беллера [204], статті Седріка Барфута [205] та Марко Сіннірелли [206], монографія Олени Сенявської [207]. До студії також залучено праці Вальтера Ліпмана,

присвячену феномену громадської думки [208], та Бенедикта Андерсона – з теорії націй і націоналізму [209]. Ідеї обох авторів корелюються з імагологічним та пресознавчим характером дослідження: Вальтер Ліппман пояснює механізм формування суспільних уявлень за допомогою ЗМІ, Бенедикт Андерсон розкриває природу нації, як модерної уявної/уявленої спільноти, що постала завдяки книгодрукуванню.

У вивченні національних стереотипів необхідно пам'ятати, що вони не верифікуються – є більше ототожненням ніж дійсністю. Завдання науковця полягає у фіксації їхнього факту і форми, а не в доведенні правдивості чи хибності [203, с. 29-30]. В нашому випадку суб'єктивна природа газетних суджень про німців є основоположною для дослідження. Варто пам'ятати, що газетні оцінки німців й Німеччини не тотожні об'єктивному станowi речей, розкривають лише суб'єктивне бачення публіцистів, редакцій і, опосередковано, читачів видань. Вальтер Ліппман, якому належить введення в науковий обіг терміну «стереотип» визначає його як «форму сприйняття, що передує процесу міркування, надає певні характеристики даним нашого чуття до того, як ці дані будуть оброблені розумом.» [208, с. xxiv]. Отже, стереотип є готовим шаблоном для економії енергії й орієнтації людини у світі. Він формується під впливом зовнішнього середовища і передається від покоління до покоління, змінюючись тільки за глобальних потрясінь і тривалої невідповідності досвіду життя [208, с. 95-100]. Згідно з Юпом Леерсеном, методика дослідження образів / національних стереотипів полягає у відповіді на запитання: «Хто створює образ?», «Хто є адресатом повідомлення?», «Чому для автора важливою є саме така позиція?», «Які політичні обставини того часу, коли було написано цей текст?», «Яким чином автор переконує читача у правильності своєї позиції?» і «До якого жанру відноситься цей текст?». Образ є порівнянням еталонного «свого» із тим, що відрізняється – «чужим / іншим». Таким чином, національні образи є репрезентацією одночасно двох культур [203, с. 26–30]. Олена Сенявська пропонує схему дослідження, що складається із суб'єкту, об'єкту, обставин сприйняття і значеннєвого наповнення образу [207, с. 10]. Згідно з цією схемою суб'єктами є журналісти та дописувачі київських газет, що формують і

ретранслюють уявлення для ширшої аудиторії читачів, об'єктом сприйняття – Німецька імперія та німецький народ, його історія і культура, обставинами – події Першої світової війни та Української революції. Порівняльно-історичний метод дослідження дає змогу простежити відмінності сприйняття Німеччини у газетах різного напрямку й національної приналежності. Досвід київської преси зіставлено із дослідженими історіографією загальноросійським образом німців, загалом – ставленням до Німеччини у державах Антанти. Проблемно-хронологічний метод дослідження упорядковує роботу за періодами: це довоєнні січень – липень 1914 р., участь Російської імперії у війні та 1917 – 1918 рр. Української революції.

Головним інструментом поширення колективних стереотипів є засоби масової інформації. ЗМІ формують у реципієнта уявлення про певну національну або соціальну групу поза його власним досвідом, непомітно і тривало впливаючи на світогляд. Якщо образ, що нав'язується є домінантним у суспільстві, він здатен підмінити емпіричні індивідуальні уявлення [206, с. 38-41]. Сучасник Першої світової війни, Вальтер Ліппман звертається до досвіду воєнної агітації й відображення національних стереотипів у ЗМІ періоду. Згідно з Вальтером Ліппманом, система стереотипів – загальноприйнята «моралізована і кодифікована версія фактів» – є громадською думкою [208, с. xviii-xix]. Дослідникові належить концепція взаємовпливу поміж друкованими ЗМІ та їхньою читацькою аудиторією: за нормальних комерційних умов газета утримує цікавість читача згідно з правилом «казати те, що хочуть почути», а читач щоденно підтверджує свою згоду зі стилем та змістом видання купівлею числа. Отже, преса не лише формує ставлення громадськості, але і ретранслює його [208, с. 328-333]. На основі умовиводів Вальтера Ліппмана можливо реконструювати уявлення читачів тогочасної київської періодики.

В дослідженні образу німців як національної спільноти потребує додаткових знань із теорії націй та націоналізму. Як відомо, не існує єдиного наукового визначення терміну «нація», а довкола проблеми точиться одвічна дискусія між примордіалістами та модерністами. Примордіалісти обстоюють принцип історичної тяглості націй, тоді як модерністи вважають сучасне означення нації

продуктом доби Французької революції 1789 р. [210, с. 54]. Дана робота спирається на концепцію Бенедикта Андерсона, згідно з якою «нація – уявна / уявлена політична спільнота, котрій властива обмеженість і суверенність» [209, с. 6] . Згідно з Бенедиктом Андерсоном, важливим фактором націєтворення стало друковане слово. Протестантизм, книгодрукування та капіталізм заклали підвалини до появи великих політичних спільнот читачів народних мов [209, с. 40]. Впровадження вернакуляру як мови адміністрування й загальна системи освіти у ХІХ столітті довершили цей процес [209, с. 71]. Андерсон наголошує на провідній ролі ЗМІ: спершу через пресу, а у другій половині ХХ столітті – за допомогою радіо і телебачення відбулась популяризація необхідних для створення нації ідей спільності (етнічної, економічної, політичної тощо) [209, с. 134-135]. Дана дисертація ілюструє, як на порівнянні із німцем київська преса утверджувала загальноросійську й українську ідентичності.

Характер роботи вимагає ознайомлення з історією преси, пропаганди та цензури. Роль і місце преси в повсякденному житті населення Російської імперії на зламі ХІХ – ХХ століть окреслюють Борис Миронов та Джефрі Брукс. Борис Миронов датує появу поняття «громадська думка» добою Великих реформ 1860–1870 рр. Відтоді влада потрапила у залежність від суджень публіки, а преса стала основним інструментом їхнього вираження [211, с. 252]. В останній третині ХІХ сторіччя періодика поширилась серед міських низів, а у 1900-ті рр. газети частково проникли у сільський побут [211, с. 244]. Вагому роль у поступі друкованого слова відіграла запроваджена у 1908 р. загальна обов'язкова початкова освіта: на 1913 рік в імперії грамотою володіли 54 % чоловіків та 26 % жінок старше 9 років [211, с. 294-295]. На думку Джефрі Брукса, в імперії Романових 1910-х рр. вже існувала масова споживацька культура друкованої продукції [212, с. 351]. Історію російської журналістики початку ХХ століття викладено у посібнику Світлани Махоніної [213] та монографії Луїзи Макрейнольдс [214]. Обидві дослідниці пишуть про становлення преси як засобу масмедіа у міжреволюційний період 1907–1917 рр. За передвоєнну декаду загальна кількість журналів та газет в імперії практично потроїлась, досягши числа у 2915 одиниць, при цьому, наклад

найбільших щоденних газет у 100–80 тис. примірників досяг західноєвропейського рівня. Остаточне оформлення ЗМІ припало на час Першої світової війни, коли в суспільстві виник екстраординарний попит на новини [213, с. 38, 63-68]. Піком активності преси стала доба Лютневої революції 1917 р., однак із Жовтневим переворотом провідні суспільно-політичні видання Петрограду й Москви опинились в опалі й були закриті більшовиками на початку 1918 р. [213, с. 34-37]. Луїза Макрейнольдс характеризує російську пресу до 1917 р. як комерційно-орієнтовану та світоглядно ліберальну. Вона була посередником між громадськістю й владою, відображала громадську думку, що зароджувалась [214, с. 281].

Історію журналістики на українських землях імперії та в роки Української революції розглянуто в працях науковців української еміграції – Аркадія Животко [215], Юрія Тищенко-Сірого [216] та вітчизняних дослідженнях Олександра Мукомели [164; 217], Василя Гутковського, Івана Крупського та Петра Федоришина [163], Володимира Різуна [218]. За винятком Олександра Мукомели, решта авторів опікується суто українськомовною періодикою. Окремо варто зауважити розвідки з російської [219], польської [220] та єврейської преси [221]. Історію більшовицьких видань викладено у монографії Марії Дмитрієнко [166]. В Додатку А дисертації подано характеристику кожної з використаних київських газет. Цю інформацію зібрано завдяки багатотомному пресознавчому дослідженню Анастасії Волобуєвої, Наталії й Олександра Сидоренків та Олени Шкільної [165; 222–224], а також авторському опрацюванню цензурних звітів Київського тимчасового комітету у справах друку [225].

Діяльність преси в період Першої світової війни обмежувала державна пропаганда та цензура. За визначенням дослідника інформаційних війн Миколи Волковського пропаганда – це масований і неперервний вплив на громадськість, що поєднує інформування та агітацію з широкого спектру тем задля досягнення стратегічної мети. Інформування – прийом подачі правдивої, однак неповної і умисно підібраної інформації (її негативна частина ретушується); агітація – прийом, покликаний збудити публіку емоційно, зосередити увагу на певній

важливій темі і переконати завдяки логічним доводам, їх наполегливому повторенню [179, с. 121-123]. За Вальтером Ліппманом, пропаганда як процес штучного конструювання новин не може існувати без цензури – обмеження доступу публіки до альтернативної інформації [208, с. 43-45]. Проблему цензури в Російській імперії розглянуто у посібнику Світлани Махоніної [213], збірниках документів за редакцією Наталії Патрушевої [226] та Ольги Мінаєвої [227]. Питання цивільної і військової цензури у Південно-Західному краї досліджували Вікторія Юрченко [174; 228], Микола Щербак [229], Олександр Кириєнко [177] та Олександр Овсієнко [230]. Питання цензури у період Української революції розглядали Григорій Рудий [184], Руслан Пиріг [51].

Передумови воєнної пропаганди було закладено агресивною риторикою європейських ЗМІ ще у мирний час [116, с. 62; 179, с. 72-73]. Одним з прикладів стала «газетна війна» між Росією та Німеччиною навесні 1914 р. [110]. Впродовж наступних років пропаганда постала як один із найбільш дієвих засобів боротьби із супротивником – нарівні з військовим та економічним впливом [179, с. 115-117]. Стрижневою була теза про війну як всенародну необхідність заради захисту власної країни; газети широко використовували історичні, релігійні та етичні, національні аргументи боротьби. Бойовий дух населення підтримувався вірою у кінцевий тріумф, ненависть до ворога підживлювалась звинуваченнями у віроломному збройному нападі, створенні гранично негативного образу ворожої жорстокості та жадібності, звірства й нелюдськості [179, с. 117].

Сучасник Великої війни, британський політик сер Артур Понсонбі одним із перших викрив проблему неправдивості воєнної пропаганди. Фальсифікованими виявились відомі історії про «німецькі звірства»: про знівечену британську сестру милосердя, про бельгійського хлопчика, якому відтяли руки, про розіп'ятого на хресті канадського солдата, про злочини німецьких підводників та фабрику з переробки трупів солдат на гліцерин тощо [231, с. 13-29]. У руслі ідей Понсонбі розвивається і модерна західна історіографія [232–237]. Водночас, Джеймс Хейворд [238], Джон Хорн та Алан Крамер [239] доводять, що пропаганда Антанти частково спиралась і на реальні факти терору і спустошення – скоєних німецькою

армією в ході наступу на Західному фронті. Особливості російської пропаганди вивчають Олена Сенявська [116], Микола Волковський [179] та Олександр Асташов [240]. Дослідники доходять висновку, що першість в осмисленні війни й популяризації патріотичної ідеї належала не державі, а російській інтелігенції. Однак, інтелігентна патетика боротьби «Великої Росії» і слов'янства супроти германської цивілізації слабо мотивувала масу малоосвічених та прагматичних солдат-селян. За відсутності перемог не спрацював і заклик «звільнення з-під німецького ярма», адресований слов'янським народам у складі Центральних держав. Натомість, дієвою виявилась пропаганда боротьби «за правду», захисту власної домівки від ворожого «звірства» та грабунку [116, с. 64-66; 241, с. 13-14]. Основну роль у створенні негативного образу ворога відіграв жанр воєнного лубка – примітивний за змістом, ілюстрований неперіодичний листок. Творцями лубків стали приватні видавництва, ініціативні художники та письменники, офіційна влада. Періодика копіювала лубочний стиль, продукуючи численні низькопробні фейлетони про браваду й геройство російського бійця, підлість і жорстокість німця [100, с. 161-164]. На думку Олександра Асташова, здебільшого малограмотний солдат царської армії не сприймав вигадливого стилю преси. Понад те, невідповідність газетних описів реальному досвідові у підсумку знецінювала значення преси. З плином війни дедалі більшої ваги як джерело інформації набували чутки – втілення суспільних очікувань [241, с. 65, 80-81].

Методологію дослідження преси як джерела викладено у розділах праць фахівців з історії української преси періоду початку ХХ століття, Григорія Рудого [184] та Юрія Сурая [242], а також в навчальному посібнику до курсу «Центральна та регіональна преса Російської імперії ХVІІІ – початку ХХ ст. як історичне джерело» Ірени Гребцової [243]. Газетна інформація поліфонічна та організована у формі стійких жанрів. Основу інформативного та аналітичного наповнення газети складають жанр передової та авторської статей [242, с. 39-40]. Передова стаття розміщена на видному місці першої або другої сторінки й відображає головну проблему часу. Авторська стаття – велика аналітична стаття, присвячена конкретній події. Газетні фейлетони та есе – сатира на злободенні теми і викриття

негативних явищ в суспільстві. Решта жанрів, як то хроніка й оголошення – не несуть оціночного навантаження, однак можуть бути використані в якості допоміжних джерел. Особливістю періодики є проблема ідентифікації: можлива відсутність підпису, наявність ініціалів або ж псевдоніма автора [184, с. 75]. Вивчення періодики дослідники пропонують розподілити на три етапи. Першим є ознайомлення з історичним контекстом, другим – виявлення і відбір джерел, третім – їхня зовнішня та внутрішня критика. Єдиної класифікації газетної періодики не існує. Типологічно, газети можна розділити за розміром і доступністю на «великі» та «малі», також за територіальною ознакою, періодичністю, походженням та мовою, політичним напрямом, відношенням до цензури й офіційної влади тощо [243, с. 66]. Зовнішня критика – це інформація про походження, напрям, політичну приналежність та історичні умови видання (розглянуто у пункті 1.2 розділу та додатку «А» дисертації). Внутрішня критика – визначення достовірності поданої в джерелі інформації – не актуальне для даної дисертаційної роботи через її імагологічну направленість.

Методику контент-аналізу викладено у пресознавчому дослідженні Григорія Рудого [184]. Одиницею аналізу є газетна публікація німецької тематики. Статті класифіковано за жанром: «передова стаття», «авторська стаття з підписом», «авторська стаття без підпису», «фейлетони та есе». З його допомогою контент-аналізу роботи встановлено інтенсивність згадок про німців і Німеччину – ступінь актуальності німецької тематики у ЗМІ протягом періоду січня 1914-го – грудня 1918-го р. Додатково, облік використаних комплектів (неповних) газет демонструє кількісний вимір дослідження. Робота заснована на матеріалах щоденної преси, однак з № 2422 (22.06.1914) газета «Последние новости» виходила двічі на день. Для того щоб зберегти репрезентативність відносно інших видань в цих випадках аналізується один з двох денних випусків.

Результати кількісного аналізу викладені у вигляді таблиць, розподілених на два блоки. Таблиці серії «В.1» – «В.32» ілюструють щорічну кількість опрацьованих номерів видань та їхній вміст: передові, авторські статті (з підписом і без), фейлетони. В таблицях серії «В.1» – «В.6» деталізовано результати

обрахунку фейлетонів, поезії та прози за липень – грудень 1914 р. Це унаочнює так званий період «настрою 1914 року», що характеризувався бумом патріотичної поезії, коли тільки в Німеччині за декілька місяців було складено близько 1,5 мільйона віршів патріотичної тематики. Встановлено, що аналогічні процеси мали місце і в Російській імперії. Так порівняно з довоєнним періодом преса Києва збільшила частку фейлетонів у 5–13 разів. Примітно, що тема війни впродовж перших декількох місяців була єдиною для газетної поезії. Повернення до творів невоєнної тематики у листопаді – грудні 1914 р. (див. таблицю «В.3») є передвісником спаду воєнного ентузіазму.

Другий блок таблиць серії «В.33» – «В.38» з'ясовує актуальність новин німецької тематики впродовж довоєнного та воєнного періодів 1914 р. та 1915 – 1918 рр. До німецької тематики належать статті, що фокусуються на Німеччині та/або німецькому народові, його культурі тощо.

Актуальність новин обчислюється за формулами:

$$\frac{N \text{ передових статей}}{N \text{ номерів видання}} = \text{Коефіцієнт актуальності передових статей}$$

Та

$$\frac{N \text{ передових статей} + N \text{ авторських статей з підписом}}{N \text{ номерів видання}} = \text{Загальний коефіцієнт актуальності}$$

Перша формула включає лише передові статті, як найбільш значиму, титульну частину номеру газети. Друга формула є репрезентацією середньостатистичного змісту видань. Ключовим критерієм в підборі одиниць аналізу є підпис автора – обов'язковий елемент серйозного аналітичного матеріалу. За результатами обрахунку можемо констатувати наступне.

Німецька тема в пресі існувала задовго до Липневої кризи (таблиця «В.33»). Найбільший інтерес до неї проявляли «Киев» та «Киевская мысль» публікуючи статтю в середньому через кожні день–два. В матеріалах «Киева» домінували негативні, алармістські нотки «німецької загрози», тоді як «Киевская мысль» приділяла увагу перипетіям внутрішньополітичного життя Німеччини. Решта ж газет обмежувалися 3–5 статтями на місяць. Найслабше цікавилися Німеччиною «Южная копейка» та українськомовна «Рада». Період липня – грудня 1914 р.

(таблиця «В.34») став піковим в активності преси: про Німеччину повідомляли щодня. Інтенсивність великих статей сягала 5 одиниць на номер («Київ») – найвищий показник за час з 1914 по 1918 рр. Така статистика є кількісним виміром феномену патріотичного «настрою 1914 року». Із рутинізацією війни впродовж 1915 та 1916 рр. відбувся спад цікавості до німецької теми (таблиця «В.35» та «В.36»). Лютнева революція 1917 р. не вплинула на загальну актуальність німецької теми порівняно з 1916 р. Втім, вже у 1918 р. українськомовна преса подвоїла обсяг публікацій у зв'язку із екстраординарним впливом Німеччина на політику УНР і, пізніше, Української держави.

Отже, дослідження виконано в рамках міждисциплінарного напрямку імагології, що вивчає сконструйовані образи «іншого» та стереотипи. Здійснено відбір і зовнішню критику періодики, враховано чинники цензури і пропаганди, кількісний та якісний контент-аналіз публікацій. Теорія масової інформації прояснює зв'язок ЗМІ та громадської думки. В дисертації вжито модерністське трактування нації як «уявленої спільноти», що узгоджується з імагологічним підходом. За допомогою порівняльно-історичного методу розкрито схожість та відмінності сприйняття Німеччини у газетах різного напрямку й національної приналежності, досвід київської преси зіставлено із загальноросійським та у державах Антанти. Згідно з проблемно-хронологічним методом дослідження упорядковано за періодами: довоєнні січень – липень 1914 р., участь Російської імперії у війні та 1917 – 1918 рр. Української революції.

Висновки до Розділу 1

Проблемі сприйняття Німеччини напередодні та в роки Першої світової війни присвячено серйозний доробок німецько-, російсько- та англomовних досліджень. Поза тим, більшість студій реконструюють винятково погляди великих держав – супротивників Берліна. З'ясування тогочасної української специфіки ставлення до німців є одним з актуальних завдань вітчизняної історіографії. У дисертаційній роботі використано контекстотворчі та імагологічні праці. Студії з історії Першої світової війни, дослідження українського питання в Російській імперії та

Української революції 1917–1922 рр. формують історичний контекст проблеми. Закордонна історіографія здебільшого аналізує образ німців в російській громадській думці та державній пропаганді. Такі дослідження спираються на матеріали центральних видань Петербургу (Петрограду) та Москви, російських губерній. Це призводить до ототожнення загальноросійського із моноетнічним, російським сприйняттям Німеччини – що, потенційно, не відображає поглядів багатонаціональної периферії імперії. Проблемою образу німців на українських теренах опікуються нечисленні вітчизняні і німецькі дослідження, яким, однак, часто бракує комплексності. Джерельною базою роботи є найбільші щоденні суспільно-політичні газети Києва (1914 – 1918 рр.). Вибірка охоплює українсько- та російськомовні видання всіх політичних спрямувань, що дозволяє проаналізувати розбіжності у ставленні до німців і Німеччини різних груп періодики. Разом з тим, поза увагою роботи залишено пресу польської та чеської, єврейської громад міста. Для характеристики видань використано матеріали Київського тимчасового комітету у справах друку (ЦДІАК України, ф. 295), канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора (ф. 442), канцелярії комісара Тимчасового уряду у м. Києві (ДАК України, ф. 292), Управління преси та інформації Української Народної Республіки (ЦДАВО України, ф. 1113) та Німецької військової місії на Україні, м. Київ. (ф. 2601). Дисертаційне дослідження виконано в рамках міждисциплінарного наукового напрямку імагології. Предметом імагологічного дослідження є суб'єктивні національні образи і стереотипи, які не можна ототожнювати з дійсністю. В нашому випадку розглянуто газетні судження про німців – точку зору публіцистів, редакцій і, опосередковано, читачів київських видань. Вжито модерністське трактування нації як «уявної/уявленої спільноти», що узгоджується з імагологічним підходом. Методологія передбачає відбір і зовнішню критику періодики, врахування чинників цензури і пропаганди у ЗМІ. Встановлено, що всупереч цензурним обмеженням преса Києва зберігала достатній рівень свободи в дискусії довкола німців й Німеччини впродовж всього періоду 1914 – 1918 рр. Роль преси пояснює теорія масової інформації. Тогочасні київські газети існували у ринкових умовах та були доступними населенню. Отже, згідно з теорією

ЗМІ можемо говорити про кореляцію оцінок у пресі із думкою її читачів – їхній щоденний вільний вибір «гаманцем» за представлену інформацію. Контент-аналіз публікацій дозволяє визначити інтенсивність звернення до німецької теми: досягши апогею у перші місяці війни 1914 року, обсяг публікацій про німців поступово зменшувався в умовах спаду воєнного ентузіазму 1915 – 1917 рр. Зріст уваги до Німеччини у 1918 році обумовлений мирними перемовинами у Брест-литовську і подальшим впливом Берліна на політику УНР та Української держави.

РОЗДІЛ 2

СУДЖЕННЯ ПРО НІМЦІВ У ГАЗЕТНІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ МИРНОГО ЧАСУ (СІЧЕНЬ – ЛИПЕНЬ 1914 Р.)

Публікації першої половини 1914 р. розділено на два тематичні й підсумковий, присвячений Липневій кризі, підрозділи. Спочатку проаналізовано узагальнений образ Німеччини: уявлення преси про політичний, соціальний та культурний виміри німецького життя. Другий підрозділ присвячено центральній темі тогочасної газетної дискусії – проблемі російсько-німецької конфронтації. Підрозділ охоплює конфліктні події та явища, навколо яких вибудовувався негативний образ Німеччини. Частина з них стосувалась зовнішньополітичних питань: німецького імперіалізму та мілітаризму, економічних суперечностей, «газетної війни» та спекуляцій на тему загальноєвропейського конфлікту. Інша частина була пов'язана із внутрішніми проблемами: іноземною колонізацією Росії, шпигунством й українським рухом як закордонною інтригою. Сукупно, цей комплекс суперечностей склав основу риторики ЗМІ в ході Липневої кризи 1914 р. Образ німців у київській пресі порівнюється із загальноросійським сприйняттям. Наведена у розділі генеза основних російських стереотипів сприяє комплексному розумінню довоєнного образу Німеччини та дає змогу простежити його трансформацію під час Першої світової війни.

2.1. Повсякденні уявлення про німецьку націю

Для російських освічених верств середини XIX ст. поняття «Німеччини» ще не набуло чітких географічних обрисів. Становлення нової Німецької імперії в результаті серії переможних воєн Пруссії супроти Данії (1864), Австрії (1866) та Франції (1870–71) російська громадськість сприйняла зі здивуванням та настороженістю [100, с. 111]. Впродовж наступної третини сторіччя романтичний образ німців як «народу туманного, мрійливого, схильного більше до філософського споглядання та поезії» був витіснений у російській свідомості

модерним образом раціональних «людей справи» [244]. У 1914 р. «Киев» вже писав про німців як про потужну націю, що створила себе завдяки феноменальному «відчуттю дисципліни» – вмінню кожного німця «усвідомлювати себе лиш маленьким гвинтиком у грандіозній машині» [244].

Стежачи за внутрішньополітичною ситуацією в Німеччині на початку ХХ ст. російська преса звертала увагу на схожість автократичних режимів двох імперій. В Німеччині консервативна прусська еліта і кооптована владою фінансово-промислова буржуазія протистояли дедалі більшому тискові масової соціал-демократичної партії [245, с. 5-25]. Соціалісти та ліберали в Росії захоплювалися поступом німецької демократії. Вони ждали модернізації монархії Романових за німецьким зразком. Обмежена цензурою прогресивна періодика використовувала алегорію реакційного режиму кайзера Вільгельма II для завуальованої критики самодержавства Миколи II [83, с. 201]. І навпаки, російські консерватори симпатизували твердому «прусському» стилю управління країною, що його уособлювала династія Гогенцоллернів [133, с. 90-92]. Окрему групу становили російські націоналісти, які вбачали у Німеччині перш за все сильного конкурента і загрозу національним інтересам [135, с. 105-107]. Впродовж передвоєнного десятиріччя ставлення до сусідньої імперії незмінно погіршувалося. Провину за це покладали на недружню, агресивну зовнішню політику німецької владної еліти – «прусського юнкерства» [82, с. 251]. Втім, преса відрізняла «грубий націоналізм» правителів від «високих досягнень» працелюбного німецького народу [100, с. 129].

У 1914 р. преса Києва погоджувалася щодо двоїстості природи політичної Німеччини. «К-н» вважав країну розділеною на відразливий «обмежений прусський мілітаризм» Півночі та гідний поваги «ліберальний громадянський» Південь [246]. Кожна з газет оцінювала Німецьку імперію відповідно до власного напрямку і переконань. Ліберальні «К. м.» і «Рада» щиро вітали поступ німецького робітничого руху та соціал-демократії [247; 248], однак із застереженням ставились до автократичного режиму кайзера, владної верхівки «імперіалістів» та «пангерманістів» [249]. «К. м.» хулила берлінських імперіалістів за знищення тубільного населення Південно-Західної Африки 1904–1908 рр. [250]. За ступенем

жорстокості Володимир Розанов порівнював німецьких колонізаторів із античним полководцем Суллою: будучи «вишуканими джентльменами» у себе вдома, вони перевтілювалися у «європейських варварів» на Чорному континенті [251]. Володимир Розанов сприймав пангерманістів як маргінальну групу ультра націоналістів, подібну до вітчизняного чорносотенства [252]. Натомість, орган російських націоналістів «Киев» симпатизував німецьким юдофобам. Видання підкреслювало роль тамтешнього руху у становленні світового антисемітизму [253]. Російські націоналісти та консерватори наголошували на негативному досвіді європейських держав, де нечисленна єврейська громада сконцентрувала значну частку національного багатства [22, с. 132-142; 254, с. 271]. Отже, газета посилялась на приклад боротьби з єврейським засиллям у «цивілізованій» Німеччині як аргумент політичної зрілості та інтелектуальності антисемітської течії [255].

З похмурою іронією Володимир Розанов помічав паралелі «між нами і гнилим Заходом» – кайзерівською Німеччиною. Він зауважував, що німці прекрасно розуміли і вживали питома російські вирази: в них були свої «потьомкінські села», вони так само страждали від свавільних «указів» начальства, а словами «батіг», «погром» і «козак» позначали силове вирішення політичних проблем [256]. Частина термінів вживалась локально, наприклад «бакшиш» означав незаконні побори поліції з повій у Кельні та на Рейні, «наградная» – використовувалась контрабандистами німецько-російського порубіжжя. Конотації деяких термінів німці умисно видозмінювали: в політичному житті Німеччини російське слово «дума» було глузливим або лайливим означення псевдопарламентаризму [256].

Незважаючи на недоліки політичного режиму, Німеччина для київської преси була зразком передового, справедливого суспільства. «П. н.» дивувалися невимушеності німецького канцлера Теобальда фон Бетман-Гольвега, котрий, попри привілейований статус, відвідував культурні заходи в Берліні як звичайний громадянин [257]. Не менш вражаючою була новина про рішення берлінського суду оштрафувати кайзера Вільгельма II за порушення кодексу про працю (через

форс-мажор імператорська кухня змусила бакалію працювати у вихідний день). «П. н.» схвалила присуд як взірець неупередженості, резюмувавши, що «є ще судді в Берліні» [258]. «К-н» ставив у приклад систему оподаткування, де кожен німець включно з кайзером чесно робив внесок у розбудову країни [259]. Прогресивні видання підносили високу свідомість німецького суспільства, його здатність організуватися для протидії свавілля влади [260; 261]. Антиклерикальні «К. м.» та «П. н.» звеличували світоглядну розкутість німців, які поступово відмовлялись від «церковних забобонів» [262] та жили за принципами раціоналізму [263].

До вад німецького суспільства ЗМІ зараховували корупцію. Повідомлялось про масштабне хабарництво в поліції міста Кельн, де для отримання необхідних дозволів населення заносило дружинам поліцейських «вишукані кошики» з коштовними подарунками та асигнаціями [264]. В іншому випадку дирекція корабельної верфі у Кілі роками підкуповувала місцевих чиновників аби отримати вигідні державні замовлення [265], або ж високопоставлені берлінські офіціали налагодили схему з продажу державних звань та нагород [266; 267]. Класичним недоліком німців газети вважали педантизм: повідомляли, що один берлінський художник з псевдонімом «фон-Х.» був оштрафований за незаконне використання цієї дворянської приставки до імені [268]. Також, передрук історій з німецької преси слугував невичерпним джерелом бульварних сенсацій про професорів-перелюбців [269], вчителів-розбещувачів [270] і вчених-вбивць [271].

Російські мандрівники XIX сторіччя характеризували Німеччину як країну побутового затишку [100, с. 92-93]. Відвідавши Німеччину в червні 1914 р., кореспондент «К-на» М. Берков засвідчив ідилічну картину: «міста такі ошатні... скрізь такий порядок, комфорт і навіть розкіш.» [272]. Про Берлін журналіст відгукнувся як про місто зелені і вуличної музики: «Берлін чарівний навесні! Він незвично чистий, акуратний, як справжній німець...» [273]. Киянина дивувала не тільки якість, але й доступність життя в німецькій столиці, де ціна оренди помешкань була нижчою за київську [273]. Водночас, традиційно для російських подорожніх [100, с. 17], Берлін був містом «копіювання і перекручення» світової столиці мод – Парижу [273]. Дешева і смачна німецька кухня [273], однак, швидко

набридала одноманітністю «бутербродів з пивом» [274]. Подорожній змальовував неквапливе і статечне дозвілля бюргерів, які сиділи «неодмінно за келихом пива» [273], але, звичайно ж, споживали алкоголь в рази менше від росіян [275]. В характері німців кореспондент помітив багато суперечностей і регіональних відмінностей: діловитим берлінцям бракувало чемності [276] тоді як саксонці виявились привітними співрозмовниками [272]. Згадуючи про незрівнянно вищу за російську «моральність населення» автор також зауважив питомо німецьку скнарність і пожадливість: коли під час лихоліття «російської смуги» [1905–1907 рр.] мігранти заповнили країну, німці безсоромно «дерли з росіян як тільки могли!» [274]. Символічним підсумком подорожі стала розмова з російським консулом у Лейпцигу, графом Іваном Мусінім-Пушкіним. Граф констатував, що «Німець вважає себе вищим від росіянина, і тому відчуває деяке презирство до нас» – оскільки за ошатністю Німеччина відчутно перевершувала Росію. Віддаючи належне німецьким чеснотам, консул додавав: «Жити з ними російській людині важко – характери не гармонують, але повчитися у них можна чимало» [272].

Традиція ототожнення німців з наукою в Росії виникла ще в часи петровських реформ початку XVIII століття [100, с. 11-12]. Відтоді у свідомості простолюду закріпився стереотип «німецької вченості» – синоніму майстерності, точності та широти знань. На початку XX століття пієтет перед німецькою наукою мав переконливе підґрунтя: країна займала перше місце у світі за кількістю винаходів у фізиці, хімії та медицині [277, с. 19]. Преса регулярно повідомляла про останні німецькі досягнення практично в кожній з галузей знань: хімії [278; 279], економічній теорії [280], астрономії [281], геології [282], біології [283], психології [284], журналістиці [285] тощо. Аксиомою була передова якість тамтешньої науки: пишучи про досвід в лікуванні онкологічних хвороб, відставний генерал Микола Милорадович зазначав, що медицина в Німеччині дарує «можливість одужання, у котру тут в Росії заледве віриш...» [286].

З середини XIX сторіччя німецьку культуру в Росії сприймали як взірць європейської. На спробах її запозичення західниками або заперечення слов'янофілами вибудовувалась модерна російська ідентичність [100, с. 10, 94-96].

Традицію орієнтації на Німеччину дещо похитнули геополітичні чвари передвоєнного десятиріччя [82, с. 254-257]. Поза тим, у 1914 р. київська преса все ще існувала у звичній «порівняльній» системі координат. Регулярні літературні огляди не лише звеличували [287] але і критикували [288] та дискутували [289; 290] щодо доробку німецьких майстрів пера. Окрім художньої оцінки вони репрезентували суспільно-політичні переконання рецензентів. Наприклад, літературний критик «К. м.» Мойсей Літваков (псевд. М. Ліров) хвалив Франка Ведекінда, Ріхарда Демеля, Томаса Манна за гостросоціальну творчість – виклик «неквапливості та буржуазно-поліцейському добробутові німецького життя» [287]. Показово, що німецьку культуру старанно відмежовували від перипетій міжнародної політики: під час дипломатичної кризи довкола німецької військової місії у Константинополі в лютому 1914 київська публіка цікавилась оперою «Лоенгрін» Ріхарда Вагнера [291]; у розпал німецько-російської «газетної війни» березня 1914 р., «посеред чаду вакханалії, що охопила російські і німецькі шовіністичні кола...» Петербург «радо зустрічав видатного професора Вернера Зомбарта» [292].

Отже, суголосно центральним виданням Петербургу й Москви, київські газети мирного часу 1914 р. сприймали сусідню Німецьку імперію як взірць для бажаної «європейської» модернізації Росії. ЗМІ традиційно хвалили німецькі культуру й науку світового рівня, із заздністю спостерігали за прогресом економіки й побутовим добробутом Німеччини. Ці звершення преса приписувала першокласній організації та громадянській свідомості німецького суспільства. Київські видання різного напрямку симпатизували політичним однодумцям в Німеччині: тамтешній соціал-демократії, прусській аристократію або ж, навіть, германським антисемітам. Поряд з чеснотами преса згадувала і стереотипні вади німців – чужий для «російської душі» педантизм, скнарість й міщанську обмеженість.

2.2. Газетна дискусія довкола міждержавних російсько-німецьких суперечностей

Проблема російсько-німецьких суперечностей – умовна назва, що узагальнює зміст більшості публікацій, присвячених Німеччині у довоєнний період 1914 р. Негативний образ німців формувався у пресі Києва як реакція на низку зовнішньо- та внутрішньополітичних конфліктів. На міжнародному рівні ЗМІ непокоїла мілітаризація, політична та економічна експансія Німецької імперії. Преса висвітлювала перебіг дипломатичної кризи довкола німецької військової місії в Константинополі, дискутувала щодо перегляду торговельних відносин та погрожувала Берлінові під час березневої «газетної війни». До внутрішньодержавних проблем належали сюжети німецької колонізації, шпигунства, підбурення українського сепаратизму. Сукупно, ці суперечності демонструють, що на момент Липневої кризи 1914 р. у пресі Києва вже існував комплекс негативних упереджень щодо німців й Німеччини.

Розпочнімо аналіз з публікацій, які стосувалися образу «німецького імперіалізму». На початку 1900-х рр. «імперіалізм» був невід’ємним елементом політики великих європейських держав. Його суть полягала у прагненні до розширення власних територіальних володінь та посилення політичного впливу у міжнародних відносинах [1, с. 89]. Критикували імперіалізм переважно марксистки, вважаючи його новою фазою капіталізму. На їхню думку, властива імперіалізму конкуренція поміж країнами вела до незворотної збройної конфронтації. В цілому, прогресивна преса Києва поділяла марксистську точку зору, вживаючи термін «імперіалізм» негативно, в контексті агресивної світової політики. Натомість, праві видання використовували формулювання «експансія» – як позитивну ознаку сили великої держави [1, с. 88-90].

Російський осуд геополітичних амбіцій Берліна бере початок із часу Франко-пруської війни 1870–71 рр. [100, с. 109-110]. Відтоді недовіра до політичної Німеччини лише посилювалась: спершу на тлі Російсько-турецької війни 1877–78 рр. й популяризації ідеології панславізму, а з 1890-х рр. – у зв’язку із орієнтацією

Петербурга на військово-політичний союз із Францією [100, с. 125-128]. Теоретик панславізму Микола Данилевський протиставляв Росію і Європу як два протиборчі культурно-історичні типи. Він вважав Німецьку імперію уособленням старої «насильницької» Європи – супротивником висхідного «гуманістичного» слов'янства [100, с. 116]. Стереотип німецької загрози посилювала проголошена у 1891 р. експансивна «світова політика» Берліна [2, с. 195-199]. Як наслідок, до 1914 р. в російському публічному просторі усталився образ Німеччини як супротивника [82, с. 239].

Останній міжнародний дипломатичний конфлікт довоєнної ери [293, с. 47] трапився на зламі 1913/14 рр. через відрядження німецької військової місії генерала Отто Лімана фон Зандерса до Константинополя. Участь Німеччини в реорганізації збройних сил Порту була сприйнята в Петербурзі як загроза національним інтересам. Конфлікт набув міжнародного розголосу завдяки інтригам французької дипломатії. Попри формальні поступки, у підсумку Берлін зберіг військову присутність в Малій Азії. Однак, інцидент збурих хвилю обурення в Росії [294, с. 196-198]. Експансію Німеччини столичні ЗМІ оголосили неприйнятною для «інтересів і прав» Російської імперії у регіоні [111, с. 131-133]. Натомість, київські видання відреагували на подію здебільшого нейтрально: «Рада» констатувала факт німецького впливу на Порту [295], а «К-н» навіть спробував залагодити конфлікт. Видання доводило, що місія – це невдала турецька інтрига з метою посварити Берлін та Петербург [296]. Лише «Киев» звинуватив Німеччину у «відвертому військовому захопленні» [297] османської столиці й обізвав військових радників «помпадурами» та «прусським фаршем» [298]. В активності Берліна «Киев» побачив «недружнє бажання сусіда» позбавити Росію виходу з Чорного моря [299].

Позиція газет щодо кризи віддзеркалювала їхні установки. Прогресивна преса воліла уникнути конфронтації, надаючи перевагу висвітленню позитивних міждержавних подій. Наприклад, повідомлялось про успішну франко-німецьку угоду з розмежування сфер економічного впливу у Малій Азії [300] і політику примирення двох націй [301] або про торгівельні зв'язки між Німеччиною та Великобританією, які мали посприяти «англо-німецькому зближенню» і

збереженню миру в Європі [302]. Газета натякала на міждержавну угоду 1912 р. щодо згортання озброєнь, визнання першості Великобританії на морі та її невтручання у німецьку колоніальну експансію [245, с. 104-108]. Загалом, військові перегони європейських держав «К. м.» вважала інспірованими й такими, що суперечили миролюбним прагненням народів [303]. На злободенну тему «П. н.» відгукнулись фейлетоном про «дипломатиків-гамлетів» – «чоловічків у чорних фраках», які вирішують доленосне питання «бути чи не бути» окремо від «спочиваючих мирно» невтаємничених народів [304].

Англофобство та германофільство були традиційними для довоєнного російського консерватизму [133, с. 90-93]. Вторячи петербурзькому «Новому часу», «К-н» підтримав озвучену колишнім головою Ради міністрів графом Сергієм Вітте ідею пронимецької орієнтації. В статті «Не роковая ли ошибка?» російський націоналіст, член IV Державної думи від Київської губернії Анатолій Савенко обґрунтовував необхідність перегляду військово-політичних блоків держав. Анатолій Савенко пропонував грандіозний перерозподіл сил у дусі *Realpolitik*: Берлінові належало повернути Франції спірні Ельзас та Лотарингію, відродити «природний союз» з Росією та, у якості «винагороди», спільно розділити Австро-Угорщину [305]. Німеччину автор позиціонував як країну, що «завжди шукала дружби з Росією» і союз з якою був би більш вигідним і органічним, аніж співпраця з Великобританією [305]. Протилежної думки дотримувався неославістськи налаштований «Киев». Останній вважав «германську» імперію Гогенцоллернів природним ворогом слов'янства [306] та застерігав перед небезпекою її експансії на Балканах і в Малій Азії [307].

Спорідненим до теми імперіалізму було обговорення «німецького мілітаризму». В ході «газетної війни» березня 1914 р. «К. м.» ретранслювала популярне соціалістичне твердження, що «мілітаризм та імперіалізм – діти-близнюки сучасного капіталістичного суспільства» [308]. Конкуренція великих держав за сфери впливу породжувала перманентні «перегони озброєння» [309, с. 3-5; 310, с. 122]. Виборюючи статус «світової сили» через військову домінацію та систематичне використання погроз, Німецька імперія отримала

загальноєвропейське реноме «порушника міжнародного спокою»; тоді ж слово «німецький» перетворилось на синонім слова «мілітаристський» [82, с. 246, 252]. Послідовними критиками не тільки німецького, але й загальноєвропейського мілітаризму були прогресивні видання Києва [308; 311]. Олександр Яблоновський (справжнє прізвище Снадзський) («К. м.») називав абсурдом і «психічною ненормальністю» звичку російського і німецького урядів «губити достобіса грошей» на безупинні перегони озброєння. Результатом цієї політики була міжнародна істерія: «всі дивляться скося одне на одного і все сичать» скаржачись на нестерпний податковий тягар приготування до небажаної війни [312]. «Рада» вказувала на небезпеку ескалації в умовах, коли «кожна з теперішніх, “цивілізованих” держав – то військовий табір, наїжачений багнетами» [313]. Натомість для консерваторів мілітаризм був позитивною ознакою могутності імперій. «К-н» вважав моральним обов'язком кожної держави бути сильною в момент міжнародної кризи. Щоб успішно стримувати Берлін газета агітувала за масштабне переозброєння Російської армії [314].

Київські ЗМІ одностайно засуджували експансіонізм «порушниці європейського спокою» Німеччини [315]. «Німеччина, це страховище Європи. Вся закута у панцир озброєнь, вся настовбурчена багнетами і лискуча від гармат, вона лиш тим і займається, що бряжчить зброєю...» – скаржився Анатолій Савенко [316]. Генерал у відставці, Микола Милорадович («К-н») говорив про неї як про небезпечну і цинічну державу, що використовує військову потугу для політичного диктату. Микола Милорадович попереджав, що Берлін намагається роззброїти своїх потенційних супротивників – Францію та Росію, – прищеплюючи їм соціалістичні та пацифістські ідеї [317]. Мілітаризацію Німеччини «Киев» сприймав з обуренням, нарікаючи серед іншого на екстраординарне оподаткування – фінансування недружнього німецького війська за рахунок російських туристів [318]. Натомість, Володимир Розанов («К. м.») висміював потворність прусського мілітаризму: заради «державного конярства» із продукування солдатів тамтешня влада обмірковувала законодавчу заборону протизаплідних засобів [319].

Для київської преси 1914 р. милітаризм був передовсім політичним феноменом, про що свідчить вкрай низька увага до інституту армії. За винятком стислих заміток про планові маневри [320] та новації в озброєнні [321] преса майже не висвітлювала військової тематики. Показово, що віддаючи належне сухопутним збройним силам Німеччини [322], «П. н.» не вважали їх загрозою для російської армії – найчисельнішої і тому «найсильнішої армії Європи» [323]. Щоправда, на морі за Кайзермаріне визнавали статус другого (опісля британського) світового флоту [324]. Опісля Боснійської кризи 1908 р. російська громадськість вимагала надолужити Німеччину на морі [82, с. 248]. Уявлення про слабкість російського флоту засвідчує скандал за участі учасника Цусімської битви, відставного контр-адмірала Леоніда Добротворського. Виступаючи у Київському клубі російських націоналістів, Леонід Добротворський необережно висловився, що «краще б флот взагалі й не будувати» через його приреченість у випадку війни з Німеччиною. За цю слабкодухість контр-адмірал був позбавлений мундира особистим указом Миколи II [325].

Знайшла своє відображення у пресі і торговельна проблематика. Німеччина була традиційним партнером: у 1913 р. 38,2% зовнішньоторгівельному обігу Росії припадало на німецький ринок. Водночас, російський ринок споживав лише 12–13% від сукупного німецького експорту. Втім, аграрний протекціонізм в Німеччині та промисловий – в Росії призвели до серії економічних війн [112, с. 104; 245, с. 12]. Остання міждержавна торгова угода, укладена в липні 1904 р. за несприятливої для Російської імперії війни з Японією, гарантувала високі німецькі ввізні мита і була сприйнята громадськістю як «кабальна» [326, с. 124]. У 1914 р. впливові ліберальні «Русские ведомости» та «Речь» вчергове закликали переглянути договір. ЗМІ розділились на прихильників економічної емансипації Росії та тих, хто закликав до нових, паритетних умов угоди [112, с. 115-118]. Аналогічний поділ відбувся і у київській пресі. «Киев» виступив за докорінне очищення від іноземного, німецького капіталу [327] та протекціонізм в аграрному секторі [328]. Обстоюючи жорсткі заходи газета ставила у приклад Німеччину як «країну класичного захисту свого [власного]» [329]. Натомість професори Київського університету Леонід

Яснопольський та Сергій Богданов застерегли від розірвання угоди. Вони радили модернізувати промисловість, але також – «шукати взаємовигідного співробітництва» з Берліном [330; 331]. Прогресивна преса наголошувала, що суперечка фінансово-промислових і аграрних груп обох країн не мала перерости у протистояння народів [332–335].

Газети звертали увагу на «принизливу для великої держави» сировинну економіку Росії [330; 336; 337]. Найбільше про вітчизняну безгосподарність як антипода німецької організованості писав «Киев». На прикладі підтримки сільських виробників газета розкривала відмінність двох систем. Німці, – нарікало видання, – позиками заохочували найстаранніших селян до «працьовитості і тверезості», тоді як в Росії недолугий «казенний пайок» виховував пияцтво та ледарство [338]. Прогресивні «К. м.» та «Ю. к.» порушили соціальний аспект угоди: нехтування долею вітчизняних заробітчан, декілька сотень тисяч з яких працювали у Німеччині в умовах «модернізованого кріпосництва» [339–341]. Провину за вимушену трудову міграцію публіцист «К. м.» Г. Наумов покладав на російський уряд. Попри те, що у «пруссаків... зі ста хазяїв тільки один добрий» селяни їхали до німців у пошуках «суворої, зате вірної і певної» роботи та доброї зарплатні – писав оглядач. Для Г. Наумова контрастом до німців була «наша російська дійсність», де «панувало повне безправ'я і робітником помикали неначе худобою» [342]. Дебати довкола торгового договору завершилися у квітні – червні 1914 р. з ухваленням Державною думою низки протекціоністських законів [343, с. 196]. Патріотична преса схвалила це як демонстрацію того, «що Росія 1914 р. – це не Росія 1904 р.» [112, с. 111-112].

«Газетна війна» – означення, дане сучасниками гострій полеміці між німецькими та російськими газетами у березні – квітні 1914 р.. Початок конфронтації поклала алармістська стаття «Росія і Німеччина» у неофіційній провладній «Kölnische Zeitung». Автор статті д-р Ріхард Ульріх стверджував, що Петербург готувався до війни з Німеччиною [5, с. 373]. В результаті чимало впливових німецьких газет закликали до «превентивних дій» супроти Росії [5, с. 374-379]. Наслідком кампанії став політичний і фінансовий неспокій у Європі

[344], хвиля громадських протестів у Росії [110, с. 95-97]. Київська преса віддзеркалила загальноросійські настрої. Професор Павло Ардашев («Києв») та редакція «К. м.» припускали, що «тривога і роздратування» в Берліні були викликані острахом перед царською програмою переозброєння [345; 346]. В якості альтернативної причини називали прагнення пангерманістів і німецьких виробників зброї в черговий раз нажитися на воєнному бюджеті країни [347]. Зображаючи «Німеччину, що звідусіль оточена ворогами,» тамтешні реакційні сили домагалися продовження витратних «перегонів озброєнь» [348]. І навпаки, «К. м.» трактувала «тевтонське шаленство» як небажання скнарних німців збільшувати видатки на «солдатоводство» [312]. «Києв» вважав німецьку газетну істерію елементом психологічного тиску на Росію задля укладення вигідного Берлінові торговельного договору [349]. Газета також допускала ймовірність «німецької провокації» – випробування політичної єдності Антанти неофіційними погрозами війни з Росією [315].

На думку прогресивної преси винними у розпаленні «газетної війни» були як німецькі так і російські шовіністи [350; 351]. З цього приводу «Рада» зазначала: «*si vis pacem – para bellum* [...] Націоналістична преса німецька моргає на Росію, тутешні націоналісти відповідають тим самим на адресу Німеччини» [313]. На думку газет, конфлікт був створений штучно, адже образ зовнішнього ворога допомагав правлячим режимам Німеччини та Росії консолідувати владу. Водночас, видання висловлювали жаль щодо антиросійських виступів у Німеччині [313; 352]. Кінець суперечці поклато втручання офіційної влади [5, с. 386-388]. 14 травня 1914 р. у виступі перед Рейхстагом статс-секретар зовнішніх справ Німеччини Готліб фон Ягов заявив, що між Німеччиною та Росією не існує жодних суттєвих розбіжностей і сторони прагнуть «підтримувати давнішні дружні відносини» [353]. Промова стала сигналом до згортання агресивної риторики. «Ю. к.» погодилась із думкою Готліба фон Ягова, що «в наш наднервовий час вплив преси на народну психіку – гра з вогнем» [354].

Передчуття глобального конфлікту було характерним для Європи останнього передвоєнного десятиріччя [1, с. 460-463]. Тема ймовірної європейської війни була

повсякденною: від початку 1890-х на континенті щорічно відбувались Всесвітні конгреси миру, у 1897 р. було засновано Нобелівські премію миру, у 1899 та у 1907 р. в Гаазі проведено конференцію з проблем збереження миру і роззброєння [1, с. 437-438]. Образ «великої війни» експлуатувався в мистецькому середовищі передвоєнної Європи [355, с. 21-22] та породив цілий жанр фантастики – «історій майбутньої війни» – популярної розважальної літератури [356, с. 15-16]. Завжди сенсаційна, тема сприяла комерційному успіхові ЗМІ. За висловом власника британського видання з мільйонним накладом «Daily Mail» Альфреда Хармсворта, лорда Нордкліффа – «війна продавала газети» [10, с. 4]. Попри злободенність, воєнна загроза у свідомості сучасників залишалась перспективою невизначеного майбутнього. Спираючись на ідеї прогресу і раціоналізму європейська громадськість відкидала можливість світової війни – неминучого краху глобалізованої економіки та європейської цивілізації. Отже, риторика війни сприймали радше як звичний політичний блеф [1, с. 437].

Смислове навантаження поняття «війни» в російській пресі було тотожним європейському: навіть в умовах кризи видання трактували його перш за все як елемент «політичного шантажу» [110, с. 96]. Імперська влада й праві політики толерували риторика війни як засіб виховання патріотизму, згуртування суспільства й підтримки власного авторитету. Втім, страх перед новою російською революцією змушував їх остерігатися збройного зіткнення [17, с. 131-132, 153]. Свідомими противниками війни були кадети і соціалісти. Плекаючи ідею природної миролюбності народів вони звинувачували в усьому імперіалістичні амбіції державних еліт [17, с. 121-125].

У дусі часу, київська преса не бачила вагомих причин для збройного конфлікту з Німеччиною. Наближена до кадетів «К. м.» критикувала «реакційно-націоналістичний» курс Російської держави на загострення відносин з Берліном. Газета вважала вітчизняних можновладців причетними до створення штучної міжнародної напруженості – задля відвернення уваги суспільства від насущних реформ в країні [357]. «К-н» також засуджував фразерство «війни». Газета розкритикувала лідера польської національно-демократичної партії Романа

Дмовського, який погрожував польським повстанням у випадку гіпотетичного зіткнення Росії з Німеччиною [358]. Посилаючись на російського консула, графа Івана Мусіна-Пушкіна, газета спростовувала чутки про ймовірність німецької агресії: «німці також бояться нас... Для Німеччини війна, незалежно від її результату – тотожна катастрофі...» [272]. Впевнені у ірраціональності, а отже – неможливості конфлікту, газети писали про нього як про фантазію європейської белетристики. Відставний генерал Микола Милорадович («К-н») наголошував на комічності літературних баталій патріотів-публіцистів: у відповідь на німецький твір про «поділ Франції великою німецькою нацією», французький офіцер опублікував роман про те як «Німеччина зметена з лиця землі», а Росія внаслідок успішного військового наступу отримала «добру половину центральної Німеччини разом з Берліном...» [359]. Фабула історій «майбутньої війни» значно варіювалась. Наприклад, в травні «П. н.» висміяли роман австрійського Octavins'a «Велика Габсбургія» де конфлікт між Росією і Австро-Угорщиною моделювався за нейтралітету Німеччини, Великобританії та Франції [360]. З серйозністю до проблеми ставився лише «Киев». Риторика видання ґрунтувалась на пошуку «ворогів Росії». В середині країни ворогами були політично активні іногородці: окрім євреїв та українців також фіни [361] і навіть національно-свідомі білоруси [362]. Ззовні, Російську імперію «Киев» теж зображав «оточеною ворогами»: «Така, отже, доля Росії, що з двох флангів вона оточена ворогами. Зі сходу “жовтолицими” – японцями, китайцями... а із заходу “блідолицими” – німцями, австрійцями...» [363]. Газета регулярно публікувала відповідні алармістські статті [364–366]. Водночас, «Киев» вихваляв могутність російської імператорської армії, здатної у разі гіпотетичного конфлікту «вторгтися у межі ворожої країни і загрозувати її столиці – Берлінові» [363]. Зауважимо, що подібна риторика регулярно лунала і з боку німецької преси. Наприклад, в контексті європейських перегонів озброєння «П. н.» переповідала консервативну берлінську «Die Post». Остання заявляла, «що не шовінізм німецький прагне штовхнути Німеччину на шлях війни, а зріст її потуги, котра досягла вже тієї межі...» коли подальше змагання з Антантою змусить Німеччину «взятися за меч і силою очистити собі дорогу» [367].

Недовіра до Німеччини спонукала російську громадськість переглянути ставлення до німців-резидентів Росії. Тема німецької колонізації мусувалась у пресі від середини XIX сторіччя. Із новою хвилею переселення у 1880-х рр. «патріотичні» ЗМІ заговорили про загрозу німецького «мирного завоювання» [368, с. 411]. Колоністам закидали небажання асимілюватися, шкідливий релігійний вплив та несправедливе збагачення за рахунок місцевих мешканців [100, с. 120]. У 1914 р. тему «засилля» розвивали прибічники обмеження прав іногородців, провідні праві петербурзькі «Новое время» та «Русское знамя» [113, с. 392]. Натомість, ліберали захищали європейську колонізацію як корисну для економічного і культурного поступу країни [100, с. 124]. Київська преса, загалом, ігнорувала кампанію, або ж, як «К-н», підтримала німецьких колоністів [369]. Натомість, «Киев» закликав боротися із «німецьким засиллям» на державному рівні [370; 371]. Унікаючи відвертої ксенофобії газета розрізняла два з половиною мільйони рівноправних «корінних німців» та 800 тисяч «іноземних, а саме німецьких колоністів», які загрожували безпеці Росії [370]. Насамперед «Киев» бентежило подвійне громадянство колоністів, третина яких взагалі не прийняла російського підданства: навіть народжені тут, «колоністи мешкають відрубно, вважаючи себе синами і громадянами Німеччини, а не Росії» [370]. Газета заперечувала аргумент «німецької лояльності», стверджуючи, що в умовах гіпотетичної війни з Берліном «російські німці» перейдуть на бік ворога [372]. «Киев» демонізував колоністів як потенційних зрадників та шпигунів. Буцімто, вони навмисно селилися у західному прикордонному регіоні, «який у разі розриву з Німеччиною та Австрією повинен був стати театром війни» [370]. Мирне вирішення проблеми газета бачила лише за умови тотальної асиміляції німців – їхнього «злиття з російським морем» [373].

Європейську атмосферу напруження підігрівала популярна у ЗМІ тема шпигунства [156, с. 19-22]. Шпигунські скандали були джерелом сенсацій, белетристика експлуатувала їх як комерційно успішний розважальний матеріал [374, с. 225; 375]. У Києві солідні прогресивні «К. м.» та «Рада» уникали спекуляцій аби не загострювати ситуацію [312; 376]. Однак праві видання обертали

шпигунські історії на додатковий доказ «ворожості» Німеччини. «К-н» висвітлював інциденти заангажовано: викриваючи німецьке шпигунство [377] й, одночасно, заперечуючи активність власної і союзної розвідки [378; 379]. Найгучнішим у 1914 р. став арешт відрядженого до Німеччини капітана Полякова. Поляков інспектував замовлені Росією крейсери, але був заарештований поліцією Кельна за звинуваченням у дрібній крадіжці [380]. «Киев» оголосив це «дипломатичним шантажем»: напередодні в Росії було засуджено двох німецьких розвідників яких Берлін, буцімто, прагнув визволити [381]. Хоча невдовзі капітана Полякова було з вибаченнями відпущено, в Росії інцидент спричинив громадське обурення й військове замовлення у німців демонстративно скасували [382–384]. Російські націоналісти також використовували тему шпигунства для дискредитації неблагонадійних іноетнічних груп. В контексті ймовірної війни, «Киев» писав про зрадницький «авангард Німеччини у Росії» – євреїв, поляків та німецьких колоністів [385]. У дусі часу, газета опублікувала пригодницьке есе про підступного ворожого розвідника – німецького колоніста [386]. Цікаво, що у якості «німецьких шпигів» антисемітська газета нерідко виставляла євреїв – постачальників російської армії та військовослужбовців [387; 388].

Дотичною до проблем німецького шпигунства була тема українського сепаратизму як німецько-австрійської інтриги. Газетна кампанія супроти українства розгорнулася на тлі погіршення відносин між Російською та Центральноєвропейськими імперіями опісля Боснійської кризи 1908 р.. Тоді, у відповідь на експансію Австро-Угорщини на Балканах Росія повернулася до підтримки панславістського руху. Інспірована нею радикальна русофільська агітація в австрійській Галичині загрожувала стабільності регіону та спонукала Відень до опертя на лояльний галицький український рух. В свою чергу, закордонне заохочення українства Петербург сприйняв як крок до поширення сепаратизму у малоросійських губерніях імперії. Особливістю газетної кампанії була її позірنا неофіційність: санкціонуючи цькування у пресі, російська влада не висувала жодних формальних звинувачень у підтримці українського руху ані Німеччині, ані Австро-Угорщині [43, с. 21-29].

У 1914 р. «українське питання» займало важливе місце в інформаційному просторі правої преси. «К-н» ототожнював українство з «мазепинством» – сепаратистським рухом, що ставив за мету «відітнути від Російської імперії величезну країну» [389]. При цьому підкреслювалась штучність української національності, яку, як вважалось, вигадали в Австро-Угорщині задля збереження політичного контролю над «руськими» землями корони [390]. Випускник духовного училища в Єлабuzі, професор університету Святого Володимира Павло Ардашев (Ратмир, «Киев») звинуватив Дунайську монархію і католицизм в «експорті» мазепинства до Росії [391]. Газета «Киев» писала про австрійське бажання «розчленувати Росію, немов би у саме її осердя – російський народ – вбити клин» [392]. Зазначимо, що окрім домінантної «австро-угорської» теорії, російські праві видання згадували про український рух як самостійне явище [393; 394], польську [395] або німецьку інтригу [396].

Про причетність Німеччини до підбурення українського сепаратизму писав головним чином «Киев» [397]. Поряд з Австро-Угорщиною газета представляла Німеччину як «нашого ймовірного супротивника у прийдешній фатальній боротьбі», що бажав послабити Росію спонсоруючи «мазепинство» [398]. Варто зауважити, що з погіршенням німецько-російських відносин, Берлін справді розглядав українське питання як засіб дестабілізації. Втім, до 1914 р. Німеччина не здійснила жодних політичних заходів для цього. Співпраця між виконавчим органом Української національно-демократичної партії та Німецькою спілкою східних прикордонних областей (НССПО, Deutschen Ostmarken-Verein) відбувалась головно у межах програми з заміщення польської трудової міграції [43, с. 16, 31-32]. Знаючи про ці контакти, видання моделювало апокаліптичний сценарій інспірованої німцями революції: «люди в синіх шароварах» та місцеве єврейство спробували б відокремити від Росії «всі землі з малоросійським населенням». Новопостала «самостійна Україна» в подальшому була б поглинута «німецькими полками» і перетворилася би на «князівство Київське» де «Ізраїль... заговорить німецькою та разом із німцями-колоністами сформує німецький народ князівства» [399]. Зазначимо, що ідею «Королівства Київського» висунув

німецький філософ Едуард фон Гартман на сторінках берлінського часопису «Die Gegenwart» (нім. «Сьогодні») у 1888 р. Згідно з Едуардом фон Гартманом, в такий спосіб Німеччина могла б покласти край російським «завойовницьким бажанням й маренням світового панування у Європі» [61, с. 6]. «Київ» сподівався попередити цю «мазепинсько-єврейську» зраду, апелюючи до «розважливих малоросів»: «Вони [малороси] будували разом із великоросами, Великий Російський Дім з його незліченними скарбами... – і не покинуть вони свого величного, у півсвіту завширшки дому щоб увійти до “української хати” у якості єврейсько-німецьких холопів» [399].

Прогресивна преса вважала розмови про сепаратизм інсинуацією російських шовіністів [400]. На сторінках «К. м.» Сергій Єфремов зазначав, що справжнім мотивом кампанії був страх перед зміцненням українського руху в Галичині і його поширенням на малоросійські губернії [401]. Сергій Єфремов та публіцист «Ради» Михайло Лозинський – заперечували будь-який зв'язок українства із «пруською інтригою» [402] і, натомість, викривали пронимецьку орієнтацію самого «К-на» [403]. Водночас, до Німеччини «Рада» ставилась підкреслено дружньо: їй імпонувала тамтешня увага до національної і культурної особистості українства [404–407], спільною була і нехіть до російського «великодержавного панславізму». Однак, приязнь закінчувалась там, де під загрозою опинялися українські інтереси. Член ТУПу Микола Василенко обурювався витісненням місцевого селянства з Херсонщини, де «страшенно жадні на гроші» німецькі колоністи скупили майже третину земельних площ [408].

Отже, напередодні Першої світової війни київська преса зображала Німеччину як надмірно мілітаризовану, політично та економічно експансивну державу, що постійно порушує «європейський спокій» на континенті. Окрім цього російські праві видання звинувачували німців у навмисній колонізації, шпигунстві та підбуренні українського сепаратизму в Російській імперії. Незважаючи на заперечення поміркованих російських видань та української «Ради», загалом типовим для ЗМІ було означення Німеччини як «ймовірного супротивника у війні».

2.3. Висвітлення суспільних настроїв щодо німців під час Липневої кризи 1914 р.

Вибух європейської війни був довший час неочевидним для сучасників: звиклі до перманентної напруги, вони сприйняли Липневу кризу 1914 р. як чергове дипломатичне загострення [6, с. 12]. Показово, що вбивство у Сараєві не стало каталізатором протистояння у європейській пресі: засудивши терористичний акт та висловивши співчуття родині жертв, видання за декілька днів забули про інцидент [117, с. 51-54]. Ідентичною була реакція і київських газет. Попри симпатії до Сербії навіть «К-н» та «Киев» затаврували політичне душогубство як злочин [409] та неприйнятне «революційне звірство» [410]. Про небезпеку великої війни повсюдно заговорили лише із оголошенням австрійського ультиматуму Сербії 23 липня 1914 р.. Російська преса сприйняла це як підбурення до агресії, доводячи, що офіційний Відень ніколи б не зважився на такий ризикований крок без гарантій воєнної допомоги Берліна [117, с. 51]. Київська преса долучилась до кампанії: «К. м.» і «П. н.» відреагували на новину серією в'їдливих фейлетонів про недолугий мілітаризм [411] і воєнний блеф Берліна [412]. «Броньованого миротворця» Вільгельма II газети назвали натхненником вірогідного зіткнення на Балканах а Німецьку імперію – країною-агресором [413–415]. Попри однаковість у засудженні політики Центральних держав, ЗМІ сперечались щодо способу вирішення кризи. У передовій статті «К-на» Савенко вкотре заявив про необхідність рішучості Росії задля ефективного воєнного стримування: «Німеччина 40 років існує завдяки процентам з того великого морального капіталу, яким є три переможні німецькі війни, [...] користується благословенним миром, і цей мир, згідно з висловом німецького імператора, вона носить на вістрі власного багнета, завжди готова застосувати цей багнет. Це ж варто робити і нам...» [416]. Протилежної точки зору дотримувався депутат Державної думи першого скликання, дописувач «К. м.» Євген Шольп. Припустивши, що «російська армія має шанси до наступу на Берлін», він розважливо запитував: «але для кого і заради чого потрібні ці колосальні незлічимі жертви...» [417]. «Ю. к.» також переконувала, що втягнення

країни у «міжнародну авантюру» суперечить національним інтересам Росії [418]. Найскептичніше до кризи поставилась «Рада»: у загостренні газета побачила черговий геополітичний блеф, оскільки жоден «прагматичний європейський уряд» ніколи б зважився на реальну війну [419].

Початок бойових дій на Балканах 29 липня 1914 р. шокував громадськість. Для Російської імперії, що традиційно вважалась заступницею слов'янських держав і покровителькою Сербії, це означало неминучість зіткнення з Австро-Угорщиною. Вторячи емоціям публіки, «К-н» сповістив, що «цього ніхто не очікував. Щоб можна було за 24 години поставити питання про світову війну...» [420]. Київське міщанство охопила безпорадність, знервованість та апатія до буденних справ [421]. ЗМІ поширювали панічні настрої: «П. н.» лякали вторгненням австро-угорських і німецьких військ [422], «К-н» писав, що Німеччина «прагне відхопити у нас кусень живого м'яса. Вона простягає свої руки не на далеку Маньчжурію, до якої більшості з нас байдуже. Вона простягає руки на Царство Польське і Південно-Західний край...» [420]. Під впливом патріотичної істерії «П. н.» запевняли, що «уникнути війни можливо не проповіддю миру, а демонстрацією сили і рішучості» [423]. Відверто антивоєнну позицію зайняла тільки «К. м.». Вторячи ліберальній петербурзькій «Речи», газета наполягала на політиці невтручання й дипломатичному врегулюванні кризи [114, с. 13]. Заклик захисту Сербії «К. м.» вважала «глибоко антигромадським»: Росія не мала права жертвувати добробутом та мирною будучиною власних громадян заради ефемерних політичних цілей на Балканах і підтримки «сербського шовінізму» [424]. Публіцист «К. м.» Євген Шольп відмовлявся вірити у можливість превентивного нападу Центральних держав і засуджував войовничий азарт «жовтої преси» [425]. Інформація про суспільні настрої у Німеччині доповнювала аргументи як прибічників так і противників силового вирішення. Розпалюючи ворожнечу, «П. н.» наголошували на агресивності простих німців – учасників велелюдних патріотичних маніфестацій у Берліні [426]. І навпаки, «К. м.» залагоджувала негативне враження повідомленням про рівновеликі пацифістські демонстрації [427]. Нарешті, новину про придушення альтернативних мирних

мітингів преса використала як ще одне підтвердження загрозової сутності «пруського милітаризму» [428; 429]. В цей час у ЗМІ з'явилися перші приклади карикатурної «звіриної» образотворчості: Німеччину уявили «германським хитрим Лисом», що бажав пожитися з результатів чужої війни [430], «неситим вовком», котрий замірявся напасти на «миролюбне ягня» Росію [431].

Остаточно переконання про неминучість конфлікту утвердилось у ЗМІ 31 липня, коли із початком загальної російської мобілізації стало відомо про запровадження у Німеччині надзвичайного стану [432]. Через асинхронність новин, про оголошення війни читачі дізналися тільки з вранішнім випуском газет, 2 серпня. Втім, «останній мирний день» газети провели усвідомлено готуючись до зіткнення і вивчаючи сили супротивника [433–435].

Висновки до Розділу 2

У 1914 р. київська преса була складовою інформаційного простору Російської імперії. Як і решта регіональних ЗМІ, київські видання уважно стежили за ходом столичної дискусії. Подібно до загальноросійської, київська періодика сприймала Німецьку імперію як успішну й амбітну сусідню велику державу. В силу вікового культурного, економічного та політичного впливу, Німеччина була для публіцистів взірцем «європейськості». ЗМІ з пієтетом ставились до культури, заздрили вищому рівню організованості та свідомості німецького суспільства. Водночас, журналісти помічали спільну для обох країн проблему корупції та сваволі авторитарних політичних режимів. Преса висвітлювала протиборство демократичних та реакційних сил у Німеччині. Симпатії розподілялись за принципом ідеологічної спорідненості: російськомовна та україномовна прогресивна періодика підтримувала німецьку соціал-демократію, консервативна – пруську аристократію, російські націоналісти – антисемітський рух. В побутовому плані німців вважали зразком охайності та благочестя, але, також, світоглядно чужими і незрозумілими для «російської душі». Преса розрізняла регіональні ідентичності. Стереотипного німця уявляли людиною суперечливих якостей: високої порядності та неймовірної скаредності, обивательської прісності і творчого хисту.

Центральна тема газетної дискусії – проблема російсько-німецьких суперечностей – формувала сукупний образ Німеччини як агресивної країни-супротивника. Підґрунтям до цього служив ряд резонансних подій: міждержавний конфлікт довкола німецької військової місії в Стамбулі, полеміка щодо перегляду торгового договору, геополітична боротьба на Балканах. Негативний образ німців також вибудовувався навколо внутрішніх проблем: іноземної колонізації, шпигунства та українського сепаратизму в Росії. Спектр реакцій варіювався від поміркованості прогресивних видань до нарочитого германофобства націоналістів. Водночас, об'єднувало ЗМІ неприйняття бруталного експансіонізму Німеччини – її «мілітаризму» та «імперіалізму». Суголосно до решти європейських медіа, київські видання обговорювали тему великої війни. В умовах перманентної міжнародної напруженості газети вдавалися до риторики війни – інструменту політичного тиску, виховання патріотизму й відвернення уваги суспільства від насущних проблем, врешті-решт – комерційно успішної сенсації.

Липнева криза 1914 р. стала черговою ескалацією: газети вкотре актуалізували негативні кліше про Німеччину. Реагуючи на австро-угорський ультиматум Сербії, преса звинуватила офіційний Берлін у провокуванні до агресії. ЗМІ перейшли до традиційних погроз – парадоксального, але перевіреного засобу залагодження конфліктів. Заклопотана збереженням національних інтересів та міжнародного авторитету Росії, більшість газет критикувала нечисленних прихильників невтручання – «К. м.» та «Раду». Антинімецька істерія досягла апогею 31 липня – із оголошенням загальної російської мобілізації та новиною про ультиматум Берліна. Німецьку мобілізацію 1 серпня 1914 р. преса сприйняла як точку неповернення.

РОЗДІЛ 3

АНТИНІМЕЦЬКА ГАЗЕТНА КАМПАНІЯ ВОЄННОГО ЧАСУ (СЕРПЕНЬ 1914 – ЛЮТИЙ 1917 РР.)

Період участі Російської імперії у Першій світовій війні умовно поділено на два хронологічні відрізки: воєнного ентузіазму (серпень – грудень 1914 р.) та затяжної війни (1915 – лютий 1917 р.). Такий поділ відображає еволюцію уявлень ЗМІ про війну та Німеччину як ворога. Сучасна історіографія сперечається щодо природи та масштабу «настрою 1914 р.», однак більшість дослідників пов'язують це явище із загальноєвропейським патріотичним піднесенням. Суспільна ейфорія виникла на основі популярного очікування справедливої, блискавичної і переможної війни; вона згасла, коли на зламі 1914/1915 рр. збройне протистояння зайшло в глухий кут [10, с. 174; 436, с. 206; 437, с. 72; 139, с. 39; 121, с. 33; 119, с. 17]. Станом на середину 1915 р. зникли романтизація і бравада, ЗМІ повернулися до злободенних економічних, соціальних і політичних проблем, а відступ російської армії з Царства Польського перекреслив риторику швидкої перемоги. Однак, попри втому і мінливість суспільних настроїв, тема війни лишалась центральною аж до Революції 1917 р.. Причину цього слід шукати у вирішальному впливові світового конфлікту на буття особистості, спільноти і країни в цілому [438, с. 87-92].

Впродовж перших місяців війни ЗМІ витворили необхідний для мобілізації суспільства образ Німеччини як ворога. Образ ґрунтувався на запереченні позитивних й гіперболізації негативних стереотипів, а також на винайденні граничної характеристики німців як зла – «варварів», «звірів», «нелюдів». Закладений у 1914 р., цей образ став основою пропаганди на весь подальший період війни. Масив інформації умовно розділено на вісім взаємопов'язаних тем: образ винуватців війни обґрунтовував справедливість боротьби з Німеччиною; образ культури був критикою світоглядних цінностей супротивника; образ армії – оцінкою його бойового потенціалу; образ звірства слугував дегуманізації неприятеля; образ полону застерігав від слабкодухості; образ внутрішнього ворога

визначав ставлення до німецької етнічної меншини в Росії; образ зовнішньої політики Берліна об'єднував сюжети про дипломатичну, розвідницьку і підривну діяльність ворога; нарешті, образ Німеччини, що знесилюється, – переконував у невідворотності перемоги й мотивував до продовження бойових дій. Образ німців у київській пресі інтегровано у ширший, загальноросійський контекст сприйняття Німеччини.

3.1. Патріотичне піднесення «війни 1914 року» та винайдення характеристики німця-ворога

Призвичасні до перманентної загрози війни, сучасники, однак, були шоковані обставинами її початку: влітку 1914 р. багато хто очікував на дипломатичне врегулювання чергової кризи [1, с. 468]. Розгубленість охопила навіть найбільш рішучих коментаторів. Голова Київського клубу російських націоналістів Савенко («К-н») зазначав, що ще 1 серпня повсюдно сперечались «чи почнеться війна або ж все минеться щасливо»: телеграфне повідомлення, що війну оголошено «вибухнуло, немов удар грому із ясного неба» [439]. Першочерговим завданням ЗМІ стало пояснення грандіозної «європейської катастрофи». Поняття «катастрофи» відображало первинне ставлення до конфлікту як до стихійного та ірраціонального явища – такого, що суперечило здоровому глузду, порушувало міжнародні культурні та економічні зв'язки, загрожувало основам «європейської цивілізації». Шукаючи суб'єктивних причин трагедії, ЗМІ висунули тезу про доленосну роль німецького імператора Вільгельма II. Авторитарна модель управління дозволяла йому одноосібно вирішувати питання війни і миру. Більше того, у вирі геополітичних криз передвоєнного десятиріччя кайзер зажив дурної слави неврівноваженого монарха. В серпні 1914 р. російські ЗМІ скористались цим, представивши Вільгельма II головним винуватцем «європейської пожежі» [117, с. 70-72]. Надалі постать кайзера як лідера нації послужила зручним узагальненням ворога – всієї Німецької імперії [118, с. 55]. Примітно, що цей образ

суперечив реальності: з початком війни Вільгельм II де-факто відійшов від керівництва країною та уникав публічних виступів [440, с. 114-115].

Київська преса долучилась до кампанії з паплюження ворожого правителя. Особливістю кампанії була безумовна одностайність газет: не лише бульварні видання, але й солідні «К-н» та «К. м.» вживали однаково ядушних, різких, дошкульних коментарів на адресу кайзера Вільгельма II. Думка про абсурдність війни спонукала багатьох засумніватися у ментальному здоров'ї кайзера. Анатолій Савенко одним з перших заявив про нервовий зрив німецького імператора як імовірну причину війни [441]. Навіженство «коронованого безумця» [442], «божевільного» [443], «маніяка» та світового «Герострата» [444; 445] Вільгельма II стало улюбленою темою фейлетоністів «П. н.» та «Ю. к.» [446, с. 71]. Позірна очевидність перемоги Антанти посилювала ефект: вчинок кайзера називали «ганебною авантюрою» [447–449], його самого – «дурнем» і «розтяпою» [450], людиною, яка власноручно «підписала вирок Німеччині» [451]. У грудні 1914 р. «К-н» навіть опублікував висновок швейцарської колегії психіатрів про нібито психічне відхилення імператора [452].

Паралельно ЗМІ розвивали ідею жадоби та хворобливої амбітності кайзера. Бульварна преса стверджувала, що він завжди мріяв напасти на Росію [453], бажав «упитися людською кров'ю» заради збагачення і завоювань, на догоду власному марнославству [454]. «Киев» порівнював імператора із «кривавим зодчим», який, мріючи прославитись, збудував собі «пам'ятник на смерті незліченних жертв конфлікту» [455]. Видання заперечувало можливість примирення з «людиною, котра залила кров'ю Європу» [456; 457]. ЗМІ змагались у майстерності дотепів, зображаючи кайзера пихатим «горе-завойовником» [458], марнославцем [459], розбещеним наче мале дитя [460], самозакоханим тираном [461], бандитом [462; 463] або «хижим звіром» [464; 465]. Найгрізніші з метафор були реакцією на повідомлення про воєнні злочини німецької армії. ЗМІ називали кайзера «циніком Віллі», який безсоромно анексував Бельгію [466], нащадком варвара Аттіли – руйнівником модерної європейської цивілізації [467], «ошалілим Навуходоносором ХХ століття», «сучасним Нероном», котрий радіє людським

гекатомбам, «Калігулою», який бажає загибелі світу [468]. Окрім цього використовувались пекельні метафори: «демона війни», що «стоїть за темряву і розсіяв світло» [469], зброї в руках сатани [470], нарешті – самого «німецького Мефістофеля» [471].

В персоналізації злочину кайзера проглядався монархічний світогляд доби. «Київ» зображав війну як династичну суперечку, справедливою метою якої була «витончена помста» ворожим правителям [472]. Видавець «Ю. к.» Григорій Шварц-Бостуніч погрожував німцям парадом російських військ у Берліні: клітку із «зухвалим шибеником Вільгельмом» передбачалось провезти перейменованим на Миколаївський проспект бульваром Унтер ден Лінден [473]. Цікавою є доля самого Григорія Шварца-Бостуніча: лютеранин та етнічний німець по батьковій лінії, він емігрував й отримав у 1924 р. громадянство Веймарської республіки. Противник більшовизму, Григорій Шварц з 1925 р. публікувався у центральній газеті Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини «Völkischer Beobachter». Став членом партії у 1931 р. та вступив до СС у 1932 р., дослужився до звання штандартенфюрера СС (1944), приятелював із Генріхом Гімmlером, Ріхардом Гайдріхом та Карлом Вольфом [474, с. 27].

Провина монарха часто відсувала на другий план роль народу – несаможиттєвого виконавця [451; 475] та жертви фатуму [476]. Розхожою була думка, що «загубить злощасного німця знаменитий берлінський тиран» [449]. «Ю. к.» та «П. н.» повідомляли, що ірраціональний мотив «німецького царя» (sic!) як винуватця всіх бід глибоко проник у свідомість неосвіченого сільського люду [477]. На відміну від міської «розважливої публіки», селяни не мали доступу до регулярних газетних новин, жили фантастичними чутками про «Вільгельма-Антихриста» [478] і вірили у «казкову» версію війни «за царство» для трьох синів кайзера [479]. Як наслідок, в солдатських частівках лунав радикальний заклик: «Нету, нету фонаря. Вешать немскаго царя, Мы его возьмем живьем, Рот-то проволкой зашьем...» [480]. Газети розмірковували над невідворотністю покарання кайзера за воєнну агресію, жорстокість, порушення міжнародного права і законів війни. Імператора представляли «загнаним вовком» [481], оскандаленим

«королем-блазнем» [482], страхопудом, що втікає від справедливої кари [483; 464]. «Київ» навіть стверджував, що Вільгельм II усвідомив власне злодіяння та поринув у депресію [465].

Ідея відповідальності кайзера за декілька тижнів війни трансформувалась у теорію змови еліт. Російські ЗМІ переконували, що до фатального рішення розпочати війну Вільгельма II підбурило оточення – прусська аристократія, генералітет, реакційні політики, фінансові та промислові магнати. Їм приписували мотив наживи, політичної і економічної експансії, амбіцію світового панування [117, с. 73-79]. Долучилася до викриття німецького імперіалізму і київська преса. Коментуючи паніку на Берлінській біржі та хвилю самогубств внаслідок банкрутства «К. м.» моралізувала: першими жертвами війни стали німецькі банкіри, які «гнали долею міжнародного миру» та фінансували мілітаризм [484]. Наголошуючи на «пожадливому інстинкті і жорстокому задумові німецьких юнкерів» преса представляла «маніяка» Вільгельма II лишень виконавцем волі еліт [485–487]. Це також створювало враження непричетності до злочину німецького народу. «Ю. к.» із посиланням петербурзькій «День» передрукувала статтю британського письменника Герберта Уеллса. Відомий британець, Герберт Уеллс протиставляв «один із наймиліших народів Європи», «природно покірливих... музичних та інтелігентних» німців та берлінську владу «людей, які живляться війною» [488]. У грудні 1914 р. «К. м.» аналізувала причини світової трагедії. Газета представила імперію Гогенцоллернів в образі «феодальної башти на капіталістичному фундаменті»; влада вихованого на культурі сили «феодального юнкерства» в критичний момент спровокувала війну [489]. Політичну думку Німеччини Олександр Яблонівський (Снадзський) бачив поділеною на два полюси: тоді як ліві, демократичні сили усвідомили всю тяжкість відповідальності за розв'язання війни, праві продовжили тішитися «надією і дурістю» [490]. «К-н» наголошував, що кара наздогнала винуватців і «войовниче юнкерство» вже заплатило за агресію життям багатьох своїх синів [491].

Образ німецької владної верхівки як розпалювача війни у серпні 1914 р. видавався безсумнівним з огляду на стереотип пруського імперіалізму й

мілітаризму. Натомість, підтримка агресії соціал-демократичною партією Німеччини виявилась для прогресивної преси Києва прикрою несподіванкою. «К. м.» опублікувала інтерв'ю «Русских ведомостей» з членом Державної думи Акакієм Чхенкелі, де йшлося про зраду ідей пацифізму та міжнародної робітничої солідарності – вотування німецькими есдеками воєнного кредиту в Рейхстазі [492; 493]. «Ю. к.» емоційно констатувала крах германського соціалізму, що освятив агресію юнкерства [494]. Незважаючи на розчарування, преса все ж відзначила гідність нечисленних «тверезих людей» в Німеччині. Посилаючись на бельгійську «De Volksgazet» «К. м.» переповідала історію «знаного німецького профсоюзного діяча», який свідомо відмовився «бути підступним завойовником дружньої країни і вбивцею мирного населення» та здався в полон бельгійцям [495]. «Ю. к.» ставила у приклад антивоєнну риторику центральної німецької соціал-демократичної газети «Vorwärts». Редакція останньої всупереч політиці партії обстоювала пацифізм [496]. Справжніми соціалістами «К. м.» визнала опозиційну групу із 14 пацифістськи налаштованих депутатів на чолі з Карлом Лібкнехтом [497].

Первинне уявлення про війну як помилку або злочинну авантюру засновувалось на переконанні про миролюбність народів. Російські ЗМІ передбачали короткочасність конфлікту. Очікували, що обурені незваною війною прості «бюргери» невдовзі власноручно повалять монархію Гогенцоллернів і в такий спосіб зупинять бійню. Пропаганда сповіщала про похід союзних армій на Берлін як допомогу населенню Німеччини у встановленні справедливого миру. Втім, вже за декілька тижнів бойових дій образ народу-жертви підважили повідомлення про звірство ворожої армії у Бельгії та Польщі. В результаті, восени 1914 р. гору взяло твердження російських правих про всенародний характер війни. Ліберали пристали на нього із застереженням, що одурений владою німецький народ був лише ситуативним ворогом [117, с. 96-101].

Аналогічна загальноросійській полеміка відбулась і у київській пресі. Найвиразніше ліберальну позицію передав публіцист «К. м.» Олександр Яблонівський. За ним, «чесний, працьовитий, прекрасний німецький народ... у безсилі відчаї, зі сльозами на очах...» був змушений взяти участь у

«братовбивчій війні» на угоду марнославному Вільгельмові II [498]. ЗМІ виправдовували поразку антивоєнного руху в Німеччині як тимчасову. «Ю. к.» та «П. н.» повідомляли про «свідомих представників німецької нації», чий голос заглушило владне «бряцання зброєю», про розстріли робітничих маніфестацій та екзекуцією обивателів [499; 500]. На думку «П. н.» миролюбна «ліберальна Німеччина» кількісно і морально переважала «реакційну Пруссію» [501; 502]. Звичайні громадяни мали врешті-решт примусити нечисленну групу «ненажерливих ура-патріотів та вільгельмівських юнкерів» до миру – стверджувала «Ю. к.» [503; 504]. ЗМІ прогнозували скору детронізацію «ворога народу» Вільгельма II внаслідок народного повстання [505–507]. На противагу прогресивним виданням, праві «К-н» та «Київ» сприйняли конфлікт як цивілізаційне протистояння германського і слов'янського світів. Тезі надавали серйозне, наукове обґрунтування: професор Санкт-Петербурзького Імператорського університету Дмитро Позднєєв на сторінках «Києва» писав про «війну народів, війну племен», викликану просуванням Німеччини на схід [508], професор Університету Святого Володимира Іван Сікорський пояснював конфлікт «природним расовим інстинктом... здорової і обдарованої... німецької раси», яка змагалась із рештою «великих націй» за життєвий простір – «запасні землі», колонії [509]. Розмірковуючи над історичними передумовами зіткнення, «К-н» нагадував пророцтво генерала Михайла Скобелева: «і прошу не забувати, наш ворог – німець! Боротьба між слов'янами та тевтонами неминуча!» [510].

Інструментом демонізації стала кампанія з викриття німецького звірства. Воєнні злочини газети ототожнили з варварством і дикістю всієї Німеччини [511–513]. Ця риторика мала на меті подолання будь-яких рефлексій та сумнівів, виховання рішучості у боротьбі з супротивником. «Київ» стверджував, що модерні німці втратили людську подобу: охоплені безумними ідеями ніцшеанства, марнославством та сліпою покорою вони обернулись на бездушних «*homunculus*'ів пруської системи» [514–516]. Савенко описував «буйне божевілля великого народу», який, подібно до біблійних євреїв, увірував у власну вищість та забажав світового панування [517]. «К-н» порівнював «морально отупілих» німців [518] із

«печерними циклопами», «канібалами» та «троглодитами» [519]. У грудні 1914 р. «К-н» висловився щодо колективної відповідальності німецького народу:

«Серед різноманіття карикатур... часто можна віднайти зображення імператора Вільгельма у вигляді апокаліптичного звіра. Більш доречним було б поширити цю характеристику на всю Німеччину, оскільки Німеччиною можна назвати ті озброєні орди, що линули зі свого улюбленого фатерлянду на захід та схід... Якщо цей звір і не апокаліптичний, то принаймні дуже кровожерливий, хижий, сміливий та сильний...» [520].

За декілька місяців війни думка про ворожість німецького народу усталилась. Прогресивна преса визнала всенародність конфлікту, засудила німецьку жадобу до збагачення [521–524] та «завойовницьку мораль» [525–528]. Аналізуючи матеріали впливової ліберальної «Frankfurter Zeitung» бундівець Давид Заславський (псевд. Nomunculus) стверджував: німецькі освічені верстви одержимі світовим пануванням не менше за «пруське юнкерство» [529]. Попри це, «К. м.» відкидала логіку тотальної демонізації. Олександр Яблоновський та Давид Заславський вважали абсурдним твердження, що «дівчину згвалтував не просто офіцер, а весь німецький народ» [530; 531]. На думку Олександра Яблоновського, агресія була набутою, а не природженою властивістю народу: «Сорок років і преса, і школа, і влада твердили бідолашному Міхелю, що він вищий за всіх, що він найрозумніший, найгарніший, “обраний” і що на чолі у нього палає зірка, що звіщає всесвітнє панування» [532]. Міхель – відомий з XV сторіччя образ німецького селянина, який у XIX столітті став карикатурним символом обивателя [100, с. 112]. На думку публіциста, вилікувати німців від «наносного озвіріння» могли тільки «горе і сльози» великої війни [532].

Інтелектуали шукали причини конфлікту в антагонізмові культур. Перша світова війна порушила величну ідею прогресу та універсалістський канон європейської культури, призвела до розвитку партикулярних національних ідеологій і відчуження від «культури ворога» [533, с. 23-25]. В Німеччині набула популярності ідея змагання власної «культури героїв» супроти матеріалістичної, декадентської цивілізації Заходу з одного боку та дикої, варварської Росії з іншого.

В країнах Антанти зіткнення представили як апокаліптичну боротьбу з ворожим нелюдством. Британська та французька пропаганда зіграли на протиставленні класичного німецького гуманізму доби Йоганна Вольфганга фон Гете та нової людиноненависницької пруської традиції [534, с. 167-168], російська зосередилась на проповіді неославізму – загальнослов'янської боротьби за звільнення з-під німецького гніту. Поза тим, всередині Росії не існувало єдиного розуміння обраної ідеології: націоналісти бажали втілення радикальної панславістської програми, тоді як ліберали й ліві відкинули ідею домінації Росії у слов'янському світі [241, с. 10-14]. Для багатьох мислителів неославізм став інструментом культурної емансипації. Через заперечення німецького впливу вони прагнули «відродити» християнський універсалізм «святої Русі». Натомість, критики розрізняли модерний мілітаризм та світову культурну спадщину Німеччини. Майбутнє Росії вони асоціювали з європейською традицією [87, с. 37-38, 68-70].

Як і решта тогочасних ЗМІ, київська преса оперувала категоріями цивілізаційного протистояння. «К-н» писав про «загальноєвропейську священну війну вищої культури з розгнuzданим варварством» [535], «Киев» – про боротьбу «Християнської Європи» з «німецьким нігілізмом» [536], «безсторонніх народів земної кулі» – з «войовничими нащадками тевтонів» [537], «П. н.» закликали до захисту «людської цивілізації» [538]. Цитуючи Герберта Уеллса, «Ю. к.» розмірковувала про війну як змагання за прогрес і мир на землі [488]. Німеччина як ворог більше не могла бути культурним орієнтиром для Росії, тож всі зусилля ЗМІ спрямували на розрив із цією традицією. На думку Георгія Фурмана з «Ю. к.» «вандалізм пруського лейтенанта» перекреслив ту повагу, яка поколіннями прищеплювалась до «країни... Гете і Шиллера» [539]. Олександр Яблоновський з «К. м.» висловлював жаль щодо деградації німецької інтелектуальної еліти. Підтримка злочинної агресії всесвітньовідомими вченими, такими як Вільгельм Рентген та Ернст Геккель, засвідчила «наскільки глибоко вкоренився мілітаризм у пруському університеті та у пруській науці» [540]. Публіцисти «К. м.» Ісаак Левинський (Гарольд) та Володимир Краніхфельд з прикрістю констатували, що

більшість видатних німців перетворилася на «трубадурів броньованого кулака» [541] й «апологетів війни» [542]. Суголосно, «К-н» та «Київ» сповіщали про вичерпання Німецькою імперією свого культурного потенціалу: десятиліття мілітаризму «вбили німецьку душу», перетворили населення на готових до варварства «обмежених, прагматичних філістерів» [543; 544]. Тема «затемнення німецького розуму» дала поживу для численних в'їдливих фейлетонів. Серед іншого «П. н.» висміювали «безпросвітний духовний маразм» ворога, який демонстративно відмовився від світових шедеврів англійської, французької та російської літератури [545; 546], «Ю. к.» писала, що «В диму гармат тріумфуючий Марс згасив і логіку і критичне мислення кращих людей Німеччини», уподібнивши їх до «здичавілої свині, що рохкає» [547], а фейлетоніст «К-на» Юрій Кін прирівняв ура-патріотичну німецьку професуру до «зграї злостивих мавп»: «Испарилась вся культура, / На мозги налег туман, / Превратилась профессура / в стаю злобных обезьян» [548].

Стрижневою для «Киева», «К-н» та «П. н.» стала риторика зіткнення германського та слов'янського світів. Загалом, тогочасні німецькі і слов'янські націоналісти регулярно зверталися до кліше «Drang nach Osten» – ідеї німецької експансії: завоювання, колонізації, культурної германізації та економічного проникнення на Схід [20, с. 12]. Київські праві видання позиціонували Росію як єдину споконвічну «захисницю» світового слов'янства [549–552]. Відповідно, німців було оголошено «злими і підступними ворогами», що здійснюють одвічний «Drang nach Osten» – завоювання і підкорення слов'янських народів [553–555]. Витоки агресії преса вбачала у «ніцшеанському божевіллі» німецької нації [556] – розквіті відразливих ідей атеїзму, аморалізму, культу сили й надлюдини, що їх пропагував «пророк модерної Німеччини... несамовитий філософ» Фрідріх Ніцше [536; 468; 557; 518; 558; 559].

Прихильники російської емансипації висунули власний ідеал «християнської цивілізації Русі». Безчинством ворога «П. н.» протиставляли вітчизняні чесноти набожності, любові, добра, «християнського всепрощення» та «святої людяності» [560]. Цитуючи Федора Достоєвського публіцист П. Безпалов передвіщав

пробудження молоді слов'янської цивілізації на руїнах старої звороднілої німецької [557]. «Киев» змагався із російським стереотипом культурної вищості супротивника. В давній історії газета віднаходила докази зверхності «миролюбної культури слов'ян-землеробів» над «дикими й німими» племенами германців [561]. Дописувачі «Киева» Юрін та Володимир Нарбут вихваляли російських діячів літератури, мистецтва та науки, чий творчий геній підносився над німецькою обмеженістю [562; 563]. Культуру ворога видання вважало позбавленою «Божественної іскри», «бездушною, конечною, мертвою» [564]. Її позірні здобутки Анатолій Савенко («К-н») називав «обгорткою», за якою ховались ті самі «дикі вандали» і «готи» [565; 518]. В атмосфері патріотичної екзальтації газети агітували за звільнення від німецьких нашарувань: вкоріненого у вітчизняне суспільство «лакейства духу» [566], «духовного полону» наслідування ворожих зразків [567], іноземних лексичних запозичень [568], шкідливих німецької філософії та протестантського віровчення [569]. Примітно, що звичне для Росії ототожнення німецького із європейським призводило до непорозумінь. Наприклад, у вересні публіцист «Киева» Чубін закликав виключити «германізм» поза межі спільної європейської цивілізації [570], а вже у жовтні інша передовиця газети ганила громадськість за «надмірне ідолопоклонство» перед Європою [569]. Аналогічно, «К-н» підтримував європейський вектор розвитку [571], але одночасно публікував антиєвропейську, панславістську статтю Віктора Давидовича [567].

Оговтавшись від первинного шоку, прогресивна преса рішуче відкинула ідею демонізації німецької культури. Газети висловились за чітке розмежування модерного варварства та культурного спадку Німеччини. Коментуючи сумніви київських антрепренерів щодо доцільності постановки опери «Фауст» в серпні 1914 р. [572] фейлетоніст «К. м.» Ісаак Левинський (Гарольд) риторично запитував: «А в чому ж Гете винний?» [573]. Величі німців минулого, серед яких – «Бетховен, Шиллер, Кант» Віктор Ват («Ю. к.») протиставляв нікчемність новітніх символів – «жандарма і лейтенанта» [574]. Геніям старовини приписували відразу до цінностей сучасних «пруських вандалів» [575]. Оптимістично налаштована, «К. м.» передрікала повернення німців до старої, «гуманістичної культури» опісля

закінчення війни [576]. Видання змагались із побутовою германофобією. «Ю. к.» застерігала суспільство від «отрути грубого шовінізму» та «хибного націоналізму», передбачаючи катастрофічні післявоєнні наслідки виховання дітей на примітивній тезі «якщо німець – отже звір» [577]. «К. м.» писала про «патріотичний чад», що проник у свідомість інтелектуалів по обидва боки фронту [578; 579] та про помилковість трактування війни як боротьби із «західною цивілізацією» [580]. П. Безпалов («П. н.») виступив супроти ініціативи «квасних патріотів» заборонити викладання німецької: «Німецьке звірство – продукт мілітаризму, а німецька мова – геніальна епопея національного самовизначення... недоторкана» [581]. Ліберальні газети віднаходили позитивні приклади інакодумства у німецькому суспільстві [582] та хвалили антивоєнну промову Ріхарда Штрауса [583; 584].

Поряд зі з'ясуванням німецької відповідальності преса приділяла значну увагу потенціалові ворожої армії. Російські ЗМІ прагнули розвінчати міф військової непереможності Німеччини. Газети вихваляли кількісну перевагу Антанти, применшували значення німецької дисциплінованості та наголошували на деморалізації ворога, буцімто заскоченого воєнною авантюрою кайзера [117, с. 161-165]. Основу пропаганди склав лубочний жанр – розраховані на масову аудиторію низькопробні пасквілі та фейлетони. Виставляючи ворога у нікчемному, потішному світлі преса вселяла впевненість у легкій перемозі Росії [89, с. 253-255]. Втім, в ході кровопролитних битв 1914 р. у свідомості солдат утвердився протилежний образ серйозного, краще оснащеного та організованого супротивника [585, с. 87].

Очікування на швидкий тріумф було притаманне і київським виданням. У серпні 1914 р. газети зображали ворога затиснутим «між молотом і ковадлом» [586], у «великому історичному кільці» держав Антанти [587]. Огляд військової потуги ЗМІ починали із похвали передовій технічній оснащеності та «заслужено високій репутації» муштрованої німецької армії [588–590]. Втім, фатальною вадою супротивника вважали його надмірну «механічність» [591; 592]. Безликим «автоматам у пруських касках» пророчили поразку на полі бою через невміння імпровізувати у двобої з ініціативним та винахідливим бійцем союзницьких армій

[589; 591; 593; 594]. ЗМІ також звертали увагу на обмежений людський ресурс ворога: засліплена ідеєю «наступу за будь-яку ціну» [595], чи то пак «натиску сарани» – Німеччина ризикувала залишитися без солдатів вже в найближчому майбутньому [596]. Преса гралася з ідеєю ворожого виснаження, прикрашаючи бойові втрати «ошалілих німців» [597] та сповіщаючи про, буцімто, екстраординарні кроки Берліна з мобілізації до армії дітей [598] та «патріотичних» злочинців [599].

Усвідомлення грандіозності конфлікту й близької перемоги підживлювали урочисто патріотичний та, водночас, збентежений настрій київської вулиці. Герої міських замальовок «Ю. к.» уособлювали атмосферу часу: суржикомовний візниця із сином Степком, що поривались до армії, мобілізовані «русские солдаты», які маршируючи весело співали «Засвистали... Козаченьки» (sic!), бабуся, котра побивалась за сином-годувальником [600], юрба неграмотних селян, які задоволено слухали публічне читання газети «паничем» студентом [601]. Вояки, що від'їжджали на війну пишалися своєю участю у величній події [601]. Конфлікт часто сприймався як незабутня, захоплююча пригода. Кореспондент «Ю. к.» Ілка Чорний зберіг оригінальну вимову одного із мобілізованих – Гриця з Гостомеля: «Повоюємо да привеземо штук двадцать немців...» [602]. Мажорність настрою порушували окремі розважливі коментарі солідної преси про загрозу нашестя сильного ворога [603; 439]. За аналогією з подіями 1812 р. Савенко навіть прогнозував стратегічний відступ російської армії [604], за що був нещадно розкритикований ура-патріотами. «Киев» бажав тільки наступальної війни, яка дозволила б Росії нарешті загоїти «маньчжурську рану» невдалої війни з Японією [605].

Преса, загалом, вірно визначила стратегічний план Німеччини: блискавичний напад «усіма силами» на Францію, перш ніж Росія зможе включитися у боротьбу [606–608]. Втім, в ході маневреної фази війни газети плуталися в оцінці ситуації. Після перших прикордонних зіткнень ЗМІ заговорили про провал ворожої офензиви [609; 610] і знущалися із «горезвісного німецького кулака... броньованого жерстю!» [611]. Втім, із наближенням німецьких армій до Парижу

настрій преси змінився на панічний [612]. Подібним чином, російський серпневий успіх у Східній Пруссії було представлено як «неймовірне звершення» [613–615], а вже за тиждень видання замовчали розгром 2-х царських армій у битві при Танненберзі [616; 617]. В подальшому «К-н» оголосив це «величною жертвою»: вважалось, що Росія відтягнула на себе частину німецьких сил із Західного фронту і цим врятувала союзна Франція від загибелі [618]. Загалом, переможний запал преси протримався до кінця 1914 р.: «Киев» обіцяв, що німців «доб'ють не києм, то палицею» [619; 472], «Киевлянин», – що ворожа армія невдовзі «розсиплеться» під черговим ударом союзних військ [620].

Відсутність єдиного механізму державної пропаганди залишала пресі широкий вибір імпровізації, а отже – сприяла нестабільності і суперечливості образу. Підлаштовуючи характеристику супротивника під поточні завдання преса втрачала у логічності викладу, не мала стратегічного бачення. Залежно від потреби ЗМІ поєднували два діаметрально-протилежні сюжети: опис сильного, запеклого та хитрого суперника мобілізував громадськість і навпаки, – лубочне зображення німецького вояка-нездари заспокоювало читачів, вселяло впевненість у перемозі.

Серйозне представлення німецької армії убезпечувало публіку від надмірної легковажності, культивувало почуття відрази до ворога і було чудовим поясненням, чому супротивника ще досі не переможено. Вже за результатами перших боїв «К-н» сформував уявлення про фанатичність німців: «озвірілі», вони відстрілювалися навіть будучи важкопораненими [621], захоплені в полон «кусалися, лаялися і часто плакали з досади» [622], на операційному столі «ричали, немов підстрелені дикі звірі» [623]. На зміну початковому уявленню про насильно зятягнутих до війська «бідолашних парубків і літніх чоловіків» [624], приходило розуміння запеклості опору ворожого народу [625]. «К-н» повідомляв про добровільну участь у бойових діях німецького жіноцтва – «амазонок» [626]. ЗМІ передруковували сенсаційну історію про ворожу сестру милосердя, яка добивала поранених на полі бою французів [627; 628]. «К-н» приписував супротивникові граничний цинізм, нерозбірливість у методах ведення війни і моральну деградацію [629]. Преса звинувачувала німців у використанні заборонених розривних куль

«дум-дум» [630; 631], спринцівок з сірчаною кислотою [632; 633], в обстрілі лазаретів Червоного Хреста [634], «повітряних набігах» на мирне населення [635–637] й бомбардуванні незахищених міст [638]. У позиційних боях ворог проявляв «диявольську винахідливість»: маскував артилерію під виглядом братських могил [639], прокладав перед траншеями хитромудрі електричні сигнальні системи [640], майстрував неприступні оборонні споруди [641].

Паралельно до серйозного представлення супротивника існував карикатурний образ німця-нездари. З його допомогою читача привчали до думки, що Німеччину не варто боятися і легко перемогти. «Ю. к.» обіцяла, що з «тарганами-пруссакми» покінчить міцний російський мороз [642]. Фейлетоністи висміювали хвалькуватість й незграбність супротивника [461; 643]. Німецьких солдат зображали страхопудами, які уникають відкритого бою [644], спроможні лише на капості [645], терор беззахисних жінок та дітей [646] та боротьбу із мертвими козаками [647]. Горезвісна дисципліна супротивника, на думку «Ю. к.», трималася на жорсткій системі пригнічення і фізичних покарань [648]. У полоні ж ворог втрачав наносний гонор та радів порятункові свого жалюгідного життя [649]. Антиподом слабкодухого німця був бравий російський богатир [650]. «К-н» передрукував анекдотичну історію «Русского инвалида» про гренадера Петра Великого який перевершив свого прусського візаві: на відміну від німця, вірний «російський молодець» був ладен не замислюючись стрибнути з вікна – віддати життя за наказом царя [651]. Уособленням російського духу була атака багнетами: хоча «в німцеві не було боягузтва» і «під вогнем він тримався вперто» – він не міг витримати «лінії наших багнетів, що пашіли невловимою силою гніву» [652; 653]. Подвиг донця Козьми Крючкова, який власноручно знищив 12 німців і став першим Георгіївським кавалером світової війни – дав поштовх серії панегіриків про звитягу козаків [654–657].

Опубліковані у ЗМІ листи та інтерв'ю учасників бойових дій посилювали суперечливий образ ворога. Прикладом лубочної творчості були оригінальні солдатські частівки. Зі словами «позабористей», вояки із центральних російських губерній співали про «Сучью дочь Германию...», котра «чай zenки залила пивом»

і тому пішла війною на «Россею». Позірна добродушність частівок поєднувалась із погрозами розправи [480; 658]. Натомість, опитані кореспондентом «К-на» солдати-сибіряки зізнавались, що ніколи раніше не бачили німців й уявляли їх «німими людьми». Вони дивувались знайомству із «говірким супротивником», який розмовляє «не по-нашому, навиворіт» [659]. Всупереч газетним кліше, про «пруссаків» сибіряки відгукувались з повагою, як про «твердий народ і чистотілий» [660]. Ставлення до ворога було різноманітним: в одному випадку бійці урочисто оповідали про свій тріумф [661] й повторювали штамп про перевагу російської зброї [662]; в іншому – змальовували завязаного ворога, котрий «воює відчайдушно» та «йде напролом» [663; 664]. Своїми враженнями ділились евакуйовані в тил поранені. Важкопоранений «мужичок» з «українського села» спершу вилаяв винуватця всіх бід кайзера, але вже невдовзі захоплено пригадував про ближчий його серцю досвід – знайомство із дивовижно впорядкованими угіддями, заможністю і хазяйновитістю німецьких селян [477]. Натомість безногий інвалід, що повернувся з полону, оповідав про «кам'яних людей» – «Ні жалю, ні справедливості, ні поваги до людини» [665].

Сюжет надзвичайної жорстокості – «німецького звірства» – склав основу військової пропаганди жахів. Умисно гіперболізовані або ж навіть вигадані інциденти ворожої нелюдськості допомагали притлумити пацифістські настрої населення; подібна пропаганда була популярною як у країнах Антанти, так і у Центральних державах [116, с. 63]. Над створенням образу ворога-песоголовця працювали не лише пропагандистські бюро, але й зацікавлені у дешевих сенсаціях журналісти та розігріта пресою народна уява [238, с. 83-90]. Щодо «німецького звірства», то сучасні дослідження підтверджують факти злочинів кайзерівської армії супроти мирного населення в ході наступу 1914 р. [239, с. 76]. Німці справді практикували масові розстріли звинувачених у партизанстві та живі заслони з заручників, було вбито близько 6500 цивільних осіб і зруйновано 15,000–20,000 будівель, більше мільйона людей стали біженцями. Водночас, резонансні історії у пресі виявились фальшивкою, їх спростували вже у перше післявоєнне десятиріччя. Серед пропагандистських вигадок – повідомлення про тортури над британською сестрою

милосердя; про бельгійське немовля, якому відтяли руки; про розіп'ятого канадського полоненого, німецький завод з переробки вбитих на гліцерин тощо [231, с. 13-29].

В російській пресі поняття «звірство» виникло із першими повідомленнями про безчинства ворожої армії у Бельгії та Польщі. Його першим символом став терор, вчинений німцями 4 серпня 1914 р. у прикордонному польському містечку Каліш [154, с. 15-19]. Як і решта видань імперії, київська преса в подробицях описала «вакханалію» та «неймовірне варварство» ворога у місті [666–670]. Ім'я винуватця трагедії майора Пройскера стало синонімом «жахливого прусського лейтенанта» [671; 672], а епізод дозволив поставити під сумнів звичний образ висококультурної німецької нації [673–675]. Втім, переосмислення відбувалось поступово і газетам доводилось переконувати читачів у правдивості повідомлень про злочини [676]. «Ю. к.» наполягала на системності «тевтонського людожерства» тоді як випадки жорстокості у союзних арміях представляла випадковістю [677]. Серед іншого, газета повідомляла про розграбування й осквернення шанованого серед поляків Ясногорського монастиря, де німці вчинили жахливу наругу над жінками й духівництвом [678]. «К. м.» сповіщала про терор у Конині, де німецький лейтенант погрожував закопати живцем заручників у разі несплати контрибуції [530]. Реквізуючи майно, німці видавали необізнаним з німецькою мовою полякам фальшиві квитанції образливого змісту, наприклад: «Пред'явник цього по закінченню війни підлягає повішенню», «За верхового коня вдячний» тощо [679; 680]. Повідомляли про численні випадки згвалтувань [681; 682], розбою і вбивств [683], святотатств й опоганення православних храмів [684; 685]. «Калишські вбивства і ченстоховські звірства» над невинно замордованими «збурювали пожежу в російській душі» – стверджував Олександр Яблоновський [686]. Публіцисти «Киева» закликали стати на захист православної віри [687] й відплатити ворогові за вбивства мирних мешканців «грудою тіл німецьких мародерів» на фронті та взяттям Берліну [688].

Ідентичне навантаження несли передруки із британської та французької преси. Події-символи, як то спалене бельгійське місто Лувен [689; 690] або

зруйнований «безбожними варварами» Реймський собор [691; 692] утверджували образ німецького вандалізму [693; 694]. Переповідаючи карколомні подробиці терору ЗМІ формували уявлення про Німеччину як абсолютне зло. Серед іншого, «К. м.» повідомляла про взяття заручників [695], про створення живих заслонів із жінок та дітей, під прикриттям яких німці атакували французькі позиції [696], про розстріли, непомірні контрибуції, масові конфіскації та знищення майна мирних мешканців [697]. «Ю. к.» шокувала історією про хлопчика, якого німці жартуючи зачинили у палаючому будинку разом із паралізованою бабусею [698]. «П. н.» обурювались «підлому» розстрілові французького дідуся-ветерана Франко-пруської війни [699], «К-н» – умисному вбивству жінок та дітей [700]. Володимир Бонч-Бруєвич на сторінках «К. м.» розчулив публіку новиною про врятованих бельгійських немовлят [701].

Окрему категорію складали повідомлення про звірство над російськими вояками: катування й завдання тяжких каліцтв [702; 703], збочене вбивство бранців на холоді [704] або ж спалення їх живцем [705]. Підспудно, такі історії плекали почуття гніву і ненависті до ворога, а також унеможлилювали думку про здачу в полон. Одночасно, цей сюжет газети використовували для популяризації героїзму і мучеництва: жертвам німецьких тортур відпилювали кінцівки, відрізали ніс та вуха, виколювали очі – але вони стоїчно зносили всі знущання, вмирили не зрадивши присяги або ж щасливо рятувалися з полону [706; 707].

Проблема «звірства» актуалізувала питання відплати. Оскільки війну газети позиціонували як боротьбу цивілізації із варварством, можливість симетричної відповіді на «кровожерливість» ворога не розглядалась [708]. У звірстві преса вбачала прояв слабкості та відчаю, а тому радила читачам не уподібнюватись неприятелю [709; 710; 650]. Щоправда, «Київ» вимагав швидкої і безжальної помсти «озброєній погані і сволоті» [688], однак навіть він визнавав недоторканість полонених і цивільного населення супротивника [711]. Газети погоджувались, що покарати Німеччину необхідно «законно» – за рішенням особливого загальноєвропейського трибуналу. На лаву підсудних пропонували посадити не

лише виконавців, але й натхненників – вище командування із кайзером включно [712–714].

Дотримання шляхетних правил війни ЗМІ вважали тим моральним капіталом, який відрізняв російську армію від «шаленого» тевтонства [709; 715]. Олександр Яблоновський («К. м.») урочисто декларував: «Ми не воюємо з німецькими жінками... дітьми і людьми похилого віку» [686]. Не мститися німцям за підлість було імперативом [716; 717]. Як приклад великодушного поводження з ворогом преса вихваляла дії російської армії у Східній Пруссії [718–720]. Цікаво, що у якості доказу навіть наводили свідчення з німецької преси [721]. Публіцист «Киева» А. Корчев наголошував, що саме «сірі шинелі», «наші мужички, білі ведмеді» – своїм людяним ставленням виявили «справжнє лицарство», тоді як «німецькі лицарі» виявилися «фальсифікатом» [722]. Подібна агітація часто вирізнялась награністю сюжетів. Показовий приклад – передрук статті «Света» про віроломного прусського офіцера. Під час здачі в полон той підступно вбиває свого російського колегу: «Куля пробила голову. Казанцев, впав і, ще під час падіння, мав сили закричати: “–Братці, не мститеся, беріть їх живцем!”» [723]. Фронтіві історії задавали високий стандарт піклування про полонених, про яких дбали заледве не краще, аніж про власних солдат [724; 725]. Змагаючись у драматизмі, газети гіперболізували фавулу: в одному випадку пораненого німця на операційному столі частували холодним пивом [726], в іншому солдати з «російським щиросердям» ділилися з ворогом гарячою юшкою [727]. «Хоч і німець, а душа людська, теж має дружину і двох дітей» – пояснював своє співчуття до полоненого супротивника поранений російський солдат [728].

Суттєвою вадою кампанії була її непослідовність. З серйозністю теми аж ніяк не узгоджувався потішний опис злодіянь. Видання регулярно представляли німців карикатурно: мародерами та злодіями [729–731], «людожерами» [732], «бузувірами», які підіймають немовлят на штики [733], «дикунами», які гвалтують жінок [449] тощо. Понад те, для пропагандистського ефекту кампанії забракло тотальності: фронтіві історії часто формували протилежний, «олюднений» образ ворога. Наприклад, «К-н» описував епізод короткочасного перемир'я між

британцями і німцями, які зупинили бій аби спільно закип'ятити каву і чай [734]. Лондонський кореспондент «К. м.» Ян Ляховецький (Майський) ділився курйозом про супротивника, котрий у перервах між обстрілами частував французів цигарками [735]. Газети висвітлювали випадки обопільного благородства на війні: дотримання кодексу честі [736; 737], шанобливого ставлення до загиблих [738] та нейтралітету Червоного Хреста [739]. Прикладом шляхетства була історія британського лейтенанта: опісля атаки на нічийй землі лементував важкопоранений німецький солдат. Аби зарадити його стражданню, англієць наказав припинити вогонь та власноручно переніс пораненого до ворожих окопів. Німці зустріли героя оплесками, а їхній капітан відірвав від шинелі свій залізний хрест й ушанував ним англійця [740]. Ілюстрацією особливого настрою війни була історія Різдвяного перемир'я 1914 р.. Описуючи стихійне російсько-німецьке братання на одній з ділянок фронту «К-н» тепло відгукувався про ворогів як про простих і життєрадісних людей, які, на жаль, були затиснуті жахливими обставинами війни. Початок братанню тоді поклала робота санітарів. Всупереч правилам, до порятунку поранених самовільно приєднались окремі бійці і, опинившись на нічийй землі, за деякий час російські і німецькі солдати вже спілкувались жестами і пригощались цигарками. Опісля «братались» офіцери, приязно розмовляючи і навіть обмінювались домашніми адресами. Коли імпровізоване перемир'я добігло кінця, бійці «по декілька разів тиснули один одному руки» і повернулись у свої траншеї [741]. Щоправда, траплялось й інакше: в одному випадку «солдатики» виступили проти блюзнірського обстрілу на католицьке Різдво, однак «нехристі окаянні», «іудині душі» німці самі пішли в атаку [742], в іншому – навпаки, ворог просив перемир'я, але рівно опівночі отримав «сюрприз» з російських важких гармат [743]. Зазначимо, що епізодичні новини про братання публікувались у ЗМІ і на початку 1915 р. [744; 745]. Востаннє згадана щодо подій Великодня [746], тема братання в подальшому зникла з газетних шпальт через шкідливість для суспільної моралі [176, с. 184].

Хоча увага преси у 1914 р. була прикута до подій на фронті, газети не залишили осторонь і проблему ворожої неволі. Війна заскочила зненацька понад

300 тисяч російських підданих, що опинились у серпні 1914 р. на території Німеччини. Заможна меншість із них перебувала у відрядженні, відвідувала курорти, здобувала освіту або ж просто подорожувала. Більшість, – селяни із західних прикордонних губерній, – працювала на сезонних роботах [747, с. 170]. Брутальне інтернування цих людей викликало жваву дискусію у російській пресі: праві використали це як черговий доказ «звірства», ліберали ж вказали на неоднозначність ситуації [117, с. 70]. За декілька місяців всі затримані (за винятком військовозобов'язаних) отримали дозвіл на виїзд: в умовах суворой продовольчої економії Німеччина не мала можливості для їхнього утримання [747, с. 177]. Київська преса долучилася до обговорення проблеми інтернованих. Основну увагу газети приділили долі подорожніх, водночас, ігноруючи питання сезонних робітників. Не йшлося і про вітчизняних військовополонених оскільки в інформаційному просторі все ще домінував образ переможної царської армії. Натомість, преса оповідала про німецьких бранців в Росії.

Вже за декілька тижнів після початку війни у київській пресі з'явилися емоційні розповіді тих, кому пощастило виїхати. Постраждалі дивувалися раптовій зміні настроїв населення Німеччини [748–750]. Ще вчора привітні, німці перетворились на «озвірілий» вуличний натовп, готовий роздерти навіть жінок та людей похилого віку [751]. Киянка, панна С. жалілася, що знайомий берлінський лікар брутально відмовив їй у належному лікуванні [752]. Киянин, агроном І. Г. Черниш в інтерв'ю «Ю. к.» нарікав на «жорстоко-витончене» ставлення конвоїрів, які умисно морили затриманих спрагою та голодом [748]. Пан Заболотский («К-н.») повідомляв жахливі подробиці депортації: стареньку бабцю німці викинули з потягу без милиць, людей перевозили у вагонах для худоби, у таборах насильно розділяли сім'ї, дієздатних чоловіків залишили на тяжкі роботи [753; 754]. За інформацією «К-на» в неволі ворог не лише бив і морив бранців голодом, але й з «інквізиційною холодністю» знищував інфекційних хворих [755]. Навіть отримавши дозвіл на виїзд російські піддані терпіли нестатки: німці відмовляли їм у наданні притулку, не продавали їжу та словесно принижували [756–758], «німецькі євреї» шахраювали на перевезенні постраждалих до Швеції [759].

Жертвами нечувано «обурливого поведження» стали навіть члени царської сім'ї, які на той час перебували у Німеччині: спершу ворожі вартові дозволяли собі курити цигарки в присутності «Його Високості», а згодом, довізши великого князя Костянтина з родиною до лінії фронту, німецький лейтенант висадив їх з авто і скомандував брутальне: «Heraus! (Геть!)» [760].

Незважаючи на домінацію негативних вражень, подорожні зізнавались у неоднозначності власного досвіду. Наприклад, берлінського кореспондента «К. м.» Володимира Розанова від вуличної розправи врятувала «добра сусідка-німкеня» [761]. Аналогічно, киянка Н. І. Горбатенко наголошувала, що своєму порятункові від «дикого натовпу» завдячувала поліціантові. Понад те, у відділку до неї та інших жінок поставились «дуже ввічливо і дозволили зупинитись в готелі» [750]. Ненависть до росіян у Фрайбурзі в оповіді Н. Горбатенко контрастувала із «миролюбністю» населення у Баден-Бадені [750]. Відгуки інших інтернованих також містили чимало суперечностей. Наприклад, бранці одного з таборів повідомляли, що їх годують пристойно і навіть випускають у місто за покупками, що їхнє приміщення регулярно дезинфікують, а речі – перуть [762]. Натомість, запроторений до фортеці студент писав про умови «трохи кращі аніж в російських тюрмах» та скаржився на погане харчування [763].

До закордонного митарства співвітчизників преса поставилась неоднаково. «Київ» побачив у цьому шанс для розбудови вітчизняних оздоровниць і закликав читачів опісля війни всіляко бойкотувати туристичні атракції ненависної Німеччини [764]. Натомість, «П. н.» потішалися, що «користь для гладких людей від німецьких курортів справдилася тільки в цьому сезоні...» – німці ж бо з них «спустили жир» і «вилікували» грошовитих російських германофілів [765]. Заклопотаність долею мандрівників, відпочивальників та студентів різко контрастувала з індіферентністю преси до становища сезонних робітників. «Ю. к.» лише констатувала, що декілька сотень тисяч з них замість прибуткових промислів опинились на примусових роботах у статусі військовополонених [766]. Щасливці, які встигли виїхати напередодні конфлікту голосили, що «краще їсти вдома пісню капусту, аніж важко працювати у німця за шмат сала» [767].

Прикростям ворожого полону преса протиставляла нарочито людяне поводження з військовополоненими в Росії [768; 769]. Дослідник побутового життя міського населення Правобережжя Тимофій Герасимов доходить висновку про толерантне ставлення місцевих мешканців до полонених вояків супротивника – реакції, що виразно суперечила пропагандистській відразі до «німця-звіра» [39, с. 172-173]. З усіх видань тільки «Киев» запропонував створити трудові табори для бранців – та й то, для того, щоб «робітники германці» могли чесно прогодувати себе і не обтяжували державну скарбницю [770]. За спостереженням кореспондентів, оброблені пропагандою німці потрапляли у полон зі «спотвореними від жаху обличчями» [716; 771; 768], в неволі поводитись здичавіло, з недовірою, презирством [772–774] і навіть гонором [775]. «П. н.» передрукували історію французького «Journal» про полоненого високого чину. Бундючний німець зажадав від французького караульного почистити йому чоботи, а коли той лише розреготався – дав французові ляпаса, за що був справедливо покараний серією важких зустрічних ударів [776]. Як не дивно, зла репутація німецьких офіцерів приваблювала російських «кримінальних дам» – панн, які до війни регулярно відвідували судові слухання, обожнюючи ревнивців-вбивць і зухвалих коханців [777]. Загалом, характерна для ворога пиха зникла наприкінці 1914 р. Спершу «типовий пруссак» тримався бадьоро і вірив, що в Росії революція, а «донецькі шахтарі, захопивши динаміт, йдуть на Москву та нищать все на своєму шляху...» [778]. Втім, до грудня 1914 р. полонені втратили надію на блискавичну перемогу Німеччини [779].

Окремо від долі німців-військовополонених газети переймались проблемою внутрішнього ворога в Росії. Перша світова війна перекреслила ліберальні принципи міграції людей і капіталу XIX сторіччя та сформувала модерну категорію «ворога-чужинця» – іноземного резидента, з країною якого велась боротьба. Вищий рівень гомогенності національної економіки та нечисленність групи чужинців дозволили Великобританії та Франції, а також супротивній їм Німеччині вже на початку війни локалізувати проблему внутрішнього ворога. Натомість в Російській імперії, де іноземний капітал відігравав першорядну роль, а

натуралізовані чужинці входили до складу політичної еліти країни – аналогічні процеси призвели до краху державного ладу та економічної катастрофи [156, с. 3-4, 55-56, 167]. Війна з Німеччиною порушила глибинну проблему російського суспільства – уявлення про несправедливий розподіл матеріальних благ і привілейоване становище чужинців. Патріотична ейфорія обернулась на боротьбу з «ворожим засиллям». Націоналісти віщували народові заможність і добробут у разі «очищення» країни від «німецького» і, взагалі «іноземного засилля». Ліберальні кола відкинули етнічний критерій ворога, однак також виступили за економічну емансипацію. Щодо царського режиму, то впродовж кампанії 1914 р. він балансував між збереженням законності та заохоченням деструктивного народного ентузіазму [156, с. 10-15].

Дискусія між правими і лібералами щодо «внутрішнього ворога» була характерною і для київської преси. Війна погіршила і без того негативний образ німця-колоніста. У відповідь на «розбійний напад Німеччини» член Київського клубу російських націоналістів та дописувач «Киева» Дмитро Скринченко закликав до примусового виселення всіх ворожих підданих [780]. У вересні цю вимогу було поширено і на російських німців – «не менш ворожих і шкідливих Росії» [781–783]. Чільне місце в антинімецькій полеміці займав економічний аргумент: несправедливо вищий ніж у «титульної нації» рівень добробуту чужинців та цілеспрямоване «захоплення» ними «російських земель». Аби докорінно вирішити цю проблему, публіцист «Киева» Волинець пропонував відчужити всі німецькі земельні володіння на користь російських селян, а підприємства – націоналізувати [784; 785]. Газета обстоювала радикальне гасло «витіснення всього, що погано тхне німцем, німецьким словом, німецьким звичаєм, назвою» [786; 787]. Кампанію «Киева» підтримали його читачі: вони розголошували інформацію про місцеві німецькі організації, які належало закрити та іноземних підданих, котрих мали б вислати чи заарештувати [788–790]. Культуру доносів і практику переслідування «внутрішніх ворогів» у Києві докладно аналізує фахівець з соціальної історії міста, Олена Бетлій. Дослідниця робить висновок про множинність мотивів учасників антинімецької кампанії: від

меркантильного інтересу, неприязні та спроби зведення поррахунків – до конформізму та щирої громадянської пильності [38, с. 71]. Аналогічні процеси в масштабах Південно-Західного краю розглядає Тимофій Герасимов. Дослідник аналізує виміри боротьби з німецьким впливом, як то дискусію про заборону навчання німецькій мові, повальне перейменування «ворожих» назв установ, магазинів, професій й предметів вжитку, і, навіть, боротьбу з «німецьким пережитком» різдвяної ялинки. Одночасно розкрито низку дискримінаційних та репресивних заходів влади щодо внутрішніх німців [39, с. 187].

Німецьку колонізацію країни Скринченко називав «мирним завоюванням» – частиною горезвісного «Drang nach Osten» [791]. До «внутрішньої німецької загрози» автор зараховував не лише колоністів, але й балтійських німців-дворян у вищих ешелонах влади. Провокаційно, Скринченко писав про «наш Прибалтійський край, що запустив щупальці геть у глиб країни, а саме в нашу столицю – Петроград. Німецька Балтія і німецький Петроград так міцно зв'язані поміж собою...» [792]. Публіцист ремствував на тяглість підспудного німецького владарювання в країні: «Німецькі покидьки, немов паразити, припали... до російського тіла. Висмоктуючи з останнього кров, вони, і виключно вони створили Пруссію, зробили її великою і невдовзі перетворили на могутню Німецьку імперію» [792]. Отже, вже у вересні 1914 р. «Киев» відкрито виступив проти німців – російських державних службовців й адміністрації Балтійських губерній [793–795]. Ця недовіра до німців у владі за декілька років обернулась на лихо для монархії Романових.

На відміну від «Киева», «К-н» керувався політичним критерієм визначення ворога. Коріння проблеми видання вбачало у подвійному підданстві багатьох внутрішніх німців – перевертнів, які задекларували лояльність Росії з меркантильних міркувань [796]. «К-н» нарівні з «Киевом» сприяв розвою ксенофобії і шпигунської істерії, публікуючи викривальні матеріали про симпатію внутрішніх німців до Німеччини [797; 798]. Серед іншого, німецьких диверсантів обвинувачували у масовому отруєнні на петербурзьких оборонних заводах [799; 800] й інспірації робітничих страйків [801], балтійських німців-дворян – у

державній зраді [802], колоністів – у фінансуванні збройних сил Центральних держав [803].

Позиція прогресивних видань була суперечливою. Як і праві, вони підтримали економічну емансипацію [804–806], однак виступили за збереження законності: у жовтні 1914 ліберальна преса затаврувала погром іноземних магазинів в Москві як акт вандалізму [807; 808]. Зокрема, в листопаді 1914 р. публіцист «Ю. к.» Віктор Ват засудив германофобську істерію навівши приклад справжнього патріота Росії – «обрусілого чистокровного німця... Зігфріда Івановича» [809]. В цькуванні заможних, «лояльних німців-підданих» автор побачив недобросовісну конкуренцію та прагнення декого з росіян нажитись на чужому майні [810]. Натомість, вже у грудні інший фейлетоніст газети висміяв «німецьких швайнів» як скоробагатьків і зрадників [811]. Окрім цього, у «П. н.» та «Ю. к.» поняття «внутрішні німці» вживалось як еківок на адресу вітчизняних живоглотів – домовласників, спекулянтів і «торгашів-кулаків» [812–814]. Провокувала ксенофобію і шпигуноманія у ЗМІ: німецьку діаспору ототожнювали із мережею ворожої розвідки [815; 816].

Поряд із занепокоєнням щодо внутрішніх диверсій преса прискіпливо відслідковувала зовнішньополітичні кроки Берліна. Епіцентром змагання дипломатії Антанти та Центральних держав стали Балкани: внаслідок війн 1912–13 рр. країни регіону були сповнені іредентистських амбіцій, задовольнити які могла б переможна участь у європейському конфлікті. У липні – серпні 1914 р. Німеччині вдалося укласти таємний військовий союз з Османською імперією та заручитись підтримкою Болгарії. Водночас, провалом став демарш давніх союзників Центральних держав – Італії та Румунії. Нейтралітет оголосили Швейцарія, Норвегія, Швеція, Нідерланди, Данія, Іспанія та Португалія, з великих неєвропейських країн – США. Ті з держав, що межували з Німеччиною, в умовах морської блокади перетворились на цінних торговельних партнерів Берліна. Контрабанда через їхню територію стала джерелом життєво важливих для німецької економіки імпорту та експорту товарів [817, с. 3-6].

Загроза недружніх альянсів спонукала київську пресу прискіпливо стежити за зовнішньою політикою ворога. Попри це, ЗМІ демонстрували впевненість у «силі, що розсуває гори» військового союзу Росії, Франції та Великобританії [586]. Берліну відводили роль лишень «норовливої вівці... європейського стада», яку належало угамувати спільними зусиллями [818]. Преса переконувала, що на боці Антанти симпатії «всього цивілізованого світу», тоді як Німеччина була порушником міжнародного миру [819; 820; 536; 821; 822]. Першою символічною перемогою стала новина про нейтралітет Італії – свідчення осуду загарбницької політики Берліна його колишніми союзниками [823; 818; 824; 820]. За прогнозом «К. м.» Рим мав невдовзі приєднатись до коаліції Антанти оскільки це відповідало італійським національним інтересам [825]. Преса вітала нових спільників навіть з числа нещодавніх ворогів. «Києв», який ще в травні 1914 р. писав про «жовту загрозу» на Далекому Сході [366] – у серпні разом з рештою видань салютував виступові Японії супроти Німеччини [826–828]. Серед нейтральних країн газети цікавилась позицією США. «К. м.» вважала «Америку» стороннім спостерігачем [829], «К-н» сподівався, що «янки» доєднаються до боротьби супроти «німецького віслюка» [830], а «Києв» був роздратований мирним планом нібито «германофіла» президента Вільсона [831]. США обстоювали принцип вільної торгівлі. Теоретично, країна була налаштована на торгівлю з обома протилежними сторонами, однак практично лівова доля економічної активності США припадала на ринок Великобританії. Пропозиція «миру без перемоги» Вудро Вільсона не влаштувала жодну із ворогуючих сторін [832, с. 7-22; 833, с. 21-23].

ЗМІ стежили за інтригами Берліна у Малій Азії та на Балканах. Спершу «П. н.» вирішили не драматизувати інцидент з появою ворожих крейсерів «Гебен» та «Бреслау» у територіальних водах Османської імперії [834]. «К. м.» заговорила про німецьке підбурення до війни опісля закриття Туреччиною мореплавства у Босфорі та Дарданеллах [835]. Обстріл 29 – 30 жовтня чорноморських портів Російської імперії не залишив сумніву: «німецькі турки» змусили «турецьких турків» воювати [836; 837]. «Києв» також засудив недружню політику Болгарії та Румунії, на чолі яких стояли монархи німецького походження. Нейтралітет Болгарії газета

розцінила як віроломне «зречення слов'янських ідеалів» [780; 552] та запродавство «русофобського...німця» царя Фердинанда I [603]. Аналогічно, правителя Румунії Кароля I з німецького католицького дому Гогенцоллернів-Зігмарінгенів видання обізвало «пруським шпигуном» та «німецькою змією» [838]. Натомість, «К. м.» побачила у нейтралітеті Балканських країн добрий знак їхньої миролюбності [839].

Складовою міжнародної активності Берліна було «збурення революції». За допомогою сепаратистських національних та релігійних рухів Німеччина планувала підірвати стабільність та дезінтегрувати поліетнічні імперії Великобританії, Франції та Росії. У Північній Африці, на Близькому Сході, Кавказі, в Азії та Індії німецька розвідка заохочувала місцеве мусульманське населення до панісламізму – «священної війни» супроти європейських поневолювачів [3, с. 121-131]. На Сході Європи впроваджувалось гасло звільнення неросійських народів [3, с. 132-135]. Російськомовна преса Києва усвідомлювала цю загрозу [840; 841]. Про німецьку дипломатію «К-н» писав, що вона «не гребує жодними засобами» заради дестабілізації Росії [842]. Ще у переддень конфлікту Анатолій Савенко нагадав, що «австрійські німці» «плодять польський сепаратизм та ідею “самостійної України”» [843]. Війна до часу затьмарила регіональну українську проблему: «Київ» обмежився декількома публікаціями про «мазепинський рух» як австро-угорську інтригу [844; 845], а «К-н» поставив під сумнів українську лояльності до Росії [846]. Єдина українськомовна газета міста, «Рада» не сприйняла воєнного ентузіазму, але закликала «боронити свої хати й лани» від нападу Німеччини [847]. Щоправда, це не вберегло її від тавра «неблагонадійності» та примусового закриття [848, арк. 43].

Вторгнення ворога у Привіслінський край передовсім актуалізувало польське питання. Прологом послужив маніфест від 14 серпня 1914 р., в якому верховний головнокомандувач, великий князь Микола Миколайович закликав поляків до «братерського примирення з Великою Росією» й обіцяв об'єднання польських земель «вільних у власній вірі, мові й самоврядуванні» [368, с. 413]. Київська преса долучилась до агітації, представивши Пруссію / Німеччину єдиною винуватицею трагічної долі польського народу. Участь Російської імперії у поділах Речі

Посполитої і придушенні повстань при цьому ретельно замовчувалася [849–851]. Натомість, ЗМІ формували ідилічну картину спільної боротьби супроти «тевтонського нашестя» [852; 774; 853; 761; 854; 682; 663]. «К-н» заохочував поляків до братання за прикладом Грюнвальдської битви [855], «Киев» переконував, що буття у складі «великої й незалежної слов'янської держави» Росії – це порятунок від онімечення й запорука добробуту польської нації [856; 857]. Поряд з історичними кривдами [857–859], «Ю. к.» та «К. м.» викривали модерну антипольську політику Берліна [849; 860; 861].

Незважаючи на окреслене вище багатоманіття тем й суттєві розбіжності у позиціях видань, антинімецька кампанія у пресі воєнного 1914 р. загалом підпорядковувалась єдиній меті – веденню війни до перемоги. У серпні 1914 р. така перспектива видавалася цілком близькою і певною. Газети не лише вірили у військову перевагу Антанти, але й наголошували на стрімкому соціально-економічному колапсі Німеччини. Взявши за основу статистичні дані мирного часу ЗМІ обґрунтували критичну залежність ворога від імпорту товарів та сировини, а отже – його неготовність до затяжного конфлікту. Згідно з первинними розрахунками, вже за декілька місяців продовольча криза мала б спровокувати народний бунт й повалення режиму. Втративши надію на рішучу військову перемогу, наприкінці 1914 р. преса звернулася до ідеї виснаження Німеччини як провідного сценарію щасливого завершення війни [117, с. 218-221].

У висвітленні стану Німеччини київська преса балансувала між протилежними уявленнями: образ ворожого виснаження підживлював віру у перемогу, тоді як образ стійкого супротивника запобігав надмірній самовпевненості. Найперше, газети покладалися на ефективність морської економічної блокади – популярне очікування в країнах Антанти 1914 р., яке, втім, не виправдалось [10, с. 252-253]. Депутат Державної думи Савенко та професор Петербурзького університету Дмитро Позднеев обіцяли, що німці загинуть від голоду ще до того як зустрінуть «російські морози» [439; 862]. Поважні експерти прогнозували вичерпання продовольчих запасів Німеччини вже через 6 – 8 [863–865], найпізніше – 9 місяців війни [866]. «К-н» припускав крах ворожого опору

навіть раніше зазначеного строку, адже «очікування голоду може бути ще страшнішим за власне голод» [867]. Підсилювали ефект «кризи, що наближається» повідомлення про обвал фінансового ринку [868], жахливе зростання цін, велелюдні стихійні демонстрації та бунти у німецьких містах [502; 869–874]. «К-н» помічав ознаки регіонального сепаратизму [875; 876] та пророчив всенародне повстання, що скине берлінських «спричинників війни» [877–880]. Супутньо преса наголошувала на моральному зламі ворога [881–883]. Газети протиставляли «святковий» різдвяний настрій російського суспільства гнітючій атмосфері «зневіри та занепаду» у новорічному Берліні [491; 884].

Паралельно існував образ серйозного супротивника. Про те, що «велика війна» буде впертою і тривалою «К-н» та «К. м.» попереджали від початку [603; 439]. У жовтні 1914 р. преса повернулась до цієї ідеї аби виправдати «тимчасові» невдачі російської армії. Найперше, газети подовжили прогноз остаточного краху супротивника аж до часу нового врожаю 1915 р. [885; 886]. Кореспондент «К. м.» Володимир Розанов (Ензіс) порівняв Німеччину із «фортецею в облозі», яка все ще не зломлена ані морально, ані фізично [887–889]. Про «велике патріотичне старання» ворога написав і «К-н», поставивши у приклад успішний збір мільярда марок воєнної позики [890]. У грудні Анатолій Савенко заявив, що Росія змагається із «серйозним супротивником, сильним своєю чудовою воєнною підготовкою, своєю методичністю, порядком і своїм патріотизмом» – тож очікувати швидкої перемоги не варто [891]. За спостереженням Анатолія Луначарського («К. м.»), в переддень 1915 р. люди в Німеччині все ще залишалися «дисциплінованими і озброєними терпінням», багато хто з них навіть висловлював подив, що вони досі не перемогли [892; 893].

Російська преса відкидала ідею передчасного замирення. Вважалось, що для спокою Європи необхідно обов'язково розгромити мілітаристську Німеччину – за інших умов ворог лише б виграв час, щоб відновитися і розпочати ще більш жахливу війну [117, с. 131]. Цю думку поділяли і київські видання. «П. н.» закликали покарати «сусіда, що повсякчас бряжчить зброєю» [894], раз і назавжди знешкодити «загальноєвропейську болячку» – Німеччину [895]. «К-н» та «Киев»

підхопили гасло війни «до переможного кінця» та «повної капітуляції» ворога [456; 896], нещадно критикували тих «боязких розумом і слабких духом», хто насмівся говорити про мир [897–900]. Війну «Ю. к.» оголосила останньою, ультимативною «боротьбою за мир» [901; 902].

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що реакція київських видань на агресію Німеччини у 1914 році не відрізнялася від загальноросійської: війна збурила граничні емоції здивування, гніву, патріотичного піднесення та очікування на видатну перемогу. В умовах конфлікту преса переосмислила базові уявлення про Німеччину та виробила необхідний для мобілізації воєнного зусилля образ ворога. Його основу склали довоєнні стереотипи німецького імперіалізму та мілітаризму. Призвідником «європейської катастрофи» було оголошено кайзера Вільгельма II та владну еліту країни. Втім, газети сперечались щодо ролі народу: жертви політики або ж колективного ворога. Представлена як «цивілізаційний конфлікт», війна перекреслила традицію російського преклоніння перед німецькою культурою. Відкинувши її як прояв ворожого «західного» та «європейського» впливу, «Киев» агітував за відродження власної самодостатності. Натомість, «К-н» поєднав неославістську ідею із орієнтацією на англійський та французький культурні зразки; прогресивні видання розрізняли світову гуманістичну спадщину та варварство модерної Німеччини. Образ німецької армії варіювався залежно від потреби: опис сильного, запеклого та хитрого ворога мобілізував в той час як образ страхопуда і нездари – підбадьорював та заспокоював громадськість. Кампанія «німецького звірства» була ключовим елементом пропаганди. З її допомогою ЗМІ форсували перехід від початкових уявлень про війну як помилку до ототожнення німецької нації із ворогом. Попри це, пропагандистський ефект нівелювало альтернативне «олюднене» представлення ворога. Сміслова амбівалентність існувала і у питанні полону. Війна загострила проблему «німецького засилля» в Росії. Російські націоналісти з «Киева» означили всіх етнічних німців «внутрішніми ворогами» тоді як «К-н» та прогресивні видання захищали лояльних до імперії натуралізованих підданих. Спільним було прагнення економічної емансипації Росії від ворожого іноземного капіталу. Газети стежили за

зовнішньополітичними кроками й шпигунською активністю Берліна. Преса протистояла ворожій стратегії революціонізації Росії, змагалась за лояльність поляків і українців. Образ знесилення Німеччини слугував доказом її прийдешнього краху. Всупереч розбіжностям та неузгодженості преса Києва підпорядковувалась державній меті продовження війни «до переможного завершення». Українськомовну «Раду» як джерело альтернативного погляду було примусово закрито у серпні 1914 р.

3.2. Антинімецька риторика за умов затяжної «війни до перемоги» 1915 – 1917 рр.

Теза про відповідальність Німеччини за розпалення війни служила перманентним нагадуванням, чому варто боротись і перемогти. Якісно, публікації залишалися рефреном ідей 1914 р., однак їхня частота зменшилась відповідно до втрати новизни. Персоналізований образ імператора Вільгельма II як винуватця катастрофи еволюціонував до уявлення про Німеччину як колективного ворога. На початку 1915 р. «К-н.» і «Києв» все ще писали про безглузду «династичну війну» заради марнославства та престижу кайзера [903–905]. Втім, паралельно «Києв» вже розмірковував про «війну народів», диктатові якої підкорились «вчорашні вершители долі» монархи [906]. На думку депутата Державної думи від правих сил Володимира Пуришкевича Вільгельм II виявився всього лиш «виконавцем волі німецького народу, весь світогляд якого було сформовано заради єдиного несамовитого девізу: “Weltmacht oder Niedergang”... [нім. Світове панування або занепад – І. Б.]» [907].

Вільгельм II лишався зручною символічною фігурою антигероя. Періодично, йому адресували гнівні пасажі, порівнюючи з жорстоким античним Калігулою [908], варваром Тамерланом [909], підступним «Юдою Іскаріотським» [910], «коронованим Джеком-Різником» [911] тощо. В газетній прозі він незмінно виступав у ролі первісного зла [912; 913]. У змаганні за увагу читача преса поєднувала моралізаторство із новим, розважальним елементом – бульварними

плітками про кайзера. Примітно, що найчастіше порушував довоєнне табу на знеславлення монаршої особи саме «К-н». Посилаючись на мемуари і свідчення очевидців газета розкривала неприглядні факти з біографії Вільгельма – людини злої і черстої, марнославної і безпринципної [914–917]. Серед іншого «К-н» опублікував спогади російського єгеря, котрий жалкував, що в далекому 1886 р. на царському полюванні власноручно врятував майбутнього кайзера від нападу розлютованої ведмедиці [918]. Видання також не цуралась містики, оповідаючи про прусську легенду лиховісної «білої дами» і пророцтво краху дому Гогенцоллернів [919]. Левову долю пліток становили повідомлення про амурні походеньки «розпусника» Вільгельма [920–922]. «П. н.» навіть натякали на, буцімто, сексуальну девіацію імператора – фетишизм [923]. «Ю. к.» спекулювала на темі здоров'я кайзера, котрий мав вроджену ваду лівої руки [924]. Нарешті, преса висміювала позерство Вільгельма II: жалюгідні спроби повернути народну довіру за допомогою поїздки в трамваї [925] або жнив у полі з селянами [926]. «П. н.» вбачали в цьому непересічний символізм: «Цей імператор і справді великий косар, неквапливий жест якого скошив найпрекрасніші жнива землі. [...] Він насильно затоптав у багно і кров ціле покоління[людей – І. Б.]...» [926].

Сталим був негативний образ «німецьких імперіалістів». Найперше, газети знеславлювали дім Гогенцоллернів [927]. «П. н.» поширили чутку, нібито принцеса Вікторія-Луїза була «музою» ворожого генштабу [928]. Синів Вільгельма II хулили за «неймовірні мерзенності»: принцу Йоахіму приписували дебоші, розпусту та пиятику [929], мародерство [930], «найяснішому неврастеніку-садистові і дегенерату» кронпринцу Вільгельму – псування сільських угідь, порнографію, гвалтування та вбивства [931]. «К-н» стверджував, що нечестивий кронпринц готувався вчинити замах на батька і заволодіти монаршим престолом [932]. Щаблем нижче ЗМІ виділяли соціальну опору режиму й натхненників «завойовницької політики» – пруське юнкерство [933; 934; 840; 935–939]. Відразу поширювалась і на складений переважно з юнкерів ворожий генералітет. Начальників генштабу – Гельмута фон Мольтке (молодшого), Еріка фон Фалькенгайна, грос-адмірала Альфреда фон Тірпіца – преса вважала ініціаторами

фатальних «перегонів озброєння» [940–943]. За висловом Олександра Яблоновського («К. м.») вони були «апостолами душогубства», «проповідниками нової гарматної моралі та шрапнельної етики» які занурили країну у шаленство мілітаризму [944].

Співучасниками злочину прогресивна преса вважала промисловців й банкірів. Найбільший у Німеччині концерн оборонних заводів Круппа «К. м.» назвала «уособленням зла і насилля у світі», що отримувало надприбутки на смерті мільйонів людей [945–948]. Олександр Яблоновський («К. м.») порівнював зрощення німецької влади й капіталу з «гігантським, розбухлим від крові спрутом-восьминогом, котрий охопив своїм хоботом всю землю та висмоктує з неї і щастя, і славу, і красу життя...»[945]. Переважно негативним було сприйняття німецького політикуму. «К-н» наголошував, що єдина відмінність між тамтешніми лібералами та консерваторами полягала у напрямі агресії: перші ждали повалення монархічної Росії, а другі – демократичних Великобританії і Франції [949]. Преса не пробачила німецьким еседам співпраці з режимом – зради принципів Другого інтернаціоналу та ідеї миру [950]. ЗМІ таврували проурядових німецьких соціалістів «червоними націоналістами» [951], «соціал-імперіалістами» [952] та «зрадниками пролетаріату» [953], прирівнювали до «найзапекліших ворогів людства» мілітаристів [953]. Водночас, ЗМІ стежили за перипетіями коаліції в Рейхстазі [954–957], виділяли нечисленну групу «борців за мир» [958–962]. Конформістам, «котрі снідали в компанії пруських офіцерів» «К. м.» протиставляла справжніх соціалістів – опозиційних депутатів Карла Каутського, Гуго Гаазе та Едуарда Бернштайна [960], ув'язнених режимом Клару Цеткін та Розу Люксембург [963]. Лідером інакшої, миролюбної Німеччини «Ю. к.» та «К. м.» вважала Карла Лібкнехта [964–966]. Зауважимо, що це узагальнення щодо єдиного антивоєнного руху в Німеччині було штучним. Насправді пацифістські ідеї були властиві представникам одразу п'яти груп німецьких лівих, що конфліктували між собою: від поміркованих соціалістів, які розчарувалися у війні 1914 та лідерів профсоюзного руху, незадоволених погіршенням умов життя – і аж до революційної групи спартаківців [16, с. 74-91].

Образ німецького суспільства зберіг амбівалентність. Хоча прогресивні видання відмовились від риторики народу-жертви, вони все ж наполягали на штучності конфлікту. Відповідальність за багаторічне одурманювання населення Володимир Розанов («К. м.») покладав на інтелектуалів [967; 968]. На думку «П. н.», інтелігенція служила панегіристом пруської еліти та популяризувала її загарбницькі амбіції [969]. Київська преса писала про хворобливу атмосферу в Німеччині, де дітям зі шкільної лави втовкмачували пангерманські догми [970–972], де протестантська церква виголошувала лукаві проповіді на користь війни [973; 974], де свідомість була зіпсута десятиліттями мілітаризму в книгах, газетах і публічних виступах [975]. Попри все, публіцисти сподівалися на «пробудження» й повернення країни у мирне русло [976–978]. Натомість, права преса формувала узагальнений образ німця-ворога. «Киев» та «К-н» нагадували про сакраментальне німецьке прагнення до завоювання: здобуття «родючих земель» і «життєвого простору» на Сході [979], наживи [980–983], світової домінації [984–986; 935; 939]. «Киев» переконував, що німці як етнічна і політична спільнота були одвічним ворогом російського народу [987; 988].

Одночасно з усталенням колективного портрета народу-ворога впродовж 1915 – 1917 рр. відбувалось поступове відчуження від німецької культури. В імперії Романових це порушило вікову традицію та негативно позначилось на залежній від зовнішнього впливу російській науці [989, с. 22-24], зашкодило європейській ідентифікації освічених верств країни [990, с. 75-77]. Опісля року війни громадськість втратила первинну симпатію до німецького гуманізму й романтизму. Тоді як ліберали пробували віднайти альтернативну «західну» модель, неославісти ототожнили Німеччину з ворожим, матеріалістичним «Заходом». В межах дискурсу «слов'янського світу» вони агітували за розбудову осібної, заснованої на духовності православ'я російської цивілізації [991, с. 37]. В інформаційному просторі Києва співіснували обидва, умовно, ліберальний та неославістський погляди на проблему.

ЗМІ пов'язували викривлені ціннісні установки німецького суспільства із його схильністю до звірства [992–998]. Жорстокості ворога газети протиставляли

чесноти вищих англо-саксонської, романської та слов'янської цивілізацій. Професор Дмитро Позднеев доводив, що у порівнянні з англійським джентльменом «тевтон» був лишень малокультурною «худобою, що вилізла в люди» [999]. Благородну «культуру миру» Великобританії «Київ» називав ліпшим зразком й антиподом брутальної німецької «культури війни» [1000; 1001]. На сторінках «К-на» граф Олексій Толстой ратував за запозичення передових якостей «британського порядку», – більш скрупульозного і креативного аніж горезвісний німецький [1002]. Передруковуючи матеріал французької «Le Matin» «П. н.» протиставляла французьку душевну відкритість й витонченість німецьким якостям нищості і жадоби [1003]. Як і раніше, чільне місце в риториці правих посідала ідея російської духовної вищості. «Механістичній культурі» німців, їхній гріховності, релігійній та етичній розбещеності, їхньому цинізму й формалізмові ЗМІ протиставляли «містичну богобоязність», «моральний стрижень» та «тяжіння до правди» росіян [1004–1007]. В такий спосіб видання обґрунтовували справедливість ведення війни [1008–1010].

Прихильні до неославізму публіцисти «Києва» утверджували російську культуру через заперечення німецької. Співробітник редакції «Чех» та відомий підприємець, член чеських організацій Києва Франтішек Дедина доводили історичну зверхність слов'ян-землеробів над «дикими» племенами германців [1011; 1012], публіцист з псевдонімом «Честмир» – обґрунтував право на «споконовічно слов'янські» землі Середньої Європи [1013]. Професор Дмитро Позднеев разом з іншими публіцистами критикував «сфальсифіковану німцями» офіційну версію вітчизняної історії [1014–1016]. «Київ» викривав згубність «німецької» системи освіти в Росії [1017; 1018]. Київський фабрикант, етнічний чех Франтішек Дедина вважав, що копіювання ворожої науки вело до «духовного закріпачення» і перетворення слов'янства на «гній для німецької ниви» [1019–1021]. За допомогою оригінальних слов'янофобських цитат «Київ» дискредитував «німецьку книжність» – твори Карла Маркса, Теодора Момзена, Георга Гегеля [1022]. Поборники православ'я ратували за очищення від «німецької тлі» протестантської релігії [1023; 1024]. Ворожою вигадкою, що руйнує російську

державність публіцист Честмир називав «німецькі ідеології»: лібералізм, конституціоналізм і парламентаризм [1025; 1026]. Дописувач Л. Соснін стверджував, що соціалізм Маркса і Енгельса був «зброєю прусських мілітаристів» – підступним засобом дестабілізації суспільства у країнах Антанти [1027]. Щоб подолати комплекс меншовартості видання звертались до прикладів російського творчого генію: батька вітчизняної науки Михайла Ломоносова [1028] та винахідника періодичної системи хімічних елементів Дмитра Менделєєва [1029]. Парадоксально, але неприйняття німецької культури вело «Киев» до деструктивної критики царського режиму. У передруку статті провідного публіциста петербурзького «Нового времени» Михайла Меншикова газета звинувачувала Петра I у руйнуванні «ідеального державного устрою» і насильному «онімеченні» країни [1030]. Провокаційно, «Честмир» заявляв про привнесений з-зовні поділ на «панів і рабів» [1031], про «застібнутий в німецький мундир» правлячий клас Росії [1032; 1033] та «германський дурман» споживацької, міщанської культури у суспільстві [1034]. Разом з іншими дописувачами він викривав «шкідництво» вітчизняних німців-бюрократів [1035–1037]. Причину всіх негараздів журналісти «Киева» бачили у «німецькому вихованні» росіян – прищепленні чужих, декадентських цінностей розпусти та безвідповідальності [1038; 1017]. Важливим наслідком кампанії стало заперечення «німецького» «європейського духу... космополітизму» і, натомість, – орієнтація на протилежний, «національно-свідомий» французький зразок [1039]. Водночас, «Киев» дорікав громадськості за «ідолопоклонство» перед «культуою Європи» [1040] та виокремлював Росію як інакший «культурно-історичний тип». М. Окіншевич патетично декларував особливий шлях за рецептами катрену Федора Тютчева: «Умом Россию не понять... В Россию можно только верить» [1041].

Як і у 1914 р., прогресивна преса послідовно обстоювала європейську ідентичність Росії. Не цураючись кращих рис німецької культури, вона прагнула утвердження рівновеликої російської. «Ю. к.» вихваляла «тисячолітню культуру» Русі – таку ж давню і розвинуту, як і німецька [1042]. Дійсний статський радник, депутат III-ї Державної думи професор Сергій Богданов на сторінках «К-на»

визнавав, що Росія була «учнем Німеччини», однак, ратував за перехід до «самостійної творчості» аби зрівнятися з «впертим і добре облаштованим супротивником» [1043]. Олександр Яблонівський з «К. м.» скаржився, що «запльовуючи... заповітне петрове віконце» чорносотенні сили зводили нанівець модернізацію країни [1044]. Публіцисти викривали «сумбурність і лубочність» антинімецької істерії у вітчизняних художніх творах [1045] та провінційній періодиці [1046], безглуздість цькування німецької мови та культури [1047]. Кепкуючи над ура-патріотами, фейлетоніст «Ю. к.» Л. Заволода пропонував противникам усього німецького відмовитися від «шніцеля по-віденьськи» та «німецького бутерброда» [1048].

Преса погоджувалась, що «природно більш обдарованому» російському народові, однак, бракувало німецької організованості. Якщо у 1914 р. ця думка надихала на самовдосконалення, то з плином війни вона дедалі більше символізувала апатію і розчарування [1049; 1050]. Навесні 1916 р. Василь Шульгін був одним з небагатьох, хто ще очікував на витворення російського відповідника німецької «культури волі» у горнилі війни [1051]. Надалі той же «К-н» песимістично відгукувався про вітчизняного обивателя [1052]. Газета наводила красномовний приклад окупації Дубна, що на Волині. Вражені «історичною неохайністю російського міста» «акуратні німці» вигнали населення на прибирання вулиць. Коли місцева бабця-єврейка, за звичкою, знову вилила помий на брук німецький лейтенант змусив бідолашну злизувати власний непотріб. В результаті, ворогові вдалося зробити місто «по-німецьки чистим» – іронізував «К-н» [1053].

До роздумів про нагальність модернізації підштовхував стереотип німецької військової переваги. Зимовий «снарядний голод» та катастрофічний відступ російської армії з Царства Польського влітку 1915 р. посилили уявлення про могутність супротивника. Понад те, поразки збурили деструктивні чутки про «німецьку зраду» російського генералітету та можновладців [89, с. 250-258]. За цих обставин преса продовжила вибудовувати образ німецької армії на поєднанні протилежностей сили та слабкості. Обидва уявлення співіснували й

використовувалися за потреби. Незмінним було звеличення моральної зверхності російського воюка над краще озброєним супротивником.

Взимку 1914/15 рр. київська преса визнала затяжний характер конфлікту. Дописувач «К. м.», депутат I Державної думи Євген Шольп роз'яснював, що за офіційним «на фронті без змін» ховалося «складне, інтенсивне бойове життя мільйонних армій союзників і германців» [1054]. Відтоді перспективу закінчення війни газети пов'язували із нанесенням супротивникові не виправних втрат. На загальне переконання час грав на користь Антанти, тоді як ворог занепадав: «хвилі озброєного германізму ще бурхливо здійснюються, але їхній розмах дедалі втрачає силу і грізне ревіння приливу швидко змінюється тужливим стогоном й гомоном відливу, що втікає геть...» [1055–1057]. «Київ» порівнював Німеччину із «запальним бійцем», який даремно жбурляв всі сили на герць [596; 1058; 1059]. Відповідно, опис битв газети супроводжували нотатками про незлічимі втрати супротивника: «бійню» при Суассоні [1060], «гекатомби» у Фландрії [1061] та при Артуа [1062] тощо. Водночас, за відпрацьованою ще у 1914 р. методою преса ретушувала вітчизняні поразки. Наприклад, загибель в лютому 1915 р. XX корпусу генерала Булгакова було обставлено як героїчну самопожертву задля порятунку основних сил [1063; 1064]. Під час масштабного Горлицького прориву австро-німецьких армій у травні – червні 1915 р. «Київ» радив зберігати спокій публікаціями штабу «Побольше выдержки» [1065] і «Будем тверды!» [1066]. Катастрофічний для Росії Великий відступ «К-н» інтерпретував з точки зору колосальних втрат нападника: Анатолій Савенко, та фронтовий дописувач, ротмістр Василь Немирович-Данченко високо оцінювали успіхи вітчизняної «оборонної стратегії» [1067–1070]. Замовчуючи понад мільйон вбитих, полонених і поранених, «К-н» у вересні 1915 р. піднесено писав про «нову Марну» – героїчний подвиг російської армії, котра спинила «нечуваний напір германців» [1071]. Примітно, що відсутність стратегічних перемог над німецькою армією преса компенсувала повідомленнями про локальний триумф [1072–1086], або ж звитяги над Австро-Угорщиною й Османською імперією [1087; 1088]. Риторика виснаження залишалась основою пропаганди [1089; 1090]. Серед іншого,

багатомісячну Верденську битву ЗМІ представляли як винищення залишку кайзерівської армії [1091–1099]. «Киев» вкотре наголосив на вичерпанні людського ресурсу ворога й хизувався «морем бійців» у «нашому тилу» [1100; 1101].

Тема знекровлення Німеччини ретранслювалась у фейлетонах. Преса зловтішалась зі скрутного становища ворога, котрий затягував до війська фінських і литовських заробітчан [1102], мобілізував інвалідів та дівчат [1103], циркових слонів і собак [1104; 1105]. Володимир Розанов іронізував над запровадженням офіційної посади «Kaiserliche Magazinkatze» («Коморна кішка його Величності»), що мала б вберегти інтендантські склади від пацюків [1106]. Неоднозначну реакцію викликала участь німецького жіноцтва у війні [1107–1109]. Фейлетоніст Яків Давидов («П. н.») висміював ворожу політику відтворення «майбутніх солдатів» [1110–1112], Конрад Тихий («Ю. к.») – емансипацію [1113], «К. м.» обурювалась «ветеринарною амурологією» німців, які розмірковували над репопуляцією країни за допомогою гаремів і клінік штучного запліднення [1114]. Нарешті, «Киев» випромінював ненависть до німкенів – «розбійників у спідницях», буцімто винних у звірстві нарівні з чоловіками [1115; 1116].

Всупереч реаліям війни преса продовжила генерувати образ потішного супротивника. Ілюстрацією зневажливо-знущального викладу була серія публікацій про чванливе самодурство «кумира Німеччини» – ворожого головнокомандувача Пауля фон Гінденбурга [1117–1123]. ЗМІ зосередили увагу на моральному і матеріальному розладі супротивника. «К-н» викривав горезвісну німецьку дисципліну, що трималась на терорі і приниженні [1124; 1125]. Симптоми деградації журналісти помічали у «забобонному язичництві» пруссаків, які носили охоронні амулети [1126; 1127] у вживанні психотропних речовини для штучної стимуляції хоробрості [1128; 1129], у масовій істерії [1130], боягузстві та дезертирстві [1131; 1132], розбраті у кайзерівській армії [1133]. Волю супротивника до боротьби підточували епідемії й голод [1134; 1135; 1121], сама природа – російські морози та звірі протистояли його навалі [1136–1138]. Водночас, газети пропагували російські ідеали відданості «Государеві-імператору» [1139; 1140], непереможності духу й «молодечтва» козаків [657; 1141],

«богатирства» та самопожертви [1142–1144]. На тлі Великого відступу 1915 р. «К-н» звеличував «благородний острах» російського бійця перед «ганьбою» полону [1145].

З плином війни дедалі виразнішим ставав розважальний мотив публікацій, розвивалась газетна белетристика. «Ю. к.» та «К-н» привертали увагу серією життєствердних фейлетонів й гостросюжетних пригодницьких оповідань [1146–1155]. Їхні герої – російські розвідники, прості «сірі шинелі» або партизани незмінно перемагали стереотипного німця – жорстокого, звироднілого, гонорового але боязкого [1156–1162]. Паралельно, історії збурювали відразу і ненависть до ворожих вояків – катів та покидьків, які кидали на погибель [1163] або ж добивали навіть власних товаришів [1164; 1165]. Зазвичай, головним антигероєм розповіді був нелюд-офіцер: «брудний німецький лейтенант», котрий марно залицявся до аристократичної дами [1166], бездушний прусський генерал, котрий застрелив матір непокірного француза [1167], «швабський офіцер», котрий віддячив за нічліг двома пострілами у груди польського господаря [1168]. Сюди ж належали історії зрадників, які одягнули прусський мундир: драма кохання дівчини Віри до агронома фон-Шульца [1169] та оповідь про цинічного німця-поміщика, котрий топив у річці щенят [1170].

Постійний наголос на жалюгідності ворога не лише суперечив дійсності, а й загрожував легковажністю. Щоб запобігти цьому і пояснити причини затягнення конфлікту преса писала про силу, хитрість і запеклість німецької армії. Наприклад, на тлі успішного наступу Центральних держав в травні – червні 1915 р. професор Дмитро Позднєєв («Київ») та оглядач С. Дмитрієв («К. м.») пророчили довгий, запеклий характер війни [1171; 1172], Анатолій Савенко («К-н») резюмував: «війна засвідчила, що за могутністю ця чисто-військова держава перевершила всі розрахунки і очікування. Цього не можна приховувати. Потрібно дивитися грізному ворогові прямо у вічі й не обманюватися...» [1173; 1174]. Видання відзначали зразковий організаційний хист німецького командування, що примудрялось відбивати наступ сильніших, але не скоординованих союзних армій [1175; 1176]. Періодично, газети підкреслювали високий бойовий дух неприятеля,

котрий чинив запеклий опір і стояв на смерть [1177–1182]. Під час кровопролитної Верденської битви, у березні 1916 р. «Киев» порівняв рішучість німців із фанатичністю японців: «Німці мають багато несимпатичних, відразливих рис, і ми ненавидимо їх як народ. Але ми не можемо заперечувати багатьох бойових якостей їхньої армії: відданості військовому обов'язкові, вмінню битися, впертості у досягненні поставленої мети, палкий патріотизм» [1183]. Влітку 1916 р. «К-н» писав, що сила ворога ще значна і «німецькі солдати б'ються невідступно, якщо і не у запалі п'яної перемоги, то з шаленством відчаю...» [1184].

Стійкість супротивника найчастіше пояснювали його передовим оснащенням, винахідливістю та хитрістю. У травні 1915 р. «П. н.» повідомляли, що ефективна артилерія повністю перекривала потреби Німеччини в живій силі [1185]. Секрет німецької переваги «К. м.» бачила у насиченні війська «більш досконалою зброєю» – вогнеметами та кулеметами [1186; 1187]. Невирішеною була проблема використання ворогом отруйних газів [1188; 1189; 799; 1190; 1191]: царська армія не могла забезпечити бійців належним захистом від цього «каїнового диму» [1192; 1193]. Стереотип «винахідливого німця» підживлювали науково-популярні замітки про інновації ворога: ракету-фотограф [1194], мобільні радіостанції [1195], новітні типи снарядів та вибухових речовин, стрілецької зброї [1196–1200] тощо. Німецькі фортифікації преса визнала «найкращими у світі» – обґрунтовуючи в такий спосіб складність зламу ворожої оборони [1201; 1202]. Нарешті, газети писали про природжену хитрість німців, котрі носили маскувальні халати [1203; 1084], конструювали муляжі кулеметів, артпозицій й вартових [1204–1206], перевдягали в німецьку уніформу турків та болгар [1207; 1208] та намагались приспати пильність вояків Антанти поширюючи дезінформацію [1209].

Одночасно преса змагалась супроти чуток. «К-н» та «Киев» скаржилися на невігластво простолюду, котрий сприймав природні явища – оптичні міражі та землетруси – як хитромудрий «німецький підступ» [1210; 1211]. Щоб запобігти панічним настроям газети знайомили читачів із реальними можливостями та вадами німецької зброї [1212–1214]. Наприклад, «К-н» доводив, що хімічна промисловість Антанти не поступається Німеччині у виготовленні отруйних

речовин [1191]; «П. н.» спростовували поголосок про зверхність ворожих біпланів Фоккера над літаками союзників [1215], германські дирижаблі газета називала вкрай дорогою та малоефективною зброєю психологічного тиску [1216; 1204]. Аналогічно преса применшувала значення організованої німцями зустрічної морської блокади Великобританії [1217–1224]. Видання дискредитували німецькі технології як аморальні. Застосування отруйних газів та вогнеметів таврували як «звірство» і «садизм» [1225; 1226]. Кайзерівській армії закидали «підлі методи боротьби», «розбійництво» та «піратство», терор мирного населення за допомогою далекобійної артилерії, цепелінів та підводних човнів [1227; 1218; 1228–1235]. У якості покарання «К-н» й «Ю. к.» пророчили Німеччині «світову ізоляцію» [1236–1239].

Відступ російської армії влітку 1915 р. переконав багатьох у потребі запозичення передового досвіду ворога та модернізації. Якщо у лютому 1915 р. «К-н» та «Київ» ще вихваляли «невичерпний» ресурсний потенціал Росії – «наймогутнішого механізму... що фабрикує людей» [1141; 1240], то вже у червні Савенко заявив про необхідність «вчитись у германців» аби перевершити їх у виробництві гармат і снарядів. Автор нещадно критикував російське «сподівання на авось», і віру в «кулью дуру, а багнет молодець». «Всім своїм успіхам германці завдячували техніці, й, перш за все, техніці вогневої справи...» за недооцінку якої «вся Європа» розплачувалася кров'ю, – резюмував Савенко [1241]. Понад те, у частково цензурованій статті «Мера за меру» публіцист Фігаро («Київ») закликав до симетричної жорстокості – аби німці «відчули на власній шкірі» відплату у вигляді тих же отруйних газів та розривних куль [1242]. Необхідність підвищення вогневої потужності розуміли і на низовому рівні: бійці скаржились, що «хитрий Герман... розумом діє» [1243], «воювати по-доброму не хоче, а все норовить дурницею взяти» – використовуючи свою перевагу у засобах ураження [1244]. Як наслідок, ідея запозичення німецьких методів «механічної війни» стала загальноновизнаною у 1916 р. [1245–1247]. За спостереженням преси країнам Антанти вдалося перевершити кайзерівську армію в озброєнні тільки восени 1916 р. [1248–1252].

Застосування німцями бойових отруйних речовин навесні-влітку 1915 р. породило нову хвилю звинувачень у звірстві. Втім, якщо восени 1914 р. про вражаючу жорстокість ворога писали передовсім зацікавлені у сенсації журналісти, то у 1915 р. ключову роль перебрала на себе держава. За відсутності перемог влада поступово згорнула недієву пропаганду «звільнення слов'янства» на користь тези про вороже звірство. Переїнявши досвід союзників, 9 квітня 1915 р. Державна дума за участі Ставки та МЗС заснувала Надзвичайну слідчу комісію для розслідування порушень законів і звичаїв війни. Всього комісія зафіксувала більше 15 тисяч випадків, лєвова доля яких припала на свідчення біженців, звільнених інвалідів-військовополонених та втікачів. Незважаючи на достеменність більшості матеріалів, довіру до звітів підривали регулярні перебільшення та неперевірені дані. Громадськість нарікала на сумбурність пропаганди: поєднання людського горя з бравурною героїзацією «молодєцтва» бранців [240, с. 65]. Як наслідок, витворений у ЗМІ образ «ворога-нєлюда» поступово деградував. Напередодні Лютневої революції його витіснив протилєжний образ «ворога-людини» – заручника конфлікту по іншу сторону барикад [116, с. 70-72].

Кампанія звірств у київській пресі віддзеркалювала загальноімперські тенденції. Порівнюючи з воєнним 1914 роком основні сюжети і наповнення образу лишались сталими: лиходійство супротивника на фронті, окупованих територіях і, окремо – щодо військовополонених. Незмінною була і мета – ототожнення німецького народу з ворогом. «К-н» та «Києв» переконували у системності «тевтонського людоджерства» [1178; 1253–1257] та «незбагненній нєлюдськості» Німєччини [714; 1258; 1259]. За однією з версій жорстокість була спадковою рисою нації [1260–1262], за іншою – продуктом людиноненависницького, ніцшеанського світогляду [1263–1265]. Газети висвітлювали випадки добивання поранених [1266–1269], спалєння бранців живцем [1270], застосування запаморочливих тортур (відпилювання кінцівок, відрізання носа та вух, виколювання очей тощо) [1271; 1272]. Прогнозованим ефектом була нєнависть до супротивника і острах перед здачею в полон. Паралєльно, вороже катівство служило тлом для звєличєння російських бійців – тих, хто не зламався під тортарами, зберіг вірність присязі,

царю і батьківщині [1273–1276]. За аналогічною схемою преса висвітлювала німецькі злочини супроти мирного населення. Типовими були повідомлення про грабiжництво та реквізиції [1277–1279], вандалiзм і варварство [1280; 1281], святотатство [1282–1285], моральне знуцання [1286], «мерзенне насилля» над жiноцтвом [1287–1292], розправи над цивiльними [1293–1297; 1233] та бомбардування шпиталiв [1298; 1299]. Для емоцiйного ефекту епiзоди часто оздоблювали моторошними подробицями. Наприклад, «Київ» описував «надзвiрство» – пекельнi кпини ворожих пiдводникiв над приреченими потопельниками [1300] або спалення заживо мешканцiв польського селища [1301], «П. н.» деталiзували сцену насильства і вбивства 14-лiтньої дочки лiсника [1302] тощо. Водночас, як і у 1914 р. газети намагались уникнути неконтрольованої зустрiчної жорстокостi та переконували публiку у винятковостi законних, цивiлізованих методiв покарання ворога [714; 1303; 1304]. Попри це, на низовому рiвнi де-не-де зустрiчався заклик до помсти. У фронтовiй пiснi козаки обiцяли нiмцiв «живцем не брати», помститися їм за насильства та дiйти до Нiмеччини спаливши всi ворожi житла [1305].

Газетна кампанiя частково вплинула на риторику бiйцiв. В деяких з iнтерв'ю помiтнi газетнi штампи про нiмцiв: «Як воїни, вони на загал молодцi, як люди – наволоч... спортсмени... з усiякої гидоти» [1306]. Втiм, викриття звiрств не переросло у повноцiнну пропаганду. Монолiтнiсть образу порушували нейтральнi й, навiть, позитивнi вiдгуки воякiв та фронтовi iсторiї. Пiдставою для емоцiйного зближення з ворогом була рутинна вiйни. ЗМi оповiдали про солдатськi жарти та перегукування з «Германами», чiї траншеї пролягали поруч [1307; 1142; 1308], гру на музичних iнструментах й змагання за краще дозвiлля [1309; 1310]. Герой однiєї з газетних небилиць вiд 1 квітня 1915 р., солдат Прянишников буцiмто полонив дюжину нiмцiв – «народу музичного» – завдяки вiртуознiй грi на гармонiцi [1311]. «К-н» зазначав, що ворожi студенти-добровольцi рятувались вiд нудьги студiюванням пiдручникiв [1312]. «К. м.» навiть хвалила добрий смак нiмцiв, котрi читали не тiльки гумористичну, але й серйозну белетристику – здавалося б,

«ворожих» Чарльза Дікенса, Олександра Дюма, Льва Толстого, Івана Тургенєва і Антона Чехова [1313].

Опубліковані у пресі курйозні історії війни несамохіть олюднювали ворога. Солдати із задоволенням спостерігали за повітряними дуелями [1314], хоча вболівали за «своїх», поважали і відважність німецьких пілотів [1315–1317]. Аналогічно, на морі німці далеко не завжди поставали «піратами»: неодноразово вони рятували команду потоплених суден згідно з правилами війни [1318–1320]. Таку амбівалентність «П. н.» пояснювали відмінністю поміж лютими «пруссакми» та м'якосердними «германцями» [1321]. У вересні 1915 р. поблизу Коктебеля, що в Криму, таких «добрих германців» перестріли російські матроси: перед потопленням вітрильника команда ворожої субмарини знаками наказала росіянам сісти в шлюпку, відбуксирувала їх до берегу і навіть пригостила цигарками [1322]. Подібні історії урізноманітнювали монотонну пропаганду. Подобиці часто свідчили супроти образу бездушного ворога. Наприклад, повідомляли про випадок в Бельгії, де у відповідь на німецьку заборону національного прапора в центрі міста з'явилися поруч три дівчини, одна з яких була вбрана в усе червоне, інша – у жовте, а третя – в чорне. Кожна окремо нічого не порушувала, але «разом утворювали кричуще порушення циркуляра: це був прапор, що ходить. Вони мали величезний успіх, і до пізнього вечора за ними... прямували збуджені юрби народу.» [1323; 1324] ЗМІ звертали увагу на епізоди, де німці не чинили «звичних звірств» [1325], поважали місцеве населення [1326–1328], шанували мужність і відвертість бельгійських партизан [1329]. Навіть германофобський «Київ» дивувався, коли німець – герой оповіді – дотримав слова і не вистрілив російському бійцеві у спину [1330]. Примітно, що газети не мали ідеологічних упереджень і залюбки передруковували розповіді ворогів: німецького авіатора, який бомбив Лондон, або – капітана підводного човна Кайзермаріне [1331; 1332].

Тенденція ЗМІ до олюднення ворога свідчила про спад воєнного ентузіазму з плином війни. В червні 1915 р. «К. м.» видрукувала лист з фронту, в якому боєць Сергєєв елегійно розмірковував над загибеллю «замріяного товстого німця... з

вінком волошок на голові» – однієї з численних жертв даремного протистояння [1333]. За спостереженням офіцера Н. Фотієва («К-н») восени 1915 р. залишковий романтичний образ героїства остаточно змінився усвідомленням «кровопролитної роботи» [1334]. Паралельно еволюціонував і образ ворога: у січні 1917 р. «К-н» представляв німців як чесних супротивників – людей, котрі попри ймовірне бажання миру, виконували воєнну повинність по той бік барикад [1335].

Впродовж патріотичної кампанії 1914 р. преса уникала незручної теми російських військовополонених в Німеччині. Втім, тривалість і масштаб конфлікту обернули явище ворожої неволі на гнітючий атрибут війни 1915 – 1917 рр. За роки збройного протистояння до полону потрапило близько півтора мільйони російських вояків – найчисельніша в Німеччині група військовополонених [153, с. 39]. Доля цих людей регулярно висвітлювалась у пресі. Гіперболізуючи жахіття німецької неволі газети знеохочували бійців до капітуляції й, одночасно, підважували стереотип високої німецької культури. Втікачі нерідко перебільшували поневіряння аби вдати з себе героїв-мучеників. Водночас, становище російських військовополонених було об'єктивно важким через неналежне забезпечення й відносну суворість утримання [153, с. 40-49]. Це посилювало антинімецьку істерію й ЗМІ закликали до симетричної відповіді – більш жорсткого утримання ворожих полонених в Росії [153, с. 46].

На початку 1915 р. київська преса облишила проблему цивільних інтернованих, більшість з яких щасливо повернулися на батьківщину. В той же час, продовження війни актуалізувало до того латентне питання військовополонених. На тлі панічних настроїв періоду Великого відступу ЗМІ формували моторошний образ неволі. Посилаючись на листи бранців, свідчення втікачів або кореспондентів нейтральних країн видання представляли німецький полон як непомірне випробування важкою фізичною працею, голодом, холодом, смертельними епідеміями, нескінченними знущаннями і побоями табірної адміністрації [1336–1338]. Газети наголошували, що допомога постраждалим неможлива через тотальне «злодійство і грабіжництво» наглядачів: останні відбирали не тільки коштовні речі [1339], але й крали найнеобхідніше – мило та продуктіві консерви з

посилок-передач [1340]. Бранці страждали на хронічне недоїдання, і, якщо заможні могли придбати додаткові харчі в спеціальних табірних крамничках, то бідняки були приречені на голодну смерть – свідчив у листі з полону російський офіцер [1341]. Німеччині закидали наругу над гідністю та базовими правами людини. Посилаючись на кореспондента «New-York Tribune» «К-н» наводив історію жахливого глуму над групою бранців-англійців. Виведені з табору на «парад» у місто, вони були прив'язані до ліхтарних стовпів і віддані на поталу «дикого натовпу» [1342]. В іншому випадку за спробу втечі росіянина було посаджено на ланцюг у собачій конурі і годовано разом з собаками «під сміх німецьких наглядців» [1343]. Метафора нестерпного «собачого життя» вживалась втікачами, багато з яких у полоні занедужали на сухоти [1344]. Останнє дало привід «К-ну» та «Киеву» звинуватити Берлін у спланованому зараженні – прихованому масовому вбивстві бранців [1345–1348].

Прогресивні газети вказували на соціальну й національну диференціацію полону. «К. м.» наголошувала на нестерпності життя саме у солдатських таборах під відкритим небом [1349]. Водночас, офіцерів і цивільних утримували у «більш комфортних» фортецях [1350]. «П. н.» нагадували, що інтернованих літніх осіб, жінок і дітей німці з гуманітарних міркувань взагалі лишали під домашнім арештом [1351]. Провину за катастрофічне становище бранців «К. м.» підспудно поклала на царський режим та російське суспільство. Закордонний кореспондент видання Наум Коган (Н. Тасін) порівнював знедоленість бранців-росіян із пристойним життям французів та британців, які отримували допомогу з дому [1352; 1353]. Напередодні Лютневої революції військовий оглядач «К. м.» Костянтин Оберучев нарікав, що російські солдати були покинуті власною країною напризволяще [1354].

Намагаючись докладно розкрити проблему полону, газети нерідко суперечили образіві звірства. Так, в листах та інтерв'ю чимало бранців спростовували стереотип німецької жорстокості, натомість згадували сувору, але справедливую дисципліну [1355; 1353]. З їхніх слів преса відтворювала світлі моменти табірної життя: де-не-де росіянам дозволяли читати і навіть видавати

газети [1356; 1357], дехто виготовляв сувенірні дрібнички, які із задоволенням купували охоронці [1358]; полонені британці вбивали нудьгу грою в футбол та організовували освітні курси [1359]. Коментуючи стримано-схвальний відгук російської місії сестер милосердя у Німеччині «К-н» пояснював, що Берлін був просто змушений дотримуватися позірної пристойності через острах міжнародного осуду [1360]. Втім, німцям закидали «окозамилування»: вони спеціально готувались до прийому міжнародних комісій [1361].

Амбівалентність полону добре ілюстрували історії втікачів. «К. м.» переповідала курйоз про росіян, які втекли з сільськогосподарських робіт попередньо залишивши листа в якому дякували за добру їжу і людяне ставлення. Примітно також, що ці відомості «К. м.» запозичила з німецької преси [1362]. Піхотинець Олексій Кошкін, котрий втік із Мюнстерського табору, твердив що «німці, народ грубий, самодери, – найперше з полоненого все здеруть: шинель, чоботи, шапку, з карманів все повітряють, якщо годинник або гроші – одразу заберуть [...] годують [1363; 1364]– заледве не помреш, б'ють за кожен дрібничку, а найбільше – нудьга». Натомість, артилерист Даниїл Юріков, з Люстрова, поблизу Алленбурга, пригадував: «Ховали раз нашого полоненого, підійшла німкеня-бабуся – мабуть, шкода їй нас стало – може у самої когось вбили – і подає [нам] цигарок по пачці. Побачив це вартовий, розсердився, повіднімав цигарки, по одній дав, а решту повернув їй. Век, – каже. Тобто, йди геть» [1363]. Газети не замовчували добрих вчинків. Наприклад, «К-н» передрукував спостереженнями французького лікаря («Temps») про злиденність життя бранців-росіян:

«Одного разу я спостерігав, як на довгій жердині несли важкий казан з юшкою. Жердина тріснула, розливши юшку на піску. Носії та інші полонені кинулись слизувати цю рідину і витискати її з піску! Але, сказавши по правді, я маю додати, що дивлячись на це німецький офіцер зглянувся, узяв цих людей до себе на кухню й нагодував досита» [1365].

Порівнюючи російський і німецький полон преса наголошувала на вітчизняній щиросердності й кращих умовах утримання [769]. Обурені поневірянням співвітчизників, газети агітували за адекватно суворий (але без

звірства) режим для німців в Росії [1366–1369]. Здебільшого, ставлення до полонених балансувало між симпатією та відразою. Завжди «похмурі і злі», німці викликали повагу вмінням навіть у неволі зберігати «абсолютний порядок» і триматися з гідністю [1370]. І навпаки, комендант табору зізнавався в антипатії до бундючних німців: «Австрійці мене так не обурюють... Шантрапа. А ось це, бачте, культур-трегер... Сучий син!» [1371]. Виснажливий полон поволі змінював настрої бранців: навіть «найлютіший на вигляд германець» вмить ставав привітним після частування білим хлібом – ділився враженнями кореспондент «К-на» [1372].

Всупереч загальному трагізму, тема полону експонувалась і з життєствердної перспективи кохання [1373]. «Київ» нарікав, що заслані в глибокий тил «партії елегантних і грошовитих німецьких офіцерів» швидко «завойовували» симпатії жіноцтва глухих провінційних містечок Росії [1374]. Резонансу набув особливо вишуканий прийом у губернському місті Казань, де «несвідомі» панянки зустрічали полонених з квітами, знайомились і фліртували [1375; 1376]. Моралізаторство змінювалось на добру іронію, коли йшлося про аналогічний «бунт наречених» у Німеччині [1377]. «П. н.» висміювали безглуздість тамтешньої влади, котра арештовувала німкеня за стосунки з бранцями (переважно російськими поляками) [1378; 1379] та штрафувала за «невинно подаровану шоколадку» [1380]. Втім, «Київ» і тут не втрачав нагоди викрити «німецьку аморальність». Газета стверджувала, що «здорових і породистих» полонених росіян цинічний ворог умисно відбирав для знайомства з німкенями і штучного збільшення народжуваності [1381].

Висвітлюючи тему німецького полону преса вдавалась до бодай поодиноких ліричних відступів. Інакше, – похмуро і серйозно – газети розглядали проблему внутрішнього ворога. На початку 1915 р. тиск громадськості та армії змусили державу перейти до системної репресивної політики щодо ворогів-чужинців: націоналізації підприємств, експропріації землі, масового виселення ворожих та власних неблагонадійних підданих іноетнічного походження [156, с. 66]. В такий спосіб режим прагнув відвернути увагу від поразок на фронті й консолідувати суспільство. Натомість, арешти, секвестри та конфіскація значної частини

приватних підприємств у підсумку спричинили колапс економіки. «Погромні практики» підірвали довіру інвесторів [156, с. 79-82]. Станом на кінець 1916 р. невирішеність проблеми «німецького засилля» вкупі з втомою від війни, розвалом економіки та внутрішньополітичними скандалами утвердили в суспільстві образ «німецької зради» династії Романових. Освячені державою неправомірні методи відчуження майна розбестили суспільну мораль та заклали підвалини до потрясінь революційної доби. Російський націоналізм і депортації активували «мобілізацію за етнічною ознакою» в багатонаціональній імперії Романових [156, с. 166-173].

Російські ЗМІ сперечалися щодо націоналістичного або ж громадянсько-ліберального трактування проблеми [92, с. 106-113]. Аналогічна дискусія тривала з осені 1914 р. і в Києві. На етнічному визначенні ворога наполягав «Киев». «Німецьке засилля» видання зображало всюдишущим: у сільському господарстві [1382–1384], на підприємствах [1385; 1386], в державній адміністрації [1387–1389], в освітніх закладах [1390], Імператорській академії наук [1391], ба, навіть серед акторів Імператорського театру [1392]. Газета прирівнювала російських німців до «вовка, що завжди дивиться в ліс» та ратувала за їхнє якнайшвидше «видворення» [1393; 1394]. Загалом, преса схвалювала жорсткі обмежувальні заходи щодо резидентів – громадян Німеччини [1395–1398]. Однак, на противагу «Киеву», решта видань захищала вітчизняних «лояльних підданих» іноетнічного походження. На думку Олександра Яблоновського ура-патріотичне цькування вело до зламу крихкої суспільної єдності. Прикладом був кричущий випадок із російським підданим, членом імператорської академії наук, шведом Оскаром Баклундом. Впливова петербурзька «Новое время» огульно звинуватила «німця» Баклунда у шпигунстві [1399]. Реагуючи на системне порушення прав російських німців [156, с. 129-137], Василь Шульгін закликав громадськість і владу дотримуватись законності і справедливості: «Треба ж, нарешті, згадати про те, що ці люди (нехай вони тричі німці-колоністи) *нині є російськими солдатами і офіцерами*, знаходяться під охороною тих прапорів, під якими вони служать» [1400]. На прикладі США «П. н.» доводили, що етнічні німців можуть бути патріотами нової батьківщини [1401]. Київські видання не мали спільної думки і

щодо економічної емансипації. «Київ» виступав за конфіскацію всіх форм німецької власності й відчуження земель на користь «російського селянства» [1402–1409]. Як легітимний метод, видання схвалювало навіть стихійні погроми [1410–1412]. Натомість, помірковані публіцисти агітували за легальну, західну модель націоналізації ворожого капіталу [1413–1415]. Преса одностайно вважала Німеччину потужним конкурентом й побоювалась її економічної експансії опісля війни [967; 1416–1423].

Впродовж 1915 р. настрої преси еволюціонував від патріотичного оптимізму до роздратування провалом реформ. У лютому «Київ» патетично порівнював Росію із «бунтівною колонією», яка, нарешті, вирвалась з-під «німецького ярма» [1424]. Газета вітала урядові заходи з ліквідації ворожих підприємств та відчуження земель [1425], перейменування німецьких назв населених пунктів [1426]. Натомість, у грудні «Київ» вже жалівся на саботаж: алегорично, Німеччина залишилася тією ж «Осою», що паразитує на тілі російського «Жука» [1427]. Залежність вражала: до війни країна імпортувала німецькі фармакологічні препарати [1020], сільськогосподарську техніку [1428], підручники для шкіл [1405] і, навіть, бджолиний віск для церковних свічок [1429]. У «підприємливих німців» вітчизняні мануфактури купували деталі до балалайки(!) – і за півтора роки війни не змогли налагодити власне виробництво [1430]. Олександр Яблоновський («К. м.») та Н. Петрович («П. н.») вбачали джерело всіх негараздів у «проклятті історії» – російській «національній недбалості та гаволовстві»: замість того, аби «ляяти німців» вони пропонували «самих себе струсити за комірці» [1431; 1430].

У 1916 р. невдоволення трансформувалось у критику імперської бюрократії [1422; 1432–1434]. З усіх видань «Київ» найактивніше писав про змову російського чиновництва та німецького капіталу [1435–1437]. Газета стверджувала, що через хабарництво чужинці з легкістю оминали заборони [1438; 1439], що «наші фабриканти» спільно з «директорами німцями» творили штучний дефіцит товарів та наживалися на непомиряних цінах [1440], що неповоротка бюрократія шкодила інноваціям в оборонній промисловості [1050]. Початкові звинувачення

провінційної адміністрації [1441; 1442] переросли у «німецьку зраду» вищих посадовців країни. Честмир писав:

«Більшість бюрократії, особливо серед чиновників вищої ланки – німецького походження і переслідують єдину мету: зберегти владу в своїх руках і розширювати без кінця Імперію, для того щоб прилаштувати якнайбільше своїх людей на державне утримання. До блага народу, слов'янства ця частина правлячого класу ставиться збайдужіло, якщо і не вороже...» [1034].

«Київ» висвітлював серію скандалів довкола ворожого офіцера – племінника російського сенатора барона Фітінгофа [1443], секретаря російської дипломатичної місії у Швеції барона Куртрозена, рідний брат якого був добровольцем кайзерівської армії [1444; 1445], «балто-німецьких баронів, князів та графів» у Державній думі, котрі лобіювали вигідний супротивникові сепаратний мир [1446–1448]. Газета переконувала, що саме ці «зрадницькі ікси у нашому тилу» зводили нанівець боротьбу з «гідрою Німеччини» [1435].

Кампанія підживлювала побутову ксенофобію. Іноді анекдотичну, як у випадку із модою на «старі бабусині сарафани» – патріотичним протестом російських селянок проти міського «німецького» фасону суконь [1449]. Втім, найчастіше лунали деструктивні вимоги перерозподілу матеріальних цінностей. Ключову роль у дестабілізації станової монархії відігравали російські націоналісти [156, с. 10]. Так, «Київ» зводив наклеп на заможних «чужоземців»: грошовитих колоністів [1450–1452] й поміщиків «Півдня Росії» [1453]. аристократію балтійських губерній [1454]. Газета також атакувала наукову інтелігенцію. Видання обурювалось, що професор Київського університету Святого Володимира Федір Кнауер продовжував читати лекції тоді як його сини воювали у складі німецької армії супроти Росії [1455]. Це ж стосувалося інженерів та спеціалістів німецького походження. «Київ» писав про «засилля» на Південно-Західній залізниці, де головний ревизор – «всемогутній німець Шульц» покривав службовців німецького походження. Героями газетних викриттів були інженери Шмідт та Шредер, які втримались на посадах попри інцидент з публічною неповагою до російської армії. «Де ж ми живемо? Невже у полоні в германців?» – емоційно

запитувало видання [1456; 1457]. У народних частівках російських німців називали «гладкими і багатими», «саранчею» і «п'явками», що висмоктують всі багатства країни [1458]. Відомий чорносотенець, депутат Держдуми Володимир Пуришкевич принадував російського «Ванюху» воювати за царську ласку – отримання у винагороду «земельки і грошей» німця-колоніста [1459]. Окрім «К. м.», всі видання епізодично розпалювали економічний націоналізм: привілейованих німців винували у ситому житті за рахунок російського народу, закидали їм лицемірний патріотизм, небажання асимілюватись, таємну симпатію до «своїх» у Німеччині [1460; 1461]. «К-н» розповідав про суд у Ризі над промисловцями, які пересилали гроші на розбудову Кайзермаріне [803], «П. н.» – про прибалтійських баронів, які перейшли на службу до ворога [1462], про шляхетну даму з Царського Села, яка зневажила бойового офіцера публічним читанням німецькомовної газети [1463]. За винятком «Киева», преса припинила подібні спекуляції у другій половині 1915 р., ймовірно, через загострення внутрішньополітичної кризи.

Германофобська кампанія спонукала до шпигуноманії. Ідея німецької зради виявилась притягальною для всіх: преса отримала джерело сенсацій, опозиційні політики – засіб дискредитації режиму, а військово командування та уряд – виправдання невдачам країни. Наслідком стала параноїдальна атмосфера 1915 – 1916 рр., в якій ліві, праві і центристи звинувачували одне одного [157, с. 217-219, 225-226]. На прикладі доносів Олена Бетлій ілюструє, як повсюдна підозрілість стала атрибутом міського життя Києва в цей час [38, с. 65].

Київська преса спекулювала на «німецькій зраді». «Киев» нападав на російське єврейство, соціал-демократію та лібералів. Євреям закидали шпигунство, захист «тевтонської» культури [1464], «єврейсько-німецьку вакханалію» виробників і спекулянтів, що спричинила голод «корінного населення» Росії [1465]. Наприклад, видання критикувало депутата Державної думи Нафталі Фрідмана, котрий захищав від секвестрування американську фірму «Зінгер» [1466]. Щоб запобігти «німецько-єврейській змові» газета пропонувала спровадити за межі імперії обидва етноси [1467–1469]. Одночасно, «Киев» атакував «прислужників Німеччини» – соціал-демократів [1470] – керованих з Берліну

«паяців», які вводили в оману «бідолашну нашу робітничу масу» [1471]. Видання стверджувало, що ліві є «німецьким винаходом» і «розбещують російські мізки» задля штучної революції [1472]. Аналогічно, «Київ» знеславлював Прогресивний блок в Державній думі: кадетів, октябристів і, навіть, поміркованих націоналістів. Кожного, хто наслідкував захищати підданих іноземного походження видання звинувачувало у «кайзерофільстві», «германофільстві», «захисті німецького засилля» [1473–1478]. Зі свого боку, прогресивна преса викривала «германофільство» російських правих та, загалом, царського режиму. «К. м.» та «П. н.» з відразою відгукувались про представників реакції, які ще нещодавно «плазували на череві перед “божественною” династією Гогенцоллернів», а з початком війни раптово узурпували право на патріотизм [1479; 1480]. Символом зіпсованості монархічно-патерналістської системи став шпигунський скандал Сергія М'ясоєдова – протеже воєнного міністра Володимира Сухомлінова [1481; 1482]. Як наслідок, фейлетоністи «П. н.» та «Ю. к.» обвинувачували консерваторів у зраді національних інтересів – захисті німців-дворян і лобюванні сепаратного миру [1483–1486].

Проблему внутрішньої німецької зради в Росії преса пов'язувала зі світовою активністю Німеччини. ЗМІ відстежували роботу ворожої дипломатії із залучення союзників, підривної діяльність Берліна та його шпигунські операції за кордоном. На початку 1915 р. «Ю. к.» іронізувала, що заради нових союзників німецькі дипломати ладні були не тільки прийняти іслам, а й віднайти родинний зв'язок генерала Гельмута Мольтке (молодшого) з Конфуцієм чи одружити принца Рупрехта Баварського на «чорношкірій королеві Мадагаскару» [1487]. Преса стежила за кроками Німеччини на Балканах, у Малій Азії, на Апеннінах та у Скандинавії, слідкували за розвитком німецьких суперечностей з США довкола необмеженої підводної війни. Загалом, читачеві прищеплювали думку про бездарність ворога. Втім, періодично газети мобілізували громадськість застереженнями про масштабність загрози, що сягала віддалених Китаю [1488] та Мексики [1489; 1490]. Лейтмотивом кампанії був лозунг світового єднання супроти

«Велетня» Німеччини: у боротьбі з ворогом «К-н» вітав навіть найменшу, символічну допомогу «Мізинчика» Португалії [1491].

Плакаючи власну вигоду, балканські держави провадили політику «торгівлі нейтралітетом» щодо обох протиборчих блоків. Німецька дипломатія заручилася підтримкою Болгарії й зв'язала політичний маневр сусідніх Румунії та Греції [817, с. 209-212]. Успішна наступальна кампанія Центральних держав на Східному фронті влітку 1915 р. до часу зірвала плани Бухареста виступити на боці Антанти [817, с. 469-470]. В Греції дипломатичне протиборство великих держав викликало національний розкол 1915 – 1917 рр.: супроти політики невтручання короля Костянтина I виступили прихильники союзу з Антантою на чолі з прем'єр-міністром Елефтеріосом Венізелосом [817, с. 104-105]. Київська преса усвідомлювала хиткість балканського нейтралітету. «Київ» пов'язував непевність Болгарії, Румунії та Греції із шкідливим впливом німецької культури, на якій «виросли цілі покоління місцевої інтелігенції і державних діячів» [1492]. «К-н» обурювався, що у «створених нами балканських державах на престолох і поруч з ними опинилися німці» – династія Гогенцоллернів в Румунії, Саксен-Кобургів в Болгарії, в Греції ж королевою була рідна сестра Вільгельма II [1493]. Ці еліти, на переконання газети, діяли на догоду Берлінові та всупереч інтересам власних країн [1494; 1495]. Водночас, Савенко засуджував «глибоко-провінційний» менталітет балканських держав: за егоїстичним зиском вони були не здатні розгледіти «істинної небезпеки... поневолення всієї Європи» Німеччиною [1496]. Публіцист попереджав, що за «прислужництво» німцям «малі держави» будуть покарані переможною «Великою Європою» Антанти [1497; 1496].

Про Болгарію «К-н» вже у січні 1915 р. заявив, що вона «раболіпно лиже руку Німеччині» [1498]. Газета совістила болгарських «блудних синів» за зневагу до російських благодіянь і перехід на сторону «германізму» [1499; 1500]. Об'єктом критики ставав народ – такий же «божевільний в своєму русофобстві» [1501] як і «виродки в сім'ї слов'янських народів... наші мазепинці» [1502]. На думку Анатолія Савенка «все слов'янство завжди розуміло, що єдиним щитом його проти германізму є Росія». Автор доводив, що болгары і українці антропологічно не є

«чистими слов'янами» – значна домішка тюркської і монгольської крові буцімто зумовила їхній страх перед «обрусінням». І одразу ж додавав: «Болгари – все ж окремішній народ, хоча й дегенеративного походження, а “українці” – це лише нашірні хвороба на організмі [руського] народу» [1502]. Опісля того, як 6 вересня 1915 р. в Софії було укладено воєнний альянс з Берліном газети проголосили болгар «іудами» [1503; 1504] та «шакалами поля бою» [1505]. У вигляді кари їх пропонувалось позбавити державності [1506–1509], вирвати з-під влади «честолюбного німця» Фердинанда і об'єднати під скіпетром російського «єдиного слов'янського Царя» [1510].

Ситуацію в Румунії та Греції преса представляла як протистояння германофільської еліти та прихильного до Антанти народу. Як і його болгарського тезку, румунського короля Фердинанда «К-н» йменував жалюгідним «любителем Німеччини» [1511]. Однак, «К. м.» радила не ототожнювати «незначну групу бойових германофілів» із миролюбним народом [1512–1514]. Непослідовна політика викликала презирство до «продажної» Румунії – настроїв, що домінував аж до її виступу на боці Антанти у серпні 1916 р. Навіть тоді фейлетоніст Яків Давидов (Ядов) іронізував щодо воєнного виступу країни: «Весь Берлин потрясен / Вот не ожидали!... / И румын, и тевтон / Ладили вначале [...] Подкупили Бухарест, / Взял себе патроны, / Настроили манифест:/ Берегись тевтоны!» [1515]. Аналогічно, «К-н» писав про «німецький гіпноз» грецького короля Костянтина. «Нерозважливому» монархові Савенко протиставляв «справжнього грецького патріота», прем'єр-міністра Елефтеріоса Венізелоса [1493]. Газети патетично співчували нещастю грецького народу, роз'єданого внутрішньополітичними чварами завдяки «німецьким інтригам» [1516; 1517]. Про крах німецької партії «К-н» заявив лише в жовтні – листопаді 1916 р., коли Антанта офіційно визнала створений в результаті перевороту опозиційний уряд, а вірні королю війська роззброїв британсько-французький десант [1518; 1519].

Османську імперію ЗМІ згадували в контексті Дарданельської операції та німецьких спроб підбурення мусульман до священної війни. Газети виставляли Туреччину в образі нерозумної жертви: «барана, що заколюється» для відстрочення

загибелі «пораненого звіра» Німеччини [1520; 1521], безвільного «кролика», що його загіпнотизував німецький «удав» [1522]. До ідеї ісламського газавату «К-н» спершу ставився з іронією [1523], однак, вже на зламі 1915/16 рр. визнав, що така загроза існує [1524]. Видання інформувало, що Німеччина «успішно нацьковує Персію й Туреччину» [1525; 1526], а «Київ» висловлював занепокоєння, що «лукава, фарисейська, хижацька і варварська політика Німеччини» може вплинути і на мусульманське населення Росії [1527]. В жовтні 1916 р. «К-н» повідомляв, що для реалізації цього задуму німці виділяли серед військовополонених не тільки «малоросів», а й «магометан»: разом із добрим ставленням та комфортом їм прищеплювались ідеї звільнення України та панісламізму [1528].

Поразку німецької дипломатії в Італії «К-н» передбачив ще до того [1529], як 26 квітня 1915 р. у Лондоні було підписано таємну міжнародну угоду про її виступ на боці держав Згоди [817, с. 391]. Анатолій Савенко вітав «переломний» внесок Рима у «недопущенні триумфу німецької зброї» [1530; 1531]. Загалом, ЗМІ писали про лють, безсилля і розчарування Берліна у зв'язку із демаршем італійців [1532; 1533]. «Ю. к.» зловтішалась, що на зміну старій національній «молитві» «Боже, покарай Англію» німцям час вигадувати нову – про Італію. В такий спосіб газета пародіювала популярну в Німеччині «Пісню ненависті» Ернста Ліссауера – символ німецької суспільної реакції на «віроломний напад» Великобританії у серпні 1914 р. [1534].

Потенційно небезпечним для Російської імперії був можливий військовий союз Німеччини та Швеції [1535, с. 70-73; 1536, с. 146]. Попри це, більшість оглядачів були переконані у розважливості шведів і пророчили Берлінові дипломатичне фіаско [1537–1541]. Загальний настрій ілюстрував фейлетон Якова Давидова (Ядов, «П. н.»). За сюжетом, «бравий німець» підмовляв приятеля «тяжкодума шведа» до війни, але той згадував про Полтаву: «Хорошо повоевать, / Только силы тощи, / Может, так поторговать, / Выгодней и проще?..» [1542].

ЗМІ приділяли увагу проблемі контрабанди через нейтральні держави [1543–1545]. Завдяки прихованій торгівлі з Нідерландами та Данією, Швецією та Норвегією Німеччина оминала морську блокаду. Лондон боровся із цією

торгівлею, нерідко порушуючи міжнародне право та суверенність нейтральних держав. Із виступом США на боці Антанти у квітні 1917 р. нейтральні держави стали залежними від англо-американських санкцій. Під тиском протягом 1917–1918 було укладено договори про заборону реекспорту, що ускладнило економічне становище Центральних держав [1536, с. 129-145; 1546, с. 129, 141-145]. Серед тих, хто «наживався на війні» київська преса згадувала Швейцарію [1547], Нідерланди [1548], Італію (до часу її виступу на боці Антанти) [1549; 1550], Данію [1551] та Швецію [1197], а також США [1552].

ЗМІ стежили за суперечкою Берліна та Вашингтона щодо необмеженої підводної війни. Почавшись з американської ноти у лютому 1915 р. цей тривалий дипломатичний конфлікт завершився 6 квітня 1917 р. воєнним виступом США [832, с. 27-56]. Початково київська преса сподівалася на «рішучі кроки» США [1553–1556]. У травні 1915 р. газети витлумачили потоплення круїзного лайнера «Луїзитанія» не лише як чергове «німецьке звірство», але й як незаперечний *casus belli* [1557–1559]. Фейлетоніст Яків Давидов (Ядов «П. н.») закликав «покарати швабів... мовою батога» [1560–1562]. Втім, вже за місяць Ядов висміяв голослівного «вашингтонського кухаря», який не завадив «берлінському котові Васьці... з'їсти Гаагу» – норми міжнародного права [1563]. Розанов («К. м.») пояснював це відчуженістю американців, для яких «воювати з Німеччиною було те ж, що воювати з мешканцями Марса» [1564]. Газети закидали США меркантильний торговий інтерес [1552; 1565; 1566] та критикували їхні «германофільські» мирні ініціативи [1567; 1568]. Про поразку Німеччини газети заговорили опісля американського дипломатичного розриву з Берліном у лютому 1917 р. [1569–1575].

Газети обвинувачували Берлін в підбуренні «недержавних» народів Російської імперії: поляків та українців, меншою мірою – білорусів, латишів та литовців, чехів; в Британській імперії – ірландців. Видання не лише викривали німецький підступ, а й вели контрагітацію серед потенційно неблагонадійних етносів. Крах надій на швидку та триумфальну війну на початку 1915 р. змусив пресу переглянути й обіцянку возз'єднання польських земель [1576, с. 139-145]. Її компенсувала інша мотиваційна стратегія – розпалення польсько-німецької

ворожнечі повідомленнями про незліченні злочини окупантів [1577–1582; 1301; 1583; 1302; 1584–1587; 1278; 1279; 1588–1593]. Поряд із риторикою російської «істинно-братської любові» «К-н» закликав «польського патріота» боронити «Царство Польське» від «пожадливого імперіалізму залізної Пруссії» [1594]. Натомість «Києв» представляв змагання поляків в контексті загального «германсько-слов'янського» антагонізму [1595; 1596]. Красномовною була алюзія на давньоєгипетську міфологію: Німеччина в образі «злого бога Сетха» підступно вбила «великого Озіріса» – Польщу, і лише «вірна дружина, богиня Ізіда» – Росія – воскрешала останнього [1597]. Примітно що, як і на початку війни, газети уникали згадок про російсько-польські суперечності: «К-н» подавав Перший поділ Польщі як інтригу «пруського Мефістофеля XVIII сторіччя» Фрідріха II [1009], а «Києв» стверджував, що «після розправи над чехами» німці власноручно роздерли «живе тіло слов'янської держави» Польщі і тепер загрожували Росії [1598]. Прогресивні видання підсилювали агітацію германофобськими цитатами із творів відомих поляків: «Зворотної хвилі» Болеслава Пруса [1599], «Хрестоносців» Генрика Сенкевича [1600], «Росія – Польща, 1815–1830» Шимона Ашкеназі [1601]. Уривком із новели Владислава Реймонта «П. н.» ілюстрували кривду германізації польської школи, де рудий деспотичний німець-вчитель несамовито лупцював маленьку дівчинку за відмову повторювати «автоматичну» молитву німецькою [1602].

Газети вітали польський опір окупантам: жертовну збройну боротьбу [1603; 1279; 1296], саботаж [1604; 1605], масову непокору і, навіть, «криваві зіткнення» населення з «німецькими карателями» [1284; 1588; 1606–1608]. Одночасно, видання маргіналізували нелояльну частину польського суспільства [1609–1611]. Добровольчі легіони «польських соколів» на службі в австро-угорській армії представляли не інакше як «мародерів» і «п'яниць» – «поплічників Німеччини» [1612; 1581]. Опісля відступу з Польщі, восени 1915 р. ЗМІ зосередились на дискредитації польського колабораціонізму. «К-н» розвивав образ німецької невдячності до тих, хто наважився служити Берлінові. Буцімто німці використовували поляків як «гарматне м'ясо», знищували вільнодумців, зневажали

польську націю, грабували і вбивали своїх поплічників, польських легіонерів [1613–1616]. Преса переконувала, що «німецькі імперіалісти» ніколи не відродять Польську державу [1617–1619; 1589]. Проголошення в листопаді 1916 р. Королівства Польського – маріонеткової держави, під контролем Німеччини та Австро-Угорщини [24, с. 116-118] – газети визнали провокацією окупантів [1620–1622]. «К. м.» та «К. н.» відраджували від Польщі «made in Germany» – неповноцінної, нелегітимної і нежиттєздатної, – оскільки «життєві інтереси майбутнього розвитку Польщі пов’язані з Росією, а не з центральною Європою...» [1592; 1623–1627]. У лютому 1917 р. «К-н» все ще бачив Польщу «передовим форпостом слов’янської цивілізації» супроти «німецького світу» [1628; 1629]. Втім, одкровенням для газети стали настрої серед поляків. Вперше від початку війни Василь Шульгін визнав суперечливість «польської ідентифікації» де слов’янська складова поєднувалась із прихильністю до «культури Заходу» як «антипода Росії». Прагнення поляків відродити Річ Посполиту у кордонах 1771 р. Василь Шульгін назвав викликом для обох – Німецької та Російської імперій [1626].

Звільнення окупованої Росією Галичини актуалізувало у 1915 р. українське питання. За результатами літнього наступу Берлін та Відень планували захопити українські терени, а тому спробували заручитися підтримкою українців-військовополонених і місцевого населення [43, с. 119; 44, с. 56-60]. З російської точки зору це була ворожа стратегія революціонізації імперії Романових [23, с. 79-84; 1630, с. 157-160]. Образ «німецької зради» ґрунтувався на фактах співпраці закордонних організацій – Головної української ради та Спілки визволення України з владою Центральних держав та проукраїнській пропаганді в німецькій пресі [40, с. 48; 43, с. 131-150; 1631, с. 113]. Оскільки Німеччина була чільним супротивником теорія «австрійської змови» еволюціонувала в бік «німецької інтриги» [116, с. 63-64]. Неприязнь до «мазепинства» демонстрували не тільки «Киев» і «К-н», але й раніше толерантна «К. м.». Натомість, критичні до російського націоналізму «єврейські» «П. н.» та «Ю. к.» утрималися від дискусії. «Ю. к.» навіть визнала українських селян борцями із німецьким засиллям на «Півдні Росії» [1632].

Риторика правих видань віддзеркалювала офіційну позицію: у лютому 1915 р. Анатолій Савенко доводив спільність «російської самосвідомості» мешканців Південно-Західного краю та «звільненої» росіянами Галичини [1633]. Українців як «нечисленну групу ворогів російської державності» протиставляли «вірному... малоросійському народові» [1634; 1635]. Ідею незалежності України називали «злочинною вигадкою» німців й австрійців [1636–1640]. Одночасно, Володимир Розанов маргіналізував «авантюристів без переконань» з СВУ, котрі видурювали солідні німецькі субсидії химерною обіцянкою повстання в Україні [1641]. За «Киевом», українство належало до «частини слов'янського світу», що підпала під «згубний німецький вплив» і виступила супроти «своїх братів» [1642]. Професор Юліан Кулаковський («К-н») попереджав, що «ідеї п. Грушевського ведуть їх [українців] не до свободи, але погрожують перетворити на гній для німецької культури» [1643]. У контрагітації авторка «Киева» Енні дотепно використала антинімецькі та слов'янофільські цитати з творів Тараса Шевченка («Єретик», «І мертвим, і живим...»). Енні резюмувала: «Схоже на те, що юди, які бажають продати німцям Малоросію під прапором самостійності, забули ці завіти поета...» [1644].

ЗМІ дискутували щодо ступеню загрози. В листопаді 1915 р. «Киев» заявив, буцімто українські організації в Росії готували фундамент для «німецького трону “Самостійної України”» у Києві на чолі з одним із синів кайзера Вільгельма II [1645]. Водночас, «Киев» єдиний викривав українство як автентичну внутрішню загрозу [1646; 1647] та провадив кампанію у 1916 р. [1648–1650]. «К-н» та «К. м.» по-різному бачили вирішення проблеми. Василь Шульгін пророчив українській ідеї забуття: «фабрикація» маргінального «гуртка інтелігенції», вона не могла конкурувати з «потужними» загальноросійською і польською культурами [1651]. Втім, «К. м.» все ж вважала «українофільство» «зброєю в руках німецької зовнішньої політики» [1652]. Щоб впоратись з викликом, Розанов радив якнайшвидше лібералізувати «застійний» царський режим: «Якщо Росія постане як країна більш прогресивна, ніж Австрія чи Німеччина, тоді... відійдуть у ганебне забуття німецькі українофіли» [1652].

Епізодично, газети викривали як «німецьку інтригу» білоруський «національно-культурний сепаратизм» [1653] й антиросійської пропаганду в Курляндії та Литві [1654]. Опосередковано, «Києв» закидав «німецький підкуп або ідейну отруту» і чехам – прихильникам розмежування проєктованих Чеської і Словацької держав [1655–1657]. Закордонним прикладом підривної діяльності Берліна називали Великодне повстання 1916 р. в Ірландії [1658, с. 211-214]. Ще у квітні 1915 р. «П. н.» писали про небезпеку [1659], а «Києв» і «К-н» затаврували повстання як черговий підступ «німецького Мефістофеля» [1660–1662].

Європейська шпигуноманія була породженням чуток та ксенофобії, популярної «шпигунської» художньої літератури та гіперболізації у пресі [157, с. 205; 238, с. 12-13; 374, с. 225, 237]. Сенсаційна тема забезпечувала комерційний успіх газет. Київська преса здебільшого ретранслювала британські та французькі новини. Шпигуном вважали будь-якого німця за кордоном: емігрантів, підлітків-розвідників, що подорожували у якості альтернативи армійській службі, численних заробітчанин – лакеїв, гувернанток, цирюльників, фотографів, докторів – і аж до німецьких графів та принців, Вільгельма II [1663–1668]. Преса писала про «світовий бич» ворожої розвідки [1665; 1669; 1670]. Повідомляли, буцімто німецькі агенти скуповували сибірське золото через підставні китайські фірми [1671], або ж тероризували підприємців, підривали фабрики й топили торговельні судна в США щоб завадити торгівлі з Антантою [1672; 1673]. Газети переконували, що і в Росії «підглядачі» проникли ледь чи не в кожен галузь життя, а необережний розголос інформації міг нашкодити країні [1674–1678]. «Нас оточують тисячі очей і вух німецьких шпигунів. Заради інтересів батьківщини, кияни, будьте пильні, не вірте безглузким чуткам і не кажіть зайвого!» – закликав Микола Ільменський [1679].

На прикладі шпигунських історій ЗМІ викривали стереотипні німецькі якості: цинізму і жорстокості, хитрості і технічної винахідливості: «німецькі мерзотники» шантажували аристократичних дам [1670], викрадали паспорти [1663], труїли людей [1680; 1681], прослуховували стіни [1665] й надсилали шифровані радіотелеграми [1682], зашивали записки у подвійне хутро собак-кур'єрів [1683], перевдягалися в англійську уніформу [1684] і вербували

місцевих мешканців [1685]. Насичені романтичними подробицями, пригоди таємних агентів також були популярним читивом. «Ю. к.» інтригувала розповідями про звабливу шпигунку, яка підступно спокушала чоловіків [1686], ворожого шпиґа-невдачу, фатально закоханого у патріотичну француженку [1687], диверсанта-збоченця, який видавав себе за покоївку високопоставленого чиновника [1688]. Гумористичні есе заохочували несерйозне сприйняття теми [1689]. Фейлетоніст «Ю. к.» Мухомор висміював суспільну істерію у пригоді двох київських кумів-алкоголіків: «вижерши весь бутиль» денатурату з журавлинним квасом герої почали «ловити шпигунів» й побили подорожнього, у якого «пика точно не російська і дуже навіть підозріла» [1690]. Історія кумів закінчилася у відділку, а бідолашний «шпигун» виявився місцевим прикажчиком: «лишень обличчя йому від Бога таке дано... іноземне...» [1690].

Завдяки чорному гумору видання прикрашали важку воєнну буденність. Втім, впродовж 1915 – 1916 рр. головним засобом підбадьорення публіки залишався образ знесилення Німеччини. Окрім вже згаданого «знекровлення» кайзерівської армії газети писали про ресурсну скруту і моральний злам німецького народу. Колосальна за обсягом, кампанія формувала перспективу невідворотного краху Німеччини, а отже – довгоочікуваного миру [117, с. 229-232]. Однак, хибою агітації було постійне відтермінування прогнозованої поразки Берліна, поєднання взаємовиключних наративів «затятості» і «знесилення» ворога.

Авнер Оффер пропонує цікаву інтерпретацію воєнного програшу Німеччини як результату продовольчої втоми. Спираючись на статистичні дані, Авнер Оффер доводить, що в умовах блокади німцям вдалося ефективно боротися з фізичним голодом: нестача звичних м'ясо-молочних виробів в енергетичному вимірі компенсувалась за рахунок доступних рослинних продуктів: картоплі, бобових, брукви. Однак, суспільство не витримало психологічно – не змогло адаптуватись до вегетаріанського раціону [1691, с. 21-23, 45]. На початку 1915 р. газети все ще обіцяли швидкий колапс супротивника [1692–1698]. Тлом для цього служили повідомлення про введення карткової системи розподілу їжі в Німеччині [1699–1703]. Газети зловтішались над відчайдушними спробами німців виготовляти хліб

із домішками соломи [1704], деревини [1705], крові свійських тварин [1706] і, навіть, із 100% заміників картопляного та маїсового борошна [1707]. Через нестачу кормових культур в країні скоротилося поголів'я великої рогатої худоби [1708; 1709] тож німці були змушені добувати «дуже поживні» білки із падла [1710] та використовувати енергію сонячного світла [1711]. На тлі повідомлень про тотальний дефіцит продуктів влітку 1915 р. [1712–1716], газети пророкували ворожий голод у половині зими [1717–1721]. Втім, і у 1916 р. преса старанно підтримувала ідентичний образ німецької злиденності [1722–1735]. «П. н.» порівнювали Німеччину із жорстоким «бджолиним вуликом», де недієздатні, старі та слабкі – «трутні» – не могли вижити [1736; 1737]. На зламі 1916/1917 «Київ» переконував, що тамтешня «продовольча диктатура» вже «тріщить по швах»: виробники «шаленіють» від заборон, а споживачі – від п'ятикратного зростанням цін [1738–1740]. Преса знову прогнозувала колапс ворога до літа–осені 1917 р. [1741; 1742].

Фейлетоністи Яків Давидов (Ядов, «П.н.»), Юрій Кін («К-н») та Юрзу («Ю. к.») глумилися над «воєнною дієтою» супротивника [1743–1745], його ерзац-продуктами й конфліктами довкола їжі [1746–1755]. Зауважимо, що іноді «К-н» демонстрував і протилежні емоції – співчуття до знедолених, безневинних німецьких дітей [1731; 1756]. Тему голоду також використовували для напучення. «К-н.» та «Київ» підбадьорювали читачів порівнянням німецької скрути із багатством російської «неозорої ниви» [1757; 1758]. Пізніше, із загостренням продовольчої кризи в Росії на початку 1916 р. «К-н» вже совістив співвітчизників за легкодухість: «Німці майже п'ять місяців утримуються від споживання м'яса та жирів щосереді і щоп'ятниці... але ж це не призводить до революції в Німеччині, хоч у ворогів одночасно не вистачає хліба, овочів, риби. У нас же цих продуктів й понині вдосталь...» [1759–1761].

Висвітлюючи нестачу в Німеччині, газети несамохіть зауважували волю німців до боротьби. Зіткнувшись із дефіцитом міді у виробництві боєприпасів вони перейшли на сталь [1762], переплавили власні монументи [1763], організували контрабанду [1543] та збір лому [1764; 1765]; замінили дорогу сталеву шрапнель

технологічними чавунними гранатами [1198]. Нестачу текстилю компенсували за рахунок переробки вживаних речей [1766] і нових матеріалів з целюлози [1767], сутуж із кормовими культурами – синтезуючи замітники [1768]. У підсумку, Німеччина заслужила реноме «країни сурогатів», що відчайдушно змагається: імпорту мідь німці замінили на алюміній та цинк, навчилися самотужки добувати алюміній із глинозему, очищувати графіт, переробляти деревину і кам'яне вугілля на мінеральні мастила, виготовляти селітру з повітря тощо [1769–1771]. Хоча у серпні 1915 р. «К-н» ще відзначав фінансову стабільність [1772], газети регулярно передбачали економічну кризу в Німеччині [1717; 1773–1780].

Надії на переможне завершення війни газети пов'язували із моральним зламом та антивоєнним революційним вибухом німецького суспільства. Вже у січні 1915 р. «П. н.» повідомляли, що загальноєвропейське розчарування війною набуло у Німеччині найгострішої форми [1781]. Все ще патріотично налаштовані [1782; 1783], німці, однак, втратили віру у перемогу і тепер «боролися за виживання» [1784–1787]. Навесні 1915 р. Розанов переконував, що пересічні громадяни втомилися «від тих цілей, які бажають нав'язати нації німецькі імперіалісти» [1788–1794]. Крах суспільної згоди в Німеччині ЗМІ ілюстрували на прикладі численних пацифістських маніфестацій [1795–1797], голодних бунтів і заворушень [1798–1801]. Влітку 1915 р. розвиток теми перервав успішний німецько-австрійський наступ на Східному фронті [1802; 1803]. «Менш за все ми повинні розраховувати на те, що німців можна буде узяти голодом» – писав тоді «К-н» [1804]. Втім, вже восени ЗМІ повернулися до викриття суспільних негараздів у супротивника [1805–1810]. «К. м.» та «К-н» звинувачували Берлін в ігноруванні «справжньої волі народу» до миру [1811], у продовженні «політично безглуздої», «фізично згубної» війни [1812–1814]. За ідентичною схемою газетна кампанія розвивалась і впродовж 1916 р. [1815–1833].

Газети обговорювали деградацію етичних норм ворога. «П. н.» стверджували, що внаслідок тривалого конфлікту німці втратили звичне відчуття сорому, були уражені «нечуваною жадобою» та «абсолютною нерозбірливістю» [1834–1837]. «К-н» та «П. н.» висвітлювали такі девіантні явища німецького життя,

як зріст дитячої злочинності, повальну жіночу та дитячу проституцію, епідемію самогубств та шахрайства [1733; 1838–1843]. Епізодично, газети спекулювали на національному розколі – незгоді земель із войовничою політикою Пруссії [1844–1849]. Нарешті, преса зображала ескалацію напруги між багатими і бідними [1848; 1850–1852], містом та селом [1853; 1854]. За спостереженням «К. м.», нестатки породжували «невимовну ненависть» народних мас до аграріїв та спекулянтів, влади й багатіїв [1855]. Володимир Розанов (Ензіс) зауважував: «Це тільки в газетах пишуть, що соціальне почуття – природжена якість кожного німця...» – насправді ж «воно вбито в голови» тільки у містах, тоді як німецький «мужик» дбав про свої інтереси та приховував хліб від держави [1856].

Класично для дихотомії сили-слабкості, преса вживала ті ж засновки із протилежним ефектом. «Киев» виступав проти заспокійливих повідомлень про знесилення ворога – можливо й правдивих, але недоречних [1857; 1858]. У лютому 1917 р. професор університету Святого Володимира Олександр Білімович («К-н.») радив не втрачати пильності, адже ворог робив «скажені стрибки напівзацькованого звіра. Він може ще багатьох ізгризти та понівечити – але він відчуває невловиме наближення кінця» [1859–1861]. «К-н» та «Киев» стверджували, що грандіозна державна пропаганда [1862–1867] перетворила німців на «стійких непохитних фанатиків» [1868–1871]. Обробленим пропагандою німцям приписували «стан нечуттєвості» та «морального наркозу» [1872], підтримку ідеї «боротьби до останньої людини» [1804]. Водночас, газети звернули увагу на надзвичайний, суворий воєнний режим у Німеччині. Влада безжально боролася з інакодумством й обмежувала доступ до інформації [1816; 1873–1876]. Очевидець берлінського життя 1915 р., пані Зубова зазначала: «Уряд тримає населення в лабетах і, за допомогою суворих правил, править ним немов віжками» [1877]. «К.м.» і «П. н.» повідомляли про приголомшливі обмеження прав робітників і «заледве не кріпосництво» у сільському господарстві [1878], «облоговий стан» у всій Німеччині [1879; 1880]. Суть режиму Петроград («К-н») характеризував як «примусовий соціалізм»: «Тільки залізною суспільною дисципліною можна пояснити те, що німецький тил терпляче витримує сотні нудних постанов, котрі

обплутали побутове життя німця аж до нагляду за виконанням сімейних обов'язків звільнених від призову чоловіків» [1733; 1779; 1881–1883].

Київській пресі імпонував суворий німецький порядок. ЗМІ нарікали на традиційне російське недбальство й агітували запозичувати кращі якості ворога: ощадливість, чесність та дисциплінованість. «Ю. к.» стверджувала, що у блокадній Німеччині ціни на їжу були нижчими, аніж у «житниці Європи» Росії [1884]. «Київ» ремствував, що німці змогли мобілізувати «серйозний фактор перемоги – чесність», тоді як Росія «загрузла в... хабарництві, розкраданні та несумлінній спекуляції» [1885; 1886]. Німецький взірець безпрецедентного контролю держави породжував симпатію до ідей, що в майбутньому визначили тоталітаризм: Л. Соснін твердив про знецінення людської особистості поза колективом [1887], а його колеги А. Тушин й Володимир Розанов радили переймати німецький досвід покарання «комерційних паразитів» [1888; 1889]. «Ю. к.» пропонувала конфіскувати майно несумлінних фабрикантів за прикладом ворога: «в Німеччині добре вміють розправлятися із мародерами тилу...» і знайшли «свій корок... для хмільного вина наживи» [1890].

Мир був найвищим, омріяним благом в системі цінностей воєнної доби. Загалом, викриття «знесення Німеччини» служило єдиній меті – переконати суспільство в наближенні переможного миру [1567; 1817; 1891–1914]. Водночас, постійне нагадування, що ворог втомився спонукало не менш виснажене російське суспільство до дострокового замирення. Преса боролась із цією спокусою, наголошуючи, що без знищення німецького мілітаризму Європа приречена на новий грандіозний конфлікт. Лейтмотивом кампанії залишалось офіційне гасло «війни до перемоги» [1892; 1915–1921; 1421; 1922; 1923]. У травні 1915 р. депутат Держдуми, професор Київського університету Сергій Богданов («К-н») озвучив загальне переконання: «Війна і для нас важка та неприємна, але, заради майбутнього, ми зобов'язані довести її до бажаного закінчення» [1896]. Окрім «зруйнування системи німецького мілітаризму і звільнення від нього народів Європи» – автор прагнув репарацій та територіальних надбань за рахунок Німеччини – «винагороди за перемогу» [1896; 1924; 1925]. Понад те, «К. м.»

пропонувала передати німецький народ «під особливий нагляд усієї Європи» заради збереження прийдешнього миру [1926]. Показово, що навіть Великий відступ 1915 р. не вплинув на настрої преси. У серпні «Ю. к.» заявила: «Тільки побивши останню карту ворога, Росія і її союзники продиктують свій мир, коли це буде потрібно» [1927; 1928]. На початку 1916 р. у пресі з'явилась критика пораженьських настроїв. Петроградець («К-н») засудив інтелігенцію, що панікує і прагне будь-що замиритися із ворогом через острах революції в Росії. Порівнюючи німців із «потопельниками», що хапалися за найменший шанс, автор вимагав від громадськості зберігати спокій і «дотиснути» ворога [1929; 1930]. «Ю. к.» викривала «пораженців-невігласів», котрі заперечували тезу про звірства супротивника [1931] та «реакційних» політиків, які лобіювали сепаратний мир в Державній думі [1484; 1932]. «Києв» наголошував, що опісля «незмірних жертв і мук усіх слов'ян в цю війну...» розгром Німеччини був моральним обов'язком вцілілих [1010]. Восени 1916 р. газети знову протидіяли ворожій пропаганді миру [1933–1936]. «Києв» підсумував мету супротивника:

«Німець прекрасно розуміє, що вкинуте ним сім'я потрапило на родючий ґрунт невміння примиритись, боротися, обмежити розкошлюбство, зменшити потребу в нормі або навіть наднормі мирного часу ... Невже ми і далі самі скочуємося по цій [похилій] площині в той час, коли перемога вже наближається...?» [1933].

У відповідь на прелімінарну мирну пропозицію Центральних держав від 12 грудня 1916 р. [3, с. 293] київська преса лише подвоїла агітацію «війни до перемоги». Найперше, газети презентували це як публічне визнання слабкості ворога [1911; 1937–1940]. «К-н» також визнав ноту маніпулятивною: отримавши очікувану відмову, Берлін планував перекласти повноту відповідальності на Антанту і в такий спосіб «змусити виснажений [німецький] народ продовжити опір...» [1938]. Вірогідні умови німецького миру преса вважала неприйнятними [1938; 1941; 1942]. «Ю. к.» прирівнювала канцлера Теобальда Бетман-Гольвега до «гравця, що зірвав ставку» і поривався покинути гру, остерігаючись програшу «більш сильним партнерам» [1911]. Саме тому «К-н» наполягав на продовженні

боротьби: «Не під знаком миру, а під знаком війни, війни щораз більшою силою, війни до остаточної поразки ворога...» [1938; 1940; 1943–1946]. На відкритій лекції в залі купецького зібрання професори Імператорського університету Святого Володимира Георгій Афанасьєв, Павло Ардашев та Петро Богаєвський виступили із обґрунтуванням війни до перемоги як «досягнення гідного нас миру і створення нового устрою державного життя Європи на основі права і справедливості» [1947; 1948]. Цієї ж лінії газети незмінно дотримувалися аж до часу Лютневої революції 1917 р. [1912; 1913; 1949–1951].

Отже, впродовж затяжної війни 1915 – лютого 1917 рр. київські газети старанно підтримувала винайдений восени 1914 року воєнний образ німця-ворога. Незважаючи на масштабну кампанію викриттів пресі не вдалося створити пропагандистськи однозначне представлення супротивника. Хоча цензура контролювала непорушність загального принципу «війни до перемоги», вона залишала широкі можливості до імпровізації в зображенні ворога. Характеристика німців й Німеччини змінювалась залежно від обставин, мети і напряму преси, переконань окремих публіцистів. Постійне повторення одноманітних звинувачень, суперечність між кліше «німецького звірства» й інакшим воєнним досвідом «олюднення» супротивника у підсумку вихолостили початковий, гранично негативний образ німця-ворога. Замість первинного наголосу на зовнішній загрозі Німеччини преса дедалі активніше спекулювала щодо «внутрішньої німецької зради» в країні – засобу дискредитації політичних опонентів. Загалом, київська газетна дискусія віддзеркалювала загальноросійські процеси.

Висновки до Розділу 3

З вибухом Першої світової війни у серпні 1914 р. київська преса долучилася до загальноросійської патріотичної кампанії. Впродовж наступних декількох місяців газети виробили необхідний для війни граничний образ Німеччини як ворога. ЗМІ відкинули усі позитивні конотації етноніму «німець», гіперболізували негативні стереотипи «німецького імперіалізму» та «мілітаризму», винайшли моторошний образ «німецького звірства». Закладений у 1914 р. цей комплекс

викривальних характеристик відтворювався пресою аж до Лютневої революції 1917 р. включно.

Представлена як «європейська катастрофа», війна викликала первинне сум'яття. Втім, стереотип «німецького мілітаризму» й лиха слава автократа Вільгельма II спростили пояснення трагедії. Провину війни було покладено на кайзера та, загалом, на владну еліту Німецької імперії – прусську аристократію й генералітет, фінансово-промислові групи, діячів культури. Вважалося, що ці групи були просякнуті потягом до завоювання і прищеплювали населенню хворобливий «пангерманізм». Водночас, газети дискутували щодо ролі німецького народу. Праві «К-н» та «Київ» впроваджували образ вікової, «цивілізаційної» боротьби з німецькою нацією як лютим ворогом Росії й слов'янства. Натомість прогресивні видання представили німців передовсім у якості жертви або ж виконавця злочинної волі режиму. Навіть визнавши всенародність конфлікту наприкінці 1914 р. вони наполягали на тимчасовості «затемнення німецького розуму». Поділивши Німеччину на «імперіалістів» і миролюбну «демократію» преса висунула ідею невідворотної антивоєнної революції в Берліні. За відсутності військового вирішення, ця ідея стала стрижневою у 1915 – 1916 рр. Підтвердженням скорого колапсу Німеччини служили образи її ресурсної скрути і морального упадку. Водночас, преса запобігала самонавіюванню впроваджуючи образ стійкого і впертого супротивника.

Війна знецінила ідеал Німеччини. Націоналісти відмовились від ворожого «західного» взірця на користь російської самобутності, ліберали шукали європейську альтернативу. Твердженням про «ніцшеанський аморалізм» газети дискредитували німецьку культуру. Втім, неспростовним лишався стереотип науково-технічної переваги ворога. Щоб пояснити затягнення війни у 1915 – 1916 рр. преса писала про запеклого, краще оснащеного та хитрого супротивника. Одночасно, від надміру тяжкої серйозності рятував карикатурний образ німця-страхопуда і нездари. У серпні 1914 р. образ звірства форсував перехід від уявлення про війну як помилку до ототожнення німецької нації із колективним ворогом. Втім, дегуманізацію пом'якшило олюдене зображення німців.

Монотонне повторення впродовж першого року війни обернуло «німецьке звірство» із яскравого символу на буденне кліше. Опісля повернення російських цивільних інтернованих, у 1915 р. на перший план вийшло становище військовополонених в Німеччині. Тему полону висвітлено амбівалентно: поряд з жорстокістю преса згадувала і про милосердя супротивника.

Маргінальна у мирний час, тема «німецького засилля» стала стрижневою проблемою війни. «Київ» затаврував внутрішніх німців як ворогів, «К-н» і прогресивні видання захищали лояльних російських німців-підданих. Спільним для газет було прагнення економічної емансипації країни. Із поновленням внутрішньополітичного протиборства в Російській імперії влітку 1915 р. звинувачення у «німецькій зраді» переросло в інструмент політичної дискредитації. Преса стежила за дипломатичними та розвідницькими діями Берліна. До «німецьких інтриг» зараховували підбурення недержавних народів й релігійних груп: поляків та українців, мусульман в Російській імперії, ірландців у Великобританії тощо. Кожна з цих тем виринала як пояснення насущних подій: відступу царської армії з Галичини, Великоднього повстання в Ірландії чи то проголошення пронимецького Королівства Польщі.

Впродовж серпня 1914 – лютого 1917 рр. газетна агітація підпорядковувалась гаслу «війни до перемоги». Київська преса функціонувала як регіональний осередок ЗМІ імперії й, загалом, віддзеркалювала спектр поглядів загальноросійської періодики. Водночас, доступ до матеріалів союзної преси держав Антанти, нейтральних і, навіть, ворожих країн – сприяв інтеграції київських видань у міжнародний інформаційний простір. Більшість з порушених київською періодикою тем, – як то питання «німецького звірства», культури ворога, знесилення Німеччини тощо – обговорювалися на європейському рівні. Як наслідок, сформований київськими газетами образ німців не був унікальним, відображав загальні тенденції часу.

РОЗДІЛ 4

ГАЗЕТНІ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ НІМЦІВ ЗА РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ (ЛЮТИЙ 1917 – ГРУДЕНЬ 1918 РР.)

У розділі проаналізовано трансформацію образу німців у київській пресі за революційної доби 1917 – 1918 рр.[1952; 1953]. У березні 1917 р. увага газет була прикута до епохальних змін в країні. Вперше від початку конфлікту проблема воєнної загрози поступилася обговоренню внутрішнього виклику – перебудови Росії. Разом із крахом царського режиму зникла безальтернативна пропаганда «війни до перемоги». ЗМІ відійшли від раніше основоположних тем: звірства й цивілізаційного протистояння, геополітики Берліна; замість кліше «злочину Німеччини» набуло популярності пояснення війни як світової імперіалістичної змови; внутрішнім ворогом виявились співвітчизники – політичні опоненти. Цей новий, притаманний революції плюралізм суджень про німців вимагає інакшої моделі дослідження. У розділі зіставлено позиції трьох основних політичних груп, що їх відображала преса Києва: українських соціалістів, російських прогресистів / соціалістів, російських правих; влітку-восени 1917 р. – також більшовиків. Протиборство цих груп щодо напряму і кінцевої мети революції, змагання українськомовної і російськомовної преси за власний національний проєкт держави стало тлом, навколо якого вибудовувався образ потужної зовнішньої сили – Німеччини. Роботу організовано відповідно до трьох історичних проміжків: Лютневої революції, періоду Української Народної Республіки та Української Держави гетьмана Павла Скоропадського. Особливістю революційного періоду стало утвердження свободи слова: попри епізодичні спроби державної цензури, жодна з влад не досягла ефективного контролю над ЗМІ. Емпірично встановлено, що до Жовтневого перевороту київські газети існували в межах загальноросійського інформаційного простору й лише з проголошенням УНР та початком Радянсько-української війни у грудні 1917 р. перейшли до

україноцентричної моделі висвітлення подій. Цей фактор відображено у послідовності представлення позицій різних груп преси у пунктах розділу.

4.1. Свобода преси і плюралізм думок щодо німців у 1917 р. (лютий – жовтень)

Лютнева революція 1917 р. підважила усталену в царській Росії агітацію за «війну до перемоги». Натомість, новостворені владні інститути країни – Тимчасовий уряд та Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів вдалися до риторики «революційної оборони». Остання передбачала відмову від загарбницьких цілей, збройний захист здобутків всеросійської демократії та сприяння справі миру. Гору в політичному житті взяли ліві погляди на війну як конфлікт імперіалістичних еліт Європи. Наслідком цього стала фрагментація образу Німеччини: означивши режим кайзера ворогом російської демократії соціалісти одночасно переконували публіку у миролюбності німецького народу. На піку революційної ейфорії у березні 1917 р. побутувала думка, що німці поведуть тиранію Вільгельма II і цим забезпечать загальний справедливий мир. Несправдження цих очікувань та тиск союзників по Антанті змусили Тимчасовий уряд перейти до агітації за «революційний наступ» під претекстом «звільнення німецького народу» і «перемоги світової демократії». Втім, провал Червневого наступу російської армії лише похитнув позиції уряду, – надавши популярності радикальним прихильникам замирення – більшовикам. Останні пропагували негайний мир на фронті із рівночасним перенесенням боротьби у класову площину – супроти світової буржуазії як головного призвідника війни. Паралельно, деморалізацію армії поглиблювала німецька пропаганда братання. В результаті цих потрясінь влітку-восени 1917 р. образ Німеччини як спільного ворога поступився місцем внутрішньодержавній колотнечі, де супротивниками виступали вже політичні та класові опоненти: кадети і більшовики, пролетаріат і буржуазія [94, с. 142-144]. У Південно-Західному краї колишньої імперії до вищезгаданих процесів додався національний фактор – політичне становлення українського руху й змагання Української Центральної Ради за національно-культурну автономію

України [1954, с. 129]. Це сформувало відмінний від загальноросійського погляд київської преси й заклало підвалини до радикального перегляду уявлень про Німеччину вже за доби Української Народної Республіки та Української Держави.

Завжди критична до самодержавства, російськомовна прогресивна періодика Києва привітала революцію як передвістя довгоочікуваної лібералізації й модернізації Росії. Очоливши інформаційну кампанію за перебудову країни газети поспішили звинуватити в усіх минулих поразках стару корумповану еліту. «П. н.» заявили про зраду вищих царських урядовців, буцімто підкуплених ворогом [1955; 1956], «Ю. к.» – про невирішену проблему зі шкідництвом «внутрішньої нечисті» у владі [1957]. Знеславлюючи династичну спорідненість Миколи II із кайзером Вільгельмом преса поширювала чутки: про нібито задум Гогенцоллернів силою придушити російську революцію і врятувати царський трон для Романових [1958]; або ж, про наближених до царя сановників, які підмовляли його відкрити німцям фронт: «Нехай германські війська прийдуть для приборкання цієї наволочі [революційного люду]» [1959]. Помітним було бажання ЗМІ відмежуватися від спадку царизму. «Вільну Росію», що нарешті долучилась до співтовариства демократичних держав Антанти фейлетоніст «Ю. к.» Володимир Стечкін протиставляв приреченим на погибель «деспотіям» Вільгельма і Карла [1960].

Внутрішню ситуацію в Німеччині російськомовні прогресивні видання Києва оцінювали суперечливо. Оптимісти очікували, що натхненний російським прикладом німецький народ пробудиться «від чар, нав'язаних волею кривавого кайзера» і революційним шляхом утвердить загальний мир [1961–1963]. В їхньому уявленні Німеччина поділялася на реакційну владу і прогресивний народ – «пруссаків» і «демократію» [1964–1966]. Існувала і песимістична точка зору, яка, у підсумку, перемогла. Песимісти стверджували, що німці не сприймають війну як «жахливе зло», а дивляться на неї «прохолодно і діловито», як на прибуткову справу [1967; 1968]. Володимир Стечкін («Ю. к.») закликав не перебільшувати революційних настроїв «ширших верств німецької демократії» серед якої «зажеврили лише перші проблески справжньої свідомості» [1969]. Публіцист попереджав, що всі «істинно-німецькі патріоти» продовжували війну з метою

загарбання Росії і побудови власної «по-німецьки вільної Європи» [1969; 1970]. За цих умов російській демократії належало озброїтися закликком знаного вітчизняного «пролетаря» Георгія Плеханова: «Свобода у нашій перемозі на фронті» [1969; 1970]. Володимир Стечкін доводив, що війна триває не з абстрактною «армією Вільгельма», а з цілком реальним німецьким народом [1971]. Вторячи цій ідеї «Ю. к.» цитувала верховного головнокомандувача генерала Олексія Брусилова, котрий заявив: «німецька демократія не відіграє жодної ролі, оскільки існує неподільне німець кайзер та фатерлянд» [1972].

Підтримку війни прогресивна преса провадила революційними гаслами. «Вільних солдатів і робітників» закликали протистояти «стадові германських ілотів-рабів» [1973], російській демократії пропонували «збройно звільнити» німецький народ й світ від «диктатури Вільгельма» [1974]. Газети засуджували пацифізм як корисну ворогові слабкість й викривали «німецький підступ» фронтового братання [1975–1977]. Преса попереджала, що німці «хитрі й лукаві» [1978], що вони «нечесно» пропагують ідею миру аби послабити вітчизняну армію [1979], що замирення на фронті це «виверт германських юнкерів» [1980] і революції не можна братися з німецьким імперіалізмом [1981]. Щоб посилити неприязнь «Ю. г.» нагадувала про вкорінене німецьке презирство до «русиш швайн» [1982] і виняткову відповідальність ворога за розпалення війни [1983]. На переконання публіциста «П. н.» Н. Петровича вітчизняне суспільство також дестабілізували «патріоти чужої батьківщини» – російські ліві «інтернаціоналісти» й «антиоборонці», які попри все симпатизували німецькому соціалістичному рухові: «І тому багато хто безпорадно блукає межі хатою і коморою, й ніяк не може розібратися у суперечливих обов'язках перед своєю країною й Німеччиною, звідки відкрилось для них світло справжньої віри...» [1984]. Опісля спроби державного перевороту в липні 1917 р. найбільший осуд «Ю. г.» викликали більшовики – «вороги Вітчизни... що працювали на німецькі гроші» [1985–1987]. Реагуючи на таку складну внутрішньополітичну ситуацію професор Київського університету Леонід Яснопольський застерігав російську «демократію» і «буржуазію» від обопільної чвари – ще «більш небезпечної, аніж грізне германське нашестя» [1988].

В українському питанні думки ліберальних видань розділилися. Коментуючи перебіг Всеукраїнського національного конгресу у Києві «К. м.» заперечила можливість проголошення автономії України без згоди на те «інших народів Росії» [1989]. Прагнення до федералізації в умовах війни публіцист «К. м.» А. Бринський вважав несвоєчасним: він закликав українців «не грати на руку німцям» й облишити ідею автономії задля злагодженої боротьби супроти Центральних держав [1990]. Обстоюючи принцип єдності Росії, восени 1917 р. «К. м.» повернулася до дискредитації українського руху як шкідливої закордонної інтриги. Видання знову нагадало про діячів СВУ – «рептилій, які плазували» перед ворожими імператорами Вільгельмом II та Карлом I [1991]. Водночас, радо зустрів II Універсал УЦР головний редактор «П. н.» Григорій Брейтман. У «відродженні... рожевої перлини Європи... запашної України» він побачив один із символів перемоги загальноросійської демократії над «деспотією... старого світу» [1992]. З подібним застереженням визнала «справедливі вимоги українців» і «Ю. к.» [1993]. В одному числі газети могли міститися як повідомлення про німецьку пропаганду автономії України [1994], так і вірш на пошану українців-воїнів, котрі чесно билися з німцями на фронті [1995]. Отже, навіть привітні до українського руху «П. н.» та «Ю. к.» сприймали його виключно в контексті перебудови Російської держави.

У квітні 1917 р. новостворені українськомовні «Н. р.», «Р. г.» та «Н. воля» долучилися до газетної кампанії зі знеславлення самодержавства. Поряд зі звинуваченнями у державній зраді [1996] та привласненні суспільних багатств [1997] видання поставили на карб царському режимові системні утиски українства [1998]. Лютневу революцію газети сприйняли як передумову до реалізації національно-культурних прагнень українського народу – створення автономії України у складі проєктованої федеративної демократичної Росії. Основоположна, ідея автономії сформувала ставлення українськомовної преси до решти проблем часу: війни, відносин з «російською демократією» і «реакцією», країнами Антанти і Центральними державами, зокрема – Німеччиною.

Орієнтація на проєкт федеративної демократичної Росії спонукала українську пресу йти у фарватері політики «оборонництва» з її надзавданням

перемоги Центральних держав. Це, однак, суперечило соціалістичному ідеалові замирення, що його декларували видання. Понад те, над ЗМІ тяжів національний погляд на війну як на абсурдну й чужу для українців справу. Як наслідок, українськомовні газети поступово дистанціювалися від конфлікту, а отже – переглянули своє ставлення до німців як до ворога. Прикладом риторики «оборонництва» навесні 1917 р. служила заява «Н. р.»: «ми й всі бажаємо як найкорчшого кінця війни, і не маємо ні найменшої ворожнечі до німецького народу, але позаяк перед нами, проти Росії германський мілітаризм на чолі з Вільгельмом – ми всі сили свої напружимо, щоб той мілітаризм зламати.» (sic!) [1999; 2000]. Епізодично українськомовна преса все ще використовувала старі кліше на зразок «наш людський ворог – німець і його вища команда», – засвідчуючи таким чином лояльність в дискусії про українізацію війська [2001]. Втім, обмежене використання сюжету «оборонництва» дозволяє припустити про його декларативний характер. Панівним натомість було гасло демократичного миру. Апелюючи до інтересів української людності та міжнародного соціалістичного братерства газети закликали до термінового укладення загального справедливого миру без анексій і контрибуцій. Єдиною причиною невпинного кровопролиття Олександр Грудницький («Р. г.») вважав жадобу і завойовницькі марення «багатіїв – панів капіталістів всіх держав: і Англії, і Німеччини, і Франції, і Росії...» [1999; 2002]. Причиною втягнення Росії у війну «Р. г.» називала «егоїстичну примху» Миколи II: «не для „освобождения” сербів заводився цар з німцями, а для прославлення свого імени переможною війною і тим самим скріплення свого панування над народами Росії» [2003]. Колишній мобілізований до царського війська, Клим Поліщук («Н. воля») пригадував фальш липня 1914 р., коли «Росія готувалася до нападу... а російські газети загаласували про “підлоту” Австрії і “коварство” Германії» [2004]. Про рівну відповідальність Центральних держав і країн Антанти заявила і «Н. р.». Сповідуючи про скандал навколо розсекречених домовленостей французького і старого російського урядів, Сергій Єфремов дезавуював лицемірство Антанти: «апетити французькі сягали аж до самого Рейна, щоб “визволити” ще й чисто німецьку людність. Але про людське око... лаяли

неситість німецьку... Отже, виходить, усі однакові» [2005; 2006]. Метою подібних пасажів була дискредитація політики «війни до перемоги». Зокрема, в такий спосіб газети протидіяли спробам Тимчасового уряду організувати «революційний наступ»: на відміну від російськомовних видань, українськомовні газети не погоджувалися на силовий варіант закінчення війни. Задля уникнення подальшого смертовбивства вони радили дочекатися революції в Німеччині. За задумом, перемога демократії у Берліні вибила б з рук союзної пропаганди останній лукавий козир «боротьби із німецьким імперіалізмом», під тиском власної ж громадськості уряди країн Антанти були б вимушені замиритися із новою, пацифістською Німеччиною [2007; 2008]. Важливо зауважити, що у поновленні наступальних операцій газети бачили загрозу українській й, ширше, загальноросійській демократії. ЗМІ побоювалися, що збройний триумф над Німеччиною неминуче призведе до реставрації «старої Росії» – придушення українського й взагалі соціалістичного руху силами переможної Антанти. Успіх революції «Р. г.» прямо пов'язувала з воєнною поразкою «хижацького, збитого, всеєвропейського опудала» Російської імперії: «Коли б царський уряд був переможцем на війні і досі напували б Романови в блиску славословія всіх, не виключаючи і конституційних демократів... Програна війна нас увільнила, чи ж можемо тепер висувати гасло дальшої війни, хоч би і оборонної?» [2009; 2010].

Важливим наслідком антивоєнних настроїв став відхід українськомовної преси від пропагандистського образу Німеччини як супротивника. Фактично, у 1917 р. газети повернулися до звичного розрізнення дружньої демократії та ворожого імперіалізму. Подібно до прогресивної преси передвоєнного періоду «Н. р.» та «Р. г.» симпатизували прагненню «миролюбного» німецького народу до демократизації власної країни [2011; 2012], а «Р. г.» окремо виділяла ще й тамтешнє робітництво – рушійну силу революційних змагань [2013–2016]. Член УЦР від українських есерів Ісак Пугач («Н. воля») був одним з багатьох, хто вірив у демократію Німеччини. Коментуючи можливість укладення справедливого миру, Пугач наголошував: «Ми певні, що німецька демократія в такому разі повстала б проти Вільгельма і не пішла б проти свободи Росії» [2017]. Провину за

продовження війни Ісак Пугач покладав на «союзу буржуазію», що змагалася з такою ж антидемократичною, антиреволюційною німецькою буржуазією за тотальний контроль міжнародної торгівлі [2017]. Водночас, газета критикувала «ганебне поводження більшості германської соціал-демократії... соціал-вільгельмівців» – посіпак прусського милітаризму [2018; 2019]. Загальновизнаним було твердження про «злочинну» владу кайзера. Дописувач «Н. р.» Володимир Левинський нагадував, що «кайзеризм» Вільгельма II та Карла I – це «той самий царизм, тільки по-європейськи прибраний» [2020].

Внутрішньополітичні суперечки на теренах революційної Росії були ще одним чинником, що відсунув образ загрози Німеччини на задній план газетної дискусії. В Москві та Петрограді провідною темою стала боротьба за владу поміж Тимчасовим урядом й збільшовизованою Петроградською радою робітничих і солдатських депутатів [94, с. 144]. У Києві ж українськомовні й російськомовні видання полемізували довкола питання національно-культурної автономії України. Російське неприйняття автономії підштовхнуло українську пресу до переосмислення категорій «німецького ворога» та «російського друга». Примітно, що російську зверхність газети прирівняли до негативної німецької амбіції світового панування. Дописувач «Н. р.» Никифор Григор'єв виголошував: «Росія скинула царів – опікунів. Для чого ж заводити опікунів – демократів? ... Зуби, чиї б то не були, нам не милі! Чи то німецькі, чи московські, чи царські, чи демократично централістичні. Ми хочемо волі. Визнаємо, що міцно забезпечує її нам тільки федеративна республіка з широкою автономією України...» [2021]. На думку «Н. волі» українці, подібно до чехів та інших «слабших народів», перебували під гнітом імперських націй: «а німецькі і російські централісти, як і всі інші завжди говорять про сепаратизм тоді, коли треба позбуватись панування над слабшими народами.» [2022]. Варто зауважити, що відчутний антиросійський сентимент притлумлювали провідні діячі УЦР. Михайло Грушевський, Сергій Єфремов, Володимир Винниченко боролися із зародками «чадного вогню» українського націоналізму і милітаризму – апелювали до спільності інтересів всіх народів, які населяли Україну [2023–2027]. Такий підхід, одначе, не заважав пресі регулярно

викривати шовінізм російської громадськості, політичних партій й уряду. Газети повідомляли про цькування українських поселенців на «кацапській» Пензенщині [2028] й на Сибіру [2029], про минулі кривди російської армії під час бойових дій у Карпатах [2030], про ворожість всіх без винятку російських консерваторів, лібералів та демократів до української мови [2031–2034] й справи національного самовизначення [2035–2039]. Значний за обсягом, цей масив викривальної інформації контрастував із поодинокими приязними згадками про німців. Відмежовуючись від Росії, промовець Лев Юркевич (псевд. Юрій Стрижевський) шукав доказів приналежності України до європейської цивілізації:

«А чи багато з нас знає, що той ганебний “хахол” мав славу величну історію, задержуючи своєю груддю напір диких кочових людей на культурні християнські краї Європи... научив Москву європейській грамоті... що на превеликий сором московським і петроградським царям, котрі лукаво зламали автономію України, – там, під ворожим німецьким цісарем, в Галичині був хоч такий-сякий просвіток українському народові.» [2040].

У травні 1917 р. «Н. р.» задоволено повідомляла про визнання національної особності українців з боку «авторитетних культурних сил Німеччини» [2041].

У конфронтації довкола питання автономії кожна з сторін маніпулювала образом Німеччини задля очорнення опонентів. Розголошуючи про співпрацю СВУ з урядами Центральних держав й ворожу агітацію серед українців-військовополонених російська преса поновила кампанію з дискредитації українського руху. У відповідь українськомовні видання вдалися до прийому загальноросійської дискусії та заявили про наступ «реакції». Реагуючи на путч генерала Корнілова «Н. воля» писала: «Контрреволюційні генерали, слідом за бувшим царем Миколою погрожують відкрити німцям фронт. Буржуазія готується до союзу з штиками Вільгельма» [2042; 2043]. Показово, що обираючи між боротьбою «з двома лютими ворогами – з контрреволюційною буржуазією вдома і з німецьким військом на фронті» газета пропонувала демократії спершу розправитися з контрреволюцією [2042]. Паралельно ЗМІ спростовували вигадки про причетність українського руху в Росії до «німецьких грошей» [2044–2046] та

«чужодержавної орієнтації» [2047–2049], слідували за судовим розглядом справи СВУ [2050]. «Н. р.» та «Н. воля» болісно відреагували на акт сваволі російської контррозвідки – арешт у Петрограді репатрійованих українських воїнів-інвалідів. Вимагаючи їхнього негайного звільнення преса наголошувала на фабрикації «обвинувачення українського народу в прихильності до Германії та Австрії» [2051; 2052].

Антиукраїнські інциденти й централізаторська політика Тимчасового уряду в серпні – вересні 1917 р. посилили ворожість преси до російської влади й громадськості. Антипатія до «російського імперіалізму» поволі зрівнялась із негативом щодо зовнішнього ворога – Німеччини. Розголос у ЗМІ отримав розстріл російськими підрозділами залізничного ешелону вояків 1-го Українського полку ім. Богдана Хмельницького. Інцидент трапився 8 серпня 1917 р. при від'їзді богданівців з Києва на фронт. Вважаючи напад умисним «Н. воля» закликала до негайного видворення з України «чужого війська» російських кірасирів і донців [2053; 2054]. Вже на фронті вояк полку ім. Хмельницького Петро Певний («Н. воля») зле відгукувався про російських «братушек» – формальних спільників, які, однак, демонстрували зневагу і навіть неприязнь до українства [2055]. «Н. воля» жалілася на саботаж російського вищого командування, що діяло за принципом «якщо хохли й подохнуть або ж порозбігаються – менше заворушень буде»; складені з росіян полки перед ротацією умисно псували свої укріплення, підставляючи українців під «руйнуючий вогонь німецької артилерії» [2056]. У політичній сфері нарікання преси викликала «Тимчасова інструкція Генеральному секретаріатові» що утискала й без того обмежене українське самоврядування [2057]. Фейлетоніст «Н. волі» В. Сивенський відобразив цю радикалізацію настроїв: «Казали наші вороги, / Чи то пак щирі друзі: / “Чому вам так нелюбо йти / В Російським нашим плузі?”» [2058]. У вірші В. Сивенський дав зрозуміти, що «сусіди»-росіяни становлять найбільшу загрозу українській автономії. На закид російської громадськості, мовляв «Дали вам [українцям – І. Б.] тридцять срібняків німецькі генерали» автор відповів: «На що нам тридцять срібняків? / Ми в щедрості широкій / Дамо вам цілих шістдесят, / Щоб ви нам дали спокій» [2058].

Невдоволений централізаторською політикою Петрограду Сергій Єфремов («Н. р.») допустив альтернативний, польський шлях набуття автономії: «коли широкі обіцянки революційного російського правительства мають тільки декларативний характер, то вужчі заходи німецькі, підсилені фактичною окупацією, мають і велике практичне значення... А вже давно відомо, що краще живий хорунжий, ніж мертвий сотник.» (sic!) [2059]. Існувала і протилежна точка зору: дописувач «Н. волі» з акронімом Л. Г. на прикладі німецької окупації Латвії доводив, що автономія у складі Російської федерації залишалась ліпшим вибором [2060]. Втім, основний масив газетних повідомлень стверджував зворотнє. «Р. г.» та «Н. воля» розпікали центральну владу за бажання продовжувати загарбницьку світову війну на шкоду інтересам українського й, взагалі, міжнародного люду. У відповідь на пропагандистське залякування, буцімто «германський бюргер їстиме булки з українського борошна» дописувач «Р. г.» з акронімом Є. К. риторично запитував, чи ж не те саме замірялися зробити і «союзні імперіалісти» [2061–2063]. Публіцист «Н. волі» В. С-ць опонував провідникові чеського самостійницького руху, професорові Томашу Масаріку. В інтерв'ю московській газеті «Утро России» Масарік заявив про «інтерес самих українців в тому, щоб Росія зосталася сильною». Не заперечуючи щодо «спільного ворога Німеччини», автор додав: «Але й та думка правдива, що московські капіталісти не гірші й не кращі за німецьких. І одні і другі хочуть пригнобити, зруйнувати Україну – і на її руїні поставити велику державу Германію або Росію» [2064].

З точки зору українських видань уособленням російської реакційної думки у Києві був сумнозвісний «К-н». Звістку про зречення імператора і організацію нового уряду Тимчасовим комітетом Державної думи «К-н» зустрів з надією – як тяжку, але необхідну «державну перебудову» [2065]. Втім, майже одразу, у березні 1917 р. газета перейшла в опозицію до соціалістичної більшості: «К-н» відкинув будь-які розмови про мир, а кінцевою метою революції назвав згуртування країни й досягнення рішучої воєнної перемоги [2066]. Обстоюючи територіальну цілісність Росії та вірність союзницькому обов'язку Василь Шульгін засудив ідею замирення з Німеччиною [2067–2070]. Розмови вітчизняних соціалістів про те що

«німці – наші брати» він вважав «недоречними, образливими і злочинними» [2071]. Під «німцями» газета розуміла передовсім політичну націю ворожої держави. Водночас, публіцист Петроградець вітав кінець «дикого людиноненависництва, яке ще нещодавно йменувалося боротьбою з німецьким засиллям»: основою нової революційної Росії мала стати громадянська нація «незалежно від походження, мови та релігії» [2072].

Свою державницьку місію «К-н» бачив у відверненні анархії й хаосу – того, що в умовах війни й революції загрожувало самому існуванню країни. На думку Василя Шульгіна, першочерговим завданням було збереження боєздатності армії: «якщо російські війська, що чинять спротив ворогові, облишать підкорятися своїм офіцерам та обернуться з військ на оружний натовп – німець кинеться на них у повній зброї дисципліни й порядку та гнатиме їх перед собою, немов безпорадне стадо» [2073]. Поразка на фронті, згідно з Василем Шульгіним, загрожувала б неминучою окупацією: «і їм, і усім нам доведеться коритися офіцерам німецьким. Ці дадуть нам лад, їм віддаватимемо честь, перед ними будемо виструнчуватися. Відмовившись від своїх російських царів, впадемо навколішки перед царем німецьким та присягнемо на вірність проклятому імператорові, який залив світ потоками крові» [2073]. Для переконливості власної позиції «К-н» публікував листи-дописи вірних присязі бійців із закликом до припинення братань та згуртування суспільства заради перемоги [2074–2076]. У своїх промовах вояки використовували старі пропагандистські кліше. Солдат-поручик Іван Шевченко шельмував «тилових бузуврів», які сподівалися прийняти ганебну «чорну гілку чорного миру» з пазурів «німецького ворона-орла» [2077]. Солдат Василь Брижатюк-Брижатиий нагадував про воєнні злочини німецьких «нелюдів» – використання розривних куль та отруйних газів, катування полонених і приколювання поранених, потоплення пасажирських пароплавів з жінками й дітьми на борту: «Найбільш кровожерливий звір не здатен не те, що чинили “цивілізовані” германці...» [2078].

В антинімецькій агітації «К-н» поєднував аргументи імперської доби з новою, революційною риторикою. До першої групи належали промови з

університетської кафедри: професор Київського університету Петро Богаєвський та доктор історичних наук Георгій Афанасьєв повторювали про відповідальність німців за розпалення світової війни [2079; 2080]; професор Київської духовної академії Андрій Стоянович патетично порівнював боротьбу Німеччини і Росії як «сили з правдою, Риму з рабами, гладіаторів з Христом» [2081]. Водночас, депутат Державної думи Микола Львов відраджував народ, який «скинув царя» від «щезаважчого ярма германізму» [2082]. Поряд із класичними застереженнями про шкідливість братання [2083] газета викривала «буржуазні смаки» німецької соціал-демократії [2084; 2085] та «ситість» германських робітників, котрі «експлуатували» слабші народи [2086]. Німеччину зображали «оплотом світової реакції» [2087] і «штампованою нацією імперіалістів» [2084]. Видання також чинило опір обивательській апатії. Німецька окупація, доводив Д. Денбновецький («К-н»), означала б заміщення російської інтелігенції більш професійною німецькою, скорочення заробітної плати робітникам, «залізну дисципліну і нелюдську цивільну владу» для окупованих територій [2088]. Автор лякав населення нашествия ворожої «голодної сарани», що спустошить всі продовольчі запаси країни [2088].

Серед низки загроз Росії «К-н» виділяв діяльність «клеветів» Німеччини – більшовиків та українців. «Леніна і компанію» газета охрестила «російськими підданам Вільгельма» [2089] та «німецькою бомбою» [2090], більшовицьку агітацію за сепаратний мир «К-н» вважав руйнівною армією й суспільства [2091; 2092]. Одночасно «К-н» Василя Шульгіна чорнив ідею негайної національно-культурної автономії України, заявляючи, що «хто бажає посварити Великоросію і Малоросію – той з Німеччиною» [2093]. На думку видання, український проєкт був сфабрикований закордоном – «посвідчений штемпелем „Made in Germany”» [2094]. В якості доказу газета посилювалася на пронимецький Союз визволення України [2095]. Порівнюючи німецьку пропаганду в таборах для військовополонених та українську – в «нашій Малоросії», оглядач ділився прикрим враженням: «Не знаєш, де закінчується німець і починається “українець”...» [2096]. Газету турбувала

неприятність українців до «кацапів» і «Московії» [2096], їхнє бажання включити Україну до «австро-германської орбіти» за польським зразком [2097].

З популяризацією ідеї сепаратного миру та розвалом фронту, в кінці літа – восени 1917 р. «К-н» зневірився у здатності революційної Росії до збройного опору. Дописувачі погоджувалися щодо провідної ролі Німеччини у дестабілізації внутрішньої ситуації в країні. Рідний брат Василя Шульгіна по матері, поет і перекладач Павло Піхно з похмурою іронією охарактеризував наслідки «ганебної... соціалістичної демократизації армії»: «Англо-французький наступ на західному фронті й одночасне російсько-німецьке братання під червоними прапорами революційної демократії на східному. Зневага англійців й французів. Успіхи Леніна та українців. Радість Німеччини» [2098]. Дружина Василя Шульгіна, Катерина (псевд. А. Єжов) констатувала перемогу Німеччини над слов'янством і Росією [2099]. Попри це, вона сподівалась на тимчасовість «отруйної макіавеллістичної роботи» німецького ворога та вірила у звільнення Росії внаслідок воєнного тріумфу союзників на Західному фронті [2100].

Ідейний антипод «К-на», друкований орган київського комітету РСДРП, «Голос социал-демократа» відрізнявся радикальною антивоєнною агітацією. Суголосно іншій соціалістичній пресі газета вважала війну породженням імперіалістичних амбіцій панівних класів. Однак, на відміну від решти київських видань лівого спрямування «Голос...» відкрито закликав до фронтового братання і саботажу воєнних зусиль Тимчасового уряду. Публіцист А. Рогвіц (ймовірно, псевдонім співробітника газети Олександра Горвіца) писав: «наш наступ стане ударом в спину німецької революції, буде допомогою англо-французькому імперіалізму, буде кінцем тієї братерської взаємодії миру, що тепер поширилася на фронті між робітниками і селянами з обох боків» [2101]. Народам, які бажають демократичного миру газета протиставляла «уряди, що грабують» і наживаються на війні; на його думку, шлях до миру лежав через світову революцію – повсюдне скинення влади «розбійників Вільгельма, французьких, германських та англійських капіталістів» [2102; 2103]. А. Рогвіц наголошував, що війна за знищення суто німецького імперіалізму є облудною, допоки існують «сотні

мільйонів індусів, негрів, арабів, малайців, ірландців, котрі стогнуть уярмлені Англією, Францією, Америкою та Японією» [2104]. Декларуючи, що «наш ворог буржуазія, а не німецький пролетаріат», «Голос...» агітував за перенесення війни із національної у класову площину [2105] – за припинення бійні на фронтах й обернення зброї супроти винуватців конфлікту, правителів та багатіїв [2106]. Власне Німеччину газета розглядала як важливий плацдарм для поступу світової революції. Подібно до української соціалістичної періодики більшовицький «Голос...» називав перемогу пацифістської «німецької демократії» над войовничим режимом кайзера передумовою щасливого завершення війни. Видання відкидало ідею наступу країн Антанти, вбачаючи у цьому небезпеку посилення німецького шовінізму і, як наслідок, – нескінченного продовження війни [2105; 2107; 2108]. Непокоїла більшовиків і власна політична перспектива, адже поразка Німеччини означала б для них перемогу реакції в Росії. Цю думку «Голос...» висловив у в'їдливому фейлетоні про марення вітчизняних контрреволюціонерів: «России в том спасенье, Начать чтоб наступленье, Забрать Берлин и Вену, Большевиков – на Лену» [2109].

Підсумовуючи огляд київської преси періоду Лютневої революції зазначимо, що розглянуті вище розбіжності у ставленні до Німеччини були продуктом різних політичних та національних переконань ЗМІ. Водночас, газети об'єднував стереотип німецького військового та організаційного генія. Шеф-редактор «К-на» Василь Шульгін був одним з перших, хто у березні 1917 р. заявив про загрозу якісної переваги ворога над революційною Росією. Звістки з фронту лише підтверджували невтішний прогноз щодо розладу армії: російські піхотинці обстрілювали і навіть «підіймали на багнети» обслугу власної артилерійської батареї за порушення самовільного перемир'я, вчиняли самосуди й ігнорували будь-які накази командирів [2110; 2111]. Разом із дисципліною відійшов у минуле й патріотичний міф про вищість російського духу. Учасник бойових дій Клим Поліщук («Р. г.») нарікав на безглуздість російського стилю ведення війни: німецькі окопи «з десятками кулеметів... вдавалося брати багнетами лиш тоді, коли перед ними виростали барикади з теплих трупів „чудо богатирів”...» [2112].

Провал Червненого наступу остаточно закріпив за німецькою армією характеристику «організаційно стрункої», складеної з людей «твердих і впевнених у собі», «дисциплінованих», які вірять у перемогу [2113; 2114]. Свою поразку солдати виправдовували кращою мотивацією ворога; на їхню думку безпросвітна російська дійсність не була варта того, аби жертвувати за неї життям: «– А чому німець так воює? Водносталь? – чому-чому! Тому що німець раніше життя спізнав, а ми що бачили?!» [2115].

Всі видання погоджувалися щодо господарського хисту супротивника, втім рецепт успішності Німеччини кожна з газет пояснювала відповідно до власних світоглядних вподобань. Так, правий «К-н» хвалив офіційний Берлін за систему трестів та синдикатів, сприяння підприємництву та чіткі правила ринку – запоруку високої продуктивності промисловості [2116]. Інакше кажучи, газета виступала за ненависну соціалістам монополізацію виробництва. Натомість, соціалістична «К. м.» звеличувала тамтешню систему тотального державного контролю. В. Рудін («К. м.») агітував «сміливо і рішуче» наслідувати Німеччину: примусово визначати ціни на продовольчі товари і «не зупинятись перед порушенням приватноправових принципів», там, де це необхідно (sic!) [2117]. Цю ж думку на сторінках «Р. г.» поділяв і тодішній член УЦР від УСДРП, а в майбутньому один з організаторів Української комуністичної партії Анатолій Пісоцький [2118]. Еталоном господарського хисту і виробничої культури вважав Німеччину також член УЦР від УПСФ, майбутній міністр промисловості і торгівлі в урядах УНР та Української Держави Іван Чопівський («Н. р.») [2119]. Аби українцям не перетворитися на «бушменів Європи», вчений-металознавець Іван Чопівський радив наслідувати «індустріальну Німеччину»: закласти потужну промисловість в районі залізородних і кам'яновугільних басейнів Херсонщини, Кривого Рогу і Катеринославщини, побудувати таку ж густу мережу залізниць, приборкати колосальну силу Дніпра задля виробництва електроенергії і транспортного сполучення [2119]. «Земля українська багатша від німецької», тож в Україні є всі шанси швидко зрівнятися з Німеччиною за рівнем добробуту – вторив Іванові Чопівському інший оглядач з акронім Д. А. («Р. г.») [2120].

На тлі посилення втоми від війни, революційної нестабільності та соціально-економічної кризи у серпні-вересні 1917 р. уявлення про військову і організаційну перевагу Німеччини спричинили скандальне обговорення прийнятності ворожої окупації. Образ німців як «добрих господарів» і «гарантів порядку» ставав дедалі більш притягальним для тих, хто зневірився у спроможності вітчизняної влади забезпечити омріяні лад та спокій. Тоді ж остаточно втратила силу перестаріла імперська пропаганда «німецького звірства». Про повсюдність пораженьських настроїв восени 1917 р. свідчив прозаїк Семен Подьячев («К. м.»). З невимовним жахом він оповідав про реакцію російських селян на просування ворожої армії вглиб країни: « – Ото б вже швидше та й до одного кінця!.. – Може хоч германець, чи не приборкає нас ... чи не впорядкує... бо вже байдуже...» [2121]. Навіть патріотично налаштована публіка визнала слухність німецької оцінки тогочасної Росії як «величезної божевільні», де «напиваються до білих ведмедів», грабують і вбивають посеред білого дня [2122]. Перманентну безладну стрілянину в Києві фейлетоніст «Ю. г.» Мухомор прокоментував з чорним гумором: « – Ні-і-мці йдуть! – Ховайся, бабцю, а то й без німців вколошкають!» [2123]. Відтворюючи атмосферу суспільної апатії восени 1917 р. більшість газет Києва врешті-решт облишили до того стрижневе питання війни з Центральними державами. За спостереженням Володимира Розанова («К. м.») преса збайдужіло зустріла таку епохальну подію як фактичний вихід Росії з війни у вересні-жовтні 1917 р. [2124; 2125].

Лютнева революція 1917 р. уможливила вільну дискусію щодо причин і перспективи війни з Німеччиною. Позбувшись заборон царату, відроджена українськомовна періодика Києва та новопостала місцева газета РСДРП висловились супроти загарбницької «імперіалістичної війни». Обидві групи видань вбачали вирішення конфлікту у перемозі пацифістської революції в Німеччині. У березні 1917 р. російська прогресивна преса також підтримала розрізнення миролюбної демократії та реакційного прусського мілітаризму. Втім, вже за декілька місяців російські ліберали повернули узагальнююче кліше німця-ворога. Аналогічно, російський правий «К-н» припасував гасло «війни до перемоги» до революційної риторики захисту від «германського імперіалізму». В такий спосіб

патріотична російськомовна преса Києва протистояла «німецькому» задумові дезінтеграції Росії, що його, буцімто, впроваджували «німецькі клевети» українці та більшовики. Зі свого боку українськомовні газети реагували на недружнє ставлення «російської демократії» до національно-культурної автономії. Як наслідок, влітку-восени 1917 р. українська преса дедалі частіше ототожнювала небезпеку «німецького» й «російського імперіалізму» як однаково згубних для України.

4.2. Переосмислення ролі Німеччини у часи Української Народної Республіки (листопад 1917 – квітень 1918 рр.)

Жовтневий переворот у Петрограді засвідчив крах непопулярної політики Тимчасового уряду Росії щодо продовження війни. Арештувавши членів кабінету міністрів Олександра Керенського і здобувши контроль над II-м Всеросійським з'їздом Рад робітничих і солдатських депутатів більшовики першим же рішенням видали «Декрет про мир» – звернення до «усіх народів що воюють та їхніх урядів» із закликом до справедливого і демократичного миру. Замирення з Німеччиною стало предметом бурхливого обговорення у ЗМІ: більшість столичних суспільно-політичних видань не сприйняли перевороту й опинились в опозиції до більшовицького режиму. У відповідь, «Декретом про пресу» від 9 листопада Раднарком заборонив будь-яку критику влади, а впродовж наступних півроку силоміць закрити всі значні «буржуазні» видання Петрограду і Москви [213, с. 38].

Незважаючи на успіх, заколот більшовиків не був актом встановлення влади: II Всеросійський з'їзд не репрезентував ані регіональних, ані військових рад країни, на знак протесту його залишили впливові праві есери та меншовики. Спираючись переважно на міський пролетаріат РСДРП(б) не мала опори ані серед сільського населення, ані серед освіченого середнього класу [2126, с. 474, 506, 526-527]. Захопивши владу в столиці більшовики зустріли організований спротив у низці регіонів, передовсім на Дону, Кубані й Південному Уралі. Не визнала зверхність більшовицького уряду і Центральна Рада – затверджений Тимчасовим урядом

вищий репрезентативний орган українських губерній. Де-юре зберігаючи федеративний зв'язок з Російською республікою, 20 листопада 1917 р. УЦР проголосила створення самоврядної Української Народної Республіки. Перебравши на себе вищу владу в краї, УЦР та Генеральний секретаріат зіткнулися з браком реальних важелів управління й ресурсу соціальної підтримки. Найбільша група – українське селянство – стояло осторонь й було заклопотане «чорним переділом» землі. Водночас, ворожою або нейтральною до українського руху залишалась переважна більшість етнічно російського міського населення, чиновництва та офіцерства [1954, с. 137-140]. Послабила позицію Центральної Ради і провальна політика військового будівництва. Як наслідок, у грудні 1917 р. український рух виявився неготовим до ефективної протидії радянській агресії [1954, с. 140-146]. Порятунком для УНР став Брестський мир, укладений з Центральними державами в лютому 1918 р.: разом із міжнародним визнанням Україна отримала військову підтримку – вирішальну у звільненні краю від більшовиків [202, с. 230-232]. Втім, платою за збереження обмеженого суверенітету стало підпорядкування політичній волі Берліна, а згодом – фактична військова окупація УНР [27, с. 185-188].

Одним з наслідків політичної пертурбації в листопаді 1917 р. став розпад загальноросійського інформаційного простору. Втративши зв'язок із центральними ЗМІ Петрограду і Москви, російськомовна періодика Києва голосила за зруйнованою більшовиками єдиною Росією. Скептично налаштована до УНР, місцева російська преса опинилася на периферії політичного процесу. Натомість, українськомовні видання перебрали на себе роль виразника державних інтересів. Протиставивши себе більшовикам і конкуруючи з ними за вплив, українська преса також проголосила курс на замирення; вона остаточно відмовилась від ідеї «війни до перемоги» держав Антанти та нав'язаного ще імперською Росією образу ворога – Німеччини. В подальшому, радикальну зміну настроїв щодо Центральних держав викликало військове вторгнення Радянської Росії. Як наслідок, у грудні 1917 р. великорос-більшовик став насущним ворогом УНР, тоді як віджилий образ німця-супротивника змінився на актуальний образ

союзника із підписанням Брест-Литовського мирного договору. Німецький дослідник Маріан Лушнат систематизував аргументи українського «національного мейнстріму» на користь співпраці з Центральними державами, а саме: представлення Німеччини як цивілізованої альтернативи союзові з Росією, долучення до європейського культурного простору й взаємовигідної економічної кооперації, збереження суверенітету УНР. Загалом, Лушнат робить висновок про переломний момент у політичній орієнтації України: занепад концепту федерації з Росією і звернення до європейського «Заходу» [74].

Проблема миру стала центральною для українських газет періоду. Одностайні щодо потреби закінчення війни, українські ЗМІ, однак, рішуче відмежувалися від мирної ініціативи «ніким непризаного большевистського правительства в Петрограді» [2127]. Видання побоювалися, що доля України стане предметом торгу між нелегітимним більшовицьким урядом та Центральними державами. Єдиним шляхом врятуватися від «від тяжких намірів Німеччини загарбати Україну...» газети називали організацію осібної української делегації на переговорах [2128–2130]. ЗМІ пророкували добрі шанси на замирення оскільки «Германія сама знищена до краю» [2131–2133]. Водночас, преса усвідомлювала неможливість протистояння за умов, коли «салдати ведуть мінову торгівлю з німцями, гонять самогонку, грабують містечка...» [2134]. Самі бійці нарікали на жахливе забезпечення і безглуздість сидіння в окопах [2135]. Фронт був настільки прозорим, що німецькі підрозділи заходили в тил і вели зухвалу агітацію: «Казали, що наша земля є німецька, нема Петрограду, а є Петербург, німецький город. Ленін та Троцький – теж німецькі люди...» [2136].

Засудивши переворот у Петрограді, в листопаді 1917 р. українські ЗМІ перейняли антибільшовицьку риторику російських правих та ліберальних видань. Преса представила більшовиків в образі «німецьких полигачів» та «маріонеток» – винуватців розвалу армії [2131; 2137; 2138]. На ультиматум Центральній Раді й початок Радянсько-української війни у грудні 1917 р. газети відповіли викривальною кампанією супроти Раднаркому. «Н. р.» стверджувала, що «штаб німецький» керував «народніми комісарами», даючи доручення заводити по всій

Росії заколоти і безладдя [2139]. Демагогічно «потріпуючи кайзера» в промовах, більшовики, насправді, «стояли перед ним навколішки», і те ж саме намагалися зробити зі всією Росією [2140]. «Н. р.» переконувала, що за ультиматумом Раднаркому криється черговий підступ більшовиків і німецького штабу, яким «Україна стоїть більмом у оці... як єдина здорова частина Росії» [2139]. Газета дорікала народним комісарам за криводушність: замирившись із німецькими «полчищами Гінденбурга» вони оголосили війну «демократії всіх народів України» [2141]. Шокований душогубством в Україні Сергій Єфремов прирівняв злочини радянського війська до горезвісного «німецького звірства» й не менш відразливих вчинків царського «христілюбивого воїнства» в Галичині. Війна сама по собі і є звірством – резюмував автор [2142].

Жахіття більшовицької воєнної інтервенції призвели до зросту антиросійських настроїв та підштовхнули пресу до нової ідеї «європейської» орієнтації України. Найвиразніше образ некультурної, загарбницької Великої Росії як історичного антипода України проявився у публікаціях есерівських «Н. волі» та «Боротьби». Союз з «напівтатарською Московською державою», – писала «Н. воля», – свого часу зруйнував «ніжні паростки Першої Української Народньої Республіки, заснованої при Богданові Хмельницькому в XVII столітті» [2143]. На думку видання, не мало значення «чи буде коло влади Романов, чи Керенський, чи нарешті Ленін – відношення Петрограду до нас буде однакове, хоча слова може й будуть різні» [2144; 2145]. Україні слід було торити власний шлях, рішуче відмежувавшись не лише від більшовиків, а й взагалі будь-яких російських «приятелів» – вважав дописувач газети з акронімом М. С. [2146]. Альтернативою Росії дедалі виразніше ставала «Європа». Діяч УСДРП Лев Юркевич («Причеп») був одним з перших, хто заявив про зміну культурного вектора: «Зовнішньою нашою культурою, замість неохайної, безпорадної Москви ми хочемо зрівнятися з германськими, романськими і англосаксонськими націями, нам докучило в неметеній хаті з блощицями, ми хочемо простору, повітря, світу, вигод білої раси...» [2147; 2148]. Політичним наслідком конфронтації з більшовицькою Росією також стало звернення до «Заходу» – перемовини з Центральними державами та

відмова від ідеологічного конструкта німця-супротивника. Згода Німеччини на «демократичний, без анексій та контрибуцій, загальний мир» повернула нейтрально-позитивне ставлення до цієї держави ще під час переговорів [2149–2152], а вже з підписанням 9 лютого 1918 р. Брест-Литовського мирного договору у пресі розпочалася ера українсько-германського співробітництва [2153; 2154]. Перші повідомлення нового типу з'явилися ще за більшовицької окупації Києва. Це були короткі, дивні за змістом німецькі телеграми де повідомлялося про «Наше військо, викликане на поміч Україні в її трудній боротьбі з великоросами» [2155], заяви про обов'язкове звільнення України від «руського війська й червоної гвардії» [2156]. За декілька днів до взяття міста «Н. р.» опублікувала текст розкиданої з німецького аероплану прокламації від імені уряду УНР. В ній громадян закликали «спокійно і довірливо стрічати німецьке військо і ставати разом з ними до оборони рідного краю від кацапських розлючених підкуплених банд!» [2157]. Сама газета ставила під сумнів радянську версію героїчного опору «білій гвардії німецьких офіцерів» [2158] та писала про німецьку армію як доміанту в регіоні [2159].

З визволенням Києва, в березні 1917 р. наступ «союзного» «українсько-німецького війська», що «визволяє міста» і «громить більшовиків» став лейтмотивом газетних новин [2160–2165]. Обурення преси викликало створення фіктивної «Донецько-Криворізької республіки» – марна спроба «великоросів-більшовиків» обдурити німців замаскувавши конфлікт під внутрішній [2166; 2167]. Відраза до Росії й запал державної самостійності спонукав українських соціалістів правого ухилу до порозуміння із «німецьким імперіалізмом» – єдиним, як вважалося, геополітичним союзником України. Суть «німецької орієнтації» на сторінках «Боротьби» розтлумачили діячі УЦР: співавтор IV Універсалу, міністр пошти та телеграфу Микита Шаповал, секретар ЦК УПСР Григорій Піддубний (Толмачов), ймовірно також колишній міністр освіти Никифор Григорієв (псевдонім Гр.) та інші. Згода між українцями й Німеччиною, згідно з Піддубним, стала відповіддю на «червоний імперіалізм» росіян, які «пішли на Україну “самоопределять”»: «Проти зовнішнього насильства треба було ужити чужоземну фізичну допомогу... щоб усунути цю кару єгипетську, прийшла допомога з заходу

і північні вістря притупилися об західні кашкети» [2168]. Сам етнічний росіянин – Толмачов-Піддубний радив особам, котрі «ще почували себе тут громадянами Російської держави»: «Раз назавше повинні ми сказати, що Росія не тут, а по той бік кордону...» [2168]. Визнаючи за чинних умов німецьку військову допомогу «єдиним порятунком» для України, автор погоджувався на мир лише тоді, коли «московські банди вийдуть за межі України» [2168]. Кульмінацією статті Піддубного була теза про повернення України до європейської цивілізації: «Через мир з серединними державами Україна позбулася того неприродного положення, коли вона була примушена житися тими крихтами, які падали з стола Росії; ми зв'язуємося з Європою безпосередньо...» [2168]. Ідея українсько-німецького партнерства дістала подальший розвиток в серії статей Микити Шаповала «Чорноморська система». Протистояння «великих державно-капіталістичних мас» Німеччини і Росії він трактував як історичний шанс для самостійної України. Згідно з Шаповалом, Берлін та Київ об'єднували спільні життєві інтереси – «змагання за повний розклад Росії», приборкання загрози «сильної Московщини» та її «могучого мілітаризму»:

«Ми знали, що перемога німецького капіталізму в боротьбі за своє існування віщує нам свободу і державність, хочемо ми того, чи не хочемо. [...] Системі центральних держав потрібна *велика і сильна* Україна, що могла б стояти твердо на ногах і спиняти московську експансію на південь, цим самим охороняючи інтереси Німеччини на Україну і шлях на Індію... [...] Розуміється, що нам потрібна самостійна Україна як цінність *an und für sich* [нім. сама по собі – І. Б.]» [2169].

Англія і Франція, на думку Шаповала, були не здатні захистити Україну, оскільки «союзник, що живе далеко, не є союзником.» Росія ж залишалась одвічною небезпекою через «жадобу інкорпорації України»:

«Московщина, буде й тепер таким лютим ворогом України, яким була й досі. Історія вирвала зуби московському вовкові і він буде ждати, поки вони виростуть та зализуватиме рани. Вся сила України повинна бути змобілізована для боротьби з Московщиною і всякий союз, угода,

порозуміння будуть тим містком, по якому московські орди кинуться з зброєю в руках на нас» [2169].

Не здатна вберегтися від зазіхань Росії самотужки, Україна потребувала входження до німецької Серединної Європи – єдино можливої, як вважав автор, альтернативи російському пануванню. Згідно з Шаповалом, це був свідомий вибір між німецьким «економічним поневоленням» з одного боку й найгіршим з можливих – «рабством Московщини» з іншого. «Хіба можна уявити більше рабство, ніж Московське “братство”?» – запитував він [2169]. Перевагу союзу з Німеччиною Шаповал бачив у збереженні національно-культурної самобутності українців. Мовна, релігійна, «культурно-побутова і національна прірва [що] лежить між нами і німцями» унеможлиблювала ризик чужоземної асиміляції, тоді як німецька потреба послабити Росію гарантувала Україні державність. Понад те, політик високо оцінював культурний та науковий потенціал Німеччини – взірця для розбудови України:

«Словом, обопільні інтереси триматимуть Українську державу навіть на милицях, аж поки вона не позбудеться паралічу. Не оренбурзький кумис, а Bad Nauheim [німецький курорт – І. Б.] буде ліками від паралічу. Техніка, культура, наука, трудова дисципліна – це той товар, в імпорті якого з Німеччини, а не відкільсь інде, ми заінтересовані вельми. [...] В союзі з німцями ми матимемо нашу *державність і національну культуру*, а останнє приложиться само. Ми чули з московських вуст про німецькі «зверства», а світ не бачив нічого більш гнусного, як “подвиги” московських *соціалістів* на Україні» [2169].

Як і попередні дописувачі, автор Гр. (ймовірно, Никифор Григоріїв) обстоював «західний» вибір України, який він асоціював насамперед з Німеччиною. Його стаття була відповіддю на нападки «зашкарублого московського шовінізму» щодо «нашого [українського] бажання знатися з німецьким народом, з німецьким соціалізмом». Автор викривав обман російського варіанту федералізації: «Ленінським способом: на письмі “вплоть до отделения”, а на ділі по Миколаєвськи» [2170]. Натомість, німці викликали у автора довіру: «Що

до німців, то їм ідея федерації не чужа. Вони звиклися з нею в житті. І тому, думаючи про всесвітню федерацію, не самохіть чогось більше звертаєш очі на захід, ніж на схід. Я так гадаю, що зовсім непогано було б якби Україна пофедерувалась з Німеччиною. А ну, чи хоч один російський соціаліст цього захоче?» – глузував з російських «патріотичних ревнощів» публіцист [2171; 2170].

Розвиваючи ідею «німецької орієнтації», у березні-квітні 1918 р. українськомовні ЗМІ Києва створили інформаційний фон українсько-німецького співробітництва. Насамперед, газети сповіщали про німецьке сприяння національній окремішності й державності українців [2172; 2173], й взагалі, про «визволення народів південної Європи» задля ослаблення «Великоросії» [2174–2176]. Один із засновників СВУ та посередник на мирних переговорах у Брест-Литовську Микола Залізник опублікував детальний огляд німецьких настроїв. Згідно з ним, для політичних кіл Німеччини «незвичайно велике значення мав би факт створення самостійної української держави, бо лиш самостійна Україна може раз і назавжди усунути страшну небезпеку російського велетня» [2177]. Щонайбільше Залізник радив українським політикам поглиблювати співпрацю з ідейно близькою німецькою соціал-демократією, вплив якої лише зростає [2177]. Газети також сповіщали про перспективу культурної та економічної кооперації з Центральними державами [2178–2180]. Німеччину «Р. г.» презентувала як зразок цивілізованої країни, де завдяки організованості суспільства навіть в жорстких умовах воєнної блокади існувала соціальна справедливість та добробут населення [2181; 2182]. Публіцист П. Петрик засвідчував шанобливе ставлення до Німеччини як батьківщини Карла Маркса і Фрідріха Енгельса [2183], країни з передовим робітничим рухом [2184]. ЗМІ багато писали про німецьку допомогу у формуванні української армії з числа національно-свідомих вояків – колишніх українців-військовополонених [2185–2190]. Навіть згадуючи про деякі «прикрі непорозуміння», газети висловлювали впевненість у швидкому залагодженні проблем: наприклад, повідомляли про групу полонених вояків-українців Північного фронту, яких замість повернення до України німці помилково відіслали до табору як росіян [2191]. В офіційних заявах німецький уряд та генералітет

засвідчували повагу до «звільненого» українського народу, гарантували «дружню», «союзницьку» допомогу у захисті суверенітету республіки, присягалися за першої ж вимоги української влади залишити країну [2192–2194].

На протиповагу добросусідській тональності українсько-німецьких заяв, преса викривала відверто вороже ставлення до УНР з боку вчорашніх союзників – англо-французької коаліції. ЗМІ переконували громадськість у слушності розриву з Антантою – оскільки її цілі продовження війни та відродження єдиної Росії були неприйнятними для України. Член УЦР від Всеукраїнської ради військових депутатів та командир Галицько-Буковинського куреня Січових стрільців у Києві, Григорій Лисенко (псевд. Lustiger Teufel) писав про нещирість української політики Франції. На думку Лисенка, країни Антанти лишень намагалися використати Україну у власній війні з Німеччиною, а коли цей розрахунок не справдився – заприсяглися помстою: «Україна, Україна, / Все життя буду кохати; / Тільки муситимеш сина / Проти німців надіслати...» [2195; 2196]. Жаль щодо проросійських настроїв у Лондоні й Парижі висловлював один із чільних прихильників орієнтації на Антанту Олександр Шульгін – член УЦР від УПСФ, колишній міністр закордонних справ УНР та учасник делегації на переговорах у Брест-Литовську. Олександр Шульгін пояснював, що підтримкою єдиної Росії Великобританія і Франція сподівалися зберегти протиповагу Німеччині на Сході; відповідно, український рух вони сприймали як шкідливу і несаможиттєву силу, керовану з Берліна [2197; 2198]. Вже за доби Гетьманату схожі сумніви щодо Антанти висловив на сторінка «Р. г.» публіцист Анд. Мих.. Хоча й не агітуючи за німців, він зазначив, що «орієнтацію на Entente (держави згоди) можна определити, як орієнтацію на північний схід і Азію» [2199]. Цей напрям, на думку публіциста, підтримували «елементи, ворожі українській державі з кол російської демократії і буржуазії...» [2199]. Україна мусила рішуче боротися «проти всіх заходів, що змагаються відкинути нас на північний схід» – стверджував дописувач [2199].

Попри медіа-підтримку, до позитивного образу німця-союзника суспільство звикало поволі та із застереженнями. Преса фіксувала осторогу громадськості до ще нещодавно ворожого війська, писала про антипатію до німців проросійського

міщанства та про непорозуміння серед сільського люду. Неоднозначною була реакція і українських політичних кіл: ліве крило УСДРП та УПСР з недоволю поставилося до «німецьких імперіалістів»; понад те, навіть прихильники спілки з Німеччиною остерігалися втручання іноземного війська у внутрішні справи республіки. Вступ німців до Києва супроводжувався атмосферою тривоги й непевності. Наполохані безчинствами більшовиків, кияни вгадували «Чи ж нові війська, що от сьогодні – завтра вступлять до Києва принесуть мир і спокій, охоронять і людей і майно їх – чи знову за ними йде новий терор, помста, нові реквізиції...» [2200; 2201]. «Боротьба» змагалася, аби змінити цей негативний настрій:

«Чи не найбільше середній київський “обиватель” говорить про німецьку окупацію. [...] На це мусимо сказати, що жодної окупації нема й бути не може, бо німецьке військо прийшло сюди разом з українським і прийшло на Україну не як ворог, а як спільник. Прийшло, щоб допомогти Українській самостійній республіці позбутися “принесеної з півночі на вістрях багнетів влади”» [2202].

Сергій Єфремов з «Н. р.» також нарікав на затурканого російською імперською пропагандою мешканця, котрий «не може глянути тверезо і побачити спільників у вчорашньому ворогові» [2203]. «Боротьба» пояснювала, що прихід німецького війська не зашкодить демократичним здобуткам революції, що

«ні українська держава, ні український народ як ціле не воював з Австрією або Германією. Воювали окремі українці – може й цілі мільйони – під примусом спочатку царського, а потім так званого “революційного” московського правительства. [...] “братньої” держави, яка була досі паном і гнобителем України» [2202; 2204].

Відповідно, проросійська частина міщанства зустріла німців мовчазно-вороже – як окупантів єдиної Росії. «Н. р.» скаржилась, що при вступі до Києва міська дума проігнорувала урочистий марш німецького оркестру і українського відділу з портретом Тараса Шевченка [2205]. Іншим свідченням спротиву став «млявий» молебень для українсько-німецького війська на Софійській площі, що за

ним спостерігав Микола Безсонов. Відомий прихильник української ідеї, колишній Кременецький єпископ Никон – Безсонов з обуренням констатував ворожість до України місцевого православного духовенства. Всупереч існуванню УНР цей клір наполегливо служив «многоліт Російській державі» [2206]. До недоброзичливців українсько-німецького союзу Павло Грак («Боротьба») відносив також російськомовну ліберальну періодику. Автор глузував над марною спробою «К. м.» посіяти сум'яття серед селянства наклепом про німецьку експропріацію землі: «Німці й українці / То не руські люде / Без Русі святої / Ой, буде вам буде...» [2207]. Це перебріхування наказу німецького командувача групою армій «Київ» генерал-фельдмаршала Айхгорна закінчилося для «К. м.» спростуванням на вимогу німецького штабу [2207]. Нарешті, відразу до «німецько-гайдамацького засилля» в Україні висловлювали колишні російські монархісти на чолі з Василем Шульгіним, – частина з яких, парадоксально, емігрувала до Радянської Росії [2208]. «Сумні наслідки» ідейного неприйняття німецького війська мали місце у великих містах Півдня України, де союзи офіцерів і георгіївських кавалерів збройно протидіяли українсько-німецьким підрозділам [2209; 2210].

Прихід кайзерівської армії викликав бурю взаємовиключних емоцій української провінції: полегшення – внаслідок звільнення з-під червоного терору, роздратування – через нову, тепер німецьку хвилю насильства й експропріації, відчуття захищеності – завдяки міцному «німецькому порядку» й, водночас, страху перед скасуванням свобод і «здобутків революції», реставрацією поміщицького землеволодіння. Мирні мешканці найчастіше асоціювали появу австро-німецького війська із кінцем жахливого радянського панування: на відміну від більшовиків німці не чинили систематичного розбою й масових розстрілів – справляючи цим «замиряючий вплив» на людність. Позитивний досвід знайомства з австрійцями, які «не хапали нікого й не чипали» знешкоджував старий пропагандистський стереотип: «от тобі й вороги, а воно, виходить луче за своїх» – свідчив мешканець села Селюки [2211]. Всі, хто «натерпівся од більшовицьких трусів» вітали чужоземне військо як символ відновлення порядку й мирної праці [2212; 2213]. «Під час вступу німців населення Ромен зітхнуло вільніше... Ранком город мав

урочисто святковий вигляд. По вулицях натовпи людей...» – сповіщала про реакцію містян «Боротьба» [2214]. Озираючись на події березня, дописувач «Боротьби» пригадував початковий настрій громадськості: «[було] гаряче бажання дійсного спокою і лише спокою. І його чекали з нетерпінням від українців і... німців. Колишніх “ворогів” селяне зустрічали з іконами, вітали як своїх спасителів, раділи...» [2215].

Утвердження порядку вигідно відрізняло німецьке військо від більшовиків. А поза тим, німецьке перебування на території УНР також супроводжувалося експропріацією продовольства та фуражу. ЗМІ публікували скарги з Волині, Поділля, Київщини, Полтавщини: «Проходять німці и все забирають – беруть коров, ріжуть свиней, збивають замки на коморах скринях, шукають хліба, сала, грошей. [...] Сіно стелять під коні, бояться їх забруднити. По людям ходить нагайка. Знущання, насильства. Грошей не платять, записок не дають» [2216; 2217]. Прикро вражала і «манірка німецьких солдат держаться з горда. Здається селянам, що німці себе тримають мов би господарі, що командують мов завойовники» [2217; 2218]. Для порівняння, публіцисти «Боротьби» й «Н. р.» також згадували про злочини українських вояків супроти мирного населення. На відміну від німців, основним мотивом насильства тут була помста: «большевики-звірі зробили із козаків і гайдамаків звіря, викликали в них не людську лютість і жажду помсти... Большевицьким жахом віє від тих самосудів, розстрілів, різок і знущань, котрі утворюють скрізь вже не більшовики а (важко вимовити)... “гайдамаки”» [2219; 2220; 2215].

Непорозуміння з чужоземним військом погіршувалося через брак інформування про мету й обставини приходу німців [2221; 2222]. Далекі від політики селяни вірили, немовбито німці розігнали Центральну Раду – а тому дивувалися спільній роботі українсько-німецького війська [2223]. Окрім цього, поширювали чутки й наклепи, влаштовували провокації з одного боку більшовики, а з іншого – «колишні чорносотенці», проросійські урядники та поміщики. За спостереженням «Н. р.», «тверда німецька влада» швидко завоювала повагу «статечних людей» – заможних сільських господарів, однак зустріла спротив

збільшовизованої сільської бідноти [2224; 2225]. Випадки ворожості місцевих мешканців «сильно обурювали німців, які були в хороших відносинах з українським військом» [2226]. Хронічна відсутність української влади в провінції призводила до прикрих непорозумінь, коли німці сприймали за більшовиків й арештовували українських есерів [2227] та членів земельних комітетів [2228]. «Несвідомі в місцевих порядках» німці легко підпадали під вплив «земельної буржуазії»: змушували селян повертати землю і реманент [2229], погрожували «попалити хати» у разі непослуху [2230; 2231].

Силові заходи німецького війська українськомовна преса схвалювала лише за умови боротьби з анархією та злочинністю. Показовий приклад – роззброєння селян селища Ракітного, причетних до жорстоких вбивств робітників цукроварні і терору всієї округи [2232]. Стомившись від сваволі «грабіжників і вбивць» під «советами» мешканці іноді самі запрошували українсько-німецьке військо [2233]. Незважаючи на численні проблеми взаємодії з німецьким військом, ЗМІ сподівалися на якнайскорішу нормалізацію ситуації. Колишній міністр хліборобства в уряді Всеволода Голубовича, Аристарх Терниченко наголошував: там де на чолі війська йшли українські підрозділи, як от, наприклад, курінь Гордієнка на Полтавщині – німецькі коменданти «поводилися чемно» [2229]. Застосовуючи силу у разі спротиву, вони, втім, надавали перевагу реквізиції зерна за твердими цінами [2234]. Начальник штабу вільного козацтва П. Курявий свідчив про популярність такої практики: «німці звертаються до волосних комітетів з домаганням дати їм той чи інший харч і за все платять в комітет, по цінам які задовольняють вповні селян. Коли німці застають селян вдома – платять за принеси; коли хазяїв нема наберуть самі і сплячують пізніше штабу вільних козаків» [2226]. Прикладом порозуміння «на радість усіх сторін» слугувала історія зі Звенигородки. Класично, тамтешні селяни не хотіли постачати продовольство, тож за посередництва отамана Звенигородського коша германцям довелося шукати вирішення у діалозі: «Німці відповіли на запитання місцевої інтелігенції, що дурно хліба у селян не будуть брати, що втручатися у наші місцеві справи будуть тільки

за наказом нашої української влади...» і, найголовніше, – не перешкоджатимуть земельній реформі [2235].

Військова домінація Німеччини й чужоземне втручання у внутрішні справи УНР підживлювали газетну дискусію щодо правильності українського зближення з Центральними державами. Найбільше «реакційний характер» прийшлої сили непокоїв українських соціалістів лівого ухилу. Колишній міністр освіти в уряді Володимира Винниченка, член УЦР та голова Товариства шкільної освіти Іван Стешенко критикував німецьких «друзів порядку» за свавільну заборону робітничих страйків і мітингів, утиски соціалізму в УНР: «Ви вважаєте, друзі порядку, / Що гарматами Крупа й штиками / Спорудити здолаєте гатку / Над живими людськими думками» [2236]. На сторінках партійного органу частина членів УСДРП сперечалися щодо хибності альянсу з Центральними державами. Доповідач, товариш Канівець доводив, що з приходом німців «загинув» український соціалізм, а владу захопила буржуазія; альтернативу оратор вбачав заледве не у співпраці з більшовиками: «Слаба держава (прим. Польща) може існувати тільки при конкуренції двох сильних держав... Це наша помилка, що ми покинули слабшого [Радянську Росію] і пристали до сильнішого [Німеччини]» [2237]. Аналогічно, проти панування «німецького імперіалізму» в Україні виступили ті публіцисти «Боротьби», які в подальшому виокремились у ліву фракцію УПСР (боротьбистів). Дописувач з акронімом Г. М. (ймовірно, відомий прокомуністичною позицією український есер Гнат Михайличенко) засуджував співпрацю українського уряду з Німеччиною, метою якої було «закріпити своє становище... шляхом знесилення Росії»: «як би ми рішуче не протестували проти большевиків, як би ми не змучились від їхнього терору, але кидатись в обійми німцям – не всяк зможе. Зробити це – значить кинутись з “огня да в польмя...”» [2238]. В умовах неперервної урядової кризи українські політичні сили дискредитували одна одну звинуваченнями у «змові з німцями» з метою узурпації влади. Близька до соціалістів-федералістів «Н. р.» присоромлювала українських самостійників за листівки з подякою «любим сусідам-німцям» за «порятунок України» та закликком призначення гетьмана [2239]. Натомість «Боротьба»

закидала вже самим соціалістам-федералістам співробітництво з «реакціонерами ріжної масти» й підтримку німецьких «каральних експедицій» у села [2240]. Головний редактор «Боротьби», Василь Елланський (Блакитний) вважав загрозою для УНР «лубенських хліборобів-демократів» – вітчизняних поміщиків, котрі шукали німецької підтримки у збереженні великого землеволодіння. Наказ генерал-фельдмаршала фон Айхгорна про негайний засів ланів породжував у Блакитного передчуття, «що знову в боях ще сила покажеться чорна» [2241]. Песимістично налаштовані дописувачі «Боротьби» та «Р. г.» вказували на небезпеку економічного визиску України Центральними державами [2242; 2243]. Україна, «у першу вільну політичну весну попадає в обійми німецького і взагалі європейського організованого капіталізму. З заходу суне на Україну небезпека...» – лякав читачів оглядач «Боротьби» [2244]. Натомість, Л. Бобир-Бухановський навпаки переймався, що опісля війни вітчизняна сільгосппродукція втратить стратегічне значення для Центральних держав, а Німеччина перетвориться на конкурента українського цукрового виробництва [2245].

Болючою для преси була тема інституційної слабкості української влади. До самовільних дій німецької військової адміністрації газети незмінно ставилися з осудом, але глибинною причиною такого неподобства називали український хаос – безладдя й неспроможність виконати умови договору з Центральними державами. Сергій Єфремов («Н. р.») покладав відповідальність на уряд УНР: «Не штука вгадати, що наш уряд не в силі зібрати в населення належного по умові харчу і тому німецьке й австрійське військо мусить взяти своє. Але чому про це мовчить наше правительство?» [2246; 2247]. Автор усвідомлював нагальність вирішення проблеми оскільки німецьке військо «ні допомагати, ні приятелювати з нами голодне не зможе і не схоче...» [2246]. Практично кожний газетний допис про порядкування німців починався з фрази про відсутність української адміністрації на місцях [2217; 2218; 2228; 2248; 2249]. Відповідно, преса закликала до невідкладного запуску державного механізму. На сторінках «Н. р.» доктор Дмитро Донцов благав не зволікати з наповненням «вивіски... самостійної України» суттю: «Удасться нам сконсолідуватися в міцне державне тіло то матимемо в Берліні

найщирішого союзника. Коли ж це не вдасться [...] прийде або (в найліпшій випадку) до австро-німецької окупації з якимись подібними до варшавських, манекенами в характері міністрів, або – Росія нас поглине» [2248].

Донцов наголошував, що «німці лояльно дотримали умов договору...», тож якщо українці зі свого боку не дотримають обіцянок і не зорганізують край – «це зроблять за нас дужчі руки» [2248]. Понад те, автор радив не покладатися простодушно на підтримку Центральних держав, оскільки для Німеччини, як і для решти міжнародних гравців Україна була лише інструментом у досягненні власних цілей [2248]. Схожих поглядів дотримувалися й публіцисти «Боротьби». Дописувач з акронімом І. М. (ймовірно, есер Іван Миколайович Лизанівський) стверджував, «що німці все одно – волею чи неволею прийшли б на Україну, бо не бачили гарантії виконання мирного договору при тій анархії, що царювала на Україні. [...] Україна надто ласий кусник особливо зголодавшим німецьким солдатам» [2217]. Не заперечуючи німецької допомоги, автор, втім, волів покладатися передовсім на військо УНР: «Ми знаємо добре, що у нас мається союзна німецька армія, широко готова йти за українським правительством. Та знаємо і те, що найсильніша сила завжди своя» [2249]. На переконання автора німці не могли захистити УНР від внутрішніх ворогів – «російських круків... українців по державі, росіян по духу, орієнтації», котрі «більшевиків ненавиділи, боялись але ненавиділи і українців. Не знаю кого більше. Про перших мовчали» (sic!) [2249]. Інший недолік закордонної допомоги саркастично ілюстрував сотник армії УНР Григорій Лисенко. Приводом стала заява голови Державної комісії по товарообміну між Україною і Центральними державами Миколи Порша, «що німці погоджуються повернути Україні відбиті ними від більшовиків 3000 вагонів і 800 паровозів» [2250]. Герой фейлетону Лисенка – корисливий німецький Микита рятував українського Петра від більшовицького Івана не задарма: «Віддам останню свиту, а викличу Микиту / Іване, будеш знати, як мене грабувати» [2250]. «Здаватись постійно й завсіді, і навіть тепер, на допомогу німців – це nonsens, нісенітниця. Україна не повинна бути під опікою. Виникає питання, як же бути, коли в нас немає ані досвіду, ані знання?» – риторично запитував ще один

публіцист «Боротьби» з акронімом N. L. [2251]. Автор проводив паралель між сьогоденням УНР і минувшиною самої Німеччини – ненависною окупацією Наполеона, що, одначе, залишила німцям пристойний спадок у вигляді справедливого кодексу, суду присяжних і низки вольностей. Стверджуючи, що «германське плем'я можливо не є більш обдарованим від природи, чим яке-небудь інше...» автор закликав українців повторити німецький шлях самовдосконалення та переймати «практичний досвід» у розбудові власної держави [2251].

Нової гостроти проблема німецького втручання набула опісля наказу командувача групи армій «Київ» генерал-фельдмаршала Германа фон Айхгорна про обов'язковий засів полів. Наказ від 6 квітня 1918 р. УЦР сприйняла як кричуще порушення власного суверенітету. Попри нехоть до німців, котрі «стали почувати себе в нас господарями» ЗМІ знову нагадали про першопричину лиха – «неорганізованість з боку нашого уряду» [2252–2256]. Преса відчувала потребу в утвердженні авторитету української влади та схвалювали будь-які, навіть суто символічні протести Малої Ради [2257; 2258]. Скандали довкола наказів фон Айхгорна засвідчили амбівалентне сприйняття Німеччини в українській пресі Києва: негативний образ німецьких імперіалістів традиційно співіснував із позитивним образом німецької демократії [2259–2261]. Понад те, ЗМІ до останнього намагалися розрізнити задекларовану «дружню політику» офіційного Берліна й неприйнятне самочинство німецького генералітету в Україні [2262–2264]. Яскравим прикладом стала реакція «Боротьби» на арешт членів УЦР та участь німецького війська у перевороті. Газета відмовлялася вірити, що за цим переступом стояв офіційний Берлін і німецький народ:

«не можна припустити, щоб німецький нарід розірвав з українським, бо занепад його не в інтересах німців. А коли так, то треба вірити, що Берлін осудить цей учинок, скаже своє рішуче слово і тим хто не вмів тут творити справжню волю німецької нації, хто замість порозуміння вніс ворожнечу і сприяв ворогам України і Німеччини. Вони повинні бути негайно усунуті з України...» [2265; 2266].

Інакше від української сприймала ситуацію російська прогресивна преса. В кінці 1917 – на початку 1918 рр. «К. м.» все ще декларувала необхідність війни «до

переможного кінця» [2267]. Віддаючи належне завзятості й силі Центральних держав, ЗМІ, однак, вірили в остаточну перемогу численно і технічно потужніших країн Антанти [2268–2271]. За твердженням «К. м.» німецький триумф над Росією був тимчасовим, а остаточна розв'язка мала відбутись у «небаченій раніше, титанічній боротьбі» на Західному фронті [2272]. Причину вітчизняної поразки газета вбачала у колосальній підривній роботі ворога: скориставшись ослабленням Росії, німці розклали мораль її армії «повною цинізмом й безмежного презирства» агітацією за сепаратний мир [2273–2276]. Видання повідомляли приголомшливі подробиці ворожого впливу: повсякденним явищем на фронті стала мінова торгівля з німцями: їхній спирт і сигари, годинники і ножі бійці вимінювали на продовольство і предмети матеріального забезпечення власної армії [2277], іноді навіть влаштовували імпровізований ярмарок з оркестровою музикою на нічій землі між позиціями [2278]. В хаосі братань мали місце і непорозуміння: наприклад, необережне висловлювання про «мудрість нашого кайзера» і «дурноту вашого царя» закінчилося для німців сваркою та російським артобстрілом [2279]. Попри це «П. н.» більше не вірили у обороноздатність російської армії й скептично порівнювали її із дисциплінованою і «озброєною до зубів» німецькою [2280].

ЗМІ викривали антиросійську зовнішню політику Берліна. За твердженням «П. н.», тамтешнє співчуття до російської революції було неширим, адже у себе вдома німці залишались завзятими консерваторами [2281]. Сепаратний мир був потрібний ворогові для дезінтеграції Росії й поневолення слов'янства [2281], вивільнення додаткової військової потуги для наступу на Західному фронті [2282; 2283]. Як наслідок, з усього німецького політикуму газети симпатизували лише нечисленній групі незалежних соціалістів – борців за мир без анексій і контрибуцій [2284]. Решту партій – «соціал-імперіалістів» есдеків [2284], націонал-лібералів [2285], не кажучи вже про «хижаків пангерманістів» [2286–2288] – газети таврували як загарбників. Порівняно з початком революції 1917 р., преса набагато критичніше ставилась і до німецького народу: його звинувачували у «мовчазному схваленні» завоюницького курсу еліт [2286; 2289]. Сприйняття внутрішніх процесів в Німеччині залишалось амбівалентним. З однієї сторони, «П. н.»

повідомляли про невдоволення і робітничі страйки – наближення революції в імперії Гогенцоллернів [2290–2293]; з іншої, «К. м.» заперечувала ймовірність дестабілізації [2284]. ЗМІ вказували на значний репресивний потенціал влади, котра вдавалась до силового розгону демонстрацій [2294], арештовувала опозиційних лідерів [2295; 2296], цензурувала пресу [2291] й організувала гнучке продовольче забезпечення країни [2284].

Жовтневий переворот утвердив негативне ставлення преси до більшовиків – «розгнуданих демагогів», які підманули «зачарованих дурнів» з народу й зруйнували країну зсередини [2297; 2298]. «Ю. г.» вважала їх «маріонетками» в руках справжніх «господарів Росії» німців [2299], а Володимир Розанов («К. м.») – «ворожою зброєю... клятого германського імперіалізму» [2300; 2301]. Лев Войтоловський («К. м.») зі зневагою відгукувався про радянських «комунарів», котрі хвацько зривали погони з вітчизняних бойових офіцерів й, одночасно, «мовчали і покійно згинали спину перед пруським начальством» [2302]. Коментуючи Ультиматум Раднаркому Українській Центральній Раді «К. м.» заявила, що більшовики – це люди, які «ненавидять... нещасну Росію», які прагнуть зруйнувати її заключивши «мир з німцями» й розпочавши «братовбивчу війну зі своїми» [2303]. Видання викривало «зрадницьку» ідею сепаратного миру й передрікала Росії цілий ряд принижень, безодню ганьби, розгром і нещастя у разі його укладення [2286; 2304]. Не менш агресивно «К. м.» сприйняла й українську ініціативу мирних перемовин з Німеччиною. Газета звинуватила українців у зраді західних союзників та «світової демократії» на користь «німецьких імперіалістів» [2305]. Виступаючи за збереження «єдиної неділимої демократичної Росії», «К. м.» заперечувала політичну особність України. Ідею її самостійності есер Костянтин Сухових (псевд. Народін) інтерпретував як ворожий підступ – бажання Німеччини анексувати «західні провінції Росії» під претекстом звільнення місцевого неросійського населення [2305]. Українське питання було частиною широкого задуму Берліну по створенню лояльних «держав-буферів» [2306]. Відторгнення земель Литви і Латвії, Польщі, України і Фінляндії Володимир Розанов назвав

масштабним планом німецьких імперіалістів по «відкиненню Росії до Азії», позбавленню її європейського обличчя і культури, політичної ваги в регіоні [2301].

Під час більшовицької окупації Києва у лютому 1918 р. вціліла періодика стала ретранслятором позиції влади. «П. н.» передруковували радянські відозви про «оборону» Української республіки від «австро-німецьких імперіалістів» [2307] й «розбійницького набігу германських капіталістів» [2308]. Зі звільненням міста російська прогресивна продовжила публікувати офіційні відозви, тепер вже українського уряду та німецької комендатури. Найперше, це були схвальні відгуки про німців – «наших приятелів й помічників», «союзників» у боротьбі з більшовизмом [2309; 2310]. Наприклад, Голова Центральної Ради Михайло Грушевський говорив про німецьку зацікавленість у «сильній й незалежній» Україні [2311], міністр внутрішніх справ УНР Павло Христюк закликав населення з повагою ставитися до німецьких військ, що «ідуть захищати трудовий народ від насильства, а край від руйнування» [2312]. В унісон з українськими звучали запевнення у дружбі з боку німецьких урядників і генералітету [2313–2315].

Брестський мир суттєво змінив риторичну російськомовних видань. Німеччина тепер позиціонувалася як захисниця права народів на самовизначення. Преса говорила про німецькі гарантії незалежності Фінляндії [2316], про військову допомогу фінам у боротьбі з «росіянами і червоногвардійцями» [2317] та економічну допомогу Польщі [2318]. У внутрішніх справах німці здобули прихильність як сила, що «звільняє» край від беззаконня «більшовицьких банд» та «орд» [2319–2324; 2210]. Бойові зіткнення із загонами фронтовиків на Півдні України не затьмарили цього образу. Навпаки, на тлі кривавого насильства фронтовиків та прийшлих загонів більшовиків німецька армія видавалася силою, що повертає порядок і спокій [2209; 2325–2327]. З приходом кайзерівської армії видання також припинили обговорювати загрозу німецької промислової експансії в Росії [2306; 2328] й більше не згадували про небезпеку вивезення російського хліба й сировини до Німеччини [2329; 2330]. Натомість преса сформувала позитивний образ українсько-німецької торгівельної співпраці [2331–2336],

хвалила нових союзників за договірний, ринковий спосіб ведення господарства – що вигідно відрізняло німців від експропріаторів-більшовиків [2337].

Центральним став образ «німецького порядку», сформований на основі як офіційних повідомлень, так і власних суджень преси. «П. н.» приязно відгукувались про чемність й охайність вояків-саксонців, підрозділ яких розквартирувався у Києві [2338]. Симпатію німці завоювали завдяки високим стандартам гігієни: прибувши до Києва, вони одразу ж найняли працівниць аби вичистити вщерть засмічений від початку революції вокзал [2339]. Зі сторони нових союзників лунали офіційні запевнення у «залізній дисципліні» військ, недопущенні будь-яких форм мародерства і пріоритеті купівлі продовольства перед реквізицією [2340; 2341]. Декларуючи мету забезпечення миру і спокою в Україні, німецькі генерали не забували і про «потрібний Німеччині врожай» [2342]. Військова адміністрація присягалась боротись з анархією і злочинністю [2315], захищати законослухняне мирне населення краю [2343; 2344].

Із укладенням мирного договору ЗМІ не полишало питання справжньої ціни допомоги «нових союзників українського уряду», адже в безкорисливість Берліну ніхто не вірив [2313]. Дистанціюючись від проблеми іноземного втручання російськомовна преса вкотре зайняла позицію ретранслятора влади – тепер вже німецької військової адміністрації [2345; 2346]. В переддень Гетьманського перевороту неназваний офіцер штабу групи армій «Київ» в інтерв'ю «П. н.» прямо визнав, що чинний український уряд став перешкодою для порядку і безпеки в країні [2345].

Лейтмотивом російської правої преси кінця 1917 – початку 1918 рр. стала трагедія розпаду Росії. Більшовицький переворот у Петрограді Василь Шульгін ототожнив із втратою державності: «самовіддані патріоти німці стали панамі над росіянами, що зреклися батьківщини» [2347]. Шеф-редактор «К-на» ставив у приклад ворога, який явив мудрість «величного закону співіснування»: його буржуазія та пролетаріат зуміли об'єднатися заради захисту Німеччини. Що ж до вітчизняної публіки, то розбещена соціалістами вона увірувала, що «все погане – від держави» [2347]. «К-н» окреслював хід думок простолюду: 1) безглуздо

воювати за Росію бо росіянин злиденний, а «німець заможний і освічений», 2) безглуздо воювати за союзників, бо союз укладав не «народ», а «ворог народу» цар 3) не має сенсу боятись і союзної окупації, оскільки, знову ж таки, англійці, французи та американці живуть краще за росіян [2347]. Це спостереження вторило настрою вулиці – «фланерів-обивателів» та сп'янілих від денатурату «солдатів-громадян», котрі заявляли: «під Миколою жили, житимемо і під Вільгельмом» [2348].

Німецький підступ «К-н» бачив у двох головних проблемах часу: українській державності та більшовизмі. Видання вважало, що завдяки сфабрикованому в Берліні принципу самовизначення народів у Росії на користь України було анексовано 9 губерній. Те, що українські діячі не вимагали «анексії» підавстрійської Галичини, на думку Василя Шульгіна, свідчило про справжню сутність українських соціалістів – «сумлінних німецьких прикажчиків», які працювали на дезінтеграцію країни [2349]. Німцям приписували «диявольську махінацію», метою якої було не тільки відірвати Україну від Росії, але і послабити її, віддавши населену «цим самим народом» Східну Галичину іншому німецькому проєктові – незалежній Польщі. Таким чином, Берлін планував втілити давній принцип «*divide et impera*» й посіяти розбрат серед слов'ян [2350]. «К-н» докоряв українцям за бажання побудувати вільну Україну «тільки на руїнах Росії» й за скоєння чергової «зради Мазепи» – запрошення у якості «визволителів» австрійців, германців і навіть турків [2351]. Видання застерігало УНР від сепаратного миру, передрікаючи подальший кабальний союз з Німеччиною. Економічно такий союз сприяв би витоку з України життєдайного продовольства і еміграції робітників до Німеччини, знищивши місцеву промисловість [2352]. Понад те, Василь Шульгін лякав помстою переможної Антанти тих українців, котрі наважаться бути «союзниками німців» [2353]. В контексті боротьби із більшовиками газета закликала Україну стати «другим праведником поряд з Лотом» – генералом Олексієм Каледініним, – аби врятувати «Содом і Гоморру» Росії від знищення [2352].

Безумовним зняряддям в руках німецького генерального штабу «К-н» вважав більшовиків [2354; 2355]. Посилаючись на інтерв'ю генералів Пауля фон

Гінденбурга і Еріха Людендорфа, видання стверджувало, що «німці десятиріччями готували революцію в Росії», корумпували імперську владу, прищеплювали свої порядки їй, у підсумку, зуміли досягти задуманого за допомогою зрадників-соціалістів [2356]. Газета викривала ошуканство Леніна, який голосливо виступав за революцію, а насправді таємно домовлявся із ворожими імперіалістами [2357]. «К-ну» також належало цікаве пояснення «братовбивчої» радянсько-української війни як спланованого Німеччиною заходу. Нібито, Берлін бажав відволікти Центральну Раду від «австрійської» орієнтації і, водночас унеможливити повернення України в лоно Росії [2358]. Згідно з конспіративною теорією Василя Шульгіна, німецький генеральний штаб умисно «нацькував» підручних більшовиків на українців щоб «перетворити це зіткнення у війну між Малоросією та Великоросією» [2351]. Василь Шульгін припускав, що у такий спосіб німці намагалися штучно посилити антиросійський «самостійницький вектор» політики УЦР та підштовхнути її до союзу з Німеччиною [2351].

Останні числа видання у січні 1918 р. сповнені гіркоти поразки [2359]. Реагуючи на видання IV Універсалу УЦР, Василь Шульгін розмірковував над доконаним фактом відторгнення й інкорпорації України до німецьких володінь. Українців представлено в образі «голубеняток... вихованців берлінського одноголового орла», котрих він невдовзі «пригорне під свою високу і кістляву лапку» [2360]. Катерина Шульгіна (псевд. А. Єжов, «К-н») порівнювала Росію із біблійним Самсоном, приборканим завдяки хитрості Далілі-Німеччини [2361]. Газета писала про «диявольську спритність», з якою Німеччина «отруїла душу» вітчизни революційними сумнівами [2362], про одурений простолоуд та нікчемних обивателів [2363; 2364]. Василь Шульгін вкотре розцінив німецьку окупацію як закономірність, справедливу відплату за знищення революцією «культурного класу» російських патріотів. Зловтішно, він привітав прихід «сильної, спокійної» контрреволюції в образі німецьких солдатів і офіцерів. Пануванню російської соціалістичної голоти Василь Шульгін протиставив привнесений ззовні, «на багнетах» «охайний порядок» – «кінець неробству, балаканині... знуцанням і насиллю над беззахисними і слабкими...» [2365]. Про німців він відгукувався як

про «чесного супротивника», який заслуговує на повагу більше, аніж «безчесні друзі» ренегати-співвітчизники [2365]. Попри це, «К-н» продовжував вірити у плинність окупації і перспективу відродження Росії [2366]. Це спонукало Василя Шульгіна демонстративно відмовитися від співпраці з «ворогом» і оголосити про закриття газети [2365].

У квітні 1918 р. виразником російських правих і націоналістичних груп став новостворений «Голос Києва» [217, с. 83]. Заснований экс-співробітниками «К-на», «Г. К.» позиціонував себе як газету свідомих «“колишніх громадян”, які стражденно стоять на перехресті двох державностей: позбавлені однієї, [вони] не поспішають пристати до іншої [української – І. Б.]» [2367]. «Г. К.» визнав, що УНР «набула всіх ознак державності»: території, населення, яке здебільшого не чинило опору українсько-німецькому війську, нарешті – влади [2368]. Втім, українська влада трималася завдяки підтримці «єдиної реальної сили» Центральних держав – зауважив дописувач «Г. К.» Є. Алексєєв [2368]. «Г. К.» був пригнічений перемогою «українських вождів германофільського ухилу і виховання» – тих, хто ненавидів «москалів» і «єдину Росію» [2369]. Однак, вже у квітні 1918 р. газета звернула увагу на втручання німців у внутрішнє життя України [2370]. Як і українські газети, «Г. К.» пов'язував самочинні кроки військової адміністрації із бездіяльністю «нашої української влади». Газета передрекля УЦР швидке падіння [2371].

Більшовицький переворот у Петрограді зруйнував до того єдиний загальноросійський інформаційний простір. Із проголошенням УНР в листопаді 1917 р. українськомовні видання Києва набули функцій виразника державних інтересів, тоді як місцева російська преса опинилася на маргінесі політичного життя. Змагаючись за альтернативне до більшовицького замирення з Центральними державами українська преса облишила ідею «війни до перемоги» Антанти, а разом – і російського протистояння Німеччині. Успіх мирних перемовин у Брест-Литовську і, одночасно, радянська воєнна агресія супроти УНР в грудні 1917 р. радикально змінили образ німців у пресі. Для національно свідомих українських публіцистів німець став спільником у боротьбі з насущним ворогом – «великоросом-більшовиком». Незважаючи на байдужість до УЦР, російськомовна

преса міста у березні-квітні 1917 р. також вітала прихід німецького війська – але вже як повернення повсякденного «ладу і спокою». Визнаючи Німеччину домінантною силою у регіоні, київські видання дискутували щодо ціни «чужоземної допомоги».

4.3. Сприйняття «німецького порядку» за доби Української Держави гетьмана Павла Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.)

Згідно з умовами Брестського миру війська Центральних держав вступили на територію УНР у якості союзної сили, що їй було офіційно запрошено для протидії більшовицькій агресії. Незважаючи на це, німецькі історики Петер Ліб та Вольфрам Дорнік характеризують весь період перебування військ Центральних держав в Україні як окупаційний [202, с. 235-238]. Інакше оцінює ситуацію Руслан Пиріг. Дослідник зауважує, УЦР німецьке Оберкомандо опинилося у фактичному і юридичному статусі окупанта з моменту повалення УЦР [52, с. 29-30]. Варто зауважити, що ця окупація не була класичною: Берлін не лише зберіг політичні контакти з офіційним Києвом, але й продовжив економічне співробітництво на міждержавному рівні. Економічна політика Центральних держав в Україні виявилась провальною: Німеччина отримала лише невелику частину від очікуваної кількості українських продовольчих запасів. Натомість, вона була змушена експортувати до України великі обсяги вугілля й виплачувати щомісячно 110 млн марок окупаційних видатків [2372, с. 263-265, 297-298]. Незважаючи на це Руслан Пиріг наполягає на терміні «німецько-австрійська окупація України» для періоду квітня – листопада 1918 р. Пиріг зауважує, що як німецька так і українська сторона уникали терміну «окупація» в офіційних деклараціях, але широко вживали його у конфіденційному листуванні. Риторики «окупації» дотримувались повстанці та противники Гетьманського уряду [52, с. 15-19].

З першого дня Гетьманського перевороту переслідувань зазнали всі найбільші українськомовні газети Києва: увечері 29 квітня 1918 р. «ватага

офіцерів», жоден з яких «по-українському не говорив», спинила роботу друкарні «Н. р.», а вже 30 квітня за розпорядженням канцелярії гетьмана Павла Скоропадського на варті закладу став німецький караул [192]. За декілька днів колишні офіцери російської армії примусово закрили «Боротьбу» та «Н. волю» [164, с. 134]. Вцілілі «Н. р.» та «Р. г.» відновили роботу у першій декаді травня, втім виходили нерегулярно та із залишеними цензурою «білими плямами» на шпальтах. Весь травень ЗМІ писали про німецькі арешти та репресії прихильників УНР [2373–2377]. Делегація українських соціалістів-федералістів, а згодом і голова Всеукраїнського союзу міст Симон Петлюра доводили німецькому послові у Києві Альфонсові фон Мумму, що такі дії шкодять «достоїнству і чести німецької держави» [2378; 2379].

Участь німецької військової адміністрації у поваленні УЦР була незаперечною, однак головною проблемою українська преса вважала утвердження в країні проросійського режиму. «Р. г.» визнала це державним переворотом: «За порозумінням з німецькою військовою владою земельні власники перевели свій *coup d'état...*» [2380; 2381]. Прибічники «Пана Гетьмана віддавна трималися іншої орієнтації, ніж українська демократія. “Волим під царя восточного православного”...» – пояснювала безпеку газета [2382]. На думку ЗМІ переворот реставрував орієнтовану на «єдину Росію» стару еліту та загрожував самому існуванню самостійної України. У відповідь Сергій Єфремов, Андрій Ніковський, Павло Мазюкевич, Петро Лівобережний та решта українських публіцистів виступили супроти «чужого за духом» гетьманського уряду «російських кадетів та октябристів» [2383–2386].

Побоюючись проросійського реваншу лідери українських партій звернулися до вищого німецького командування, як до арбітра, «що його громадська думка уважала за головну спружину всіх подій» [2387]. Втім, на пропозицію сформувавши новий уряд німці відповіли відмовою: начальник штабу групи армій «Київ» генерал Вільгельм Гренер дорікнув УЦР у недієздатності та визнав Гетьманський переворот за «єдину можливість» виходу з політичної кризи [2387]. В подальшому надії на відновлення української влади ЗМІ покладали на німецьку громадськість. Вже 30

квітня «Боротьба» сповістила про підтримку УЦР німецькою соціал-демократією та незалежними есдеками [2266]. «Н. р.» та «Р. г.» ретранслювала виступ провідної соціал-демократичної берлінської «Vorwärts», яка засудила інспіровану німецькими військовими «контрреволюцію на Україні» [2388–2390]. Водночас, «Р. г.» гнівно відреагувала на заяву ліберальної «Berliner Tageblatt» про нежиттєздатність самостійної України [2391]. Аналізуючи витяги з німецьких газет, «Н. р.» констатувала значний інтерес і, водночас, поверховість знань про українське питання в Німеччині. Видання наголосило на потребі «подавати точні й правдиві відомости про наші події європейському громадянству, додаючи до них і українське освітлення. Надходять часи, коли нам ще більш потрібна буде допомога європейської громадської думки...» [2392]. Цю європейську громадськість «Н. р.» асоціювала передовсім із потенційними союзниками в Німеччині – опозицією в Рейхстазі та демократією, здатною змінити несприятливий для України політичний курс режиму імперіалістів.

У травні 1918 р. преса висвітлювала дебати довкола «східного питання» у головній комісії Рейхстагу. Знайомлячи читачів із точками зору німецьких політиків, газети формували уявлення про умовні групи недоброзичливців та друзів України у Берліні. До перших належали діячі правого політичного спектра: лідер націонал-лібералів Густав Штреземан, голова парламентської групи Німецької консервативної партії граф Куно фон Вестарп, віце-канцлер, член ліво-ліберальної Поступової народної партії Фрідріх фон Пайер. Вони ладні були пожертвувати дружніми відносинами з українцями аби усунути проблему голоду в Німеччині. Гарантом успішного виконання «Хлібного миру» вони вважали російську буржуазію та режим гетьмана Скоропадського [2393–2396]. Натомість проти німецького втручання й опертя на росіян в Україні виступили лідер католицької Партії центру Матіас Ерцбергер та голова соціал-демократичної фракції Пилип Шейдеман [2397]. Один з лідерів незалежних есдеків Гуго Гаазе також закликав до порозуміння з українцями [2394]. Берлінські заяви підживлювали обережний оптимізм: попри «короткострокову політику» стратегічною метою Німеччини залишалось створення «буферної» української

держави [2394; 2397; 2398] і «допомога самостійницьким стремлінням крайових народів, щоби ослабити Великоросію» [2393]. Дописувач з акронімом Д. Л. («Н. р.») очікував, що Рейхстаг вплине на уряд канцлера Георга фон Гертлінга та завадить зазіханням «німецької воєнної власти, в яких поглядах не може завмерти ніколи ідея здобуваних окупацій...» [2399].

Всупереч початковим українським очікуванням, травневі дебати в Рейхстазі анітрохи не змінили політичного курсу Німеччини [3, с. 540]. Опісля тижня марних протестів ЗМІ засвідчили перемогу «реакції». Вже колишній член УЦР від УСДРП, Панас Феденко (псевд. Самовидець, «Р. г.») відреагував на поразку національно-демократичних сил серією похмурих, самоіронічних фейлетонів. Звертаючись до брошури Михайла Грушевського «Чого прийшли німці на Україну?» автор висміяв наївність державних діячів УНР. Старі гасла про «дружні багнети», що «допоможуть очистити Україну» і принесуть користь «відносин з могутньою німецькою державою» – за нових обставин звучали знущально [2400]. Панас Феденко завуальовано представив український народ в образі «капризного Миколки», котрий по-черзі бавився у різні «-ації»: спочатку «федерацію» та «націю», потім принесену «дядьком з общеросії» болючу «соціалізацію» і, на останок, покликав іншого «дядька в залізній шапці» – образ Німеччини. Поки Миколка грався залізною шапкою, «веселий дядька» німець прибрав до рук всі іграшки, й залишив вередливу дитину без останнього «кавалочка демократизації» [2401]. Схожої оцінки дотримувався і Сергій Єфремов: першопричиною поразки він вважав розбрат уряду й інертність українських обивателів, які в критичний момент не об'єдналися заради української державності [2402]. Андрій Ніковський (псевд. Яринович, «Н. р.») лаконічно підсумував гіркий досвід українсько-німецьких взаємовідносин: «Німці стали друз'ями. Стали німці друз'ями – прийшли в гості, – Ради не стало.» [2403]. «Німецька орієнтація» набула значної популярності в середовищі «української інтелігенції й культурніших елементів народа» як порятунком від більшовиків й, взагалі, будь-якої «російської реакції» – ретроспективно нагадував редактор «Н. р.» [2404]. Ніковський висловив жаль, що «нерозумна рука» Німеччини власноруч зруйнувала цю, ще зовсім «хистку й

невиразну будівлю добросусідських і вигідних для обох держав взаємовідносин» [2404]. «Грубою нетактовністю» Берлін звів нанівець симпатію української громадськості; опора ж на «російську великодержавну» еліту в Україні наближала поразку Центральних держав – застерігав автор [2404].

Квітневий переворот позбавив українську пресу ілюзій щодо союзництва Німецької імперії. Втім, лєвова частка зневіри у «німецьких спільниках» стосувалась верхівки Другого рейху – «імперіалістів» у вищому військовому командуванні та в уряді, які порушили гарантії суверенітету УНР й встановили «реакційний» гетьманський режим. Водночас, ЗМІ зберегли приязне ставлення до «німецької демократії» – уособлення германського народу і його провідників серед парламентської більшості Рейхстагу. Обізнана із внутрішньополітичним протистоянням в Німеччині, київська преса надала першорядного значення проукраїнській, хоча й суто декларативній позиції Рейхстагу. Ретельно розібратися у заплутаній ситуації та віднайти однодумців за кордоном радила «Р. г.». На думку газети, Україна перебувала «між двох вогнів – між торжествуючим імперіалізмом німецьким і між імперіалізмом російським...» [2396]. Німецьке «Пригрівання на своїх грудях... свого недавнього найлютішого ворога – подоланого, мирзенного банкрута – імперіалізма російського» газета пояснювала короткозорістю всевладного прусського генералітету: готуючись до доленосного удару на Західному фронті Берлін волів забезпечити спокій на сході співпрацею з росіянами [2396]. Втім, «Р. г.» заспокоювала читача: тиск на русофільську аристократію чинили інші впливові групи – німецька буржуазія та демократія: «Фінансові кола Німеччини і раніше були до певної міри заінтересовані в єдиній Росії з міцним буржуазним правопорядком, а поміщицько-військові завжди співчували єдиній реакційній Росії. Навпаки. Оскільки ненавиділа останню німецька демократія, остільки вигідним був розпад Росії колам індустриальної буржуазії» [2396]. Для української демократії це означало можливість «шукати піддержки в співзгучних нам елементах серед тих сил, котрі є рішачими в нинішньому міжнародному житті» [2396]. «Н. р.» також переосмислила міждержавні відносини: замість ідеалізації Німеччини газета висунула нове, раціональне обґрунтування співпраці.

Головного закордонного ідеолога самостійної України, професора Пауля Рорбаха газета охарактеризувала як реального політика, який «не боровся за українську державність з якихось ідеальних мотивів... а робив він це, як німецький політик, по переконанням розумний і холодний імперіаліст, щоби тим способом поширити сферу впливів і могутности Німеччини» [2405]. Принцип обопільної користі обстоював і новопризначений директор Українського телеграфного агентства в уряді гетьмана Павла Скоропадського та член Української демократично-хліборобської партії – доктор Дмитро Донцов. На думку Донцова, Берлін та Відень потребували українського союзника не менше ніж сам Київ – протекцію Центральних держав. «Союзники» мали «довести свою приязнь ділами» – передавши Україні Крим та врегулювавши її західні кордони: «ці справи мусять бути негайно вирішені, і вирішені в інтересі української держави, коли Німеччина і Австро-Угорщина дійсно хочуть в ній мати певного приятеля. Думаю, вони цього хочуть, бо жадна з них не може похвалитися надміром приятелів серед народів» [2406].

Фактична військова окупація країни влітку 1918 р. не змінила усталеного в ЗМІ позитивного образу німців як гарантів порядку. Частково, це було зумовлено об'єктивними причинами: скарги на «німецьке втручання» у внутрішні справи країни втратили будь-який сенс, а на заваді поширенню радикальних антинімецьких настроїв в періодиці Києва стали урядова цензура та прес-бюро німецької військової місії. Втім, існували й інші передумови прихильного ставлення газет до німецької присутності в Україні. Перш за все, скероване Берліном військо залишалось єдиним ефективним захистом від перманентного більшовицького вторгнення. Всупереч прелімінарному миру з Українською Державою від 12 червня 1918 р. Російська Радянська Республіка не полишала спроб збройної інфільтрації. Яскравим свідченням цього було знищення німцями двох хвиль масштабного, 11-тисячного більшовицького десанту, що спробував висадитися поблизу Таганрога в середині червня 1918 р. – лише за декілька днів опісля укладення перемир'я [2407–2409]. Загроза реставрації «єдиної Росії» була ще одним вагомим аргументом на користь співпраці з Центральними державами.

Влітку 1918 р. «Н. р.» продовжила викривати шкідливість «кадетсько-октябристського» гетьманського режиму, на чолі якого нібито стояли приховані ненависники Німеччини та самостійної України [2410; 2411]. Газета остерігалась будь-яких російських провокацій, здатних порушити українсько-німецьке співробітництво й умови Брест-Литовського миру. Чи не найбільшим викликом стабільності краю «Н. р.» визнала вбивство генерал-фельдмаршала Айхгорна 30 липня 1918 р. в результаті скоєного російськими есерами терористичного акту [2412]. Засуджуючи це «злочинство», Андрій Ніковський писав: «не можна на це закривати очей, що якісь ворожі Німеччині й нашій рідній землі, Україні, російські групи тут, на Україні, зводять свої рахунки з німецькою політикою» [2413]. «Н. р.» вторила судженню німецьких ліберальних кіл про Україну і Фінляндію як «передові позиції західної цивілізації» які треба скріпити так, «щоб могли самі себе обороняти» супроти загрози зі сходу [2414]. Газета закликала Берлін нарешті полишити пусті обіцянки й збудувати підвалини міцного українського союзника. На переконання «Н. р.», німці могли залагодити свою «помилку» і повернути втрачене «довір'я народу» якби забезпечили йому «національне відродження» [2415]. В протилежному випадку і Центральним державам і Україні загрожувала «туча, що насовує з Півночі» – російського реваншизму [2416].

На тлі політичних перипетій доби непохитним залишався «західницький» культурний вибір українських газет. Меланхолію несправдження революційних надій А. Олексюк висловив через переклад творчості видатного німецького поета-романтика Гайнріха Гайне [2417]. Переворот не похитнув впевненості Льва Юркевича (псевд. Ю. Стрижавський) у потребі запозичення європейської культури. Прагнучи за будь-яку ціну позбутися мороку «Москви», Лев Юркевич виголошував: «Досить московської оригінальності, хай живе європейський трафарет! Але Європейський!.. Ліпше європейський кат, ніж московська воля. Ліпше, перебувши ката, досягнути волю, ніж перебувши волю, досягнути ката» [2418]. Німеччина була найдоступнішим прикладом європейськості, в якій «Н. р.» бачила ідеальну модель суспільної організації [2419]. Український педагог, редактор журналу Української вчительської спілки «Вільна українська школа»

Олександр Дорошкевич вважав наріжним каменем всіх німецьких досягнень тамтешню патріотичну систему освіти [2420]. Діяч українського товариства «Просвіти» Дмитро Колоніус та голова Всеукраїнської учительської спілки Софія Русова наполягали на вихованні молоді у німецькому стилі – заporуці формування такого ж «дисциплінованого систематичного патріотизму» громадян в Україні [2421; 2422]. Автори «Н. р.» закликали інтелігенцію переймати досвід та «ставати подібними до німців» [2418], аби зрівнятися з величчю Німеччини [2423].

Німецька цивілізація асоціювалась у пресі з охайністю та порядком. На контрольованих територіях німці заводили «надзвичайну чистоту» та поліпшували транспортне сполучення [2424], завдяки картковій системі ліквідовували дорожнечу продовольства [2425] тощо. Навіть критична до «окупаційного» режиму «Р. г.» визнавала, що германці гарантували лад та спокій, заохочували населення до праці в ім'я добробуту, відновлювали роботу заводів та підприємств [2426–2428]. Разом з тим, нарікання викликала заборона діяльності робітничих рад і страйкового руху [2429–2431]. Особливу увагу «Н. р.» приділила взаємовідносинам між німцями і українськими селянами. Останні відчували вдячність «нашим спільникам» за приборкання «більшовицької вакханалії», однак були розчаровані іноземним втручанням у хатні справи країни [2432; 2433]. Доходило до анекдотичного: бабця сміливо відмовляла німецьким воякам у купівлі харчів, мотивуючи це тим, що «нема Центральної Ради – немає й яйків» [2434]. Традиційно, невдоволення й опір селян викликали конфіскації врожаю [2435; 2436]. Зауважимо, однак, що відповідальність за невмотивовану реквізицію й насильства «Н. р.» найчастіше покладала на «німецькі» підрозділи, складені з етнічних поляків [2437; 2438]. Скаржились селяни і на зловживання новопризначених гетьманських урядників й міліціонерів – часто рекрутованих із злочинців або колишніх царських кадрів [2439; 2440]. В деяких випадках німецькі війська навіть виконували миротворчу роль, захищаючи населення від свавілля останніх [2441]. В циклі статей «На руїнах», Сергій Єфремов промовисто описав досвід взаємовідносин українського села та німецьких чужинців [2434]. Сергій

Єфремов стверджував, що перший позитивний досвід знайомства залишили у 1916 р. ще німецькі військовополонені:

«полонений німець – обдертий, босий і виснажений – зробився на селі все ж помітною фігурою, бо брали робітників не тільки економії, а й прості селяне. Поводився він здебільшого добре з достоїнством, і лишив по собі не саму славу хорошого робітника, але й чимало романів поміж жіночою половиною села» [2434].

Прихід у 1918 р. «німця в залізній шапці» з гвинтівкою в руках символізував для селян утвердження «справжньої, хоч чужої і незрозумілої сили» [2434]. Незважаючи на первинну негативну реакцію, у підсумку німці принесли стабільність і гарантію захисту – завоювавши цим довіру і навіть симпатію більшості сільських господарів:

«В німцеві бачать силу. Спершу вона здавалась тільки ворожою: “буржуїв, мовляв, обороняє”, але де далі – вона все більше імponує своїми внутрішніми рисами – отією коректністю, видержкою, дисциплінованістю: це просто добрий робочий механізм... Більш місяця стоять у селі постоем німці – і ні однієї курки ще не пропало, жадної шибки не вибито, ні одного п’яного серед них і ні одного розбитого носа серед мешканців... Дивуються наші хлопці, що дістали виховання в “православному воїнстві”...» [2434].

Автор визнавав, що цей культурний вплив був вимушеним і українське село «платило і платило добре» за утримання німецького війська. Втім, Сергій Єфремов завершував статтю вже типовим оптимістичним сподіванням, «що перебування у нас німців без сліду не минеться, ставши наочною наукою тверезості, ладу й працьовитості» [2434].

Впродовж літа-осені 1918 р. «Н. р.» уважно стежила за зовнішньополітичним курсом імперії Гогенцоллернів як за вирішальним фактором в житті України. Успіх Весняного наступу німецької армії 1918 р. видання зустріло з ентузіазмом, адже інакше б перемога країн Антанти «та їхніх російських підголосків» обернулася б на катастрофу української державності [2442]. Будь-яка вагома зміна у Берліні, як то відставка у липні 1918 р. державного секретаря (міністра) закордонних справ Ріхарда фон Кюльмана породжувала чергове українське занепокоєння.

Приписуючи Кюльманові ключову роль в укладенні миру з УНР, д-р Дмитро Донцов запитував, чи не призведе його зміщення до денонсації Брест-Литовського мирного договору – «політичної смерті... нашої молоді держави» [2443; 2444]. У серпні історик Євген Перфецький розглядав нове випробування для міждержавних відносин – німецьку реакцію на вбивство генерал-фельдмаршала Айхгорна [2445]. Нарешті, у жовтні 1918 р. Петро Дідушок знову звернувся до теми будучини України – тепер вже в контексті відставки уряду канцлера Георга фон Гертлінга. Автор остерігався, чи не пожертвує новий уряд Максиміліана Баденського інтересами України задля замирення з Антантою [2444; 2446; 2447]. В цей час новою надією на збереження української державності стає задеклароване президентом США Вудро Вільсоном право націй на самовизначення [2448].

З військової точки зору газета до останнього була переконана, що Німеччина «стоїть твердо» і «розбити й зруйнувати [її] абсолютно неможливо» [2449; 2450]. Німецьку ініціативу замирення «Н. р.» представила як жест доброї волі [2451], «щире слово» в ім'я «інтересів людськості» [2452] та «рішуче й послідовне змагання» за мир [2453]. Газета хвалила взяття за основу мирної програми союзників, як дотепний хід, що змусить Антанту укласти довгоочікуваний мир [2449; 2450]. І навпаки, видання засудило «сповнену пихи» відповідь Вільсона, що загрожувала зривом перемовин [2454]. В полоні ілюзій щодо дійсного стану речей, українські журналісти сприймали дедалі більші поступки Берліна за позитивний сигнал до почесного миру [2455; 2456]. Вірну оцінку знесиленості Німеччини і загрози революції «Н. р.» дала лише за декілька тижнів до Комп'єнського перемир'я 11 листопада 1918 р. [2457; 2458]. «Волею вередливої долі впали в провалля горді плани на землях, називаних вже "Mitteleuropa" – заснувати третій Рим» – писав з цього приводу Дмитро Донцов. В цей «безмірно важкий час» він закликав українців не зволікати і самотужки виборювати право на незалежність [2459].

«Н. р.» співпереживала Німеччині в «нешчасливому кінці війни» [2460]. Дмитро Донцов з відразою поставився до «комедії триумфу чесності» держав Антанти та оцінив зречення кайзера Вільгельма II як особисту жертву великої

людини, котра запобігла подальшому страхіттю війни [2461]. На думку Донцова, завершення епохи Великої Німеччини не вбило самої ідеї, ані «німецького духу»; автор прогнозував неодмінне відродження «пруського мілітаризму» у майбутньому – як справедливої реакції на анексіонізм нинішніх переможців [2461].

З поваленням влади гетьмана «Н. р.» змогла відкрито звинуватити «німецьких юнкерів» у порозумінні з росіянами – «ворогами української державності». Співробітник «Н. р.» Макар Кушнір ставив на карб німецьким генералам нав'язану Україні «реакційну класову політику» – переслідування, подібні до «диктатури совітської влади» [2462]. Незважаючи на претензії до минулого німецького реакційного режиму в Україні, «Н. р.» загалом зберегла симпатію до німецького народу та приязно відгукнулися про «нову, демократичну Німеччину», висловлювали надію на збереження її цілісності як національної держави [2463]. Листопадову революцію в Німеччині Сергій Єфремов закликав йти шляхом європейського демократизму й застерігав від наслідування російського зразка «совдепії» [2464]. Інакшої, прорадянської позиції дотримувалась відроджена 25 грудня 1918 р. «Боротьба». Українські ліві есери дорікнули німецькому робітництву за зраду ідей Карла Маркса. Газета звинуватила «німецьку солдатську масу» в придушенні народних виступів – мовчазній співучасті у злочинах гетьманської доби. Автор під псевдонімом Люнко писав про «тисячі жертв... покладених на вівтар визволення працюючих від ярма гетьманських гнобителів»: «Але всі ці повстання розбивалися об холодну стіну салдацької німецької маси, котрою керували реакційні німецькі юнкера – генерали та офіцери» [2465; 2466]. Люнко ремствував, що «німецькі робітники і селяни, що перебувають зараз в шинелях у Києві» підтримували гетьманську тиранію навіть опісля перемоги соціальної революції в Німеччині. Німецький пролетаріат мав або відповісти за «кров української демократії» або ж, як того бажав автор, покарати своїх очільників-«контрреволюціонерів» у Раді солдатських депутатів [2466].

У травні 1918 р. російськомовні видання обрали позицію безстороннього хроніста Гетьманського перевороту. «К. м.» в деталях відтворила інцидент із захопленням та обшуком німцями українського парламенту [2467; 2468]. Газета

також зафіксувала обережні скарги української влади «дружньому» німецькому народові і урядові на «безвідповідальне» військово командування в Україні [2469; 2470]. Прийнявши інцидент за чергове самоуправство німецьких «полководців», голова Ради народних міністрів Голубович вимагав їхнього негайного відкликання [2471]. Повалення Центральної Ради не зустріло дієвого опору з боку «української демократії»: звернувшись до «німецької влади в краї» як до арбітра, українці лише висловили незгоду [2472; 2473]. Перейшовши в опозицію, вони вели переговори з адміністрацією та переконували її у шкідливості «окупації краю» [2473; 2474]. Не менш делікатною була і німецька реакція: після подій командир частини публічно вибачився перед Малою Радою [2475]. Офіційно, штаб групи армій «Київ» відмежувався від участі у перевороті, проте заявив, що колишній уряд був «непридатний» виконати ті завдання «які Німеччина собі поставила» [2476]. «Особливі заходи» зі встановлення порядку комендатура виправдовувала зривом продовольчих поставок й агітацією в Центральній Раді супроти Німеччини [2477]. «П. н.» зазначали, що Берлін остерігався суспільного невдоволення через хвилю арештів членів Ради [2478–2481]. Пізніше, газети видрукували заяву німецьких парламентарів про гарантії непорушності курсу на формування української державності [2482; 2483].

В утвердженні режиму гетьмана Скоропадського російськомовна преса Києва розпізнала сприятливу зміну політичного курсу Німеччини – перспективу реставрації єдиної Росії. У травні 1918 р. «К. м.» констатувала зріст популярності ідеї «німецької орієнтації» у «певних колах російської громадськості». Такий погляд ґрунтувався на визнанні «доконаної перемоги» Німеччини у війні: Росії варто було не противитися, а використати його задля «придбання порівняно вигідних для нас умов життя» [2484]. Очікувалося, що Берлін теж зацікавлений у досягненні консенсусу. На думку видання німці могли повернути російську «щирю дружбу» скасувавши умови Брестського миру та відновивши «єдність Росії» [2484]. Симпатія до переможної Німеччину формувалась на тлі успішного наступу на Західному фронті [2485; 2486], ефективного захисту регіону від більшовицької навали [2210; 2487–2491] та німецького сприяння Білому рухові [2492–2494].

Загалом, «К. м.» філософськи поставилась до поразки Росії. Спираючись на афоризм «переможці – вчителі», Юлій Айхенвальд закликав «брати приклад з ворогів», подібно до того, як Пруссія навчилась на поразці від Наполеонівської Франції [2495].

Ретранслюючи офіційні повідомлення газети витворювали ідилічну картину українсько-німецького співробітництва. Збройно, Німеччина виступала єдиним фронтом у боротьбі з «ворогами України» – більшовиками [2496]. Повідомлялося, що «за допомогою дружніх нам німецьких військ» українці оволоділи Кримом [2497; 2498] і встановили демаркаційну лінію з Радянською Росією [2499]. Згідно з твердженням голови Ради міністрів Федора Лизогуба, Німеччина допомагала українському урядові в розбудові «національної держави західноєвропейського зразка» [2500]. Її вплив був настільки відчутним, що голова радянської мирної делегації Християн Раковський єхидно зауважив: Берлін був «не лише союзником але й контрагентом української держави» [2501]. Економічно, преса зображала німців добрими торгівельними партнерами, які платили твердою валютою [2502], постачали паливні матеріали, високоякісні вироби, техніку і знаряддя [2503–2505]. Щоправда, «К. м.» також остерігалась монополізації ринку, знищення слабкої вітчизняної промисловості [2506] й нерівноцінного товарообміну між країнами [2336]. Всі ці закиди німецька сторона спростовувала [2507; 2508].

Окупацію російська преса сприймала як даність. Офіційно її заперечували [2509], а самі газети не важились робити різких заяв. Між тим, публікацій прозоро натякали на характер іноземного управління – підпорядкування органів самоврядування обов'язковим постановам німецьких комендатур [2510]. Так, комендатура Києва регламентувала проведення публічних заходів: обмежуючи робітничі мітинги [2511; 2512] та дозволяючи релігійні процесії [2513]. Було запроваджено обов'язкове маркування транспортних засобів та правила їзди містом, видано водійські посвідчення [2514; 2515] та зареєстровано власників зброї [2512]. Німецька адміністрація докладала зусиль для відновлення виробництва [2516–2518] і нормальних умов життя [2519; 2520]. Стикаючись з недбальством місцевої влади, комендатура була змушена переймати її функції, організовувати (і

до того ж успішно) продовольче забезпечення [2521]. В управлінні краєм іноземні офіцери імпровізували: якщо в Севастополі робітників порту заохочували працювати зарплатнею, індивідуальними угодами і «бонусами» [2522], то їхніх колег в Керчі лякали «нешадною силою німецької зброї» [2523]. Репресивні заходи стали звичним атрибутом окупації. Так, у Харкові під загрозою каторги або тюремного ув'язнення було заборонено «безпричинне пропущення робіт» [2524]. У Миколаєві «політичних» арештантів тримали в важких умовах, «без одягу і їжі» [2518]. У Києві за крадіжку солдатського гаманця або офіцерського револьвера присуджували декілька років тюрми [2525]. Страчували здебільшого рецидивістів і вбивць, зрідка – винних у саботажі або незаконному зберіганні зброї [2526–2528]. Окрім цього, німецька комендатура не толерувала продовольчої спекуляції [2529], поширення чуток і «злісну агітацію», що підривала мораль військ і населення [2530].

Побутові замітки розкривали неоднозначне сприйняття німців населенням. Їх зустрічали оваціями, коли мова йшла про допомогу місцевим мешканцям [2531], з ними також могли провести товариський футбольний матч [2532]. Нарешті, німців могли й ненавидіти за жорсткість і зловживання владою. Як приклад – випадок в Києві на Бессарабці: при спробі втечі був застрелений політичний арештант, за що юрба ледь не розірвала німецького вартового. Його невільними рятівниками стали київські міліціонери, яким, для заспокоєння натовпу, довелось самим добряче відлупцювати німця [2532].

Стале уявлення про Німеччину як амбітну та незламну силу проіснувало у пресі до початку політичної кризи у листопаді 1918 р. Як і «Н. р.», «К. м.» привітала мирну пропозицію Берліна, але до останнього не сумнівалась у його стійкості [2533–2535]. Натомість із вибухом революції відбулась кардинальна зміна образу країни – тепер голодної і знесиленої, такої, що просить миру [2536; 2537], але, також і нової «вільної Німеччини», в якій перемогла миролюбна демократія [2538]. «К. м.» вітала таке перетворення й сподівалася на «висококультурні і організовані форми» революції [2539; 2540]. Водночас, газета застерігала тамтешніх соціалістів від повторення російського сценарію розвалу країни [2541]. Пророчим виявилось

передбачення «К. м.» про принизливий мир і майбутнє відродження Німеччини «в атмосфері, що отруєна ненавистю, жадобою реваншу, національним шовінізмом...» [2542].

Повалення імперії Гогенцоллернів означало для «К. м.» «кінець ганебного брестського періоду російської історії» [2543]. Ототожнюючи «самостійну Україну» із штучним німецьким проєктом по дезінтеграції Росії [2544] видання очікувало на близький крах цієї «ілюзії германського імперіалізму» [2545]. Коли у грудні 1918 р. Гетьманська держава припинила своє існування, видання затаврувало Павла Скоропадського «блискучою іграшкою» в руках «генералів німецької окупації», а саму Українську Державу – «опереткою німецько-віденського авторства» [2545]. Щодо німецьких військ в Україні, то події революції їх відчутно деморалізували. Виступаючи за повернення на батьківщину, вони зайняли нейтральну позицію в ході антигетьманського повстання [2546–2549]. До честі німців, «К. м.» визнала їхню вирішальну роль у збереженні суспільного спокою в місті як за Гетьманату [2550; 2551] так і з приходом Директорії [2552].

Ідейний наступник «К-на», російський правий «Голос Києва» зустрів повалення німцями «верткого політичного в'юна» з відвертим глуфом та вдоволенням [2553; 2554]. Газета озвучила офіційну версію причин розгону: антинімецьку агітацію і самоуправство членів українського уряду [2555]. Підхопивши думку берлінських консерваторів про нежиттєздатність незалежної України [2556], «Г. К.» висловив сподівання, що «монархічна Німеччина» повернеться до ідеї воз'єднання України з Росією – а отже і до «традиційної дружби з Петроградом» [2557]. Впродовж періоду газета дотримувалась антиукраїнської риторики, а в якості аргументу апелювала до наочного прикладу Німеччини. Наприклад, у травні «Г. К.» опирався ідеї українізації шкільної освіти, доводячи, що українська є лише діалектом російської. Відповідно, видання виступило за збереження в навчанні об'єднаної «загальноросійської» культури, подібно до того як в сусідній імперії люди виховувались на єдиній «високій загальногерманській культурі» [2558]. За інших обставин, в жовтні 1918 р. газета знову назвала «малоросів» незаперечними «руськими», подібно до того як

«вюртемберзькі шваби» були «німцями» [2559]. Неприязнь до українства чудово ілюстрував фейлетон Ефема («Г. К.»). За сюжетом два росіянина – київські візники дискутували щодо винахідницьких талантів «німця» та «австрійця»: перший вигадав мавпу (алюзія на російське прислів'я: «німець хитрий, він мавпу вигадав» – стереотип німецької вченості [100, с. 48]), а другий – українця. Історія закінчувалася скандально: «– І все ж німець розумніше / – Чому? / – Мавпа все ж таки більше на людину схожа» [2560].

Підкреслено дружнє ставлення до Німеччини було зумовлено її результативною боротьбою із більшовизмом. «Г. К.» повідомляв, що завдяки німцям від червоної гвардії була «очищена» Фінляндія [2561], Донецький басейн нарешті позбувся від «орди, що втратила людський лик» [2562] тощо. Газета також згадувала про хист до організації: німецька комендатура вирішувала насущні проблеми міста в рази краще, аніж колишня соціалістична влада [2563]. Нарешті, в умовах успішного наступу на Західному фронті 1918 р., «Г. К.» зберігав поштивий тон [2564; 2565].

У жовтні 1918 р. «Голос Києва» першим зауважив незворотні зміни у становищі імперії Гогенцоллернів: вона втрачала союзників [2566; 2567] й пережила серйозну урядову кризу в результаті якої до влади прийшов про соціалістичний, антимілітаристський кабінет принца Максиміліана Баденського [2568; 2569]. Вже за декілька тижнів до початку Листопадової революції видання заявило про щасливе скинення з Росії «брестського ярма» [2570] і кінець політики «світової гегемонії» [2571], «броньованого кулака» Німеччини [2572; 2573]. Відтоді вся увага видання була поглинута ходом революції й щасливим передчуттям краху «німецького проєкту» – української державності.

В оцінці німецької революції змагались два погляди. Оптимісти відзначали патріотичність нового уряду в Берліні. Іволгін («Г. К.») ставив німецьких лівих та навіть радикала Лібкнехта незрівнянно вище вітчизняних «розбійників і вбивць» більшовиків [2574]. «Радянська» Німеччина, доводили оглядачі, заснована на світлих ідеалах, тоді як «“комуністичні” негідники» в Росії користалися лише з «підлості і хамства» [2575; 2576]. Неможливість більшовицького сценарію газета

пояснювала об'єктивними причинами: потужним середнім класом і буржуазією, загальною організованістю суспільства [2577; 2578]. Саме життя в Німеччині, за свідченням очевидців, «протікало в кращих умовах ніж у нас»: продовольство було стерпним, люди – «переважно добре і чисто вдягнутими» [2579]. Песимісти сприйняли потрясіння Листопадової революції як справедливу відплату ворогові за його багаторічну підривну діяльність і повалення монархії в Росії [2580]. Відомий російський правник і колишній співробітник «Нового времени» Олександр Піленко, – котрий втік до України рятуючись від більшовиків, – передрікав Німеччині аналогічний сценарій економічного краху і більшовизму. Це мало б продемонструвати, що «освічена Німеччина» так само схильна до «народної стихії» як і «варварська та дика Росія» [2581]. Загалом же, причиною всіх революцій видання називало втомленість європейців від війни [2582].

«Г. К.» радів довгоочікуваній втраті українцями німецької опіки і покровительства [2583]. Позиціонуючи себе «чесними супротивниками німців», газета висміювала «свідомих українців» Галичини, котрі зреклися «своїх вчорашніх благодійників» на користь Антанти [2584]. Що ж до наддніпрянських українців, то їхню ставку на «біло-чорного коня [Німеччини – І. Б.]» Олександр Піленко вважав заздалегідь програшною [2585]. «Зворушливо, але нерозумно» – з такою в'їдливою іронією доктор історичних наук Георгій Афанасьєв («Г. К.») прокоментував заяву міністра іноземних справ Української Держави Дмитра Дорошенка про «українсько-німецьке зближення» і необхідність не тільки збройної, але і культурної допомоги Німеччини в боротьбі України з «великоросійським імперіалізмом і більшовизмом» [2586; 2587]. Петроградець Олександр Піленко та його місцевий колега-правник Євген Ефімовський очікували, що з крахом Рейху мало загинути і «улюблене дітище германського імперіалізму, українська самостійність» [2588; 2589]. Заявляючи про перемогу слов'янства над германізмом, професор Харківського університету Олександр Погодін жадав повернення «в лоно єдиної Росії» всіх «ефемерних державних утворень» – Литовської, Балтійської, Фінляндської держав, «не кажучи вже про Україну» [2590; 2591]. Врешті-решт, відчуття причетності до союзницького

тріумфу пом'яжило серця російських державників. Олександр Оцуп – російський прозаїк, підприємець і тодішній голова Союзу українських фабрикантів – говорив про переможених німців поблажливо, як про «народ гідний і навдивовижу стійкий», єдиним гріхом якого був Брестський мир і «злочинні помилки» правителів. «Народу зі Шпрее, Ельби і Рейна, організованому, методичному, важкодумному» він пророчив гідне місце у новочасній мирній сім'ї Європи [2592]. Символічно, що у грудні 1918 р. керівник служби забезпечення Добровольчої армії у Києві, генерал-лейтенант Дмитро Філат'єв повернувся до старої, довоєнної традиції російських правих – захоплення німецькою «залізною дисципліною» й проєктів її впровадження у Росії [2593].

Отже, повалення німцями УЦР у квітні 1918 р. позбавило українськомовні видання ілюзій щодо дружньої «німецької орієнтації» та вселило надію на відродження єдиної Росії серед російськомовних газет міста. Попри це, за доби Української держави гетьмана Павла Скоропадського преса Києва загалом зберегла приязне ставлення до німців як до гарантів повсякденного «ладу і спокою», захисту краю від можливого більшовицького вторгнення. Обидві групи газет високо оцінювали стереотипні німецькі якості старанності, обов'язку і дисципліни – закликали переймати досвід Німеччини у розбудові власних національних проєктів. Завершення Першої світової війни у листопаді 1918 р. повернуло російськомовні видання до старої, проантантівської позиції. Незважаючи на втрату протекції імперського Берліна, українська поміркована «Н. р.» сподівалась на геополітичну підтримку України з боку новопосталої демократичної Німеччини. Натомість радикальні українські ліві з «Боротьби» відкинули «хибний» німецький взірець соціалізму заради справжнього – українського та російського.

Висновки до Розділу 4

Лютнева революція 1917 р. привнесла практично необмежену свободу преси. Крах імперської влади й цензури обумовив появу до того заборонених видань українського та більшовицького спрямувань. Сукупно з російською прогресивною

та правою періодикою вони витворили поліфонічний інформаційний простір міста. В умовах вільного політичного протистояння розквіту набула й без того деструктивна риторика «німецької зради» – засіб дискредитації опонентів. Поглинуті внутрішніми чварами, газети відсунули на другий план раніше стрижневу тему війни та посприяли подальшій девальвації образу Німеччини-ворога. З усіх газет лише правий «К-н» зберіг догму дієвої «війни до перемоги». Натомість, російсько- та українськомовні ліберальні видання виступили за оборону революції від зазіхань німецького імперіалізму. Первинно, ЗМІ розрізняли німецьку демократію та мілітаризм. Щасливе завершення конфлікту вони пов'язували із повстанням і перемогою миролюбної більшості в Німеччині. Проте, зі спадом суспільної ейфорії в квітні – травні російськомовні видання повернулись до ототожнення німецької нації з ворогом та висунули гасло революційного наступу. Натомість українські газети засудили «чужу війну», що її спільно спровокували «імперіалістичні еліти» Європи. На думку українських публіцистів «завойовницькі наміри» Антанти заважали німцям скинути режим кайзера і покласти край війні. Схожої точки зору дотримувався і більшовицький «Голос социал-демократа». Втім, на відміну від української, більшовицька преса відмовилась від оборони: закликала до фронтового братання й сепаратного миру з німцями, перенесення боротьби із національної у класову площину – супроти «буржуазії» вдома.

Для київської преси Жовтневий переворот 1917 р. став символом остаточної поразки Росії – злочину «німецьких посіпак»-більшовиків. Невизнання більшовицької влади й проголошенням УНР зруйнувало рештки загальноросійського інформаційного простору. Київські новини набули україноцентричності, а українськомовні видання вперше перебрали функцію виразника державних інтересів. Заскочені нелегітимною мирною ініціативою Раднаркому від імені «усієї Росії», українські газети закликали до альтернативних переговорів між УНР та Центральними державами. Успіх дипломатичних перемовин з німцями і, одночасно, воєнна агресія більшовицької Росії супроти УНР у грудні 1917 р. призвели до докорінного перегляду старої, ще російської системи

лояльностей. З укладенням Брестського миру від 9 лютого 1918 р. українські видання визнали колишніх супротивників «спільниками» у війні з насущним ворогом – російським більшовизмом. Російськомовна права і прогресивна періодика Києва також відмежувалась від більшовицького Петрограду, однак вищу мету вбачала у збереженні «єдиної» Росії. Отже, російські видання одночасно агітували і супроти «німецького» сепаратного миру більшовиків, і супроти «проектованої Берліном» окремішньої України. За більшовицької окупації Києва вцілілі газети ретранслявали офіційну позицію. Зі звільнення міста у березні 1918 р. російськомовна преса продовжила цю ж практику і щодо українсько-німецької влади. Тоді ж позитивний образ Німеччини вперше став домінантним: українські видання тішились із німецької дружби, російськомовні видання (включно з непримиренним до «німецької окупації» «Киевлянином», що демонстративно закрився) дякували кайзерівському війську за привнесений «лад і спокій» – «очищення» краю від «орд» більшовиків. Разом з тим, ЗМІ непокоїло питання ціни допомоги – чужоземного втручання.

Гетьманський переворот 29 квітня 1918 р. вкотре змінив ставлення преси до Німеччини. Українська періодика висловила протест через окупацію краю, однак утрималась від закликів до спротиву. Розчарування у «німецькій орієнтації» не було абсолютним: втративши довіру до імперіалістичного Берліну, газети, втім, зберегли надію на спільність інтересів німецької та української демократії. Видання доводили хибність проросійської політики берлінських консерваторів й вітали проукраїнську опозицію в Рейхстазі. Українські газети застерігали німців від реставрації єдиної Росії – прихованого, запеклого ворога Берліна і Києва. Асоціюючи гетьманський режим із російською реакцією, вони закликали Німеччину якнайскоріше повернути владу українським партіям й розбудувати союзна українську державу. Протилежної думки дотримувалась російськомовна права та прогресивна преса, яка зраділа поваленню УЦР. На тлі воєнних успіхів Німеччини на Західному фронті російськомовні газети демонстрували позірну лояльність. Влітку 1918 року київська преса толерувала тепер вже де-факто німецьку військову окупацію – гарантію «порядку і законності», оборони краю від

більшовиків. Понад те, газети й надалі інформували щодо вигідного співробітництва між Українською та Центральними державами. Українськомовні, й російськомовні видання погоджувалися, що висококультурні та дисципліновані німці становили чудовий приклад. Втім, кожна група мріяла запозичити німецькі якості у розбудові власної національної держави. «Н. р.» протиставляла німецьку «культуру Заходу» багатівіковому шкідливому впливові «Москви»; закликала уподібнюватися до німців, щоб витворити сильну Україну. Натомість, «К. м.» радила «вчитися у переможців» аби відродити «Велику Росію».

Листопадова революція в Німеччині розкрила до того потаємні аспірації преси. З мотивів солідарності, українськомовні та російськомовні прогресивні газети привітали перемогу німецької демократії. Водночас, ЗМІ висловили сподівання у зрілості німецького народу, котрий уникне небезпечної російської моделі більшовизації країни. Разом з тим, українська преса була приголомшена поразкою Німеччини, як протектора української державності. Підозріла до проросійської Антанти, «Нова рада», втім, сподівалася на деклароване право самовизначення націй. Ретроспективно, і «Н. р.», і відроджена «Боротьба» критикували «німецьких юнкерів» за окупацію. Однак, якщо «Н. р.» закидала німецькому генералітету співпрацю з російськими «ворогами української державності», то ліва «Боротьба» – придушення народних повстань в Україні. «Н. р.» пов'язувала майбутнє України із становленням дружньої демократичної Німеччини, натомість «Боротьба» відкинула заплямований співпрацею з «юнкерами», «нещирий» німецький соціалізм на користь справжнього – українського й російського. Щодо російськомовної преси, то вона скинула маску лояльності. Російські газети Києва раділи поразці Німеччини як «кінцю ганебного брестського періоду російської історії», передчували близьку допомогу країн Антанти та глумилася над провалом українського руху. Україну, як і решту «створених німцями» держав регіону вони бажали повернути в «лоно єдиної Росії». Відчуття співпричетності до тріумфу союзників породило російський настрій зверхньої добросердності до переможеної Німеччини.

ВИСНОВКИ

Дослідження образу німців у щоденній російсько- та українськомовній пресі Києва 1914 – 1918 рр. дозволяє зробити наступні висновки:

1. Реконструкція національних уявлень є частиною сучасного антропологічного підходу до історії Першої світової війни та революції. В наявній історіографії проаналізовано образ німців в художній літературі, періодиці й візуальних джерелах країн Антанти. Однак щодо Російської імперії розкрито переважно узагальнене російське ставлення. Проблему сприйняття Німеччини на українських землях імперії та під час революції практично не досліджено. Виняток становили вітчизняні й німецькі розвідки про переслідування внутрішніх німців, відображення союзу з Центральними державами в українській пресі та реакції населення на окупацію 1918 р. Ця робота стала спробою комплексного вивчення образу німців у провідних щоденних газетах Києва 1914 – 1918 рр. Джерельну базу склали українсько- й російськомовні видання всього політичного спектру: українською – «Рада» й «Нова рада», центральний орган УСДРП «Робітнича газета», належні до УПСР «Народна воля» і «Боротьба»; російською – правий «Киевлянин» та «Голос Киева», чорносотенний «Киев», прогресивні «Киевская мысль», «Южная копейка» і «Последние новости», більшовицький «Голос социал-демократа». Відомості пресознавчих студій, документів ЦДІАК, ДАК та ЦДАВО дають підстави стверджувати про достатній рівень свободи київської преси у висвітленні німецького питання. Цензура мирного часу не втручалась у обговорення теми, воєнна агітація 1914 р. була патріотичною імпровізацією газет; під час війни Російська імперія не організувала дієвої пропаганди, обмежилась гаслом «війни до перемоги». Лютнева революція уможливила полеміку щодо миру. Незважаючи на пертурбації 1917 – 1918 рр. німецька тема була предметом жвавих дискусій: загалом, ані німецька військова адміністрація, ані гетьманська цензура не завадили гострим судженням преси. Дисциплінарно дослідження витримано в рамках імагології. Предметом імагологічного дослідження є суб'єктивні образи і стереотипи, які не можна ототожнювати з дійсністю. В нашому випадку розглянуто

газетні судження про німців – точку зору публіцистів, редакцій і, опосередковано, читачів київських видань. Дисертація спирається на модерністське трактування нації як «уявної/уявленої спільноти». Методологія включає аналіз віднайдених у тексті оціночних суджень, дихотомії «свого» – «чужого / іншого», з'ясування характеристики видань й персоналій авторів, історичного контексту. Згідно з результатами кількісного контент-аналізу, свого піку німецька тема сягнула на тлі воєнної ейфорії 1914 р. Втома від конфлікту, що накопичувалась у 1915 – 1917 рр. сприяла зниженню уваги ЗМІ. Актуалізація теми у 1918 р. віддзеркалила посилення впливу Німецької імперії в Україні: Брест-литовський мир, союзництво й нетипову окупацію, закінчення війни.

2. У 1914 р. преса Києва наслідувала газетну дискусію Петербурга й Москви. Видання мирного часу вважали Німеччину взірцем модернізації – сусідньою великою європейською державою, що мала схожий автократичний режим, але перевершувала Росію економічно і культурно. Консерватори захоплювались прусською моделлю правління, ліберали й соціалісти – поступом демократичного руху в Німеччині як провісником змін в Росії. Водночас, над ЗМІ тяжіла атмосфера міжнародного напруження. Десятиріччя перегонів озброєнь усталили образ Німеччини як економічного суперника, лідера протилежного військово-політичного блоку та супротивника у гіпотетичній війні. Риторичку «війни» газети вважали спекуляцією можновладців, збройне зіткнення – малоімовірним, ірраціональним. А втім, постійне обговорення підготувало громадськість до конфлікту серпня 1914 р. Суголосно російській прогресивній пресі українська «Рада» критикувала мілітаризацію Європи. На думку газети, винайдена загроза Берліна (а для німців навпаки – Петербурга) відволікала суспільство від зловбодених проблем. «Рада» не поділяла імперського патріотизму. На протиставленні шовіністичної відсталого Росії та інакшої цивілізованої Німеччини видання формувало українське «я». «Раді» протистояли російські праві «Киев» та «Киевлянин», які асоціювали український рух з недружньою «німецькою інтригою». «Мазепинство» ототожнювали передусім з австрійським, менше з німецьким чи польським впливом. Відень вважали винуватцем нищення «русской»

ідентичності Галичини й Буковини, експорту українського сепаратизму до «малоросійських губерній».

3. З початком Першої світової війни російськомовні видання Києва долучились до загальнодержавної антинімецької кампанії. Єдина щоденна українськомовна «Рада» також засудила напад Німеччини, однак російська військова адміністрація зупинила її як неблагонадійну. Війна перекреслила приязні уявлення, гіперболізувала упередження та породила граничний образ німця-звіра у ЗМІ. Завдяки запозиченням з преси союзницьких, нейтральних та ворожих країн київські газети сформували глобальний образ ворога-Німеччини. Видання поширили звичну для країн Антанти пропаганду. Це була демонізація кайзера Вільгельма II, образ хижого німецького імперіалізму й мілітаризму, звірства й культурного варварства, шпигунства, воєнного виснаження супротивника. Незважаючи на безпрецедентність викриттів, пресі так і не вдалося створити однозначного портрета ворога. Причину слід шукати у плюралізмі суджень ЗМІ, зміні сприйняття залежно від умов, мети викладу, напрямку газет та світогляду публіцистів. Цензура дозволяла будь-яку характеристику супротивника, що не шкодила воєнному зусиллю. Поєднуючи протилежні твердження преса балансувала між мобілізацією і заспокоєнням суспільства, відповідальністю і сенсацією, замовчуванням поразок і уславленням звитяг. Поряд з приголомшливими історіями жорстокості видання публікували гумористичні пасквілі про німецьке душоубство, поряд із пересторогою щодо сили зображали карикатурного німця-боягуза й нездару. Картині звірства перечили приклади гідного поведження супротивника. Мимоволі, газети олюднювали німця: закликали не мститись й вихваляли поблажливість до полонених.

Полеміка російськомовної прогресивної і правої преси поглибила суперечність образу. Помірковані публіцисти розрізняли стару гуманістичну Німеччину «Гете і Шиллера»; ура-патріоти узагальнили німецьке як антихристиянське, нігілістичне, варварське. Перші шукали альтернативний західний взірць, останні протиставили Європі панславістську російську цивілізацію. Газети по-різному оцінили «німецьке засилля» в Росії. Більшість

схвалила переслідування чужоземців-ворогів та зрадників, але захищала лояльних вітчизняних німців-підданих; «Киев» наполягав на «очищенні» від ворожого етносу. Газети сперечалися і щодо природи війни. Ототожнення агресії Німеччини зі злочином чи то помилкою кайзера Вільгельма II свідчило про відсутність ворожнечі до німецького народу. Прогресивна періодика зображала населення жертвою або ж знаряддям імперіалізму еліт. Ліберали очікували, що німці пробудяться від завойовницьких марень, скинуть кровожерливого кайзера та повернуть Європі мир. Натомість націоналісти представили війну як фінальний акт віковичної расової боротьби з дикими германцями – тевтонами – пруссаками. Місією Росії вони вважали знищення загрози *Drang nach Osten* й об'єднання слов'янських земель. Проте, вже у 1915 р. Великий відступ царської армії змусив правих облишити риторику наступу. Відтоді обіцянка знесилення та внутрішнього колапсу Німеччини слугувала головним заохоченням до боротьби. Однак те, що газети пророчили Берлінові спершу трапилося у 1917 р. в Петрограді.

Звинувачена у воєнних злочинах Німеччина в серпні 1914 р. стала уособленням абсолютного зла. Досягши апогею у перші місяці війни, цей комплекс негативних характеристик відтворювався пресою аж до Лютневої революції. Втім, опісля 1914 р. брак якісно нової дифамації та повторення вихолостили образ звіра. Водночас, нещасливий перебіг війни актуалізував у 1915 – 1916 рр. проблему внутрішньої зради. «Німецьке засилля» обернулось на засіб взаємної дискредитації. Консерваторам закинули германофільство, соціалістам та прогресистам – дестабілізацію країни, український рух чорнили як німецьку інтригу, єврейство – як колаборантів. У 1915 р. преса зауважила «самостійну Україну» як елемент глобальної підривної роботи Берліна. «Вигаданих німцями» українців вирізняли з-поміж решти підбурюваних національних і релігійних груп. До цькування українства долучилась раніше поміркована «Киевская мысль»; натомість критичні до націоналізму «єврейські» «Южная копейка» і «Последние новости» утримались. Окрім того, з погіршення економічної ситуації наклеп «німецької зради» все частіше лунав на адресу фабрикантів і спекулянтів. Всупереч забороні на критику влади, цензура толерувала нападки російських націоналістів

на «німців» серед бюрократії й в уряді. Хоча до лютого 1917 р. газети не згадували імператорський дім Романових, подібні викриття у підсумку скомпрометували самодержавство.

4. Лютнева революція 1917 р. поставила під сумнів доцільність боротьби з Німеччиною; увага до світових подій змінилась фокусом на внутрішній ситуації; у Києві з'явилися раніше заборонені українськомовні та більшовицькі видання. На противагу російським оборонцям й інтернаціоналістам, українськомовна преса сформувала ставлення до німців на основі ідеї національно-культурної автономії. З розпадом Росії наприкінці 1917 р. київські видання перейшли на україноцентричне висвітлення новин. Образ німців став передовсім реакцією на події Української революції – що відрізняє газети Києва від періодики в Росії або у країнах Антанти.

Революція змусила місцеву російську пресу визнати масовий український рух. Втім, лише «Последние новости» привітали Україну у складі демократичної Росії. Натомість «Киевлянин» та «Киевская мысль» засудили національну автономію як вигідне ворогові ослаблення країни. Вони прирівняли українців до ще одних «посіпак Німеччини» – більшовиків. Розлад армії і Жовтневий переворот, сепаратний мир і «братовбивчу» більшовицько-українську війну – все це називали ланками німецької стратегії розчленування Росії. Однак в країні, що розпадалася зсередини образ зовнішнього ворога-німця перестав бути першочерговим викликом. Радше, він слугував засобом дискредитації політичних опонентів. Російськомовна преса облишила риторику української «німецької зради» зі вступом кайзерівського війська до Києва у березні 1918 р. За винятком «Киевлянина» який закритися на знак протесту проти «окупації», газети обрали нейтральну, а часом і пронімецьку позицію. Проте, із крахом Центральних держав у жовтні 1918 р. російськомовна преса знову пристала на бік Антанти. І правий «Голос Києва» і прогресивна «Киевская мысль» раділи загибелі германського імперіалізму, а разом з ним – його «українського дітища». Вони очікували на повернення «штучно створених німцями» України, Балтії і Фінляндії до лона єдиної Росії. Вважаючи конфлікт вичерпаним, російська преса Києва шукала добросусідства з новою демократичною Німеччиною.

Відроджена навесні 1917 р. революційна українська періодика відмежувалась від «чужої, імперіалістичної» війни, звинувативши у кровопролитті не лише Берлін та Відень, але й Лондон, Париж і Петроград. Подібно до більшовицького «Голосу социал-демократа» українські видання пропагували замирення. Вони дожидали дружньої революції в Німеччині, що завершила б конфлікт. На відміну від більшовиків, «Нова рада» і «Народна воля», частково «Робітнича газета» все ж підтримали оборону демократичної Росії. Однак влітку-восени 1917 р. російський спротив автономії України затьмарив зовнішню небезпеку Берліна. Газети ототожили централізм Тимчасового уряду з імперіалізмом Німеччини. Звістки про українофобство на фронті, у Києві й Петрограді, загалом по Росії – зруйнували ідею спільного ворога. Байдужий, сторонній німець-супротивник виявився симпатичнішим за «чужого» і нетерпимого до «хохлів» спільника-великороса.

З проголошенням УНР українська преса адаптували образ німців до реалій національного державотворення. Потреба миру, агресія більшовицької Росії і «взаємовигідний» Брест-Литовський договір з Центральними державами призвели до переосмислення ролі Німеччини. По-різному уявляючи будучину, публіцисти поділилися на прихильників і противників співпраці з Берліном. Для національно свідомої більшості «німець-спільник» став захистом від зазіхань «великороса-більшовика». Німеччину зображали як єдину світову силу, зацікавлену в становленні України й знешкодженні «російської загрози». У березні 1918 р. преса вітала вирішальну допомогу «цивілізованого» австро-германського війська у «визволенні» країни від більшовицьких «диких орд». Водночас, газети виправдовували ексцеси німецького війська як непорозуміння чи недогляд уряду УНР. Економічно Берлін називали «партнером» на відміну від «віковичної гнобительки» Москви. Культурно зв'язок з Німеччиною символізував омріяне долучення до європейського «Заходу» та вихід за межі «північного сходу й Азії». Уподібнюватися до високорозвинених німців закликали представники практично всіх політичних сил: Сергій Єфремов, Андрій Ніковський, Іван Чопівський, Софія Русова, Лев Юркевич, Дмитро Донцов, Микита Шаповал, Григорій Толмачов і багато інших. Всупереч заявам про «кінець німецької орієнтації», українська преса

толерувала Німеччину й опісля Гетьманського перевороту. Причиною був страх перед реставрацією «старої Росії» у випадку перемоги Антанти. Показово, що «Нова рада» і «Робітнича газета» остерігались не так окупації, як опертя німців на «російську реакцію» в Україні. Видання апелювали до офіційного Берліна як до арбітра у суперечці з режимом Скоропадського. Преса розрізняла «друзів» української демократії в Рейхстазі та «недоброзичливців» у військовому керівництві Німеччини. Втім, ключовим було усвідомлення егоїстичного прагматизму чужинців. Газети визнали повалення УЦР наслідком невиконання угоди з німцями, української безладності та громадянського інфантилізму. Щоб не стати жертвою німецької політики «Нова рада» закликала зміцнюватися та зарекомендувати себе вартісним союзником. Із поразкою у світовій війні кайзерівська Німеччина втратила значення протектора Української Держави. Попри це, «Нова рада» привітала Листопадову революцію як досягнення німецької демократії. Газета сподівалась, що дружня революційна Німеччина і надалі лишатиметься геополітичною противагою Росії у регіоні.

Проти «імперіалістичного» Берліна виступили публіцисти, які ставили соціальну революцію понад національне самовизначення. Для української лівиці кайзерівська Німеччина була уособленням класового ворога – симбіозу аристократії й великого капіталу. Щоб «сильна, буржуазна, реакційна» Німеччина не поглинула соціалістичну Україну радикальні ліві були ладні замиритися із ідеологічно ближчою, слабшою і тому «менш загрозливою» більшовицькою Росією. Від березня 1918 р. про це відверто або завуальовано писали деякі оглядачі «Робітничої газети» (тов. Канівець, Іван Стешенко) та «Боротьби» (Г. М., Василь Елланський). Попри нагляд німецької комендатури, ліві есери й есдеки викривали безчинства «прийшлого» війська. За Гетьманату «Боротьбу» і «Робітничу газету» було закрито, але радше як критиків режиму Скоропадського: цензура не перешкоджала «Робітничій газеті» знеславлювати німецьких імперіалістів і у червні 1918 р. У грудні відроджена «Боротьба» розкритикувала «німецьких робітників і селян в шинелях» за прислужництво «юнкерам» і «тиранії гетьмана» –

придушення народних повстань в Україні. Нецирим німецьким соціалістам «Боротьба» протиставила справжніх – українських та російських есерів.

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що незважаючи на війну та революцію тривкими у пресі виявились стереотипи німецької вдачі. Українсько- та російськомовні газети погоджувалася щодо набутих німецьких якостей організованості, освіченості, старанності і педантизму. Цю повагу тимчасово порушила світова війна. Український голос було заглушено, тоді як російські газети відкинули ворожий зразок. Німецьку культуру звинуватили у «ніцшеанському аморалізмі»; дисциплінованість зневажили як муштру, винахідливість затаврували як посередність або підступність. Газети протиставили ворогові ідеал російської духовності, обдарованості і сили волі. Восени 1914 р. преса бажала всеосяжного випередження Німеччини, однак несправдження цих надій у 1915–1916 рр. повернуло ЗМІ до стереотипу німецької майстерності й російського недбальства. Колапс Росії восени 1917 засвідчив триумф свідомого, ділового німця над неосвіченим «вітчизняним» загалом. Антиподом «німецького порядку» став «революційний безлад». Опісля «більшовицької вакханалії» газети зустріли прихід німців до Києва у березні 1918 р. як повернення цивілізації. І українсько-, і російськомовна преса прагнули наслідувати Німеччину – кожна – у розбудові власної національної держави. Завершення Першої світової війни не вплинуло на високу оцінку німецьких чеснот. Навпаки, газети відзначили гідну подиву стійкість німців у протиборстві з переважаючими силами Антанти. І українська «Нова рада», і російська «Киевская мысль» передбачили невмирущість прусського мілітаризму та застерегли переможців від приниження Німеччини. Вони спрогнозували руйнівні наслідки німецького реваншизму майбутніх десятиліть.

Ця дисертація не вичерпує всіх аспектів проблеми. Розвідка київських видань польською та чеською мовами з'ясувала б погляд цих національних меншин. Окрім того, для реконструкції українського образу німців необхідно опрацювати ширше коло видань як підросійської так і підавстрійської України. Дослідження засвідчило, що поряд з дихотомією «свій – чужий», національний образ

формувався на зіставленні декількох «інших». Преса Києва протиставляла німців решті великих і малих народів Європи. Отже, важливим є вивчення сукупності відображень. Для української історіографії перспективними є дослідження образу багатонаціональної Росії й Австро-Угорщини, Англо-французької коаліції та США; з-поміж окремих народів преса обговорювала польське, чеське й словацьке, єврейське питання. Разом це сприяло б кращому розумінню національних уявлень, що побутували на українських теренах під час Першої світової війни та революції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Хобсбаум Э. Век империи. 1875–1914. Ростов н/Д: Изд-во «Феникс», 1999. 512 с.
2. Kissinger H. Diplomacy. New York: Simon & Schuster, 1994. 912 p.
3. Fischer F. Germany's Aims in the First World War. NY: W. W. Norton & Company 1967. 652 p.
4. Fischer F. World power or decline: The controversy over Germany's aims in the First World War. NY: W. W. Norton & Company, 1974. 131 p.
5. Fischer F. War of Illusions: German Policies from 1911 to 1914. NY: W. W. Norton & Company, 1975. 578 p.
6. Mombauer A. The Origins of the First World War Controversies and consensus. London: Longman, 2002. 256 p.
7. Clark C. The Sleepwalkers: how Europe went to War in 1914, London: harper perennial. 2012. 736 p.
8. Keegan J. The First World War. Toronto: Vintage, 2000. 475 p.
9. Ferguson N. Germany and the origins of the First World War: new perspectives // The Historical Journal. Cambridge: Cambridge University Press, September 1992. Vol.35, Issue 03. pp. 725–752.
10. Ferguson N. The Pity of War. Bath: The Penguin Press, 1998. 587 p.
11. Howard M. The First World War. New York: Oxford University Press, 2002. 154 p.
12. Strachan H. The First World War. London: Penguin Books, 2005. 384 p.
13. Kultur und Krieg. Schriftsteller, Künstler und Intellektuelle im Ersten Weltkrieg. Mommsen, W. J. (Hrsg.). Göttingen 2003. 282 S.
14. Ungern-Sternberg J., Ungern-Sternberg W. Der Aufruf «An die Kulturwelt!» Das Manifest der 93 und die Anfänge der Kriegspropaganda im Ersten Weltkrieg. Stuttgart, 1996. 381 S.
15. Welch D. Germany, Propaganda and Total War, 1914-1918: The Sins of Omission. New Brunswick: Rutgers University Press, 2000. 355 p.
16. Carsten F. War Against War: British and German Radical Movements in the First World War. Berkeley: University of California Press, 1982. 285 p.
17. Lieven D. Russia and the Origins of the First World War. New York: St Martin's Press, 1983. 213 p.
18. Gatrell P. Government, Industry and Rearmament in Russia, 1900–1914: The Last Argument of Tsarism. Cambridge: Cambridge University Press, 1994. 399 p.
19. Gatrell P. Russia's First World War: A Social and Economic History. New York: Routledge, 2014. 344 p.
20. Liulevicius V. The German Myth of the East. Oxford: OUP, 2009. 292 p.
21. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад. Львів: Вид-во Католицького Українського університету, 2005. 360 с.

22. Миллер А. Империя Романовых и национализм: эссе по методологии исторического исследования. М.: Новое литературное обозрение, 2006. 248 с.
23. Miller A. The Role of the First World War in the Competition between Ukrainian and All-Russian Nationalism // *The Empire and Nationalism at War* / eds. Eric Lohr, Vera Tolz, and Alexander Semyonov. Bloomington, Indiana, 2014. pp. 73–90.
24. Roshwald A. *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires: Central Europe, Russia and the Middle East, 1914-1923*. London: Routledge, 2001. 273 p.
25. Sanborn J. A. *Imperial Apocalypse: The Great War and the Destruction of the Russian Empire*. Oxford: Oxford University Press, 2014. 288 p.
26. Lohr E. War Nationalism // *The Empire and Nationalism at War* / eds. Eric Lohr, Vera Tolz, and Alexander Semyonov. Bloomington, Indiana, 2014. pp. 91–108.
27. Chernev B. Ukrainization and its contradictions in the context of the Brest-Litovsk system // *The Empire and Nationalism at War* / eds. Eric Lohr, Vera Tolz, and Alexander Semyonov. Bloomington, Indiana, 2014. pp. 163–188.
28. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм: Карл Маркс проти Фрідріха Ліста. К.: Основи, 1998. 480 с.
29. Гаусман Г. У який спосіб можна написати сьогодні історію Першої світової війни? Про українську перспективу в європейській історії Першої світової війни (Пропозиції до дискусії) Учасники/ці: Гвідо Гаусман, Олена Бетлій, Марк фон Гаген, Леонід Зашкільняк, Боріс Колоніцький, Олег Павлишин, Теа Сіндбек Андерсен // *Україна модерна*. № 23 / 2016. С. 9–44.
30. Реєнт О. П., Сердюк, О. В. Перша світова війна і Україна. Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. К. : Генеза, 2004. 480 с.
31. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. Кн. 1: Історичні нариси / Упорядн. О. Реєнт; Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) [та інші]; НАН України. Інститут історії України. К.: ТОВ «Видавництво “КЛІО”», 2014. 784 с.
32. Молчанов В. Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.). Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. К. : 2005. 351 с.
33. Вільшанська О. Л. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни // *Український історичний журнал*. № 4. Київ, «Варта», 2004. С. 56–70.
34. Вільшанська О. Л. Зміни в громадському побуті населення Києва на початку першої світової війни // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*. № 6. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. С. 245–254.
35. Бетлій О. В. Учнівські екскурсії по Києву в роки Першої світової війни // *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2015. Т. 169. С. 35–42.
36. Бетлій О. В. Біженецька криза у Києві влітку 1915 року // *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2016. Т. 182. С. 49–55.
37. Бетлій О. В. Залишені напризволяще: солдати Києва на початку Першої світової війни // *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2018. Т. 1. С. 56–66.

38. Бетлій О. Культура доносів та винайдення «внутрішнього ворога» у Києві в роки Першої світової війни // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2017. Т. 194. С. 65–72.
39. Герасимов Т. Ю. Повсякденне життя міського населення Правобережної України в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.). Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «історія України» – Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2018. 371 с.
40. Головченко В. І., Солдатенко В. Ф. Українське питання в роки Першої світової війни. К.: Парламентське вид-во, 2009. 448 с.
41. Політична історія України ХХ ст.: У 6 т. Т.1: На зламі століть (кінець ХІХ ст. 1917 р.) / Ю.А. Левенець (кер.), Л.П. Нагорна, М.М. Кармазіна. К.: Генеза, 2002. 424 с.
42. Політична історія України ХХ ст.: У 6 т. Т.2: Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917-1920) / В.Ф.Солдатенко (кер.). К: Генеза, 2003. 488 с.
43. Кураєв О. О. Політика Німеччини та Австро Угорщини у Першій світовій війні (1914–1918): Український напрямок. К., [б. в.], 2009. 456 с.
44. Von Hagen M. War in a European Borderland: Occupations and Occupation Plans in Galicia and Ukraine, 1914-1918. Herbert J. Ellison Center for Russian, East European, and Central Asian Studies, University of Washington; Distributed by University of Washington Press, 2007. 128 p.
45. Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки / Кер. авт. кол., гол. упорядн. В. Дорнік; Наук. ред. Р. Пиріг; Перекл. з нім. В. Кам'янець. НАН України. Інститут історії України. К. : Ніка-Центр, 2015. 512 с.
46. Цвиркун А. Ф. Украинский вопрос в годы Первой мировой войны (по материалам российской периодической печати) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Історія. 2011. Вип. 27. С. 10–16. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuivist_2011_27_4 (дата звернення: 12.09.2019).
47. Нариси історії української революції 1917–1921 років / Ред. кол.: В.А.Смолій (голова) [та інші]. НАН України. Інститут історії України. К.: НВП «Видавництво “Наукова думка» НАН України», 2011. Кн. 1. 390 с.
48. Верстюк В. Ф. Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). К.: Наук. думка, 1991. 368 с.
49. Перепадя В. В. Українсько-німецькі відносини в 1914–1920 рр.: соціоісторичний аналіз. Запоріж. держ. ун-т. Запоріжжя, [б. в.], 1999. 143 с.
50. Пиріг Р. Я. Центральна Рада й німецьке військове командування в Україні: проблеми взаємовідносин (лютий – квітень 1918 р.) // УІЖ. 2007. №2. С. 47–63.
51. Пиріг Р. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією; Інститут історії України НАН України. К., 2008. 209 с.

52. Пиріг Р. Я. Німецько австрійська окупація України 1918 р.: до питання про термінологічну визначеність // УІЖ. 2013. № 3. С. 13–30.
53. Пиріг Р. Я. Відносини України і Центральних держав: нетипова окупація 1918 року / НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2018. 358 с.
54. Kamenetsky I. German Colonization Plans in Ukraine during World Wars I and II. // *German-Ukrainian Relations in Historical Perspective*, edited by Hans-Joachim Torke and John-Paul Himka, CIUS, 1994, pp. 95–109.
55. Remer C. Die Ukraine im Blickfeld deutscher Interessen. Ende des 19. Jahrhunderts bis 1917/18. Frankfurt/Main 1997, 444 S.
56. Borowsky P. Germany's Ukrainian Policy during World War I and the Revolution of 1918–19 // *German-Ukrainian Relations in Historical Perspective*. ed. by Hans-Joachim Torke and John-Paul Himka. CIUS. 1994. pp. 84–94.
57. Golczewski F. Deutsche und Ukrainer: 1914–1939. Ferdinand Schöningh Verlag, 2010. 1085 S.
58. Hausmann G. Das Territorium der Ukraine: Stepan Rudnyc'kyjs Beitrag zur Geschichte räumlich-territorialen Denkens über die Ukraine // Andreas Kappeler (Hg.): *Die Ukraine. Prozesse der Nationsbildung*. Köln et al. 2011, S. 145–157.
59. Hausmann G. Kultur der Niederlage. Der Erste Weltkrieg und die Ukraine // *Totentanz. Der Erste Weltkrieg im Osten Europas*. 2014, S. 127–140.
60. Hausmann G. The Ukrainian Moment of World War I // *Small Nations and Colonial Peripheries in World War I*. ed. by Gearóid Barry et al. Brill. 2016. pp. 177–190.
61. Bavaj R. Die deutsche Ukraine-Publizistik während des Ersten Weltkrieges. // *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*. vol. 50. no. 1. 2001. S. 1–25.
62. Маєвський О. Формування візуальних образів напередодні та у роки Першої світової війни // *Краєзнавство*. 2018. № 4. С. 4. URL: http://resource.history.org.ua/publ/kraeznavstvo_2018_4_2 (дата звернення: 11.09.2019).
63. Бобылева С. И. К вопросу о причинах трагических событий в меннонитских колониях Юга Украины в годы Гражданской войны // *Российские немцы в инациональном окружении: проблемы адаптации, взаимовлияния, толерантности: Материалы международной научной конференции*. Саратов, 14-19 сентября 2004 г. / Под ред. А.А. Германа. М.: МСНК–прес, 2005. С. 222–229.
64. Бобылева С. И., Кадол А. Н. «Немецкий вопрос» в России времен Первой мировой войны глазами царских сановников // *Вопросы германской истории: Зб. наук. пр. Д.: РВВ ДНУ, 2006. С. 66–80.*
65. Бобылева С. И., Петрова Т. Л. Кто виноват? Российское общество и «немецкий вопрос» в годы Первой мировой войны // *Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Історія та археологія*. 2010. Т. 18, вип. 18. С. 174–181.
66. Безносова О. В. «Борьба с немецким засильем» и жизнь религиозных общин Юга Российской империи (1890-1917) // *Российские немцы в*

- инонаціональному оточенні: проблеми адаптації, взаємодії, толерантності: Матеріали міжнародної наукової конференції. Саратов, 14-19 вересня 2004 г. М.: МСНК - прес, 2005. С. 222–229.
67. Безносова О. В. Причини виникнення антигерманської кампанії в Російській імперії напередодні Першої світової війни (на прикладі Катеринославської губернії) // *Вопросы германской истории: Сб. науч. тр. / отв. ред. С. И. Бобылева. Д.: «Пороги», 2010. С. 50–58.*
 68. Кадол А. Н., Бобылева С. И. Антинемецкие кампании в России и судьбы немецкого населения в начальный период Первой мировой войны // *Вопросы германской истории: сб. науч. тр. Дніпропетровськ, 2005. С. 14–30.*
 69. Кадол А. Н. «Немецкий вопрос» в России как проект концепции «политики населения», 1914 – 1917 гг. // *Вопросы германской истории: сб. научных тр. Днепропетровск: Изд-во ДНУ, 2011. С. 122–130.*
 70. Кадол О. М. Імперський націоналізм в антинімецькій кампанії царизму, 1914 – 1917 рр. // *Слов'янський вісник: зб. наук. пр. Вип. 6. Серія: Історичні науки. Рівне: РІЗ Київський славістичний університет, 2007. С. 83–95.*
 71. Джумига Є. Ю. Вплив Першої світової війни на повсякденне життя населення Одеси (1914 - лютий 1917 рр.). Дисертація канд. іст. наук: 07.00.01, Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2015. 160 с.
 72. Куцик Р. Р. Інформаційна політика російської імперської влади в українських губерніях Південно-західного краю (1914–1917 рр.): методи та засоби реалізації. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ, 2018.
 73. Расевич В. Погляд зсередини – життя за окупації // *Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки. / Вольфрам Дорнік та ін ; пер. з нім., наук. ред. Р. Пиріг. К.: Ніка-Центр, 2015. С. 299–316.*
 74. Лушнат М. Хорошие империалисты? Изображение союза с Центральными державами в украинской национальной прессе (январь – апрель 1918 г.). *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. 2014. № 2. URL: <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss22.html> (дата звернення: 11.09.2019).*
 75. *Deutsche und Deutschland aus russischer Sicht 19./20. Jahrhundert: Von den Reformen Alexanders II bis zum Ersten Weltkrieg / Hrsg. von D. Herrmann. München, 2005. 1287 S.*
 76. *Verführungen der Gewalt. Russen und Deutsche im Ersten und Zweiten Weltkrieg / Hrsg. von Karl Eimermacher, Astrid Volpert, München, 2005. 1394 S.*
 77. Majorova O. Die Schlüsselrolle der «deutschen Frage» in der russischen patriotischen Presse der 1860er Jahre // *Deutsche und Deutschland aus russischer Sicht 19./20. Jahrhundert: Von den Reformen Alexanders II bis zum Ersten Weltkrieg / Hrsg. von D. Herrmann. München, 2005. S. 81–101.*
 78. Lebedeva O., Januschkevitsch A. Deutsche Grimassen in russischen Parodien und Satiren (1840-1900). // *Deutsche und Deutschland aus russischer Sicht 19./20.*

- Jahrhundert: von den Reformen Alexanders II bis zum Ersten Weltkrieg / Hrsg. von D. Herrmann. München, 2005. S. 1073–1124.
79. Obolenskaja S. Der Deutsch-Französische Krieg und die russische Öffentlichkeit // Deutsche und Deutschland aus russischer Sicht 19./20. Jahrhundert: von den Reformen Alexanders II bis zum Ersten Weltkrieg / Hrsg. von D. Herrmann. München, 2005. S. 102–133.
 80. Von Knoop A. Der verpreußte Michel – die Deutschlandpolitik in dernichtmarxistischen sozialistischen Zeitschrift «Russkoe bogatstvo» (1880–1904) // Deutsche und Deutschland aus russischer Sicht 19./20. Jahrhundert: von den Reformen Alexanders II bis zum Ersten Weltkrieg / Hrsg. von D. Herrmann. München, 2005. S. 149–196.
 81. Cohen A. J. Bild und Spiegelbild: Deutschland in der russischen Tageszeitung «Russkoe slovo» (1907–1917) // Deutsche und Deutschland aus russischer Sicht 19./20. Jahrhundert: von den Reformen Alexanders II bis zum Ersten Weltkrieg / Hrsg. von D. Herrmann. München, 2005. S. 258–279.
 82. Busch M. Wachsende Aggressivität gegen das Wilhelminische Reich. Russische Pressestimmen von der Jahrhundertwende bis 1914 // Deutsche und Deutschland aus russischer Sicht 19./20. Jahrhundert: von den Reformen Alexanders II bis zum Ersten Weltkrieg / Hrsg. von D. Herrmann. München, 2005. S. 239–257.
 83. Plotnikov N., Kolerov M. Deutschland aus sozialliberaler Sicht // Deutsche und Deutschland aus russischer Sicht 19./20. Jahrhundert: von den Reformen Alexanders II bis zum Ersten Weltkrieg / Hrsg. von D. Herrmann. München, 2005. S. 197–238.
 84. Sergejew J. «Diplomaten mit Schulterstücken» und ihre Sicht der deutsch-russischen Beziehungen am Vorabend des Ersten Weltkriegs // Verführungen der Gewalt. Russen und Deutsche im Ersten und Zweiten Weltkrieg / Hrsg. von Karl Eimermacher, München, 2005. S. 71–94.
 85. Olejnikow D. Von Ritterlichkeit zu Verachtung. Auswirkungen des Ersten Weltkriegs auf das Verhältnis zu den Deutschen // Verführungen der Gewalt. Russen und Deutsche im Ersten und Zweiten Weltkrieg / Hrsg. von Karl Eimermacher, München, 2005. S. 179–204.
 86. Filippowa T. Von der Witzfigur zum Unmenschen. Die Deutschen in den Kriegsausgaben von «Nowyj Satirikon» und «Krokodil» // Verführungen der Gewalt. Russen und Deutsche im Ersten und Zweiten Weltkrieg / Hrsg. von Karl Eimermacher, München, 2005. S. 267–296.
 87. Plotnikov N., Kolerov M. «Den inneren Deutschen besiegen». Nationalliberale Kriegsphilosophie in Rußland 1914–1917 // Verführungen der Gewalt. Russen und Deutsche im Ersten und Zweiten Weltkrieg / Hrsg. von Karl Eimermacher, München, 2005. S. 31–70.
 88. Jessakow W. Die Petersburger Akademie der Wissenschaften und der Umbruch in den russisch-deutschen Wissenschaftsbeziehungen 1914–1917 // Verführungen der Gewalt. Russen und Deutsche im Ersten und Zweiten Weltkrieg / Hrsg. von Karl Eimermacher, München, 2005. S. 531–550.

89. Korowina L. Munition ohne Patronen: Antideutsche Stimmungen und Propagandain der russischen Armee während des Ersten Weltkriegs // Verführungen der Gewalt. Russen und Deutsche im Ersten und Zweiten Weltkrieg / Hrsg. von Karl Eimermacher, München, 2005. S. 243–266.
90. Kosnowa I. Geschichte von unten. Die beiden Weltkriege als Schwellenwert und Zeitgrenze in der Erinnerung der russischen Bauernschaft // Verführungen der Gewalt. Russen und Deutsche im Ersten und Zweiten Weltkrieg / Hrsg. von Karl Eimermacher, München, 2005. S. 795–848.
91. Gatagowa L. «Chronik der Exzesse»: Die Moskauer Pogrome von 1915 gegen die Deutschen // Verführungen der Gewalt. Russen und Deutsche im Ersten und Zweiten Weltkrieg / Hrsg. von Karl Eimermacher, München, 2005. S. 1085–1112.
92. Fedjuk W. Der Kampf gegen die »deutsche Überfremdung« in der russischen Provinz // Verführungen der Gewalt. Russen und Deutsche im Ersten und Zweiten Weltkrieg / Hrsg. von Karl Eimermacher, München, 2005. S. 95–120.
93. Ljukschin D. Deutsche Kriegsgefangene im bäuerlichen Rußland – Merkmale interkultureller Erfahrung // Verführungen der Gewalt. Russen und Deutsche im Ersten und Zweiten Weltkrieg / Hrsg. von Karl Eimermacher, München, 2005. S. 915–938.
94. Kolonizkij B. Metamorphosen der Germanophobie: Deutschland in den politischen Konflikten der Februarrevolution von 1917 // Verführungen der Gewalt. Russen und Deutsche im Ersten und Zweiten Weltkrieg / Hrsg. von Karl Eimermacher, München, 2005. S. 121–144.
95. Оболенская С. В. Франко-прусская война и общественное мнение Германии и России. М.: Наука, 1977. 335 с.
96. Оболенская С. В., Меттиг Ф. Русская пресса и закон против социалистов. Русский взгляд на германскую социал-демократию и возникновение закона против социалистов в 1869–1878 гг. // Вопросы истории. 1983. № 11. С. 155–157.
97. Оболенская С. В. Образ немца в русской народной культуре XVIII-XIX вв. // Одиссей. Человек в истории Культурно-антропологическая история сегодня. Москва, 1991. С. 161–185.
98. Оболенская С. В. «Германский вопрос» и русское общество конца XIX в. // Россия и Германия. Вып. 1 / Отв. ред. Б.М. Туполев. М., 1998. С. 190–205.
99. Оболенская С. В. «Немецкий вопрос» и представления в России о немцах в годы первой мировой войны // Россия и Германия. Вып. 2. М., 2001. С. 175–197.
100. Оболенская С. В. Германия и немцы глазами русских (XIX век). М.: РАН. Ин-т всеобщ. истории, 2000. 209 с.
101. Голубев А. В. Россия и Запад. Формирование внешнеполитических стереотипов в сознании российского общества первой половины XX века. М.: ИРИ РАН, 1998. 335 с.
102. Кострикова Е. Г. Русская пресса и дипломатия накануне Первой мировой войны. 1907-1914 гг.. М.: ИРИ РАН, 1997. 176 с.

103. Кострикова Е. Г. Российское общество и внешняя политика накануне Первой мировой войны. 1908-1914. М.: ИРИ РАН, 2007. 410 с.
104. Сергеев Е. Ю. «Иная земля, иное небо...» Запад и военная элита России (1900-1914). М., 2001. 282 с.
105. Ладыгин А. В. Образ Германии в сознании российского общества в 1870-1890 гг. (по материалам прессы). автореф. дис. ... канд. ист. наук. Екатеринбург, 2010. 24 с.
106. Юртаев С. А. Внешняя политика О. фон Бисмарка в 1871 и 1890 гг. в отражении общественного мнения России : автореф. дис. ... канд. истор. наук : 07.00.02 / С. А. Юртаев ; [Моск. гор. пед. ун-т]. Москва, 2009. 21 с.
107. Жарких Е. В. Германия и немцы глазами русских в конце XIX - начале XX веков: социально-экономические аспекты восприятия. автореф. дис. ... канд. ист. наук. Орел, 2005. 24 с.
108. Котов Б. С. Образы Германии и Австро-Венгрии в российской прессе накануне Первой мировой войны, 1912–1914 гг. (по материалам либеральной и консервативной печати) автореф. дис. ... канд. ист. наук. Москва, 2014. 30 с.
109. Котов Б. С. «Германия или Пруссия?». Цабернский инцидент 1913 года в отражении русской прессы // Новая и новейшая история. 2010. № 4. С. 191–200.
110. Котов Б. С. «Что можно германскому Зевсу...». Образ Германии в русской прессе в период «газетной войны» весны 1914 года // Вестник Московского государственного областного университета. Серия «История и политические науки». 2011. № 3. С. 87–97.
111. Котов Б. С. «Германский Босфор»: миссия Лимана фон Сандерса в откликах русской прессы // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. 2012. Том 14. № 3. С. 127–134.
112. Котов Б. С. Русско-германские торговые отношения накануне Первой мировой войны в оценке русской прессы // Вопросы истории. 2012. № 2. С. 104–118.
113. Котов Б. С. Образ российских немцев в русской прессе накануне Первой мировой войны // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. 2011. Т. 13. № 3(2). С. 391–398.
114. Котов Б. С. Газета «Речь» в дни Июльского кризиса 1914 года // Вестник МГИМО-Университета. 2014. № 4(37). С. 13–14.
115. Россия в Первой мировой войне: новые направления исследований: Сб. обзоров и реф. (Препринт) / Редкол.: Глебова И.И. (отв. ред.) и др. М.: ИНИОН РАН, 2013. 232 с.
116. Сенявская Е. Образ врага в сознании участников Первой мировой войны // Противники России в войнах XX века: Эволюция «образа врага» в сознании армии и общества. М.: РОССПЭН, 2006. С. 62–72.
117. Богомоллов И. К. Образ противника в русской периодической печати 1914-1915 гг.: диссертация ... кандидата исторических наук: 07.00.02; Российский государственный гуманитарный университет. Москва, 2015. 290 с.

118. Юдин Н. В. Создание образа врага в пропаганде стран Антанты в начале Первой мировой войны (август-декабрь 1914) // Известия Саратовского университета. Серия История, Международные отношения. Т. 12. Выпуск 3. Саратов: Изд-во СГУ имени Н.Г. Чернышевского. 2012. С. 50–59.
119. Юдин Н. Патриотический подъем в начале Первой мировой войны: конструктивистский ракурс // Вестник МГИМО-Университета. 2014. № 4. С. 17–25.
120. Юдин Н. В. Патриотический подъем в странах Антанты в начале Первой мировой войны. М. : Русский фонд содействия образованию и науке. 2017. 288 с.
121. Пахалюк К. А. Освещение целей и причин Первой мировой войны в русской печати 1914 г. // Студенческая молодежь Подмосковья и общественные науки: сборник материалов. Коломна: МГОСГИ, 2011. С. 33–36.
122. Гужва Д. Г. Военная периодическая печать русской армии в годы Первой мировой войны 1914–1918 гг. (монография). Новосибирск: Новосибирское высшее военное командное училище, 2009. 168 с.
123. Олейников Д. Вы господа, не понимаете немца // Родина. 2002. № 10. С. 6–10.
124. Филиппова Т. Аспиды и готтентоты. Немцы в русской сатирической журналистике // Родина. 2002. № 10. С. 31–37.
125. Люкшин Д. Да за нашими бабами вьются. Военнопленные в крестьянской России // Родина. 2002. № 10. С. 24–27.
126. Белова И. Б. Восприятие войны в тылу: антинемецкие настроения. 1914 – февраль 1917г. // Вестник Калужского университета. 2010. № 3. С. 71–75.
127. Пахалюк К. А. Русские туристы в Германии в августе 1914 г. // Рейтар. 2010. № 3. С. 161–168.
128. Пахалюк К. А. Взаимоотношения с местным населением как фактор неудачи боевых действий в Восточной Пруссии в годы 1-й мировой войны // Военно-исторический архив. 2011. № 8. С. 147–157.
129. Пахалюк К. А. Русский оккупационный режим в Восточной Пруссии в 1914-15 гг. // Военно-исторический архив. 2012. № 6 (150). С. 160–178.
130. Павлова И. П., Ивлева, Т. В. «Это люди, как и мы...»: немцы и местное население в Енисейской губернии в годы Первой мировой войны – взаимное восприятие» // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2013. № 12. Ч. 1. С. 141–144.
131. Баах С. В. «Немецкое засилье»: идея борьбы с «внутренним» немцем в деятельности общественных и государственных учреждений Российской империи // Российские немцы в инонациональном окружении: проблемы адаптации, взаимовлияния, толерантности : материалы междунар. науч. конф. (Саратов, 14-19 сент. 2004 г.). Москва : МСНК-пресс, 2005. С. 230–235.

132. Чернова-Дёке Т. Н. Проблема лояльности и толерантности российских немцев в годы Первой мировой войны (в свете новейших отечественных исследований) // Российские немцы в инонациональном окружении: проблемы адаптации, взаимовлияния, толерантности: Материалы международной научной конференции (Саратов, 14–19 сентября 2004 г.). Под ред. А.А. Германа. Москва : МСНК-пресс, 2005. С. 236–245.
133. Репников А. В. Образ Германии в представлениях русских консерваторов накануне и в период Первой мировой войны // Консерватизм в России и Германии: опыт интернационального диалога: сб. науч. тр. Воронеж, 2012. С.90–104.
134. Иванов А. А. От симпатий к противоборству: представления В. М. Пуришкевича о Германии и немцах // Консерватизм в России и Германии: опыт интернационального диалога: сб. науч. тр. Воронеж, 2012. С. 114–120.
135. Колмаков В. Б. Русские немцы в публицистике Д. В. Скрынченко (1914–1916 годы) // Консерватизм в России и Германии: опыт интернационального диалога : сб. науч. тр. Воронеж, 2012. С. 105–113.
136. Култышев П. Г. Образ немца как противника в сознании русского офицерства в годы Первой мировой войны // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология. Экономика. Информатика. Т. 15. № 12. 2009. С.147–152.
137. Поршнева О. С. Эволюция образа немца в массовом сознании солдат русской армии в годы первой мировой войны (1914 - февраль 1917) // Немцы на Урале и в Сибири (XVI-XX вв.). Екатеринбург : Волот, 2001. С. 273–279.
138. Поршнева, О. С. Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы Первой мировой войны. М.: РОССПЭН, 2004. 368 с.
139. Поршнева О. С. «Настроение 1914 года» в России как феномен истории и историографии // Российская история. 2010. № 2. 39–47.
140. Базанов С. Н. Феномен братания в Первой мировой войне // Военно-историческая антропология. Ежегодник, 2003/2004. Новые научные направления. Гл. ред. и сост. Е.С.Сенявская. М.: РОССПЭН, 2004. С. 287–301.
141. Бахурин Ю. А. О первых братаниях с противником в годы первой мировой войны // Вопросы истории. 2010. №12. С. 167–168.
142. Нагорная О. С. Другой военный опыт: русские военнопленные в Германии в период Первой мировой войны (1914–1922). М.: Новый хронограф, 2010. 440 с.
143. Wallace St. War and the Image of Germany: British Academics, 1914–1918. Edinburgh: John Donald, 1988. 304 p.
144. Leonhard J. Construction and Perception of National Images: Germany and Britain, 1870 – 1914 // The Linacre Journal, Oxford. № 4 December 2000. P. 45–67.
145. The First World War as a clash of cultures / ed. by Fred Bridgham. (Studies in German literature, linguistics, and culture), Rochester, NY, 2006. 336 p.

146. Rau P. English Modernism, National Identity and the Germans, 1890-1950. Farnham: Ashgate Publishing, 2009. 233 p.
147. Scully R. British Images of Germany: Admiration, Antagonism & Ambivalence, 1860-1914. Hampshire: Palgrave Macmillan, 2012. 375 p.
148. Welch D. Images of the hun: the portrayal of the german enemy in british propaganda in World War I // Propaganda, Power and Persuasion: From World War I to Wikileaks. London: I.B. Tauris& Co LTD., 2013. pp. 37–64.
149. Helbich W. Different, but not out of this world: German images of the United States between two wars, 1871-1914 // Transatlantic Images and Perceptions: Germany and America Since 1776 Ed. by David E., Glaser-Schmidt E. Cambridge University Press, 1997. pp. 109–130.
150. Kloppenberg J. T. The reciprocal vision of German and American intellectuals: beneath the shifting perceptions // Transatlantic Images and Perceptions: Germany and America Since 1776. Ed. by David E., Glaser-Schmidt E. Cambridge University Press, 1997. pp. 155–170.
151. Krüger P. Germany and the United States, 1914-1933: the mutual perception of their political systems // Transatlantic Images and Perceptions: Germany and America Since 1776. Ed. by David E., Glaser-Schmidt E. Cambridge University Press, 1997. pp.171–190.
152. Nagler J. From culture to Kultur: changing American perceptions of imperial Germany, 1870-1914 // Transatlantic Images and Perceptions: Germany and America Since 1776. Ed. by David E., Glaser-Schmidt E. Cambridge University Press, 1997. pp. 131–154.
153. Nagornaya O. United by the barbed wire: Russian POWs in Germany, national stereotypes, and international relations, 1914–1922 // Fascination and Enmity: Russia and Germany as Entangled Histories, 1914–1945 / ed. Michael David-Fox, Peter Holquist. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2012. pp. 39–58.
154. Engelstein L. «A Belgium of our own»: the sack of Russian Kalisz, August 1914 // Fascination and Enmity: Russia and Germany as Entangled Histories, 1914–1945. ed. Michael David-Fox, Peter Holquist. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2012. pp. 13–38.
155. Jahn H. F. Patriotic culture in Russia during World War I. Ithaca; L.: Cornell univ. press, 1995. 229 p.
156. Lohr E. Nationalizing the Russian Empire. The campaign against enemy aliens during World War I. Cambridge, MA, Harvard University Press, 2003. 237 p.
157. Фуллер У. Внутренний враг: Шпиономания и закат императорской России // Авторизованный пер. с английского М.Маликовой. М.: Новое литературное обозрение, 2009. 376 с.
158. ЦДАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 579. Киевский Временный комитет по делам печати. Отчеты о работе комитета за 1914–1916 гг. и приложения к ним. 148 арк.
159. Численность населения г. Киева // Киевская мысль. 1914. 11 февраля. С. 4.
160. ЦДАК. Ф. 296. Оп. 1. Спр. 28. Письма и телеграммы в контору редакции газеты “Киевлянин” 54 арк.

161. ЦДАК. Ф. 296. Оп. 1. Спр. 34. Переписка контрагентства по торговле произведениями печати с конторой газеты “Киевлянин” 1914-1917 гг. 29 арк.
162. ЦДАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 438. Киевский Временный комитет по делам печати. Отчеты о работе комитета за 1909–1913 гг. и приложения к ним. 314 арк.
163. Гутковський В. В. Українська журналістика Наддніпрянщини (II половина XIX ст. – 1920 р.): генезис, проблематика виступів, державотворча функція / В. В. Гутковський, І. В. Крупський, П. С. Федоришин; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. Л.: ЛА «Піраміда», 2001. 194 с.
164. Мукомела О. Г. На зламі віків: Українська журналістика на початку XX ст.: Навчальний посібник. К.: Грамота, 2010. 240 с.
165. Формування преси Києва (1835–1918): монографія: в 4 т., Т. 3: Періодичні видання Києва (1835-1917): покажчик / А. Волобуєва, Н. Сидоренко, О. Сидоренко, О. Школьна. К.: Темпора, 2011. 791 с.
166. Дмитрієнко М. Більшовицька преса України 1917-1918 років як історичне джерело. К.: Наукова думка 1967. 175 с.
167. Шульгин В. Киев, 25 июля 1917 г. // Киевлянин. 1917. 26 июля. С. 1–2.
168. За кого голосовать? // Киевская мысль. 1917. 22 июля. С.1.
169. Вниманию граждан г. Киева // Последние новости. 1917. 13 июля. С. 1.
170. Голосуйте за список № 4 партии Народной свободы // Южная газета. 1917. 21 июля. С. 2.
171. Общие итоги // Киевская мысль. 1917. 25 июля. С. 2.
172. ЦДАК. Ф. 442. Оп. 860. Спр. 257. Ч. 1. Объявления и обязательные постановления Киевского губернатора за 1910 г. 266 арк.
173. Полное собрание законов Российской империи. Собр. III. Т. 1., 1881. СПб., 1885. № 350.
174. Юрченко В. В. Діяльність Київського тимчасового комітету у справах преси (1906–1917 рр.) // Гілея. Науковий вісник. Збірник наукових праць. Вип. 16. К., 2008. С. 92–96.
175. Басенко І. Практика адміністративного та судового переслідування преси Києва за матеріалами цензурних звітів (1907 – липень 1914 рр.) // Український історичний збірник. 2014. випуск 17. С. 132–141.
176. Кирієнко О. Військова цензура тилових губерній Київського військового округу (1914–1917 рр.) // Український історичний збірник. № 13, Ч. 1. К.: Інститут історії України, 2010. С. 182–192.
177. Кирієнко О. Ю. «Українське питання» у діяльності військово-цензурних органів Російської імперії (1914–1917) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.. № 17. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 165–170.
178. Кирієнко О. Ю. Російська військова цензура в українських губерніях за часів Тимчасового уряду // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.. № 19. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 27–36.

179. Волковский Н. Средства информации в Первой мировой войне: механизм контроля и управления (1914–1918) // История информационных войн. СПб: Полигон, 2003. С. 3–128.
180. ДАК. Ф. 292. Оп. 1. Спр. 67. Отдел печати. Дело-наряд Канцелярии Киевского Городского Комиссара. С циркулярными распоряжениями относящимися к печати и публичным зрелищам. О порядке регистрации по временных изданиях и других произведений печати. Май 29 1917 – 14.01.1918.
181. ДАК. Ф. 292. Оп. 1. Спр. 74. О запрещении, без предварительного просмотра военной цензуры, помещать сведения о состоянии армии и фронта. 31.07.1917 – 29.09.1917.
182. «Киевлянин» припинено // Народна воля. 1917. 31 серпня (13 вересня). С. 4.
183. Закриття «Хуліганіна» // Робітнича газета. 1917. 1 листопада. С. 1.
184. Рудий Гр. Преса України 1917-1920 рр. як об'єкт дослідження української культури: джерелознавчий і методологічний аспекти. К.: Інститут історії України НАН України, 2005. 551 с.
185. Приказ главнокомандующего Муравьёва // Последние новости. 1918. 28 января. С.1.
186. Реквізиція друкарень // Нова рада. 1918. 19 березня. С.1.
187. Від редакції // Нова рада. 1918. 21 березня. С. 2.
188. Германці і «Боротьба» // Нова рада. 1918. 10 березня. С. 2.
189. Цензура // Нова рада. 1918. 10 травня. С. 1.
190. Скоропадський П. Спогади кінець 1917 – грудень 1918 / під ред Я. Пеленського. Київ – Філадельфія, 1995. 493 с.
191. Якименко М. Преса на Україні // Нова рада. 1918. 4 серпня. С. 1.
192. Ніковський А. Чому не виходила «Нова Рада» // Нова рада. 1918. 9 травня. С. 1.
193. Ніковський А. Три іпостасі // Нова рада. 1918. 9 травня. С.1–2.
194. Єфремов С. Біла пляма // Нова рада. 1918. 11 липня. С.1.
195. В. С. Становище преси // Робітнича газета. 1918. 14 травня. С. 1.
196. Короленко Вл. Подцензурное // Киевская мысль. 1918. 5 июня. С. 1.
197. Пределы цензурных возможностей // Киевская мысль. 1918. 20 июня. С. 1.
198. Все о том же // Киевская мысль. 1918. 30 июля. С. 1.
199. Гай-Нижник П. Німецька цензура в Українській Державі (мовою документів 1918 р.) // Україна дипломатична–2007. Науковий щорічник. Випуск VIII. К., 2007. С.254–266.
200. ЦДАВО. Ф. 2601. Оп. 1. Спр. 5. Обзоры украинских газет, составляемые германской делегацией и передаваемые германскому министерству иностранных дел по телеграфу (24 марта – 15 июня). 159 арк.
201. ЦДАВО. Ф. 2601. Оп. 1. Спр. 6. Обзоры украинских газет, составляемые германской делегацией и передаваемые германскому министерству иностранных дел по телеграфу (15 июня – 23 декабря) со значительными перерывами. 129 арк.

202. Дорнік В., Ліб П. Окупаційна адміністрація // Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки / Кер. авт. кол., гол. упорядн. В. Дорнік; Наук. ред. Р. Пиріг; НАН України. Інститут історії України. К. : Ніка-Центр, 2015. С. 235–262.
203. Leerssen J. Imagology: History and method // *Imagology: the cultural construction and literary representation of national characters : a critical survey* /edited by Manfred Beller and Joep Leerssen. NY, 2007. pp. 17–32.
204. Beller M. Perception, image, imagology // *Imagology: the cultural construction and literary representation of national characters : a critical survey* /edited by Manfred Beller and Joep Leerssen. NY, 2007. pp. 3–16.
205. Barfoot C.C. Beyond «Pug’s Tour»: Stereotyping our «fellow-creatures», in *Beyond Pug’s Tour: National and ethnic stereotyping in theory and literary practice*, ed. C.C. Barfoot (Amsterdam: Rodopi), 1997. pp. 5–36.
206. Cinnirella M.: Ethic and National Stereotypes: A Social Identity Perspective, in *Beyond Pug’s Tour: National and ethnic stereotyping in theory and literary practice*, ed. C.C. Barfoot. Amsterdam: Rodopi, pp. 37–52.
207. Сенявская Е. Противники России в войнах XX века: Эволюция «образа врага» в сознании армии и общества. М.: РОССПЭН, 2006. 288 с.
208. Lippmann W. *Public Opinion*. New Brunswick: Transaction Publishers. ed. 1998. 427 p.
209. Anderson B. *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism* (revised edition). London, Verso 1991. 224 p.
210. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. К.: Либідь, 1999. 352 с.
211. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII-начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. 3-е изд. СПб.: Дм. Буланин, 2003. 583 с.
212. Brooks J. *When Russia Learned to Read: Literacy and Popular Literature, 1861–1917*. Northwestern UP, 2003. 488 p.
213. Махонина С. Я. История русской журналистики начала XX века. М.: Флинта: Наука, 2004 г. 368 с.
214. McReynolds L. *The News under Russia’s Old Regime: The Development of a Mass-Circulation Press*. Princeton UP, 1991. 328 p.
215. Животко А. Історія української преси. К.: Наша культура і наука, 1999. 368 с.
216. Тищенко Сірій Ю. Перші Наддніпрянські українські масові політичні газети 1909–1912. // Серія мемуарів Ч.1. Нью Йорк 1952. 22 с.
217. Мукомела О. Г. Під гетьманською булавою // *Українська журналістика: вчора, сьогодні, завтра*; за ред. Шкляр В. К.: КУЦА, 1998. С. 82–87.
218. Нарис з історії та теорії українського журналістикознавства / з ред. Різун В., Ткачук Т. К.: НаУ ім. Т.Г. Шевченка, 2005. 232 с.
219. Половинчак Ю. М. Газета «Киевлянин» і українство: досвід національної самоідентифікації. К.: НАН України, 2008. 218 с.

220. Баженов Л. В. З історії польської преси в Україні на початку ХХ ст. // Вісник Кам'янець-подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки. 2008. № 1. С. 79–85.
221. Кирієнко О. Ю. Військова цензура і «єврейське питання» в Російській імперії (1914-1917) // Література та культура Полісся: Збірник наукових праць. Ніжинський держ. ун-т ім. М. Гоголя. 2010. Вип. 57. С. 229–235.
222. Формування преси Києва (1835–1918) : монографія : в 4 т., Т. 1 : Формування преси Києва (1835-1918) : монографія / А. Волобуєва, Н. Сидоренко. К. : Темпора, 2011. 207 с.
223. Формування преси Києва (1835–1918) : монографія : в 4 т., Т. 2 : Періодичні видання Києва (1835-1917): покажчик / А. Волобуєва, Н. Сидоренко, О. Сидоренко. 2011. 127 с.
224. Формування преси Києва (1835–1918) : монографія : в 4 т., Т. 4 : Періодичні видання Києва (1835-1917): покажчик / А. Волобуєва, Н. Сидоренко, О. Сидоренко, О. Школьна. 2011. 206 с.
225. Басенко І. Характеристика щоденної суспільно-політичної преси Києва за матеріалами цензурних звітів (1907–1916 рр.) // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки . 2013. Т. 143. С. 15–20.
226. Цензура в России в конце XIX – начале XX века. Сб-к воспоминаний / сост. Н. Г. Патрушева. СПб.: Д. Буланин, 2003. 366 с.
227. Русская журналистика в документах: История надзора /сост. О. Д. Минаева; под ред. Б. И. Есина, Я. Н. Засурского. М.: Аспект Пресс, 2003. 397 с.
228. Юрченко В. Циркуляри цензурних установ Києва як історичне джерело // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. № 98. К., 2009. С. 54–56.
229. Щербак М., Юрченко, В. Звіти цензурних установ Києва як джерело з історії України XIX – поч. ХХ ст. // Часопис української історії. Вип. 12. К., 2009. С. 111–116.
230. Овсієнко О. Ф. Антиукраїнська цензурна політика // «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX - початок ХХ ст.). Ч. 1 . К. : НАН України. Ін-т історії України. 1999. С. 172–201.
231. Ponsonby A. Falsehood in Wartime: Propaganda Lies of the First World War. London, Bradford & Dickens, 1942. 192 p.
232. Sanders M. L., Taylor, P. M. British Propaganda during the First World War, 1914-1918 . London: MacMillan, 1982. 320 p.
233. Messinger G. S. British Propaganda and the State in the First World War. Manchester: Manchester University Press, 1992. 292 p.
234. Row T. Mobilizing the Nation: Italian Propaganda in the Great War // The Journal of Decorative and Propaganda Arts // Design, Culture, Identity: The Wolfsonian Collection. 2002. Vol. 24. pp. 141–169.
235. Ross S. T. Propaganda for War: How the United States was conditioned to Fight the Great War of 1914–1918. Progressive Press, 2009. 356 p.
236. Kingsbury C. M. For Home and Country: World War I Propaganda on the Home Front. University of Nebraska Press, 2010. 280 p.

237. Buitenhuis P. *The Great War of Words: British, American and Canadian Propaganda and Fiction, 1914–1933*. UBC Press. 2011. 218 p.
238. Hayward J. *Myths and Legends of the First World War*. Brimscombe Port Stroud: The History Press, 2010. 216 p.
239. Horne J. N., Kramer A. *German Atrocities, 1914: A History of Denial*. New Haven: Yale University Press, 2001. 608 p.
240. Асташов А. Б. «Зверства» войск антирусской коалиции в 1914–1918 гг.: военный опыт и пропаганда // *Первая мировая война, Версальская система и современность: сб. статей; отв. ред. И.Н. Новикова, А.Ю. Павлов, А.А. Малыгина*. СПб.: СПбГУ, 2014. С. 65–72.
241. Асташов, А. Б. *Пропаганда на русском фронте в годы Первой мировой войны*. М.: Спецкнига, 2012. 400 с.
242. Сурай Ю. *Преса в Україні у боротьбі політичних сил за армію і флот (1917 рік)*. О.: Астропринт 2005. 140 с.
243. *Центральна та регіональна преса Російської імперії XVIII – початку XX ст. як історичне джерело* // укладач І. С. Гребцова навчальний посібник. Одеса 2004. 196 с.
244. Энзе. Современная Германия // Киев. 1914. 7 июня. С. 2.
245. Berghahn V. R. *Germany and the approach of war in 1914*. NY.: St. Martin's Press, 1973. 221 p.
246. Е. П. Иностранное обозрение // Киевлянин. 1914. 13 января. С. 2.
247. Энзис. Мемуары Бебеля // Киевская мысль. 1914. 18 февраля. С. 2–3.
248. Перше Мая в Середній Європі // Рада. 1914. 24 квітня. С. 2.
249. Энзис. «Отчаяние» немецких социал демократов. (Письмо из Берлина) // Киевская мысль. 1914. 12 марта. С. 2.
250. Zimmerer J. *Annihilation in Africa: The «Race War» in German Southwest Africa (1904–1908) and its Significance for a Global History of Genocide* // Washington DC: German historical institute Bulletin, № 37: Fall 2005. pp. 51–57.
251. Энзис. De bello africano (Письмо из Берлина) // Киевская мысль. 1914. 23 марта. С. 2.
252. Энзис. Союз истинно прусских людей. (Письмо из Берлина) // Киевская мысль. 1914. 10 января. С. 2.
253. Эль А. Еврейство и антисемитизм на Западе. III. Германия // Киев. 1914. 21 июня. С. 2.
254. Коцюбинский Д. А. *Русский национализм в начале XX столетия: Рождение и гибель идеологии Всероссийского национального союза*. М.: РОССПЭН, 2001. 528 с.
255. Д. Б. Мнение немецкого ученого о заполнении евреями учебных заведений // Киев. 1914. 27 мая. С. 1.
256. Энзис. Немецко русский словарь // Киевская мысль. 1914. 16 марта. С. 3.
257. За спиной у немецкого канцлера // *Последние новости*. 1914. 21 февраля. С. 1. В.

258. Оштрафованный император Вильгельм // Последние новости. 1914. 14 апреля. С. 1–2. В.
259. Налог на имущество императора Вильгельма // Киевлянин. 1914. 4 февраля. С. 3.
260. Демонстрация полицейских в Берлине // Южная копейка. 1914. 23 февраля. С. 2.
261. Энзис. Новый lex Heinze. (Письмо из Берлина) // Киевская мысль. 1914. 22 марта. С. 3.
262. Энзис. Религиозный диспут (Письмо из Берлина) // Киевская мысль. 1914. 14 января. С. 2.
263. Сжигание трупов в Германии // Последние новости. 1914. 16 июня. С. 2. У.
264. Полицейская панاما в Кельне // Южная копейка. 1914. 13 января. С. 1.
265. Дело о подкупе в Германии // Киевлянин. 1914. 6 мая. С. 3.
266. К делу о продаже орденов // Киевлянин. 1914. 20 февраля. С. 4.
267. Смесь. Оригинальный преискуронт // Киев. 1914. 25 мая. С. 4.
268. Смесь. Германский педантизм // Киев. 1914. 7 июня. С. 4.
269. Смесь. Германские нравы // Киев. 1914. 7 июня. С. 4.
270. Смесь. Немецкая нравственность // Киев. 1914. 27 марта. С. 3.
271. Н. В. Новый тип злочинств та злочинців // Рада. 1914. 17 січня. С. 2.
272. Берков М. По Западной Европе. Два памятника Лейпцигской битвы // Киевлянин. 1914. 23 мая. С. 2.
273. Берков М. По Западной Европе. Берлин // Киевлянин. 1914. 30 мая. С. 2.
274. Берков М. По Западной Европе. Дрезден // Киевлянин. 1914. 28 мая. С. 3.
275. Берков М. По Западной Европе. Лейпциг. Международная выставка книги и графики // Киевлянин. К. 1914. 21 мая. С. 2.
276. Берков М. По Западной Европе. Берлин // Киевлянин. 1914. 4 июня. С. 2.
277. Schmidhuber J. Evolution of National Nobel Prize Shares in the 20th Century. Switzerland: University of Lugano, 2010. pp. 1–19. URL: <http://www.idsia.ch/~juergen/sci.html> (дата звернення: 02.09.2019).
278. Научная хроника // Киевская мысль. 1914. 13 января. С. 6.
279. Научное обозрение. Химическое молоко. // Южная копейка. 1914. 2 апреля. С. 1.
280. Г. Н. Проф. Р. Вильбрандт // Киевская мысль. 1914. 4 марта. С. 6.
281. Научная хроника // Киевская мысль. 1914. 27 января. С. 6.
282. Смесь. Запасы золота на земном шаре // Киевлянин. 1914. 20 января. С. 5.
283. Натуралист. Из мира науки. Профессор д-ръ Эрнст Геккель // Киевлянин. 1914. 26 февраля. С. 3.
284. Психика летчиков // Последние новости. 1914. 4 июля. С. 4 В.
285. За границей. Муниципальные курсы журналистики // Киевская мысль. 1914. 24 февраля. С. 5.
286. Милорадович Н. Лечение рака радием в Фрейбурге // Киевлянин. 1914. 3 февраля. С. 3.
287. Лиров М. Франк Ведекинд (1864 – 24 июля – 1914.) // Киевская мысль. 1914. 11 июля. С. 2.

288. Лиров М. Новая пьеса Зудермана // Киевская мысль. 1914. 11 февраля. С. 4.
289. А. Поль Гейзе // Южная копейка. 1914. 22 марта. С. 1.
290. М. Л. Поль Гейзе // Киевская мысль. 1914. 22 марта. С. 3.
291. Наука, литература и искусство. «Лоэнгрин» Вагнера (К предстоящей постановке на киевской сцене) // Киевлянин. 1914. 23 января. С. 4.
292. Г. Н. Вернер Зомбарт // Киевская мысль. 1914. 4 марта. С. 3.
293. Туполев Б. М. Происхождение Первой мировой войны // Новая и новейшая история. 2002. № 5. С. 19–62.
294. Лунева Ю. В. Босфор и Дарданеллы. Тайные провокации накануне Первой мировой войны (1907–1914). М.: Квадрига, 2010. С. 174–198.
295. Кий. Політичний огляд 1913 року // Рада. 1914. 1 січня. С. 4.
296. Отступление Германии перед Россией // Киевлянин. 1914. 13 января. С. 3.
297. Киев, 10 января // Киев. 1914. 11 января. С. 1.
298. Омикрон. Балканская неразбериха // Киев. 1914. 9 февраля. С. 2.
299. П. А. Политическая неделя // Киев. 1914. 12 января. С. 2.
300. В–ко К. Франко германское соглашение // Киевская мысль. 1914. 7 февраля. С. 2.
301. Киев, 20 го мая 1914 г. Франко германские отношения // Южная копейка. 1914. 20 мая. С. 1.
302. За границей. Англо германские отношения // Киевская мысль. 1914. 18 февраля. С. 6.
303. За границей. Франко германские отношения и грядущие выборы во Франции // Киевская мысль. 1914. 4 марта. С. 7.
304. Сибирский П. Силуэты жизни. Дипломаты // Последние новости. 1914. 3 марта. С. 4.
305. Савенко А. Мысли и впечатления. Не роковая ли ошибка? // Киевлянин. 1914. 15 марта. С. 2.
306. Славянин. Германский юбилей // Киев. 1914. 4 апреля. С. 2.
307. Омикрон. Маленький фельетон. наброски // Киев. 1914. 19 марта. С. 4.
308. Киев, 1 го марта // Киевская мысль. 1914. 1 марта. С. 1.
309. Herrmann D. G. The Arming of Europe and the Making of the First World War. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1997. P. 225.
310. Виноградов К. Б. Кризисная дипломатия // Первая мировая война. Пролог XX века / под. ред. В. Л. Малькова. М.: «Наука», 1999. С. 122–139.
311. Високополітичні плани // Рада. 1914. 13 березня. С. 1.
312. Яблоновский А. «Солдатоводство» // Киевская мысль. 1914. 28 февраля С. 2–3.
313. Війна і спокій // Рада. 1914. 2 березня. С. 1.
314. Россия, Германия и Австрия // Киевлянин. 1914. 20 января. С. 3.
315. Киев, 27 го февраля // Киевская мысль. 1914. 27 февраля. С. 1–2.
316. Савенко А. Мысли и впечатления. Европейский вулкан // Киевлянин. 1914. 6 марта. С. 1.
317. Милорадович Н. Иностранное обозрение // Киевлянин. 1914. 4 мая. С. 2.
318. Эмеске. Неуважение к русскому достоинству // Киев. 1914. 15 июня. С. 2.

319. Энзис. Странный законопроект (Письмо из Берлина) // Киевская мысль. 1914. 14 февраля. С. 7.
320. Германия. (Маневр над Мецом) // Киев. 1914. 12 мая. С. 4.
321. Бойова готовність Германії // Рада. 1914. 2 березня. С. 2.
322. Для будущих войн // Последние новости. 1914. 12 января. С. 2.
323. Германские страхи // Последние новости. 1914. 8 июля. С. 1.
324. Морские вооружения и англо-германские отношения // Киевлянин. 1914. 28 января. С. 3.
325. Лишение мундира // Киевлянин. 1914. 9 мая. С. 2.
326. Максимов И. Русско немецкий торговый договор 1904 года // Балтийский акцент 2011. № 3–4. С. 124.
327. По родным Палестинам // Киев. 1914. 22 мая. С. 2.
328. Киев, 7 февраля // Киев. 1914. 8 февраля. С. 2.
329. Киев, 6 июня // Киев. 1914. 7 июня. С. 1.
330. Яснопольский Л. Н. Русско германский торговый договор // Киевская мысль. 1914. 30 января. С. 3.
331. Богданов С. Перед новыми торговыми договорами // Киевлянин. 1914. 11 марта. С. 1.
332. Наумов Г. Заявление германского министра о торговом договоре // Киевская мысль. 1914. 11 января. С. 2.
333. Г. Наумов. К съезду по торговому договору // Киевская мысль. 1914. 16 февраля. С. 2.
334. Энзис. Подготовка к пересмотру торгового договора в Германии // Киевская мысль. 1914. 17 февраля. С. 1–2.
335. Германия и Россия // Последние новости. 1914. 10 апреля. С. 1.
336. Областной съезд по вопросам экспорта // Киевлянин. 1914. 19 февраля. С. 2.
337. Съезд по вопросам экспорта // Южная копейка. 1914. 20 февраля. С. 1.
338. Киев, 12 февраля // Киев. 1914. 13 февраля. С. 1.
339. Наумов Г. Наши рабочие за границей. II. // Киевская мысль. 1914. 21 января. С. 2.
340. Русские эмигранты за границей // Южная копейка. 1914. 9 мая. С. 2.
341. Иностранные рабочие в Германии // Южная копейка. 1914. 20 мая. С. 3.
342. Наумов Г. Наши рабочие за границей. I. Отход, его размеры и причины // Киевская мысль. 1914. 17 января. С. 2.
343. Субботин Ю. Ф. Россия и Германия: партнеры и противники (торговые отношения в конце XIX в. 1914 г.). М.: РАН, 1996. 271 с.
344. Экономический обзор // Киевская мысль. 1914. 26 февраля. С. 6.
345. Россия и Германия // Киевская мысль. 1914. 22 февраля. С. 2.
346. Ардашев П. Германский газетный поход на Россию // Киев. 1914. 5 марта. С. 2–3.
347. Германия (Новое выступление военной лиги) // Киев. 1914. 5 февраля. С. 3.
348. Е. П. Иностранное обозрение // Киевлянин. 1914. 24 февраля. С. 2.
349. Киев, 28 февраля // Киев. 1914. 28 февраля. С. 1.
350. Статья «Русского инвалида» // Киевская мысль. 1914. 28 февраля. С. 4.

351. Политическая неделя // Киевская мысль. 1914. 3 марта. С. 1.
352. Россия и Германия // Киевская мысль. 1914. 27 февраля. С. 2.
353. Россия и Германия // Южная копейка. 1914. 11 мая. С. 4.
354. Россия и Германия // Южная копейка. 1914. 3 мая. С. 2.
355. Mommsen Wolfgang J. German artists, writers and intellectuals and the meaning of war, 1914–1918 // *State, Society and Mobilization in Europe During the First World War*; ed. John Horne. Cambridge University Press, 2002. pp. 21–38.
356. Clarke I. F. *The Tale of the Next Great War, 1871–1914: Fictions of Future Warfare and of Battles Still-To-Come*. UK: Liverpool University Press, 1995. 396 p.
357. Киев, 31 го января // Киевская мысль. 1914. 31 января. С. 1–2.
358. Нелепое запугивание // Киевлянин. 1914. 16 января. С. 2.
359. Милорадович Н. Запретная литература // Киевлянин. 1914. 12 февраля. С. 2.
360. Австрийская фантазия. Европа 1918 // Последние новости. 1914. 6 мая. С. 2.
361. Киев, 16 января // Киев. 1914. 16 января. С. 1.
362. Нивич Я. Белорусские сепаратисты // Киев. 1914. 15 мая. С. 2–3.
363. Черепанов. Наша западная окраина // Киев. 1914. 28 января. С. 2.
364. Киевлянин. «Маленькое торжество» // Киев. 1914. 4 февраля. С. 2.
365. Омега. Наш Дальний Восток в опасности. V. // Киев. 1914. 7 февраля. С. 2.
366. Фигаро. Наш Дальний Восток в опасности // Киев. 1914. 19 мая. С. 3.
367. Мечь Германии // Последние новости. 1914. 11 июня. С. 2. В.
368. Западные окраины Российской империи /за ред. М. Долбилов, А. Миллер. М: Новое литературное обозрение, 2007. 608 с.
369. Киев, 11 июня 1914 г. // Киевлянин. 1914. 12 июня. С. 1.
370. Киев, 4 февраля // Киев. 1914. 5 февраля. С. 1.
371. М.–ов. Иностранная колонизация // Киев. 1914. 15 марта. С. 2.
372. Русский. Германская колонизация // Киев. 1914. 1 мая. С. 2.
373. Киев, 29 января // Киев. 1914. 29 января. С. 2.
374. Wade St. *Spies in the Empire: Victorian Military Intelligence*. London-New York-Delhi: Anthem Press, 2007. 290 p.
375. Греков Н. В. Русская контрразведка в 1905-1917 гг.: шпиономания и реальные проблемы. М.: МОНФ, 2000. 209 с. URL: <http://militera.lib.ru/research/grekov/03.html> (дата звернення: 02.09.2019).
376. До відносин між Росією та Германією // Рада. 1914. 7 марта. С. 1.
377. Дело о государственной измене // Киевлянин. 1914. 17 января. С. 4.
378. Арест Клеман Байара в Кельне // Киевлянин. 1914. 16 мая. С. 2.
379. Отозвание русского военного агента в Берлине // Киевлянин. 1914. 10 июля. С. 2.
380. Арест немецких летчиков // Киевлянин. 1914. 10 марта. С. 2.
381. П. А. Дипломатический шантаж // Киев. 1914. 13 марта. С. 2.
382. К аресту Полякова // Киевлянин. 1914. 8 марта. С. 2.
383. К аресту Полякова // Киевлянин. 1914. 9 марта. С. 3.
384. К делу Полякова // Киевлянин. 1914. 13 марта. С. 2.
385. Б–вь. Иногородцы в армии // Киев. 1914. 17 июня. С. 1–2.

386. Субботина Н. Друзья // Киев. 1914. 24 мая. С. 2.
387. Б-въ. Армия должна быть единой! // Киев. 1914. 29 мая. С. 2.
388. Русский. Евреи и армия (Письмо в редакцию) // Киев. 1914. 2 июня. С. 3.
389. Мазепинская опасность // Киевлянин. 1914. 1 марта. С. 1.
390. Киев, 19 февраля // Киевлянин. 1914. 20 февраля. С. 2.
391. Ратмир. Политиканы или головотяпы / Ратмир // Киев. 1914. 5 января. С. 3.
392. А. В. С. Новый оплот украинства // Киев. 1914. 5 января. С. 1–2.
393. К юбилею Шевченка // Киевлянин. 1914. 13 февраля. С. 2.
394. [без назви] // Киевлянин. 1914. 16 февраля. С. 3.
395. Украинство под польской опекой // Киевлянин. 1914. 14 марта. С. 1.
396. Украинский «язык» // Киевлянин. 1914. 2 января. С. 2.
397. За границей. «Украинско-прусская дружба в документах» // Киев. 1914. 6 января. С. 4.
398. Малоросс. Растущая наглость мазепинцев // Киев. 1914. 27 апреля. С. 2.
399. Полтавец. «Самостийная Украина...» // Киев. 1914. 11 июня. С. 1–2.
400. Сибирский П. Силуэты жизни. «Мазепинство» // Последние новости. 1914. 3 марта. С. 4.
401. Нето. Лицемерные друзья // Киевская мысль. 1914. 25 января. С. 2.
402. Лозинський М. Процес Бендасюка // Рада. 1914. 4 березня. С. 2.
403. Єфремов С. Золотий ключик // Рада. 1914. 20 березня. С. 1–2.
404. Данько М. Держава національностей // Рада. 1914. 6 березня. С. 2.
405. Свято Шевченка у Відні // Рада. 1914. 27 лютого. С. 2.
406. Данько М. Геній України в Європі // Рада. 1914. 7 червня. С. 2–3.
407. Відгуки німецьких газет про «Ukrainische Rundschau» // Рада. 1914. 10 липня. С. 2–3.
408. Василенко М. Чорноморська Німеччина // Рада. 1914. 21 березня. С. 4.
409. Покушение в Сараеве с политической точки зрения // Киевлянин. 1914. 17 июня. С. 1.
410. Киев, 21 июня // Киев. 1914. 21 июня. С. 1.
411. Гарольд. Арабески. Записки непризнанного философа. Барометр упал. // Киевская мысль. 1914. 13 июля. С. 3.
412. Стущаются тучи // Последние новости. 1914. 13 июля. С. 3 В.
413. Киев 12 июля 1914 г. Возможность новой войны // Южная копейка. 1914. 12 июля. С. 1.
414. Киев 13 июля 1914 г. Австрия и Сербия // Южная копейка. 1914. 13 июля. С. 2.
415. Хмурый. «Гарантии» // Последние новости. 1914. 14 июля. С. 3. У.
416. Савенко А. Мысли и впечатления. Мир и национальные интересы // Киевлянин. 1914. 13 июля. С. 2.
417. Шольп Е. Требования французского империализма // Киевская мысль. 1914. 11 июля. С. 1.
418. Киев 10 июля 1914 г. Франко русский союз // Южная копейка. 1914. 10 июля. С. 1.
419. Політичний розгартіяш // Рада. 1914. 11 липня. С.1.

420. Киев, 14 июля // Киевлянин. 1914. 15 июля. С. 1.
421. Павел Ш. «Злобные» рифмы // Последние новости. 1914. 15 июля. С. 4. В.
422. Завоевание «княжества киевского» // Последние новости. 1914. 18 июля. С. 2. У.
423. Peritus. Где правда? // Последние новости. 1914. 16 июля. С. 1. В.
424. Печать // Киевская мысль. 1914. 15 июля. С. 1.
425. Шольп Е. Война и мир // Киевская мысль. 1914. 15 июля. С. 1.
426. Патриотическая манифестация в Берлине // Последние новости. 1914. 17 июля. С. 2. В.
427. Движение против войны // Киевская мысль. 1914. 18 июля. С. 2.
428. Сибирский П. Шуцман // Последние новости. 1914. 15 июля. С. 4. У.
429. В Германии. За и против войны // Последние новости. 1914. 19 июля. С. 1. У.
430. Сибирский П. Силуэты жизни // Последние новости. 1914. 18 июля. С. 3. У.
431. Киев, 19 июля // Киевлянин. 1914. 19 июля. С. 1.
432. Киев, 18 июля // Киевская мысль. 1914. 18 июля. С. 1.
433. Е. Ш. Вооруженные силы Германии // Киевская мысль. 1914. 19 июля. С. 1.
434. Новые вооружения Германии // Южная копейка. 1914. 19 июля. С. 1.
435. Европейская война и финансы // Последние новости. 1914. 19 июля. С. 1. У.
436. Санборн Д. Беспорядки среди призывников в 1914 г. и вопрос о русской нации // Россия и Первая мировая война. СПб., 1999. С. 202–216.
437. Verhey J. The Spirit of 1914. Militarism, Myth and Mobilization in Germany. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 284 p.
438. Cohen A. J. Imagining the Unimaginable. World War, Modern Art, and the Politics of Public Culture in Russia 1914–1917. University of Nebraska Press, 2008. 232 p.
439. Савенко А. Мысли и впечатления. LXI. Великая, священная война // Киевлянин. 1914. 22 июля. С. 1.
440. Rosenberg A. Imperial Germany. The Birth of the German Republic 1871–1918 // Translated from the German by Ian F. D. Morrow. Boston: Beacon Press, 1966. 277 p.
441. Савенко А. Мысли и впечатления. LXII. Карьера государства-высочки // Киевлянин. 1914. 24 июля. С. 2.
442. Безпалов П. Кайзер // Последние новости. 1914. 6 августа. С. 3. В.
443. Тихий. «Записки сумасшедшего» // Южная копейка. 1914. 4 августа. С. 3.
444. Безпалов П. Маньяк // Последние новости. 1914. 1 августа. С. 3. У.
445. Март А. Мечь Вильгельма // Южная копейка. 1914. 30 октября. С. 2.
446. Басенко І. Образ німців у війсьній поезії: за матеріалами преси Києва (серпень – грудень 1914 р.) // Український історичний журнал. 2014. Вип. 3 (№516). С. 70–77.
447. Стечкин В. Военные заметки. Общее положение // Южная копейка. 1914. 22 августа. С. 1.
448. Робинзон. Маленький фельетон // Южная копейка. 1914. 24 августа. С. 2.

449. Тамбур мажор. Из газетного альбома // Последние новости. 1914. 28 августа. С. 3. У.
450. Омикрон. Маленький фельетон. Виля – простофиля // Киев. 1914. 8 августа. С. 4.
451. Ш. П. «Дубинушка» // Последние новости. 1914. 12 августа. С. 4. В.
452. Два дегенерата – Франц Иосиф и Вильгельм II // Киевлянин. 1914. 16 декабря. С. 2.
453. Сибирский П. Силуэты жизни // Последние новости. 1914. 21 июля. С. 3. В.
454. Стечкин В. Мысли вслух // Южная копейка. 1914. 22 июля. С. 2.
455. Лебедев. Памятник кайзеру // Киев. 1914. 13 сентября. С. 1.
456. Фигаро. Вильгельм с пальмовой ветвью в руке // Киев. 1914. 4 сентября. С. 1.
457. Бодров, Н. Миротворцам // Киев. 1914. 14 сентября. С. 3.
458. Сибирский П. Усы // Последние новости. 1914. 29 июля. С. 3. У.
459. Александрович В. Скромное желание // Южная копейка. 1914. 14 августа. С. 3.
460. Гарольд. Три елки. Для детей // Киевская мысль. 1914. 25 декабря. С. 4.
461. Гарольд. Рифмы дня. Гастроном // Киевская мысль. 1914. 18 августа. С. 1–2.
462. Михеев. Маленький фельетон. Вилина каша // Киев. 1914. 29 августа. С. 3.
463. «Завещание» Вильгельма // Последние новости. 1914. 4 сентября. С. 3. У.
464. Фигаро. Мятающийся кайзер // Киев. 1914. 25 августа. С. 1.
465. Гяур. Маленький фельетон. Из походного дневника германского офицера // Киев. 1914. 2 октября. С. 1.
466. Сибирский П. Силуэты жизни. «Король»-благотворитель // Последние новости. 1914. 22 октября. С. 3. В.
467. А. И-. Вилли и Атилла // Киев. 1914. 19 сентября. С. 2.
468. Нивич Я. «Сверхчеловек» // Киев. 1914. 20 сентября. С. 2.
469. Янус. «Демон» // Последние новости. 1914. 17 августа. С. 3. В.
470. Щербачев С. Маленький фельетон. Немецкая басня // Киев. 1914. 30 августа. С. 3.
471. Маленький фельетон. Фауст и Мефистофель // Киев. 1914. 10 сентября. С. 3.
472. Фигаро. Обманутые надежды // Киев. 1914. 8 сентября. С. 1.
473. Шварц Г. Солдатская песня // Южная копейка. 1914. 21 октября. С. 2.
474. Жуков Д. А., Ковтун И. И. Русские ээсовцы. М.: Вече, 2010. 480 с.
475. Одна из речей Вильгельма («Figaго») // Последние новости. 1914. 25 октября. С. 2. У.
476. Щербачев С. Маленький фельетон. Сон злого гения // Киев. 1914. 21 августа. С. 3.
477. М. Фр. Счастливец (среди раненных) // Южная копейка. 1914. 28 сентября. С. 4.
478. Газета в деревне // Южная копейка. 1914. 10 ноября. С. 1.
479. «Белый генерал» // Последние новости. 1914. 31 октября. С. 2. У.
480. «Д.». Солдатские частушки (записаны со слов раненных) // Южная копейка. 1914. 14 октября. С. 2.

481. Ват В. Волк (старая погудка на новый лад) // Южная копейка. 1914. 25 июля. С. 3.
482. Омикрон. Маленький фельетон. Песенка кайзера // Киев. 1914. 5 августа. С.4–5.
483. Александрович В. Болезнь // Южная копейка. 1914. 21 августа. С. 2.
484. Жертвы войны // Киевская мысль. 1914. 21 июля. С. 5.
485. К–лев. Б. Маленький фельетон. Искренняя политика // Последние новости. 1914. 21 Июля. С. 3. В.
486. Л. Л. Кто он? // Южная копейка. 1914. 5 августа. С. 1.
487. Чубин. Крушение германского империализма // Киев. 1914. 5 сентября. С. 1.
488. Статья Г. Уельса // Южная копейка. 1914. 3 сентября. С. 4.
489. Антид От. Письма с Запада. Две армии. I. // Киевская мысль. 1914. 4 декабря. С. 2.
490. Яблоновский А. Два полюса // Киевская мысль. 1914. 31 декабря. С. 3.
491. Петроградец. Петроградские оклики. Упадок духа в Германии // Киевлянин. 1914. 17 декабря. С. 3.
492. Лидеры германских с. д. о войне // Киевская мысль. 1914. 11 сентября. С. 1.
493. Германские социал-демократы о войне // Последние новости. 1914. 11 сентября. С. 1. У.
494. Неон. И ты, Брут... // Южная копейка. 1914. 11 сентября. С. 2.
495. Рассказ немецкого улана // Киевская мысль. 1914. 27 августа. С. 1.
496. С*** В. Трезвый голос // Южная копейка. 1914. 10 сентября. С. 1–2.
497. Аркадин Ф. Из германских настроений (От нашего корреспондента) // Киевская мысль. 1914. 25 ноября. С. 2.
498. Яблоновский А. Немецкий султан // Киевская мысль. 1914. 3 августа. С. 2.
499. Н. П. Позиция немецких рабочих // Последние новости. 1914. 25 июля. С. 2. У.
500. Фурман Г. Цветки и ягодки // Южная копейка. 1914. 30 июля. С. 3.
501. Две Германии // Последние новости. 1914. 3 августа. С. 3. В.
502. В Лейпциге // Последние новости. 1914. 20 августа. С. 1. В.
503. Сердце народа // Южная копейка. 1914. 7 августа. С. 1.
504. С*** В. Мысли вслух // Южная копейка. 1914. 8 сентября. С. 2.
505. Враг народа // Последние новости. 1914. 29 июля. С. 3. У.
506. Немцы заговорили // Последние новости. 1914. 20 сентября. С. 1. В.
507. Ват В. Глас народа // Южная копейка. 1914. 24 сентября. С. 2.
508. Позднеев Дм. Drang nach Osten // Киев. 1914. 30 июля. С. 2.
509. Сикорский И. А. Современная всесветная война 1914 го года // Киев. 1914. 24 сентября. С. 2.
510. Струсевич А. Героизм и варварство // Киевлянин. 1914. 28 июля. С. 2.
511. Они и мы // Киевлянин. 1914. 30 июля. С. 3.
512. Воинствующий германизм // Киев. 1914. 1 августа. С. 2.
513. Каталей Е. Где же «великая нация»? // Киев. 1914. 4 августа. С. 1–2.
514. Львов Ф. «Воля к власти» // Киев. 1914. 14 августа. С. 2.
515. Фигаро. Немецкие зверства // Киев. 1914. 15 сентября. С. 1.

516. Уж не начало ли конца? // Киевлянин. 1914. 5 октября. С. 2.
517. Савенко А. Мысли и впечатления. CV. Помешательство народа // Киевлянин. 1914. 19 октября. С. 3.
518. Петроград. Петроградские отклики. Лощенные варвары // Киевлянин. 1914. 26 октября. С. 3.
519. Давидович. В. Немецкие зверства // Киевлянин. 1914. 15 ноября. С. 2.
520. Борьба со зверем // Киевлянин. 1914. 2 декабря. С. 2.
521. Фурман Г. Золоченная пиллюля // Южная копейка. 1914. 29 июля. С. 3.
522. Зачем немцы воюют. Речь Вильгельма II // Киевлянин. 1914. 7 августа. С. 2.
523. Яблоновский А. Проценты на капитал // Киевская мысль. 1914. 15 августа. С. 2.
524. Киев, 10 сентября. // Последние новости. 1914. 10 сентября. С. 1. У.
525. Киев, 1 сентября. // Последние новости. 1914. 1 сентября. С. 1. У.
526. Почему Германия хотела войны // Последние новости. 1914. 5 сентября. С. 3. В.
527. Яблоновский А. В тумане // Киевская мысль. 1914. 25 сентября. С. 2.
528. Энзис. Сон Краузе // Киевская мысль. 1914. 8 декабря. С. 2.
529. Notunculus. Немецкая газета // Киевская мысль. 1914. 17 октября. С. 2.
530. Яблоновский А. На военные темы // Киевская мысль. 1914. 17 августа. С. 2.
531. Notunculus. Партизанская философия // Киевская мысль. 1914. 6 ноября. С. 2.
532. Яблоновский А. Отравленная душа // Киевская мысль. 1914. 10 декабря. С. 3.
533. Липатов А. В. Цивилизационный злом // Первая мировая война в литературе и культуре западных и южных славян. М.: Институт славяноведения РАН, 2004. С. 23–36.
534. Moore G. Darwinism and National Identity, 1870–1918 // *The First World War as a clash of cultures*; ed. by Fred Bridgham. (Studies in German literature, linguistics, and culture). NY.: Rochester, 2006. pp. 167–182.
535. Всепобеждающая сила // Киевлянин. 1914. 2 августа. С. 1.
536. Львов Ф. Кулачное право // Киев. 1914. 21 августа. С. 1.
537. Баян. Воинствующий германизм // Киев. 1914. 1 августа. С. 2.
538. Безпалов П. К охране цивилизации // Последние новости. 1914. 30 июля. С. 1. В.
539. Фурман Г. Слово и дело // Южная копейка. 1914. 30 августа. С. 2.
540. Яблоновский А. На военные темы // Киевская мысль. 1914. 2 сентября. С. 2.
541. Гарольд. Миниатюры. Умопомрачение // Киевская мысль. 1914. 4 сентября. С. 3.
542. Кранихфельд Вл. Мечты и оглядки (Канун мировой войны в Германии) I. // Киевская мысль. 1914. 28 ноября. С. 2.
543. Райский, А. Крушение германского идеализма // Киев. 1914. 15 августа. С. 2.
544. Два воззвания // Киевлянин. 1914. 23 сентября. С. 2.
545. Немцы сняли маски // Последние новости. 1914. 2 сентября. С. 2. У.

546. «Ученые» // Последние новости. 1914. 27 октября. С. 2. У.
547. С*** В. Мысли вслух // Южная копейка. 1914. 27 октября. С. 2.
548. Кин Ю. Доктор четырех факультетов (Кенигсбергский университет – Гинденбургу) // Киевлянин. 1914. 28 сентября. С. 3.
549. Россия должна победить! // Киев. 1914. 31 июля. С. 1.
550. Д. С. Два мира в освещении документов // Киев. 1914. 2 августа. С. 2.
551. Савенко А. Мысли и впечатления. LXVIII. Доколе, о Господи! // Киевлянин. 1914. 14 августа. С. 3.
552. 3 ов. Измена славянству // Киев. 1914. 30 августа. С. 1.
553. Г. С. Славянам // Киевлянин. 1914. 20 июля. С. 1.
554. Немцы и славяне // Последние новости. 1914. 28 июля. С. 2. В.
555. Волюнец А. Drang nach Osten // Киев. 1914. 19 августа. С. 1.
556. Арей. Подоплека германского бравурства // Киев. 1914. 11 августа. С. 1.
557. Безпалов П. Достоевский и немцы // Последние новости. 1914. 23 октября. С. 2. У.
558. А. Р. Моральный упадок современной Германии // Киевлянин. 1914. 9 декабря. С. 3.
559. Психология германизма // Киевлянин. 1914. 19 декабря. С. 3.
560. Культура // Последние новости. 1914. 1 августа. С. 2. В.
561. Ман. Немецкий обман (беседа с чехом) // Киев. 1914. 15 августа. С. 3.
562. Юрин. Взаимное знакомство // Киев. 1914. 4 сентября. С. 2.
563. Нарбут В. «Сумасшедший старик» и немецкий патриотизм // Киев. 1914. 29 сентября. С. 2.
564. Львов Ф. Немецкая культура в оценке русского народа // Киев. 1914. 8 сентября. 26 августа. С. 2.
565. Савенко А. Мысли и впечатления. LXIV. Великий оператор без ножа // Киевлянин. 1914. 2 августа. С. 1.
566. Скрынченко Д. «Лояльные» немцы // Киев. 1914. 18 августа. С. 1.
567. Давидович, В. Освобождение из духовного плена // Киевлянин. 1914. 4 ноября. С. 3.
568. Русская женщина. Долой германизмы! // Киев. 1914. 8 сентября. 26 августа. С. 2.
569. Немецкое навождение // Киев. 1914. 29 сентября. С. 1.
570. Чубин. Европейская цивилизация против немецкой культуры // Киев. 1914. 20 августа. С. 1.
571. Проф. Г. Павлуцкий. О культурной зависимости Германии от Франции // Киевлянин. 1914. 28 сентября. С. 2.
572. Гарольд. Миниатюры // Киевская мысль. 1914. 3 августа. С. 2.
573. Гарольд. Экспромт // Киевская мысль. 1914. 10 августа. С. 2.
574. Ват В. Несчастье Германии // Южная копейка. 1914. 23 августа. С. 2.
575. Барановский Я. Генрих Гейне // Южная копейка. 1914. 5 сентября. С. 4.
576. Гарольд. Миниатюры. Двойственность // Киевская мысль. 1914. 17 августа. С. 1.
577. С*** В. Мысли вслух // Южная копейка. 1914. 24 октября. С. 2.

578. На фоне войны. (От нашего парижского корреспондента) // Киевская мысль. 1914. 27 октября. С. 2.
579. М. Л. Отражение войны (Из иностранных газет) // Киевская мысль. 1914. 28 октября. С. 1–2.
580. Козловский Л. «Переоценка ценностей» (Письмо из Москвы) // Киевская мысль. 1914. 14 декабря. С. 2.
581. Беспалов П. Патриотизм // Последние новости. 1914. 8 августа. С. 2. В.
582. Хроника войны. Общественное настроение в Германии // Киевская мысль. 1914. 17 октября. С. 3.
583. Рих. Штраус и бойкот русской музыки // Последние новости. 1914. 27 сентября. С. 2. В.
584. Рих. Штраус против немецкого шовинизма // Киевская мысль. 1914. 27 сентября. С. 2.
585. Porshneva O. Image of the German enemy as perceived by Russian army soldiers during World War I // Quaestio Rossica. 2014. № 1. pp. 79–94.
586. Беспалов П. Между молотом и наковальней // Последние новости. 1914. 22 июля. С. 3. В.
587. Прудовский К. Железное кольцо // Киев. 1914. 8 августа. С. 2.
588. Война. Морская база Германии. // Киевская мысль. 1914. 24 июля. С. 1.
589. Характеристика немецкой армии // Последние новости. 1914. 24 июля. С. 2. В.
590. Воздушные силы Европы II. // Киевская мысль. 1914. 30 июля. С. 1.
591. Германский солдат // Киевлянин. 1914. 27 июля. С. 2.
592. Германский солдат // Последние новости. 1914. 27 июля. С. 2. У.
593. Глаз. По Киеву // Последние новости. 1914. 24 июля. С. 3. В.
594. Петербуржец. Петроградские отклики. Из рассказов раненных // Киевлянин. 1914. 22 августа. С. 3.
595. Тактика боя германской армии // Киевская мысль. 1914. 26 июля. С. 2.
596. Движение саранчей // Киевлянин. 1915. 12 февраля. С. 2.
597. Немцы в бою («Рус. Сл.») // Киевлянин. 1914. 13 декабря. С. 3.
598. Положение в Германии // Последние новости. 1914. 10 сентября. С. 1. У.
599. Из тюрьмы на войну // Последние новости. 1914. 2 сентября. С. 2. У.
600. Черный И. Настроения (с натуры) // Южная копейка. 1914. 23 июля. С. 3.
601. Черный И. Настроения (с натуры) // Южная копейка. 1914. 24 июля. С. 3.
602. Черный И. Настроения (с натуры) // Южная копейка. 1914. 7 августа. С. 4.
603. Киев, 20 июля // Киевская мысль. 1914. 20 июля. С. 2.
604. Савенко А. Мысли и впечатления. I XXXII. Второй период войны // Киевлянин. 1914. 3 сентября. С. 2.
605. Мирской. Штрихи // Киев. 1914. 8 сентября. С. 3.
606. План Мольтке // Последние новости. 1914. 27 июля. С. 1–2. У.
607. Две разные стратегии – немецкая и французская // Южная копейка. 1914. 2 августа. С. 1.
608. Германская стратегия. // Киевская мысль. 1914. 7 августа. С. 1.
609. Петрович Н. Война во времени // Последние новости. 1914. 26 июля. С. 2. В.

610. Григорьев Н. Не в силе Бог, а в правде // Киевлянин. 1914. 27 июля. С. 2.
611. Глаз. По Киеву // Последние новости. 1914. 30 июля. С. 3. В.
612. Н. П. Движение германцев к Парижу // Последние новости. 1914. 20 августа. С. 3. В.
613. Киев, 11 августа // Киев. 1914. 12 августа. С. 1.
614. Шольп Е. Русско германская война // Киевская мысль. 1914. 14 августа. С. 2.
615. Забельский. Военные действия в Восточной Пруссии // Киев. 1914. 18 августа. С. 2.
616. Жертвы героизма. Генерал от кавалерии А. В. Самсонов // Южная копейка. 1914. 20 августа. С. 1.
617. Шольп Евг. Русско германская война // Киевская мысль. 1914. 3 сентября. С. 1.
618. Дорогой ценой // Киевлянин. 1914. 4 сентября. С. 2.
619. Киев, 7 сентября. // Киев. 1914. 8 сентября. С. 1.
620. Во вражьем стане // Киевлянин. 1914. 16 сентября. С. 2.
621. Раненые сражаются // Киевлянин. 1914. 19 августа. С. 2.
622. Раненые немецкие офицеры («Речь») // Киевлянин. 1914. 18 сентября. С. 2.
623. Два Офицера // Киевлянин. 1914. 15 октября. С. 2.
624. Немецкие «добровольцы» // Киев. 1914. 3 октября. С. 3.
625. Иванов Ник. Оттуда (От нашего корреспондента) // Киевская мысль. 1914. 21 ноября. С. 3.
626. Амазонки // Киевлянин. 1914. 10 декабря. С. 2.
627. «Сестра» // Последние новости. 1914. 9 августа. С. 3. В.
628. Омикрон. Прусская «сестрица» // Киев. 1914. 19 августа. С. 3.
629. Их система вести войну // Киевлянин. 1914. 20 августа. С. 3.
630. Робинзон. А еще... люди // Южная копейка. 1914. 6 сентября. С. 3.
631. Германские разрывные и взрывчатые пули // Последние новости. 1914. 9 сентября. С. 3. У.
632. Добов. Где же предел? // Киев. 1914. 21 декабря. С. 2.
633. Сиф. Варварские приемы // Южная копейка. 1914. 24 декабря. С. 2.
634. Война с Красным Крестом // Киевлянин. 1914. 21 октября. С. 3.
635. Германские воздушные разбойники (От нашего варшавского корреспондента) // Южная копейка. 1914. 20 ноября. С. 1.
636. Е. П. Крепкие нервы // Киевлянин. 1914. 4 декабря. С. 2.
637. Гарольд. Рифмы дня // Киевская мысль. 1914. 19 декабря. С. 3.
638. Осквернение оружия // Киевлянин. 1914. 10 августа. С. 2.
639. Поддельные могилы // Южная копейка. 1914. 24 октября. С. 4.
640. Около войны. Предательский звон // Южная копейка. 1914. 29 октября. С. 4.
641. Наш враг // Южная копейка. 1914. 27 октября. С. 4.
642. Ват В. Рецепт // Южная копейка. 1914. 1 августа. С. 2.
643. Тихий К. Немцы и Париж // Южная копейка. К.1914. 19 сентября. С. 2.
644. Гарольд. Рифмы дня. Тоже военный обзор // Киевская мысль. 1914. 26 октября. С. 3.

645. Янус. Маленький фельетон. Пакоствники // Последние новости. 1914. 16 августа. С. 4.
646. Александрович В. Герой // Южная копейка. 1914. 2 августа. С. 2.
647. Кин Ю. Храбрый фриц // Киевлянин. 1914. 4 октября. С. 2.
648. Немцы, плети и розги // Южная копейка. 1914. 17 сентября. С. 4.
649. Кин Ю. Письма «русского» пленника // Киевлянин. 1914. 29 октября. С. 2.
650. Дорофеев Г. Германская психика // Киев. 1914. 29 августа. С. 1.
651. Русский солдат («Русский инвалид») // Киевлянин. 1914. 23 сентября. С. 2.
652. В штыки («Русское Слово») // Киевлянин. 1914. 7 октября. С. 2.
653. М. Фр. Огонь неугасимый (среди раненных) // Южная копейка. 1914. 28 сентября. С. 4.
654. Базанов С. Н. Судьба первого георгиевского кавалера Первой мировой // Военно-исторический журнал. 2002. №2. С.79.
655. Немецкий отзыв о казаках // Последние новости. 1914. 4 сентября. С. 3. У.
656. Седой судья. Казаки // Киев. 1914. 5 сентября. С. 2.
657. Германцы о казаках // Последние новости. 1915. 13 января. С. 1. У.
658. Солдатская поэзия // Южная копейка. 1914. 12 декабря. С. 4.
659. «Сибиряки» («Бирж. Вести») // Киевлянин. 1914. 19 декабря. С. 2.
660. Федоров А. С войны (От нашего корреспондента) I. // Киевская мысль. 1914. 19 ноября. С. 2.
661. Из походного дневника («Рус. Ин.») // Южная копейка. 1914. 1 октября. С. 2.
662. Иванов Н. Рядовые // Киевская мысль. 1914. 24 ноября. С. 2.
663. Иванов Н. Эпизоды. (Из Царства Польского). I. Из плена // Киевская мысль. 1914. 13 декабря. С. 3.
664. Григоровский Н. На Бзуре (От нашего корреспондента) I. Двадцать семь атак // Киевская мысль. 1914. 21 декабря. С. 3.
665. В Гольдапе («Р. Сл.») // Южная копейка. 1914. 16 ноября. С. 2.
666. В Калише // Киевская мысль. 1914. 30 июля. С. 1.
667. Варварский набег // Последние новости. 1914. 30 июля. С. 2. У.
668. Прусская гнусность // Последние новости. 1914. 1 августа. С. 1. В.
669. Как германцы «взяли» Калиш. (Очевидцы о взятии Калиша) // Южная копейка. 1914. 1 августа. С. 1.
670. Ман. О зверствах немцев в Калише // Киев. 1914. 2 августа. С.4–5.
671. Качеуров А. Возмездие // Южная копейка. 1914. 6 августа. С. 2.
672. Сибирский П. Силуэты жизни. «Ключ» // Последние новости. 1914. 11 августа. С. 2. У.
673. Скрынченко Д. Вот так культура!.. // Киев. 1914. 1 августа. С. 2.
674. Германские зверства // Последние новости. 1914. 7 августа. С. 2.
675. С*** В. Мысли вслух // Южная копейка. 1914. 13 августа. С. 2.
676. Неон. Можно ли верить // Южная копейка. 1914. 12 сентября. С. 2.
677. Неон. И все таки – варвары // Южная копейка. 1914. 24 ноября. С. 2.
678. Германские зверства в Ченстохове // Южная копейка. 1914. 5 августа. С. 1–2.

679. Около войны. Прусское остроумие // Южная копейка. 1914. 22 сентября. С. 2.
680. Прусская шутка // Южная копейка. 1914. 16 ноября. С. 5.
681. Надругательство над польскими женщинами // Южная копейка. 1914. 5 августа. С. 4.
682. Около войны. Сибирские стрелки // Южная копейка. 1914. 1 ноября. С. 4.
683. Немецкое нашествие (Рассказ пострадавшего) // Южная копейка. 1914. 8 декабря. С. 2.
684. «Подвиги» немцев // Киевлянин. 1914. 2 октября. С. 3.
685. Кошунства немцев // Киевлянин. 1916. 13 октября. С. 2.
686. Яблоновский А. Немецкие неистовства // Киевская мысль. 1914. 4 августа. С. 1–2.
687. Омикрон. Маленький фельетон. Пред началом // Киев. 1914. 9 августа. С. 2.
688. Фигаро. Ненависть к немцам // Киев. 1914. 10 августа. С. 3.
689. Германские зверства (ПА) // Южная копейка. 1914. 7 сентября. С. 1.
690. Германские зверства // Киевлянин. 1914. 7 сентября. С. 3.
691. Щербачев С. Варвары (к разрушению Реймского собора) // Киев. 1914. 11 сентября. С. 2.
692. Гибель Реймского собора // Южная копейка. 1914. 19 сентября. С. 4.
693. Гарольд. Миниатюры // Киевская мысль. 1914. 24 августа. С. 2.
694. Гарольд. Рифмы дня. Бельгийское // Киевская мысль. 1914. 16 ноября. С. 3.
695. Г ий Г. Из военных эпизодов // Киевская мысль. 1914. 9 октября. С. 1.
696. Тасин Н. С севера Франции (От нашего корреспондента) // Киевская мысль. 1914. 1 ноября. С. 2.
697. Аркадин Ф. Немцы во Льеже // Киевская мысль. 1914. 16 сентября. С. 1.
698. Около войны. Звери // Южная копейка. 1914. 7 октября. С. 1.
699. Расстрел ветерана 1870 г. («Matin») // Последние новости. 1914. 24 октября. С. 2. У.
700. Гавр // Киевлянин. 1915. 21 января. С. 2.
701. Бонч Бруевич В. Дети бельгийцев // Киевская мысль. 1914. 14 ноября. С. 2.
702. Вырезанные языки и благоухающие цветы // Киев. 1914. 16 сентября. С. 1.
703. Германцы пытаются наших раненных // Киевлянин. 1914. 16 сентября. С. 2.
704. Жертвы германских зверств // Киевлянин. 1914. 8 ноября. С. 2.
705. Русские в плену у немцев // Южная копейка. 1914. 22 декабря. С. 4.
706. Солдатская присяга // Киевлянин. 1914. 26 сентября. С. 2.
707. Три дня в немецком плену // Киевлянин. 1914. 20 декабря. С. 2.
708. Чаговец В. «Реванш» // Киевская мысль. 1914. 15 сентября. С. 1–2.
709. Ирский. Немецкие зверства // Последние новости. 1914. 26 июля. С. 2. В.
710. Немцы в Калише. Записка ревизора калишско петровского акцизного управления инженер технолога Эдмунда Ивановича Опмана // Киев. 1914. 24 августа. С. 2.
711. Когда окончится война? // Киев. 1914. 25 августа. С. 1–2.
712. А–в. П. Чем бороться с тевтонскими зверствами? // Киев. 1914. 9 августа. С. 2.

713. Суд над виновниками жестокостей // Киевская мысль. 1914. 19 сентября. С. 2.
714. Ежов А. Для будущего расчета // Киевлянин. 1915. 6 января. С. 4.
715. Башмаков А. Основные цели настоящей войны. I. // Киев. 1914. 17 сентября. С. 1.
716. Дух русской и германской армии // Киевлянин. 1914. 16 августа. С. 2.
717. Б в. П. Террор // Последние новости. 1914. 27 августа. С. 3. У.
718. В Истенбурге // Киевлянин. 1914. 25 августа. С. 2.
719. В восточной Пруссии // Последние новости. 1914. 26 августа. С. 1. У.
720. Переживания немецкого священника из Нейденбурга («Правит. Вестн.») // Киевская мысль. 1914. 10 сентября. С. 3.
721. Как русские заняли Алленштейн («Tägliche Rundschau») // Последние новости. 1914. 10 августа. С. 1. В.
722. Корчев А. Рыцарство // Киев. 1914. 18 августа. С. 1.
723. Предатели («Свет») // Киевлянин. 1914. 6 ноября. С. 2.
724. Ор-ский В. На пути ко Львову (из рассказа раненого офицера) // Киевская мысль. 1914. 27 августа. С. 2.
725. Гончаренко Л. Два Врага. Этюд из войны // Киевлянин. 1914. 7 сентября. С. 2.
726. Из дневника немецкого солдата // Киевлянин. 1914. 4 сентября. С. 2.
727. Голодные («Бирж Ведомости») // Киевлянин. 1914. 30 октября. С. 2.
728. Трогательная картина // Киевлянин. 1914. 23 октября. С. 2.
729. Сибирский П. Силуэты жизни. Красный крест // Последние новости. 1914. 19 сентября. С. 3. В.
730. Сибирский П. Силуэты жизни. «Бедкер» // Последние новости. 1914. 31 октября. С. 4. У.
731. Юрзу. Фриц // Южная копейка. 1914. 13 ноября. С. 2.
732. Кин Ю. Германские куплеты // Киевлянин. 1914. 17 октября. С. 2.
733. Кин Ю. Неприятный сон // Киевлянин. 1914. 9 сентября. С. 2.
734. Чай и кофе // Киевлянин. 1914. 19 ноября. С. 2.
735. Майский В. В госпитале (От нашего лондонского корреспондента) // Киевская мысль. 1914. 7 декабря. С. 2.
736. Страшные враги // Южная копейка. 1914. 28 октября. С. 4.
737. Сражение с волками // Киевлянин. 1914. 31 октября. С. 2.
738. Между врагами // Киевлянин. 1915. 7 января. С. 2.
739. Хроника войны. «Нейтральная» // Киевская мысль. 1914. 5 декабря. С. 2.
740. История рыцарства // Киевская мысль. 1915. 6 января. С. 3.
741. Перемирие // Киевлянин. 1914. 31 декабря. С. 2.
742. Рождество на позициях // Киевлянин. 1914. 22 декабря. С. 2.
743. Как встретили немцы Новый год в окопах («Новое время») // Киевлянин. 1914. 31 декабря. С. 2.
744. Солдаты // Киев. 1915. 4 февраля С. 3.
745. Перемирие с немцами. // Киевлянин. 1915. 11 апреля. С. 2.
746. Кон Вл. От Козювки до Журавна // Киевская мысль. 1915. 11 июня. С. 2.

747. Абдрашитов Э. Е. Российские подданные в Германии в августе 1914 г. и формирование образа германского врага в годы Первой мировой войны // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология. Экономика. Информатика. № 1 (120), 2012. Вып. 21. С. 170–177.
748. Издевательства над русскими (рассказ очевидца – киевлянина) // Южная копейка. 1914. 3 августа. С. 1.
749. Возвращение из Германии в Киев (впечатление киевлянина) // Киевлянин. 1914. 6 августа. С. 3.
750. Горбатенко Н. И. В пленении у немцев // Киевлянин. 1914. 30 сентября. С. 3.
751. Немецкие баши-бузуки // Последние новости. 1914. 2 августа. С. 3. У.
752. Р ский. Наши за границей // Последние новости. 1914. 2 сентября. С. 3. У.
753. Заболотский П. Дни между жизнью и смертью (впечатления очевидца) // Киевлянин. 1914. 3 августа. С. 2.
754. Еще одна жертва немецкого зверства // Киевлянин. 1914. 1 октября. С. 2.
755. Нечто невероятное // Киевлянин. 1914. 7 октября. С. 2.
756. К. И. Тернистый путь (Из беседы с И. Н. Дьяконовым) // Киевлянин. 1914. 6 августа. С. 3.
757. Штосс-Петрова А. Пережитое по дороге из Дрездена в Россию // Киевлянин. 1914. 6 августа. С.1.
758. Возвращение русских из Берлина // Киевлянин. 1914. 7 сентября. С. 3.
759. Страничка из недавнего прошлого // Киевлянин. 1914. 19 октября. С. 3–4.
760. Возмутительное обращение // Южная копейка. 1914. 31 июля. С. 2.
761. Энзис. Из наблюдений в немецком плену. IV. Дёберизц // Киевская мысль. 1914. 6 октября. С. 1–2.
762. Наши военнопленные в Германии // Киевлянин. 1914. 3 октября. С. 2.
763. Письмо русского военно-обязаного // Киевская мысль. 1914. 22 ноября. С. 2.
764. Киев, 7 августа. // Киев. 1914. 8 августа. С. 1–2.
765. Глаз. По Киеву // Последние новости. 1914. 7 августа. С. 1. В.
766. Русские крестьяне на заводах Круппа («Рус. Ин.») // Южная копейка. 1914. 28 августа. С. 1.
767. Горе рабочих // Последние новости. 1914. 21 июля. С. 2. У.
768. Пленные германцы // Южная копейка. 1914. 15 октября. С. 1.
769. Блокский В. Маленький фельетон. Пленных ведут // Киев. 1915. 28 февраля. С. 3.
770. Ш ов. М. Что делать с пленными? // Киев. 1914. 3 сентября. С. 1.
771. Осведомленность немцев // Киевлянин. 1914. 3 октября. С. 3.
772. Пленные // Южная копейка. 1914. 22 августа. С. 2.
773. Немирович-Данченко В. И. Пленные («Рус сл.») // Киевлянин. 1914. 29 декабря. С. 2.
774. Нето. Среди пленных // Киев. 1914. 13 сентября. С. 3.
775. Пленные немцы // Киевлянин. 1914. 30 сентября. С. 4.

776. И в плену – варвары («Journal») // Последние новости. 1914. 12 сентября. С. 1. В.
777. Ват В. «Новый» тип // Южная копейка. 1914. 31 августа. С. 2.
778. «Типичный пруссак» // Киевлянин. 1914. 3 октября. С. 3.
779. Германские офицеры («Утро России») // Киевлянин. 1914. 7 декабря. С. 2.
780. Скрынченко Д. Голос во время // Киев. 1914. 29 июля. С. 2.
781. Кайский А. Немецкая «лояльность» (Письмо в редакцию) // Киев. 1914. 19 августа. С. 2.
782. Скрынченко Д. О немцах в России // Киев. 1914. 24 августа. С. 1.
783. Русский. Противонемецкое движение // Киев. 1914. 2 сентября. С. 1.
784. Волынец А. Наша внутренняя неметчина. I. // Киев. 1914. 18 сентября. С. 1.
785. Волынец А. Наша внутренняя неметчина II. // Киев. 1914. 20 сентября. С. 1.
786. Б ов. Прочь все немецкое! // Киев. 1914. 22 августа. С. 2.
787. Волынец А. Как ликвидировать внутреннюю неметчину? // Киев. 1914. 25 сентября. С. 1.
788. Чичагов С. Австрийские и германские подданные (Письмо в редакцию) // Киев. 1914. 30 июля. С. 3.
789. Выборщики с. Демиевки (Письмо в редакцию) // Киев. 1914. 15 августа. С. 4.
790. Русский. Австро немецкие организации в Киеве. (Письмо в редакцию) // Киев. 1914. 27 августа. С. 3.
791. Скрынченко Д. Разгадка // Киев. 1914. 2 сентября. С. 1.
792. Скрынченко Д. О немцах в России. II. // Киев. 1914. 5 сентября. С. 1.
793. Каталей Е. Дорогие уроки // Киев. 1914. 13 августа. С. 2.
794. Скрынченко Д. О немцах в России // Киев. 1914. 7 сентября. С. 1.
795. Стрельский Г. Час познания // Киев. 1914. 17 сентября. С. 1.
796. Часть неофициальная. Двойное подданство // Киевлянин. 1915. 12 января. С. 2.
797. Русские немцы о своих германских братьях // Киевлянин. 1914. 10 августа. С. 2.
798. «Мирные» немцы // Киев. 1914. 12 августа. С. 1.
799. Немцы-отравители // Киевлянин. 1914. 31 августа. С. 4.
800. Германское оружие // Киевлянин. 1914. 2 сентября. С. 2.
801. Киев, 5 сентября // Киев. 1914. 6 сентября. С. 1.
802. Борьба с тайным врагом // Киевлянин. 1914. 7 октября. С. 2.
803. Дело по сбору на германский флот // Киевлянин. 1915. 22 января. С. 3.
804. Богданов С. Наши надежды // Киевлянин. 1914. 4 августа. С. 1.
805. Киев, 10 августа. // Киев. 1914. 11 августа. С. 1.
806. Г. Ф. Торговый договор с Германией (Беседа с проф. К. Г. Воблым) // Южная копейка. 1914. 27 августа. С. 1.
807. Разгром немецких магазинов в Москве // Киевская мысль. 1914. 14 октября. С. 2.
808. Чок-бор. Не давайте поводов! // Южная копейка. 1914. 15 октября. С. 1.
809. Ват В. «Немец» // Южная копейка. 1914. 20 октября. С. 2.

810. Ват В. Травля // Южная копейка. 1914. 31 октября. С. 2.
811. Пилот. Швайны // Южная копейка. 1914. 18 декабря. С. 2.
812. Сибирский П. Силуэты жизни. «Патриоты»-домовладельцы // Последние новости. 1914. 26 октября. С. 3.
813. Александрович В. Торгаш-кулак (народное творчество) // Южная копейка. 1914. 9 декабря. С. 2.
814. Робинзон. «Чудо открытие» (Маленький фельетон) // Южная копейка. 1914. 12 декабря. С. 2.
815. «Немецкое осведомительное бюро» // Южная копейка. 1914. 9 октября. С. 2.
816. Немецкий шпионаж // Последние новости. 1914. 28 октября. С. 2. В.
817. Нотович Ф. И. Дипломатическая борьба в годы первой мировой войны. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1947. Том 1. Потеря союзниками Балканского полуострова. 748 с.
818. Ват В. Дружба // Южная копейка. 1914. 28 июля. С. 2.
819. Изоляция Германии // Южная копейка. 1914. 25 июля. С. 1.
820. Фурман Г. Начало конца // Южная копейка. 1914. 31 июля. С. 3.
821. Е. П. Немецкие ухищрения // Киевлянин. 1914. 18 ноября. С. 2.
822. Совский Н. Антигерманские агитаторы // Киевская мысль. 1914. 17 декабря. С. 2.
823. В р. В. Неудачи Германии // Киевская мысль. 1914. 28 июля. С. 1.
824. Ер. Итало немецкие отношения // Киев. 1914. 30 июля. С. 2.
825. Христиан Г. Накануне (от нашего итальянского корреспондента) // Киевская мысль. 1914. 14 августа. С. 3.
826. Позднеев Дм. Япония и Германия // Киев. 1914. 5 августа. С. 2.
827. Киев, 26 октября. // Киевская мысль. 1914. 26 октября. С. 1.
828. Н. П. Взятие Циндао // Последние новости. 1914. 26 октября. С. 1. У.
829. Война и Соед. Штаты // Киевская мысль. 1914. 22 августа. С.1.
830. Кин Ю. Немецкий осел и янки // Киевлянин. 1914. 3 сентября. С. 2.
831. Гяур. Акционерное общество «Гогенцоллерн и С н.» // Киев. 1914. 14 сентября. С. 2.
832. Zieger R. America's Great War: World War I and the American Experience. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2001. 316 p.
833. Doenecke J. Nothing Less Than War: A New History of America's Entry Into World War I. Lexington: University Press of Kentucky, 2011. 436 p.
834. Немецкий фокус // Последние новости. 1914. 3 августа. С. 2. В.
835. Гарольд. Рифмы дня. Турецко-немецкое // Киевская мысль. 1914. 10 октября. С. 3.
836. Киев, 18 октября. // Киевская мысль. 1914. 18 октября. С. 1.
837. Гарольд. Миниатюры // Киевская мысль. 1914. 19 октября. С. 3.
838. Прудовский, К. Политика Карла и общественное мнение Румынии // Киев. 1914. 27 августа. С. 1.
839. Н. Х. Нейтралитет Болгарии // Киевская мысль. 1914. 19 августа. С. 2.
840. Энзис. Чего хотят немецкие империалисты // Киевская мысль. 1915. 14 августа. С. 1.

841. Н. П. Немецкий мир // Последние новости. 1914. 29 октября. С. 1. В.
842. Подпольная работа германской дипломатии // Киевлянин. 1914. 25 октября. С. 1.
843. Савенко А. Мысли и впечатления. LVIII. Бьет час // Киевлянин. 1914. 16 июля. С. 1.
844. Киевский. Вполне возможно (Письмо в редакцию) // Киев. 1914. 29 июля. С. 5.
845. Скрынченко Д. Галиция не забудет // Киев. 1914. 17 августа. С. 1.
846. Заявление «украинцев» // Киевлянин. 1914. 12 августа. С. 1.
847. Війну об'явлено // Рада. 1914. 20 липня. С. 3.
848. ЦДАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 51. Дело об издании в гор. Киеве Гринченко Б. Д. и Чикаленко Е. Х. газеты «Рада» на украинском языке. 43 арк.
849. Л-ский Л. Поляки в Пруссии // Южная копейка. 1914. 4 августа. С. 1.
850. Славянский вопрос // Киев. 1914. 8 августа. С. 2.
851. Достойные потомки хищных предков // Последние новости. 1914. 11 августа. С. 2. В.
852. Ман. Из разговоров на вокзале // Киев. 1914. 31 июля. С. 4.
853. Уж не начало ли конца? // Киев. 1914. 5 октября. С. 2.
854. Расстрел портрета князя Радзивилла // Последние новости. 1914. 28 октября. С. 2. У.
855. Грюнвальденская битва // Киевлянин. 1914. 6 августа. С. 2.
856. Волынец А. Немецкие аппетиты на Польшу // Киев. 1914. 8 августа. С. 2.
857. Волынец А. Немцы и поляки // Киев. 1914. 14 августа. С. 2.
858. Книгочий. Из прошлого Восточной Пруссии // Киев. 1914. 27 августа. С. 2.
859. Волынец А. Немцы и поляки // Киев. 1914. 6 сентября. С. 1.
860. Л-ский Л. Борьба против поляков в Пруссии // Южная копейка. 1914. 7 августа. С. 1.
861. Польша // Киевская мысль. 1914. 8 ноября. С. 2.
862. Позднеев Д. Морская война // Киев. 1914. 29 июля. С. 2.
863. Хватит ли Германии хлеба? // Последние новости. 1914. 21 июля. С. 2. У.
864. Война и германское сельское хозяйство // Киевская мысль. 1914. 21 июля. С. 5.
865. Предстоящий голод в Германии // Последние новости. 1914. 28 июля. С. 2. У.
866. Г. Ф. Грядущее Германии (Беседа с проф. К. Г. Воблым) // Южная копейка. 1914. 15 августа. С. 1.
867. Как долго может прокормиться Германия своим хлебом? // Киевлянин. 1914. 16 сентября. С. 2.
868. На 4 й день войны Германия уже нуждается в деньгах! // Последние новости. 1914. 28 июля. С. 2. У.
869. Ват В. Сирена // Южная копейка. 1914. 26 августа. С. 2.
870. Крах германской морской торговли // Последние новости. 1914. 5 сентября. С. 3. В.
871. Голодный бунт в Берлине // Последние новости. 1914. 11 сентября. С. 3. В.

872. Экономическое положение Германии («Daily News») // Киевская мысль. 1914. 22 сентября. С. 2.
873. Экономическое положение Германии // Последние новости. 1914. 24 сентября. С. 1. В.
874. Майский В. Экономическая война с Германией (От нашего лондонского корреспондента) // Киевская мысль. 1914. 28 ноября. С. 3.
875. Людвиг III, король Баварии // Киевлянин. 1914. 22 сентября. С. 2.
876. Стычка пруссаков с баварцами // Киевлянин. 1914. 7 сентября. С. 3.
877. Г. С. Популярна ли нынешняя война в Германии и Австрии? // Киевлянин. 1914. 31 июля. С. 2.
878. Немецкая ложь // Киевлянин. 1914. 4 сентября. С. 2.
879. Позднеев Д. Изолгавшаяся Германия // Киев. 1914. 12 сентября. С. 1.
880. Петроград. Петроградские отклики. Прозревающие слепцы // Киевлянин. 1914. 22 сентября. С. 2.
881. Петроград. Упадок духа в Германии // Киевлянин. 1914. 13 ноября. С. 3.
882. Яблоновский А. Перелом // Киевская мысль. 1914. 20 ноября. С. 2–3.
883. Е. П. Перемены в настроении Германии // Киевлянин. 1914. 22 ноября. С. 1.
884. Два настроения // Киевлянин. 1914. 21 декабря. С. 3.
885. Хватит ли Германии хлеба? // Последние новости. 1914. 30 октября. С. 1.
886. Г. Н. Хватит ли Германии продовольствия // Киевская мысль. 1914. 9 ноября. С. 3.
887. Энзис. Из наблюдений в немецком плену. II. // Киевская мысль. 1914. 2 октября. С. 2.
888. Тасин Н. В Германии. Повседневная жизнь. (От нашего корреспондента) // Киевская мысль. 1914. 24 октября. С. 2.
889. Энзис. Внутреннее перемирие (От нашего корреспондента) // Киевская мысль. 1914. 10 ноября. С. 1.
890. Результаты подписки на германский заем // Киевлянин. 1914. 25 октября. С. 2.
891. Савенко А. Мысли и впечатления. СХХV. Война и мир // Киевлянин. 1914. 27 ноября. С. 2.
892. Луначарский А. Прогулка по берлинским улицам // Киевская мысль. 1914. 22 декабря. С. 1.
893. Из германских настроений // Киевская мысль. 1914. 31 декабря. С. 1.
894. Киев, 22 июля. // Последние новости. 1914. 22 июля. С. 1. У.
895. Хмурый. «Хирург» // Последние новости. 1914. 22 июля. С. 3. В.
896. Причины германского миролюбия // Киевлянин. 1914. 11 сентября. С. 3.
897. Савенко А. Мысли и впечатления. Проклятый мир // Киевлянин. 1914. 8 октября. С. 2.
898. Савенко А. Мысли и впечатления. СII. Германская опасность для человечества // Киевлянин. 1914. 12 октября. С. 1.
899. Заповедь борьбы до конца // Киевлянин. 1914. 26 октября. С. 2.
900. Слухи о мире // Киевлянин. 1914. 3 ноября. С. 2.
901. Последняя война // Южная копейка. 1915. 1 января. С. 4.

902. Петрович Н. Чем вызвана война и чем она закончится? // Последние новости. 1915. 1 января. С. 2.
903. Династическая война // Киевлянин. 1915. 2 января. С. 2.
904. Тихонова А. Стоны земли // Киев. 1915. 22 февраля. С. 2.
905. Вильгельм II. Психологический Этюд // Киевлянин. 1915. 6 мая. С. 3.
906. Р. Родство воюющих королей // Киев. 1915. 16 марта. С. 1.
907. Пуришкевич, В. М. Чего Вильгельм хочет от России? // Киевлянин. 1915. 8 декабря. С. 3.
908. Кайский А. История повторяется // Киев. 1915. 10 мая. С. 2.
909. Архангельский, Н. Реймс // Киевлянин. 1916. 10 июля. С. 2.
910. Кайзер. Открытое письмо англичанина Джорджа Эдгара Вильгельму II, королю пиратов (Из журнала «Sunday Pictorial») // Киевлянин. 1915. 17 июня. С. 2.
911. Немирович Данченко В. И. Кайзер, сеющий ужас (Русск. Сл.) // Киевлянин. 1915. 2 июля. С. 2.
912. Ревякин Ю. Неразлучные (очерк) // Киевлянин. 1915. 15 января. С. 2.
913. Михайлов Н. «Мертвый батальон» // Последние новости. 1917. 3 января. С. 2. В.
914. Воспитание Вильгельма II // Киевлянин. 1915. 24 февраля. С. 4.
915. Новое о германском кайзере // Киевлянин. 1915. 25 февраля. С. 4.
916. «Рыцарство» кайзера («Свет») // Киевлянин. 1915. 1 мая. С. 2.
917. Драгоманова В. П. Из жизни кайзера Вильгельма // Киевлянин. 1917. 28 февраля. С. 1.
918. Как Юрчик спас Вильгельма во время охоты // Киевлянин. 1915. 22 апреля. С. 2.
919. Суеверия Гогенцоллернов // Киевлянин. 1915. 19 октября. С. 3.
920. Любовные похождения Вильгельма // Киевлянин. 1915. 24 февраля. С. 4.
921. Еще о любовных похождениях Вильгельма // Киевлянин. 1915. 6 марта. С. 2.
922. Раздор в семье Гогенцоллернов // Киевлянин. 1915. 18 декабря. С. 3.
923. Вильгельм и женские руки // Последние новости. 1915. 18 марта. С. 2. У.
924. Рука кайзера // Южная копейка. 1916. 8 августа. С. 1.
925. За границей. Кайзер в трамвае // Южная копейка. 1916. 21 мая. С. 3.
926. Вильгельм II – косарь // Последние новости. 1916. 13 сентября. С. 1. В.
927. Забавы германских принцев // Киевлянин. 1915. 27 января. С. 3.
928. Воинственная дочь воинственного кайзера // Последние новости. 1915. 13 января. С. 1–2. У.
929. Один из сыновей... // Киевлянин. 1915. 22 января. С. 2.
930. Ядов. Конфетти. Гайда, тройка // Последние новости. 1915. 27 июля. С. 3. В.
931. Б. Б. Развлечение кронпринца // Последние новости. 1915. 27 июля. С. 1–2. В.
932. Интриги кронпринца // Киевлянин. 1915. 30 марта. С. 3.
933. Яблоновский А. Два течения // Киевская мысль. 1915. 20 января. С. 2.

934. Энзис. Империализм внешний и внутренний // Киевская мысль. 1915. 18 апреля. С. 2.
935. Пангерманские утопии // Киевлянин. 1915. 26 августа. С. 2.
936. К чему привел Германию милитаризм // Киевлянин. 1916. 31 января. С. 2.
937. Долги Германии // Киев. 1916. 2 марта. С. 1.
938. Прусский юнкер о «Средней Европе» // Последние новости. 1916. 21 апреля. С. 1. У.
939. Е. П. Ликвидация колониального могущества Германии // Киевлянин. 1916. 3 октября. С. 1.
940. Отставка адмирала фон Тирпица // Киев. 1916. 8 марта. С. 1.
941. К отставке адмирала фон Тирпица // Южная копейка. 1916. 9 марта. С. 1.
942. Мольтке // Киевлянин. 1916. 10 июня. С. 2.
943. Падающие кумиры // Киев. 1916. 28 сентября. С. 1.
944. Яблоновский А. Отступление генерала Бернгарди // Киевская мысль. 1915. 17 мая. С. 2.
945. Яблоновский А. Крупп // Киевская мысль. 1916. 10 апреля. С. 2.
946. М. Ю. Заводы Круппа // Южная копейка. 1915. 23 августа. С. 2.
947. В мастерской дьявола // Последние новости. 1916. 12 марта. С. 1–2. В.
948. Заводы Круппа // Последние новости. 1917. 18 января. С. 1. У.
949. Тирпиц и Бетман Гольвег // Киевлянин. 1916. 19 ноября. С. 2.
950. Меринг о германских с. д. // Киевская мысль. 1915. 11 января. С. 2.
951. Неон. «Красный национализм» // Южная копейка. 1915. 2 марта. С. 1.
952. Энзис. Немецкие смутьяны // Киевская мысль. 1915. 7 мая. С. 2.
953. Осипов. Германия и социал-демократы // Южная копейка. 1916. 8 апреля. С. 1.
954. Позиция германских социалистов // Последние новости. 1915. 25 января. С. 1. У.
955. Хроника войны. В Германии // Киевская мысль. 1915. 22 февраля. С. 1.
956. Энзис. В рейхстаге и ландтаге // Киевская мысль. 1915. 22 марта. С. 2.
957. Н. П. В Германии // Последние новости. 1915. 11 июля. С. 1. У.
958. Раскол среди германских с. д. // Последние новости. 1915. 18 ноября. С. 1. В.
959. Энзис. Вокруг запроса германских соц. дем. // Киевская мысль. 1915. 8 декабря. С. 2.
960. Энзис. Нарушители германского военного единства. I. // Киевская мысль. 1916. 25 января. С. 1.
961. Энзис. Нарушители германского военного единства. II. // Киевская мысль. 1916. 27 января. С. 1.
962. Энзис. Из германских настроений // Киевская мысль. 1916. 24 февраля. С. 3.
963. Егоров А. Вести «с того берега» // Киевская мысль. 1916. 3 марта. С. 3.
964. В Германии // Южная копейка. 1916. 10 марта. С. 1.
965. Энзис. Дело Либкнехта в Рейхстаге // Киевская мысль. 1916. 11 мая. С. 2.
966. Энзис. Конференция с. д. оппозиции в Германии // Киевская мысль. 1917. 14 января. С. 1.

967. Энзис. Среднеевропейская империя // Киевская мысль. 1915. 14 января. С. 2.
968. Фантазия велико-германца // Последние новости. 1916. 5 апреля. С. 1. У.
969. Немецкая интеллигенция и война // Последние новости. 1915. 13 июня. С. 1. В.
970. Военная программа школьного обучения в Германии // Киевлянин. 1915. 18 мая. С. 2.
971. Как немцы преподают детям географию // Последние новости. 1915. 10 июня. С. 1. В.
972. Ольгин. Ответственность немецкого учителя // Киев. 1915. 29 июня. С. 1.
973. По Евангелию // Последние новости. 1915. 27 марта. С. 1. В.
974. Милитаризация религии // Киев. 1915. 27 мая. С. 3.
975. «Германский шовинизм» // Последние новости. 1916. 8 ноября. С. 2. В.
976. Дневник интеллигентного немецкого солдата // Последние новости. 1915. 7 ноября. С. 1. В.
977. Осипов. Вопиющие в пустыне. I. // Южная копейка. 1916. 27 апреля. С. 1.
978. Осипов. Вопиющие в пустыне. II. // Южная копейка. 1916. 30 апреля. С. 1.
979. Цели немцев в настоящей войне // Киев. 1915. 3 февраля. С. 3.
980. Н. М. Низвергнутые властители // Киевлянин. 1915. 7 января. С. 2.
981. Откровенный немец // Киев. 1915. 2 марта. С. 3.
982. Цели войны // Киев. 1916. 3 марта. С. 1.
983. Шульгин В. Киев, 17 го августа 1916 г. Император Вильгельм // Киевлянин. 1916. 18 августа. С. 1–2.
984. По себе судят // Киевлянин. 1915. 17 января. С. 2.
985. Бобров, Д. Немецкие мечты // Киев. 1915. 10 июня. С. 1.
986. А. Л. И. Возможна ли умственная связь среди воюющих? // Киевлянин. 1915. 16 июня. С. 3.
987. Родионов И. Черный ворон (Рассказ офицера) // Киев. 1915. 20 мая. С. 2.
988. Г. Д. Чувство врага (Из народных переживаний) // Киев. 1916. 5 августа. С. 2.
989. Колчинский Э. И. Первая мировая война и некоторые векторы трансформации науки в Германии и России // Наука, техника и общество России и Германии во время Первой мировой войны; ред.-сост. Ю. А. Лайус. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2007. С. 9–24.
990. Маурер Т. «Война умов» и общность европейцев. Размышления по поводу отклика русских ученых на воззвание их германских коллег // Наука, техника и общество России и Германии во время Первой мировой войны; ред.-сост. Ю. А. Лайус. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2007. С. 57–78.
991. Прокоп Я. «Умереть за родину»: духовенство и военная пропаганда // Первая мировая война в литературах и культуре западных и южных славян. М.: Инслав, 2004. С. 37–51.
992. Безпалов П. «Культура» // Последние новости. 1915. 16 января. С. 3.
993. Ответ киевских профессоров // Киевская мысль. 1915. 20 апреля. С. 4.
994. Кайский А. Разбой на научном основании // Киев. 1915. 4 мая. С. 1.
995. Чубин И. Духовное обнищание // Киев. 1915. 15 мая. С. 1.

996. Честмир. Ученость – не мудрость // Киев. 1916. 1 января. С. 2.
997. Узаконенное зверство // Киевлянин. 1916. 19 июля. С. 2.
998. М–ский Л. Осколки. Культурные // Киевлянин. 1916. 11 октября. С. 1.
999. Позднеев Дм. Англосаксонство и тевтонство // Киев. 1915. 14 мая. С. 1.
1000. Н. З. Чуждый язык // Киев. 1915. 29 апреля. С. 1.
1001. С. Народ джентельмен и народ зверь (Памяти лорда Китченера) // Киев. 1915. 28 мая. С. 2.
1002. Толстой А. Н. Сила порядка // Киевлянин. 1916. 16 апреля. С. 2.
1003. Другие нравы («Le Matin») // Последние новости. 1915. 11 июня. С. 1. У.
1004. Обвинительный акт германской «культуры» // Киевлянин. 1915. 12 января. С. 2.
1005. Е. П. Германская культура и русская гуманность // Киевлянин. 1915. 24 января. С. 3.
1006. Чубин. Магистраль русской культуры // Киев. 1915. 10 февраля. С. 2.
1007. Елатомский. Немцы на фоне подлинной культуры // Киев. 1915. 23 мая. С. 2.
1008. Лукьяненко А. М. Историческая борьба славянства за свободу. Лекция проф. А. М. Лукьяненко // Киев. 1915. 11 марта. С. 3.
1009. А. Л. И. Вековая борьба славянства с немцами. Славяне и Гогенцоллерны // Киевлянин. 1915. 2 августа. С. 4.
1010. Честмир. Заботы о Германии // Киев. 1916. 5 марта. С. 1–2.
1011. Чех. Былина о пахарях и дикарях // Киев. 1915. 18 февраля. С. 2.
1012. Дедина Ф. Славянский гений // Киев. 1915. 3 октября. С. 1.
1013. Честмир. Жункович и немцы // Киев. 1915. 22 ноября. С. 1–2.
1014. Позднеев Д. Искажение немцами славянской истории // Киев. 1915. 12 апреля. С. 1.
1015. Д. Б. Чего нельзя забывать // Киев. 1915. 1 мая. С. 1.
1016. Новый А. Немецкая диффамация славянства // Киев. 1915. 19 июня. С. 1.
1017. Честмир. Система разорения // Киев. 1916. 2 февраля. С. 1–2.
1018. Кандид. Германизм в русской школе // Киев. 1916. 2 февраля. С. 2.
1019. Бобров Д. Рабство мысли // Киев. 1915. 17 апреля. С. 2.
1020. Борьба с немецким засильем в медицине // Киев. 1915. 17 апреля. С. 3.
1021. Дедина Ф. Порабощение славянского интеллекта германизмом // Киев. 1915. 20 мая. С. 1.
1022. К–ий А. Хищничество в германской науке // Киев. 1915. 11 марта. С. 3.
1023. Православный. Нехороший признак // Киев. 1915. 27 февраля. С. 1.
1024. З. Лютеранство, немцы и их отношение к православию в России // Киев. 1916. 17 марта. С. 1.
1025. Честмир. Свобода или либерализм? // Киев. 1915. 23 октября. С. 1.
1026. Честмир. Две сказки // Киев. 1915. 13 декабря. С. 2.
1027. Соснин Л. Щупальцы немецкого спрута // Киев. 1916. 1 декабря. С. 1.
1028. Томский Е. Ломоносов и немецкое засилье // Киев. 1915. 4 апреля. С. 2.
1029. Немецкая наглость // Киев. 1916. 20 января. С. 3.
1030. Великий грех. Из статьи М. О. Меньшикова («Нов. Вр.») // Киев. 1915. 21 октября. С. 2.

1031. Честмир. В тенетах германизма // Киев. 1915. 6 ноября. С. 1.
1032. Честмир. Маленький фельетон. По пути к германизации // Киев. 1915. 7 октября. С. 1.
1033. Честмир. В немецком мундире // Киев. 1915. 7 ноября. С. 2.
1034. Честмир. Корень зла // Киев. 1915. 30 октября. С. 1–2.
1035. Протоіерей Евгений. Будущее принадлежит славянству // Киев. 1915. 17 мая. С. 1.
1036. Честмир. Немецкое «цуканье» // Киев. 1915. 16 декабря. С. 2.
1037. Мирослав. Немец у себя и у нас // Киев. 1916. 17 мая. С. 2.
1038. Русский. Немецкое воспитание (По поводу лекции г. Истомина) // Киев. 1916. 26 января. С.3–4.
1039. Заречный Н. Европа немецкая и Европа французская // Киев. 1916. 3 мая. С. 2.
1040. Пора покаяться // Киев. 1916. 6 марта. С. 1.
1041. Окин Шевич М. В зареве войны // Киев. 1915. 1 марта. С. 2.
1042. Вас.–к. В. Отец русской культуры // Южная копейка. 1915. 15 июля. С. 2.
1043. Богданов С. В новом году старое и новое // Киевлянин. 1915. 9 января. С. 1.
1044. Яблоновский А. Десять лет // Киевская мысль. 1915. 9 августа. С. 2.
1045. Лиров М. Беглые заметки // Киевская мысль. 1915. 19 апреля. С. 2.
1046. Робинзон. Маленький фельетон // Южная копейка. 1915. 23 мая. С. 2.
1047. Яблоновский А. Непреоборимая сила // Киевская мысль. 1915. 20 мая. С. 2.
1048. Заволода Л. Срезала. (Вниманию тех, кто настаивает на изгнании немецкого языка из русских школ.) // Южная копейка. 1915. 24 июля. С. 2.
1049. По российски... // Южная копейка. 1915. 18 июля. С. 1.
1050. Савченко П. Н. Дорога ложка к обеду. (Письмо в редакцию) // Киев. 1916. 7 декабря. С. 4.
1051. Шульгин В. Прессованное славянство // Киевлянин. 1916. 29 апреля. С. 1.
1052. Размышления вслух // Киевлянин. 1916. 20 июля. С. 1.
1053. В своем отечестве // Киевлянин. 1916. 11 октября. С. 1.
1054. Шольп Е. «Без перемен» // Киевская мысль. 1915. 16 января. С. 2.
1055. Сколько еще солдат может выставить Германия // Последние новости. 1915. 5 января. С. 1. У.
1056. Н. А. Добрые признаки // Киевлянин. 1915. 18 февраля. С. 2.).
1057. Шольп Е. Кто дольше выдержит борьбу // Киевская мысль. 1915. 8 февраля. С. 1–2.
1058. Запольский А. Германская армия, ее потери и ее резервы // Киев. 1915. 22 февраля. С. 3.
1059. Горячий боец и расчетливый противник // Киев. 1915. 6 марта. С. 4.
1060. Подробности сражения при Суассоне // Киевлянин. 1915. 9 января. С. 2.
1061. Тасин Н. С французского театра войны // Киевская мысль. 1915. 9 мая. С. 2.
1062. Тасин Н. С французского театра войны. Победа! // Киевская мысль. 1915. 8 октября. С. 1.
1063. Н. М. Пробились! // Киевлянин. 1915. 13 февраля. С. 2.
1064. О нашем 20 м корпусе // Киевлянин. 1915. 1 марта. С. 3.

1065. Побольше выдержки // Киев. 1915. 11 июня. С. 1.
1066. Будем тверды! // Киев. 1915. 21 июня. С. 1.
1067. Савенко А. Мысли и впечатления. СХСІV. Война «на измор» – оборонительная война // Киевлянин. 1915. 14 июня. С. 3.
1068. Немирович Данченко В. И. [б. н.] // Киевлянин. 1915. 27 июня. С. 2.
1069. Потери германцев // Киевлянин. 1915. 12 августа. С. 2.
1070. Истощение Германии // Киевлянин. 1915. 4 ноября. С. 2.
1071. Чем Европа обязана России // Киевлянин. 1915. 5 сентября. С. 2.
1072. В. И. Из боевых очерков. Удар в тылу // Киевлянин. 1915. 6 января. С. 2.
1073. Уничтоженный «Цеппелин» // Киевлянин. 1915. 17 января. С. 2.
1074. Кто погиб над Либавой? // Киев. 1915. 2 февраля. С. 3.
1075. Гибель немецкого батальона // Киевлянин. 1915. 17 февраля. С. 2.
1076. Немирович Данченко. Три сибиряка и немец // Киев. 1915. 7 мая. С. 2.
1077. Белов В. «Немецкие щи» // Киев. 1915. 16 мая. С. 3.
1078. Ев. Пр. Из пережитого. За «Языком» // Киевлянин. 1915. 29 мая. С. 2.
1079. «Альбатрос» в плену // Киевлянин. 1915. 9 октября. С. 2.
1080. Под Ригой («Нов. Вр.») // Южная копейка. 1915. 4 ноября. С. 2.
1081. Прилетевший из плена // Киев. 1915. 12 декабря. С. 3.
1082. Яшин А. На Волыни (из записок добровольца) // Киевлянин. 1915. 21 декабря. С. 2.
1083. Столкновение германских частей // Южная копейка. 1916. 11 января. С. 1.
1084. Белые балахоны // Южная копейка. 1916. 19 января. С. 2.
1085. Бой со «стальной дивизией» («Рус. Слово») // Киевлянин. 1916. 28 июня. С. 2.
1086. Бой со «стальной» дивизией // Южная копейка. 1916. 28 июня. С. 2.
1087. События дня // Киевлянин. 1915. 16 марта. С. 2.
1088. Падение Эрзерума // Киев. 1916. 5 февраля. С. 1.).
1089. Человеческий материал // Последние новости. 1915. 5 декабря. С. 1. У.
1090. Киров К. Германская армия после 18 месяцев войны // Киевская мысль. 1916. 26 января. С. 1.
1091. Натиск немцев (военный обзор) // Последние новости. 1916. 14 февраля. С. 2. У.
1092. Бои у Вердена // Последние новости. 1916. 15 февраля. С. 1. В.
1093. В–р. В. Под Верденом // Киевская мысль. 1916. 16 февраля. С. 1.
1094. Верден // Южная копейка. 1916. 23 марта. С. 1.
1095. Под Верденом // Киевская мысль. 1916. 25 мая. С. 1.
1096. Эвакуация Дуомона // Киевлянин. 1916. 24 марта. С. 2.
1097. Осипов. Письма из Вердена IV // Южная копейка. 1916. 14 апреля. С. 2.
1098. Прусская гвардия // Киевлянин. 1916. 3 октября. С. 2.
1099. Димитриев С. Под Верденом // Киевская мысль. 1916. 23 октября. С. 2.
1100. Б. Германские резервы // Киев. 1916. 31 октября. С. 2.
1101. Энко. Итоги Верденской операции // Последние новости. 1916. 9 декабря. С. 1. У.

1102. Германские иностранные батальоны // Последние новости. 1916. 26 сентября. С. 1. У.
1103. Шурум Бурум. Приказ // Южная копейка. 1916. 1 октября. С. 2.
1104. Гарольд. Рифмы дня // Киевская мысль. 1915. 1 марта. С. 3.
1105. «Собачий секрет» // Киев. 1916. 29 мая. С. 2.
1106. Энзис. Геркулесовы столпы бюрократизма // Киевская мысль. 1914. 31 октября. С. 2.
1107. А. К. Милитаризация женщин в Германии // Киев. 1915. 12 февраля. С. 3.
1108. Немецкие женщины в казармах // Последние новости. 1915. 8 августа. С. 1. У.
1109. Для чего мобилизованы женщины в Германии // Киевлянин. 1915. 8 сентября. С. 2.
1110. Ядов. Конфетти. «Киндер системы» // Последние новости. 1915. 23 апреля. С. 1. У.
1111. Ядов. Тоже стратегия // Последние новости. 1915. 16 июня. С. 3. У.
1112. Ядов. Конфетти. Тоже мобилизация // Последние новости. 1915. 18 июля. С. 3. У.
1113. Тихий К. Женская армия // Южная копейка. 1915. 13 июня. С. 2.
1114. Ашешов Н. Немецкие рецепты // Киевская мысль. 1916. 2 июня. С. 1–2.
1115. Зверства немцев // Киев. 1915. 2 марта. С. 3.
1116. А. С. Гнусная нация // Киев. 1915. 22 ноября. С. 4.
1117. «Кумир Германии» // Последние новости. 1915. 19 марта. С. 1. В.
1118. Безпалов П. В стране героев // Последние новости. 1915. 27 марта. С. 1. У.
1119. Иллюзия Гинденбурга // Последние новости. 1915. 20 марта. С. 2. У.
1120. Хитрости Гинденбурга // Киев. 1915. 18 мая. С. 3.
1121. Письмо Гинденбурга // Южная копейка. 1916. 16 февраля. С. 1.
1122. Peritus. Назначение Гинденбурга // Последние новости. 1916. 22 июля. С. 1. В.
1123. Peritus. Бахвальство Гинденбурга // Последние новости. 1916. 15 декабря. С. 1. У.
1124. Жестокое обращение немецких офицеров с солдатами // Киевлянин. 1915. 6 июня. С. 2.
1125. Н. М. Перехваченные приказы // Киевлянин. 1916. 30 ноября. С. 2.
1126. Амулеты пруссаков // Южная копейка. 1915. 19 января. С. 2.
1127. Амулеты // Киевлянин. 1915. 27 января. С. 3.
1128. Как германцы брали Новогеоргиевск // Киевлянин. 1915. 3 сентября. С. 2.
1129. Кин Ю. Пилюли // Киевлянин. 1915. 23 сентября. С. 3.
1130. Истерия в германской армии // Киевлянин. 1915. 2 апреля. С. 3.
1131. Приказ по германской армии о дезертирстве // Киевская мысль. 1915. 20 апреля. С. 2.
1132. Расстрел германского лейтенанта // Южная копейка. 1915. 25 ноября. С. 1.
1133. А. Я. Шпиономания в германской армии // Южная копейка. 1915. 16 октября. С. 4.
1134. Эпидемия у немцев // Последние новости. 1915. 2 июня. С. 2. У.

1135. Из боевых эпизодов // Киевская мысль. 1915. 12 ноября. С. 2.
1136. Победа русских зубров над немцами // Киев. 1915. 4 октября. С. 1.
1137. Германская армия и русские морозы // Южная копейка. 1915. 24 декабря. С. 2.
1138. Месть пчел (Рассказ очевидца) // Южная копейка. 1916. 24 января. С. 2.
1139. Юные герои // Киевлянин. 1915. 25 января. С. 3.
1140. Н. М. Четыре брата // Киевлянин. 1915. 22 апреля. С. 2.
1141. Д. Б. Война так война // Киев. 1915. 3 февраля. С. 1.
1142. Любопытные черты германцев // Киевлянин. 1915. 18 апреля. С. 2.
1143. Немцы о русской пехоте // Киевлянин. 1915. 28 апреля. С. 2.
1144. Лохов А. (Действующая армия). Боевые картинки. Смертью храбрых // Киевлянин. 1916. 18 мая. С. 1.
1145. Страх плена // Киевлянин. 1915. 29 августа. С. 2.
1146. Заволода Л. И. Немецкие песенки. Офицерская // Южная копейка. 1915. 5 мая. С. 2.
1147. Кин Ю. Адские заботы // Киевлянин. 1915. 11 октября. С. 2.
1148. Мухомор. Типы германцев. III. Вахмистр // Южная копейка. 1915. 14 ноября. С. 2.
1149. Мухомор. Типы германцев. Моряк // Южная копейка. 1916. 20 января. С. 2.
1150. Влад Г. Типы германцев. «Гусар смерти» // Южная копейка. 1916. 23 февраля. С. 2.
1151. Мухомор. Типы германцев. Кадет // Южная копейка. 1916. 2 марта. С. 2.
1152. Влад Г. Типы германцев. «рыцарь без страха и упрека» // Южная копейка. 1916. 7 марта. С. 2.
1153. Иосиф Ур-б. Врагам // Южная копейка. 1916. 10 марта. С. 2.
1154. Владимир Г. Типы германцев. Рядовой // Южная копейка. 1916. 11 июля. С. 2.
1155. Владимир Г. Типы германцев. Майор // Южная копейка. 1916. 25 июля. С. 2.
1156. Ревякин Ю. В. Без газет и телеграмм (лесной рассказ) I. // Киевлянин. 1915. 30 января. С. 2.
1157. Успенский Н. На разведке // Киевлянин. 1915. 25 февраля. С. 3.
1158. Ревякин Ю. В. Сапоги (очерк) // Киевлянин. 1915. 18 декабря. С. 2.
1159. Курц Борис. За автомобилем // Киевлянин. 1916. 7 января. С. 1.
1160. Преферанский Н. Лесная дичь // Южная копейка. 1916. 12 января. С. 2.
1161. Белов В. Картинки войны. Рассказ санитаря // Южная копейка. 1916. 23 марта. С. 2.
1162. Михайлов П. Кравченко и Кривобоков I. // Южная копейка. 1916. 8 августа. С. 2.
1163. Курц Б. Погоня. Рассказ / Борис Курц // Киевлянин. 1916. 2 января. С. 1.
1164. Н. М. Шакалы войны // Киевлянин. 1915. 20 февраля. С. 2.
1165. Сно Е. Мародер (Рассказ) // Южная копейка. 1916. 6 сентября. С. 2.
1166. Доманский М. Поцелуй смерти (Рассказ) // Южная копейка. 1915. 7 ноября. С. 2.
1167. Святая месть // Южная копейка. 1915. 17 августа. С. 1.

1168. Ревякин Ю. В. «Благородный враг». Очерк // Киевлянин. 1914. 16 ноября. С. 3.
1169. Астра. Культурные звери // Киев. 1916. 24 марта. С. 1.
1170. Островский В. Дуэль // Южная копейка. 1916. 9 февраля. С. 2.
1171. Позднеев Д. Почему так трудно сломить Германию? // Киев. 1915. 28 мая. С. 1.
1172. Дмитриев С. Год Войны 19 июля 1914 г. 19 июля 1915 г. Общий итог // Киевская мысль. 1915. 19 июля. С. 2–3.
1173. Савенко А. Мысли и впечатления. CLXXXVII. Необходимость героической решимости // Киевлянин. 1915. 21 мая. С. 2.
1174. Савенко А. Мысли и впечатления. СХСII. Война и всенародное усилие // Киевлянин. 1915. 7 июня. С. 2.
1175. Дмитриев. Письма о войне. Восточно-прусский фронт // Киевская мысль. 1915. 14 апреля. С. 1–2. С.
1176. Германское средство // Киевлянин. 1915. 2 ноября. С. 1–2.
1177. В германской армии // Последние новости. 1915. 9 января. С. 2. У.
1178. Энзис. Письма немецких солдат // Киевская мысль. 1915. 8 февраля. С. 2.
1179. Дух германской армии // Последние новости. 1915. 3 марта. С. 1. У.
1180. Немецкие пулеметчики на цепи // Киевлянин. 1916. 6 июля. С. 2.
1181. Храбрые и бессмертные // Киевлянин. 1916. 8 октября. С. 1.
1182. Белоч Вал. Упрямые пруссаки // Южная копейка. 1916. 1 декабря. С. 2.
1183. Астра. Честь дороже жизни // Киев. 1916. 7 марта. С. 2.
1184. Е. П. Германия в железных тисках // Киевлянин. 1916. 18 июля. С. 1.
1185. Германская артиллерия // Последние новости. 1915. 9 мая. С. 1. У.
1186. Ружье или пулемет («Daily Mail») // Киевская мысль. 1915. 28 июня. С. 2.
1187. Огнеметы // Последние новости. 1915. 12 августа. С. 1. У.
1188. Немцы отравители // Последние новости. 1915. 26 апреля. С. 1. У.
1189. Дымные генераторы // Киевлянин. 1915. 4 мая. С. 2.
1190. Ядов. Опять газы! // Последние новости. 1915. 13 мая. С. 3. В.
1191. М. Б. Удушливо ядовитые газы и огнеметы. Краткий очерк I. О синильной кислоте // Киевлянин. 1915. 18 сентября. С. 2.
1192. Каинов дым // Киевлянин. 1915. 13 июня. С. 2.
1193. Война газами // Киев. 1916. 20 марта. С. 2.
1194. Смесь. Германская ракета фотограф // Киев. 1915. 30 ноября. С. 4.
1195. Германская походная радиостанция // Киевская мысль. 1915. 25 апреля. С. 2.
1196. Новый тип германских мин // Киев. 1915. 31 мая. С. 3.
1197. Е. П. Голь на выдумки хитра // Киевлянин. 1915. 2 июня. С. 1.
1198. Чугунные гранаты // Последние новости. 1915. 16 июня. С. 1. У.
1199. Немецкие штуки // Последние новости. 1916. 1 сентября. С. 2. У.
1200. Заволода Л. «Магнитная рука» // Южная копейка. 1916. 29 января. С. 2.
1201. Качанов Г. Германские окопы («Рус. Вед.») // Киевлянин. 1916. 21 апреля. С. 2.
1202. Германские траншеи // Южная копейка. 1916. 10 октября. С. 1.
1203. «Обеленные немцы» // Киевлянин. 1915. 23 ноября. С. 2.

1204. Война в воздухе // Последние новости. 1915. 14 июня. С. 1. У.
1205. Немецкая хитрость // Последние новости. 1915. 23 сентября. С. 1. В.
1206. Деревянные пулеметы // Киевлянин. 1917. 18 января. С. 3.
1207. Ядов. Конфетти. Живой фальсификат // Последние новости. 1915. 22 апреля. С. 2. У.
1208. В Германской армии. Новая уловка // Южная копейка. 1916. 7 ноября. С. 1.
1209. Письма Фриды к Фрицу // Последние новости. 1916. 27 февраля. С. 2. В.
1210. Немец не только обезьяну выдумал // Киев. 1916. 1 февраля. С. 1.
1211. Львов В. Миражи войны // Киевлянин. 1916. 6 февраля. С. 1.
1212. Письма в редакцию Артиллерист. I. // Киевлянин. 1915. 2 января. С. 3.
1213. Германские 42 см орудия // Киевлянин. 1915. 11 июня. С. 2.
1214. Как приводятся в действие 42 сантим // Последние новости. 1915. 16 сентября. С. 1. У.
1215. Немецкие аэропланы «Фоккер» // Последние новости. 1916. 5 апреля. С. 1. У.
1216. Стечкин В. Боевое значение цеппелинов // Южная копейка. 1915. 17 января. С. 2.
1217. Сердитое безсилье // Киевлянин. 1915. 26 января. С. 2.
1218. Пиратская блокада // Киев. 1915. 14 февраля. С. 1.
1219. 3-кой. Первые итоги блокады берегов Англии // Киев. 1915. 18 февраля. С. 2.
1220. Дмитриев А. Обзор военных действий // Киевлянин. 1915. 2 марта. С. 1–2.
1221. Германская блокада // Киевлянин. 1915. 17 августа. С. 2.
1222. Ларин Ю. Что сделал германский флот // Киевлянин. 1915. 26 августа. С. 1–2.
1223. Майский В. День Трафальгера // Киевская мысль. 1915. 1 ноября. С. 1.
1224. W. «Идея» англо германского морского боя // Киевская мысль. 1916. 27 мая. С. 1.
1225. Зверский прием войны // Киев. 1915. 26 февраля. С. 4.
1226. Почему немцы пользуются ядовитыми газами // Последние новости. 1915. 4 июня. С. 2. В.
1227. Струсевич А. Подлый Враг // Киев. 1916. 22 февраля. С. 4.
1228. Майский В. Там, где падают бомбы // Киевская мысль. 1915. 31 января. С. 1.
1229. Трачевский В. Воздушная война и право // Киевлянин. 1915. 10 марта. С. 2.
1230. Неон. Разбойники // Южная копейка. 1915. 27 апреля. С. 2.
1231. Тасин Н. Набег цеппелинов на Калэ // Киевская мысль. 1915. 26 мая. С. 2. В.
1232. В. М. Ч. Кровавый пират // Киев. 1915. 21 июня. С. 3.
1233. Обстрел деревни (Из боевых эпизодов.) // Южная копейка. 1916. 30 апреля. С. 1.
1234. Соколов. На колбасе // Южная копейка. 1916. 26 июля. С. 2.
1235. Пират // Последние новости. 1917. 23 января. С. 1. У.
1236. Крушение престижа Германии // Киев. 1916. 25 февраля. С. 1.
1237. Беспощадная война // Южная копейка. 1917. 5 января. С. 1.
1238. М-ъ. Игра на пиратство // Южная копейка. 1917. 6 января. С. 1.

1239. Шульгин В. [б. н.] // Киевлянин. 1917. 22 января. С. 1.
1240. Природные силы против техники // Киевлянин. 1915. 12 февраля. С. 2.
1241. Савенко А. Мысли и впечатления. СХС. Война и техника // Киевлянин. 1915. 31 мая. С. 2.
1242. Фигаро. Мера за меру // Киев. 1915. 4 июня. С. 1.
1243. Ник. Иорданский. Народ и война II // Киевская мысль. 1915. 25 сентября. С. 1.
1244. Немецкий способ ведения войны // Последние новости. 1916. 6 июля. С. 1. У.
1245. Тайна немецких успехов (Статья проф. Мигулина) // Киев. 1916. 28 января. С. 2.
1246. Майский В. Цеппелины и субмарины // Киевская мысль. 1916. 26 апреля. С. 2.
1247. Северцов В. Основы современной войны. I. Техника // Киевская мысль. 1916. 2 декабря. С. 1.
1248. Жалобы Германии // Последние новости. 1916. 9 сентября. С. 1. У.
1249. Приказ ген. Фалькенгайна на нашем фронте // Киевлянин. 1916. 3 октября. С. 2.
1250. Арей. Война. Равновесие сил // Киев. 1916. 3 октября. С. 2.
1251. Германцы в сражении на Сомме // Киевлянин. 1916. 5 октября. С. 2.
1252. Энко. Реформы в германской армии // Последние новости. 1916. 8 ноября. С. 1. У.
1253. Фигаро. Палачи // Киев. 1915. 2 апреля. С. 1.
1254. Дневник германского офицера // Последние новости. 1915. 4 апреля. С. 2. У.
1255. Германия при свете совести // Киев. 1915. 3 мая. С. 2.
1256. Д. Б. О, варвары!.. // Киев. 1915. 12 мая. С. 1.
1257. Немецкие преступления по свидетельствам самих немцев // Киевлянин. 1915. 11 июня. С. 2.
1258. Запольский Н. Выродившаяся нация // Киев. 1915. 1 марта. С. 2.
1259. Необъяснимая, бесчеловечность // Киев. 1915. 27 мая. С. 3.
1260. Их предки // Киевлянин. 1915. 9 июня. С. 2.
1261. Львов В. Несколько слов о немцах // Киевлянин. 1916. 21 марта. С. 1.
1262. Ник. Я. По традиции // Киевлянин. 1916. 28 ноября. С. 1–2.
1263. Made in Germany Из статьи М. О. Меньшикова («Нов. Вр.») // Киев. 1915. 6 февраля. С.1.
1264. О немцах. Верхарн. «Священная война» // Последние новости. 1915. 19 апреля. С. 1. У.
1265. Савенко А. Мысли и впечатления. CLXXXIV. Воины или убийцы? // Киевлянин. 1915. 10 мая. С. 3.
1266. Добивание раненых // Последние новости. 1915. 29 апреля. С. 2. В.
1267. Подлые враги // Последние новости. 1915. 5 мая. С. 2. У.
1268. Добивание раненых немцами // Киевлянин. 1915. 5 мая. С. 2.
1269. Озверелые // Последние новости. 1916. 4 августа. С. 1. У.
1270. Сожжение немцами русских раненных // Киевлянин. 1915. 10 марта. С. 2.

1271. Жертва германского зверства // Киев. 1915. 12 мая. С. 2.
1272. Кочнина подъесаула Апанасова // Киевлянин. 1915. 5 июня. С. 2.
1273. Ревякин Ю. При свете лучины (очерк) // Киевлянин. 1915. 11 января. С. 2.
1274. Герой Панасюк в Петрограде // Киев. 1915. 8 апреля. С. 2.
1275. Панасюк и Гинзбург // Южная копейка. 1915. 2 мая. С. 1.
1276. Островский В. «Пленный» // Южная копейка. 1915. 7 декабря. С. 2.
1277. Германские методы войны // Последние новости. 1915. 3 июня. С. 4. В.
1278. Черные дни красавицы Варшавы // Южная копейка. 1915. 10 августа. С. 1.
1279. Германцы в Варшаве // Киевлянин. 1915. 24 августа. С. 2.
1280. Кошунство германцев // Киев. 1915. 18 мая. С. 3.
1281. Разрушение немцами исторического польского замка // Киевлянин. 1915. 26 июля. С. 3.
1282. Немецкие зверства во Франции // Последние новости. 1915. 2 января. С. 2. У.
1283. Германское геройство // Последние новости. 1915. 16 января. С. 2. У.
1284. В Ченстохове // Киевлянин. 1915. 31 августа. С. 2.
1285. Фальшивый немецкий покойник // Последние новости. 1915. 27 сентября. С. 2.
1286. Энни. Немецкий юмор // Киев. 1915. 16 ноября. С. 2.
1287. Злодейства немцев // Последние новости. 1915. 30 марта. С. 1. У.
1288. Яблоновский А. «Будущие немцы» // Киевская мысль. 1915. 31 марта. С. 2.
1289. Рынок невольниц // Последние новости. 1915. 14 мая. С. 1. В.
1290. Львов В. По следам войны. Ужас... // Киевлянин. 1915. 14 июня. С. 3.
1291. Жертвы немцев // Южная копейка. 1915. 14 июля. С. 1.
1292. Немцы насильники // Последние новости. 1915. 28 сентября. С. 2. У.
1293. Хроника войны. Под игом пруссаков // Киев. 1915. 9 марта. С. 2.
1294. Немецкие зверства // Последние новости. 1915. 9 марта. С. 2. У.
1295. Германская стрельба по мирным жителям // Киевлянин. 1915. 12 июня. С. 2.
1296. Расправа немцев над поляками // Киевлянин. 1915. 25 августа. С. 2.
1297. Немецкие приемы // Киев. 1915. 10 октября. С. 3.
1298. Львов В. По следам войны. «Бесцельный разбой» // Киевлянин. 1915. 23 мая. С. 2.
1299. Налеты немцев // Киевлянин. 1916. 8 июля. С. 2.
1300. Немецкое сверхзверство // Киев. 1915. 22 марта. С. 1.
1301. Варварство пруссаков // Киев. 1915. 14 февраля. С. 3.
1302. Варварство немцев // Последние новости. 1915. 1 апреля. С. 2. У.
1303. Ирский. Суд над разбойниками // Последние новости. 1915. 3 мая. С. 1. У.
1304. Неон. Новое преступление // Южная копейка. 1915. 9 июля. С. 2.
1305. Боевая песня Донских лихих казаков кампании 1914 и 1915 гг. // Киевлянин. 1915. 14 апреля. С. 2.
1306. М. Оник Шевич. наброски с натуры // Киев. 1915. 18 февраля. С. 2–3.
1307. В траншеях // Киевлянин. 1915. 22 января. С. 2.
1308. Соколов Д. С передовых позиций // Южная копейка. 1915. 1 декабря. С. 2.
1309. Развлечения в окопах // Киев. 1915. 13 марта. С. 4.

1310. Д. Бобров. Загадка для немцев // Киев. 1915. 7 мая. С. 2.
1311. Пленил гармоникой (Из письма офицера) // Киев. 1915. 1 апреля. С. 2.
1312. Прилежный студент // Киевлянин. 1915. 3 января. С. 4.
1313. Чтение в окопах // Киевская мысль. 1915. 21 февраля. С. 2.
1314. Немецкие воздушные коммивояжеры // Киевлянин. 1915. 13 февраля. С. 1.
1315. Дуэль в воздухе // Киевская мысль. К.: 1914. 11 сентября. С. 1.
1316. Схватка в воздухе // Киев. 1915. 28 марта. С. 1.
1317. Кузьмин. Маленький фельетон. У позиций // Киев. 1916. 24 октября. С. 3.
1318. Две недели в германской субмарине. Приключения американского подростка // Южная копейка. 1915. 14 декабря. С. 2.
1319. На германской подводной лодке // Киевлянин. 1916. 19 мая. С. 2.
1320. На борту Германского капера // Последние новости. 1917. 17 февраля. С. 1. У.
1321. «Мы германцы, а не пруссаки» // Последние новости. 1915. 16 мая. С. 1. У.
1322. Германская подводная лодка вблизи Феодосии // Киевлянин. 1915. 11 сентября. С. 2.
1323. Тасин Н. В разгромленной Бельгии. Поднадзорная страна // Киевская мысль. 1915. 11 августа. С. 1.
1324. Ирония побежденных // Последние новости. 1916. 19 июля. С. 1. У.
1325. Тасин Н. С Восточного фронта Франции // Киевская мысль. 1915. 22 января. С. 1–2.
1326. Французская женщина // Киевлянин. 1915. 3 февраля. С. 2.
1327. Немецкий офицер москвич // Последние новости. 1915. 10 октября. С. 1. У.
1328. Тасин Н. В Жербевиле // Киевская мысль. 1915. 15 февраля. С. 3.
1329. Аркадин Ф. Аресты и военные суды в Льеже // Киевская мысль. 1915. 10 февраля. С. 2.
1330. Новый «немецкий союзник» // Киев. 1916. 15 декабря. С. 3.
1331. «Как я бросал бомбы на Лондон» // Последние новости. 1915. 27 сентября. С. 1. У.
1332. Интервью с командиром «Дейчланда» // Последние новости. 1916. 15 августа. С. 1. У.
1333. Сергеев Дм. Из Галицийских впечатлений // Киевская мысль. 1915. 13 июня. С. 2.
1334. Фотиев Н. В. Боевые эпизоды (действующая армия) // Киевлянин. 1915. 13 октября. С. 2.
1335. К. Б. Эпизоды // Киевлянин. 1917. 8 января. С. 1–2.
1336. Немецкие зверства с военнопленными // Последние новости. 1915. 8 марта. С. 2. В.
1337. Рассказ русского доктора, бежавшего из плена // Киевлянин. 1915. 4 мая. С. 2.
1338. Ф. В. Как живет русскому солдату в германском плену // Киев. 1915. 23 мая. С. 2.
1339. Ужасы германского плена // Киевлянин. 1915. 6 июня. С. 2.
1340. Наши пленные в Германии // Киев. 1915. 10 апреля. С. 3.

1341. Полковник. Два письма военнопленного из Германии // Киевлянин. 1915. 11 июля. С. 2.
1342. Потеха немецкой толпы // Киевлянин. 1915. 29 июня. С. 2.
1343. Во вражеском плену // Киевлянин. 1915. 1 ноября. С. 2.
1344. К. Б. Из плена (Дорожные встречи) // Киевлянин. 1915. 5 декабря. С. 2.
1345. М. «Проект» германского доктора // Киевлянин. 1916. 19 января. С. 2.
1346. Записки русских пленных инвалидов // Киевлянин. 1916. 8 мая. С. 2.
1347. Н. Величайшее германское преступление // Киевлянин. 1916. 12 ноября. С. 2.
1348. М. В. Злой полон // Киев. 1916. 10 декабря. С. 2.
1349. М–с. А. Из германского плена // Киевская мысль. 1915. 14 июня. С. 2.
1350. Гринвальд К. К. В германском плену. Рассказ // Южная копейка. 1915. 23 ноября. С. 2.
1351. В Германии // Последние новости. 1915. 4 мая. С. 2. У.
1352. В германском плену. Петроград, 1 декабря. // Киевская мысль. 1915. 2 декабря. С. 2.
1353. Тасин Н. Французские военнопленные в Германии // Киевская мысль. 1916. 19 июня. С. 2.
1354. Оберучев К. Жизнь пленных III. // Киевская мысль. 1917. 14 февраля. С. 1–2.
1355. Положение военнопленных в Германии // Киевлянин. 1915. 5 июля. С. 2.
1356. Русские пленные в Гюстрове Мекленбургском // Киевлянин. 1915. 3 августа. С. 2.
1357. Хроника войны. Русская газета в Берлине // Киевская мысль. 1915. 11 октября. С. 2.
1358. В концентрационном лагере // Киевлянин. 1915. 5 мая. С. 2.
1359. Англичане в германском плену // Последние новости. 1916. 29 сентября. С. 1–2. В.
1360. Русские пленные в Германии // Киевлянин. 1915. 19 ноября. С. 3.
1361. Праздник пленных // Киевлянин. 1915. 16 декабря. С. 2.
1362. Побег русских пленных из Германии // Киевская мысль. 1915. 24 сентября. С. 2.
1363. Борисов Ф. Из плена. I. // Киевская мысль. 1915. 3 декабря. С. 2.
1364. Лохов А. «Из плена» (Записки добровольца) // Киевлянин. 1916. 24 апреля. С. 2.
1365. Немецкий плен // Киевлянин. 1916. 6 июня. С. 3.
1366. Принцип взаимности // Киевлянин. 1915. 2 января. С. 1.
1367. Их и наш плен // Киев. 1915. 8 марта. С. 4.
1368. В плену у немцев // Последние новости. 1915. 13 апреля. С. 2. У.
1369. Фигаро. Запомните, русские люди! // Киев. 1915. 21 мая. С. 1.
1370. Свежие пленные («Русс. Сл.») // Киевлянин. 1916. 17 июня. С. 2.
1371. М–ский Лев. На этапе // Киевлянин. 1916. 8 октября. С. 2.
1372. Н. Б. Пленные // Киевлянин. 1916. 3 августа. С. 2.
1373. Браки с пленными // Киев. 1915. 12 октября. С. 3.

1374. Борей. Развязность пленных немцев // Киев. 1915. 5 апреля. С. 2.
1375. Импульсивность казанских дам // Последние новости. 1915. 4 апреля. С. 2. У.
1376. Ядов. Конфетти. Нечто о женщине // Последние новости. 1915. 7 апреля. С. 2. В.
1377. Русские пленные и немки // Последние новости. 1915. 25 июня. С. 2. У.
1378. Флирт – государственная измена // Последние новости. 1915. 8 августа. С. 1. У.
1379. Ядов. Конфетти. Немецкая баллада // Последние новости. 1916. 11 июля. С. 2. В.
1380. «Изменницы» в Германии // Последние новости. 1916. 26 сентября. С. 1. У.
1381. Струсевич А. Немцы и нравственность // Киев. 1916. 9 февраля. С. 1.
1382. Н. Освобождение от немецкого засилья // Киев. 1915. 2 марта. С. 4.
1383. Честмир. Сел. Хоз отдел. Немецкое засилье в земледелии // Киев. 1915. 1 ноября. С. 3.
1384. Честмир. Немецкое засилье продолжается // Киев. 1915. 20 декабря. С. 2.
1385. «Киевское» электрическое общество // Киев. 1915. 11 февраля. С. 4.
1386. Киевский трамвай – бельгийское или германское предприятие? // Киев. 1915. 4 марта. С. 4.
1387. Прибалтийские бароны // Киев. 1915. 4 апреля. С. 3.
1388. Наши немцы // Киев. 1915. 30 апреля. С. 2.
1389. Фигаро. Разрушенная легенда // Киев. 1915. 8 мая. С. 1.
1390. Харьковец. Немцы в тылу // Киев. 1916. 23 марта. С. 1.
1391. Честмир. В дебрях германизма // Киев. 1915. 19 ноября. С. 1–2.
1392. Театр и музыка. Немецкое засилье // Киев. 1915. 14 февраля. С. 4.
1393. Иринский. Немецкий волк // Киев. 1915. 10 апреля. С. 1.
1394. М. С. Чего нам желать? // Киев. 1915. 9 мая. С. 1.
1395. Новый, А. Немецкая черта оседлости в Англии // Киев. 1915. 6 мая. С. 1.
1396. Антигерманские эксцессы в Англии // Киевская мысль. 1915. 22 мая. С. 2.
1397. Погромы в Лондоне // Киевлянин. 1915. 4 мая. С. 2.
1398. Немцы «английские подданные» // Последние новости. 1915. 8 июня. С. 2. В.
1399. Яблоновский А. Опасные лгуны // Киевская мысль. 1915. 15 марта. С. 2.
1400. Шульгин В. Часть Неофициальная. Колонисты или солдаты? // Киевлянин. 1916. 1 июля. С. 1.
1401. Немецкие американцы // Последние новости. 1917. 2 марта. С. 1. В.
1402. Иринский. Освобождение от немецкого экономического гнета // Киев. 1915. 2 мая. С. 1.
1403. Туткевич Дм. Верное средство борьбы с неметчиной // Киев. 1915. 30 июня. С. 1.
1404. В борьбе с немецким засильем // Киев. 1915. 15 ноября. С. 1.
1405. К борьбе с немецким засильем // Киев. 1915. 7 декабря. С. 3.
1406. Ликвидация немецкого предприятия // Киев. 1915. 18 декабря. С. 1.
1407. Ликвидация немецкого землевладения // Киев. 1916. 1 февраля. С. 1.
1408. Честмир. Мобилизация промышленности // Киев. 1916. 3 февраля. С. 1–2.

1409. «Р. Д.» О немецкой колонизации // Киев. 1916. 29 ноября. С. 1.
1410. Московское действо // Киев. 1915. 9 декабря. С. 1.
1411. Фигаро. Обиженные тевтоны // Киев. 1915. 9 декабря. С. 1.
1412. Фигаро. Вокруг русской неметчины // Киев. 1916. 12 февраля. С. 1–2.
1413. Борьба с германизмом (во Франции) // Киевлянин. 1915. 30 января. С. 3.
1414. «Ликвидация немцев» // Южная копейка. 1915. 19 мая. С. 1.
1415. Позднеев Д. Борьба с немецким засильем в Англии // Киев. 1916. 1 октября. С. 1.
1416. Экономические перспективы войны // Киевская мысль. 1915. 20 мая. С. 3.
1417. Энзис. Германо австро венгерский таможенный союз // Киевская мысль. 1915. 12 июля. С. 2.
1418. Энни. Немецкая промышленность // Киев. 1915. 28 октября. С. 2.
1419. Честмир. Немцы уже работают // Киев. 1915. 24 декабря. С. 2.
1420. Экономические замыслы немцев // Киев. 1916. 5 января. С. 2.
1421. Н. Н. Немецкая предусмотрительность // Киевлянин. 1916. 11 января. С. 2.
1422. Е. П. Таможенный союз // Киевлянин. 1916. 10 февраля. С. 1.
1423. Германская экономическая жизнь после войны // Последние новости. 1916. 8 августа. С. 1. У.
1424. Бобров Д. Взбунтовавшаяся «колония» // Киев. 1915. 15 февраля. С. 2.
1425. Государственный отпор внутренней неметчине // Киев. 1915. 5 февраля. С. 1.
1426. Переименование городов // Киев. 1915. 7 февраля. С. 3.
1427. Оса и жук (Из статьи М. Меньшикова) // Киев. 1915. 14 декабря. С. 2.
1428. Бобров Д. Неотложные задачи // Киев. 1915. 30 мая. С. 1.
1429. Воск // Киев. 1916. 23 января. С. 1.
1430. Яблоновский А. Проклятие истории // Киевская мысль. 1915. 28 декабря. С. 2.
1431. Петрович Н. Против немецкого засилья // Последние новости. 1915. 4 мая. С. 1. У.
1432. Честмир. Берлин может ликовать // Киев. 1916. 6 марта. С. 2.
1433. Н. Н. К раскрепощению от германской зависимости // Киевлянин. 1916. 30 апреля. С. 1–2.
1434. Н. Д. Немцы и наша инертность / Н. Д. // Киев. 1916. 14 мая. С. 1.
1435. Фигаро. Тайнственная рука // Киев. 1916. 26 января. С. 2.
1436. Фигаро. Ликвидация ликвидации // Киев. 1916. 17 апреля. С. 2.
1437. Стрельский Г. Ликвидация и ликвидаторы // Киев. 1916. 21 апреля. С. 2.
1438. Новая немецкая хитрость // Киев. 1915. 18 марта. С. 2.
1439. Фигаро. «Всеобщая компания электричества» в Киеве. I. // Киев. 1916. 20 января. С. 2.
1440. Хмара. Немцы и поставки на нужды армии // Киев. 1916. 7 марта. С. 1.
1441. Фигаро. Уголок Германии // Киев. 1915. 18 мая. С. 1.
1442. Немцы в Полтавской губернии // Киев. 1915. 21 июня. С. 1.
1443. Фигаро. «Его дядя» // Киев. 1916. 4 января. С. 2.
1444. Фигаро. Вокруг русской неметчины // Киев. 1916. 6 февраля. С. 2.

1445. Фигаро. Русская печать и немецкий барон // Киев. 1916. 16 мая. С. 2.
1446. Фигаро. Немецкие оборотни // Киев. 1916. 16 января. С. 1.
1447. И. Невский. Письма из Петрограда // Киев. 1916. 26 января. С. 2.
1448. В Таврическом дворце. Немецкое засилье // Киев. 1916. 15 марта. С. 2.
1449. К—кий А. Деревня и немцы // Киев. 1915. 22 февраля. С. 2.
1450. Немцы в Запорожье // Киев. 1915. 2 февраля. С. 1.
1451. Фигаро. Подозрительные пацифисты // Киев. 1915. 5 апреля. С. 1.
1452. Н. Я. Штундисты и война // Киев. 1916. 19 апреля. С. 2.
1453. Фигаро. Хлебосольево русских помещиков // Киев. 1915. 25 мая. С. 3.
1454. Еще лояльный немец // Киев. 1915. 29 мая. С. 4.
1455. Фигаро. «Светло мирный» профессор // Киев. 1915. 21 февраля. С. 1.
1456. Фигаро. Железнодорожный кайзер // Киев. 1915. 11 декабря. С. 1.
1457. Раскатов М. Немецкая наглость // Киев. 1916. 9 августа. С. 2.
1458. Русские немцы в народной песне // Киев. 1915. 5 мая. С. 3.
1459. Пуришкевич, В. Из солдатских песен. Ванюхина песня // Киев. 1915. 18 февраля. С. 2.
1460. Неон. «Миролюбивые культуртрегеры» // Южная копейка. 1915. 26 января. С. 2.
1461. Ядов. Русский немец // Последние новости. 1915. 7 мая. С. 3. В.
1462. «Лояльные» бомбометатели // Последние новости. 1915. 21 января. С. 2. У.
1463. Дама с германской газетой // Последние новости. 1915. 4 апреля. С. 3. У.
1464. Скрынченко Д. Засорение языка // Киев. 1916. 24 января. С. 2.
1465. Волохов М. Вести из деревни. Екатеринослав // Киев. 1916. 16 октября. С. 3.
1466. Фигаро. Депутат шпионофил // Киев. 1915. 13 октября. С. 1–2.
1467. О еврейском предательстве // Киев. 1915. 10 мая. С. 1–2.
1468. А. С. Станислав Тур о немецко еврейском союзе // Киев. 1915. 26 мая. С. 1.
1469. Фигаро. Евреи и Германия // Киев. 1916. 2 августа. С. 2.
1470. Думские эс-деки в роли прислужников Германии // Киев. 1915. 16 февраля. С. 1.
1471. Фигаро. Немецкие оборотни // Киев. 1915. 9 октября. С. 1–2.
1472. Убийственная работа // Киев. 1916. 5 мая. С. 1.
1473. Фигаро. Дворянин фон Шульгин // Киев. 1915. 17 декабря. С. 1.
1474. Фигаро. Подлинные германофилы // Киев. 1915. 21 декабря. С. 2.
1475. Честмир. Мир в тылу // Киев. 1916. 13 февраля. С. 1–2.
1476. Фигаро. Германский генеральный штаб и российский прогрессивный блок // Киев. 1916. 21 марта. С. 1.
1477. Донской Д. В. В. Шульгин и немцы // Киев. 1916. 28 июня. С. 2.
1478. Кандид. Немецкие приспешники // Киев. 1916. 25 декабря. С. 1.
1479. Ивашки // Киевская мысль. 1915. 9 декабря. С. 1.
1480. Ирский. Риттеры и фоны // Последние новости. 1915. 18 декабря. С. 1. У.
1481. Предатели // Последние новости. 1915. 5 августа. С. 2. В.
1482. Как попался Мясоедов // Южная копейка. 1915. 2 октября. С. 1.
1483. Ядов. Конфетти. Друг Германии // Последние новости. 1916. 8 февраля. С. 3. В.

1484. Робинзон. Маленький фельетон // Южная копейка. 1916. 4 марта. С. 2.
1485. Петрович Н. «Немецкое засилье» // Последние новости. 1916. 6 августа. С. 2. В.
1486. В. С–ъ. Слепые прозревают // Южная копейка. 1916. 21 ноября. С. 2.
1487. Робинзон. Маленький фельетон // Южная копейка. 1915. 9 января. С. 2.
1488. Германская пропаганда в Китае // Киевлянин. 1915. 12 октября. С. 2.
1489. Киев, 3 февраля. // Последние новости. 1917. 3 февраля. С. 1. У.
1490. Ежов А. Впечатления. Азбука морали // Киевлянин. 1917. 22 февраля. С. 2.
1491. Ежов А. Мизинчик // Киевлянин. 1916. 1 марта. С. 1.
1492. Балканы и немецкий гипноз // Киев. 1915. 23 мая. С. 1.
1493. Савенко А. Мысли и впечатления. CLXIV. Германский гипноз // Киевлянин. 1915. 1 марта. С. 3.
1494. Е. П. Германские услуги // Киевлянин. 1915. 28 февраля. С. 2.
1495. Е. П. Измена национальным идеалам // Киевлянин. 1915. 16 октября. С. 1.
1496. Савенко А. Мысли и впечатления. CLXXXVIII. Великая и малая Европы // Киевлянин. 1915. 24 мая. С. 2.
1497. Н. М. Змеиное шипение // Киевлянин. 1915. 2 марта. С. 2.
1498. Савенко А. Мысли и впечатления CXLIX. Болгария // Киевлянин. 1915. 18 января. С. 3–4.
1499. Савенко А. Мысли и впечатления CXLVI. Болгарская трагедия // Киевлянин. 1915. 11 января. С. 2–4.
1500. Зоин. Песни дня // Южная копейка. 1915. 2 апреля. С. 2.
1501. Савенко А. Мысли и впечатления. CLXXI. Обезумившая страна // Киевлянин. 1915. 27 марта. С. 2.
1502. Савенко А. Мысли и впечатления. CLXXIV. Болгары и «украинцы» // Киевлянин. 1915. 5 апреля. С. 2.
1503. Е. П. Разгадка Болгарского сфинкса // Киевлянин. 1915. 12 сентября. С. 1.
1504. Яблоновский А. Черное дело // Киевская мысль. 1915. 13 сентября. С. 2.
1505. Шакалы полей сражения // Южная копейка. 1915. 24 октября. С. 1.
1506. Петроград. Петроградские отклики. Софийские хитрецы // Киевлянин. 1915. 18 сентября. С. 1.
1507. Ежов А. Впечатления. Чужие // Киевлянин. 1915. 25 октября. С. 2.
1508. Дьяков Н. Рифмы дня. Промахнетесь!.. // Южная копейка. 1915. 31 октября. С. 2.
1509. Грустная беседа дипломата // Киевлянин. 1915. 14 ноября. С. 1.
1510. Честмир. «Царь» Фердинанд // Киев. 1915. 1 октября. С. 1.
1511. Кин Ю. Два Фердинанда // Киевлянин. 1915. 15 октября. С. 2.
1512. Румынские настроения // Киевская мысль. 1915. 13 декабря. С. 2.
1513. Ратнер М. Б. Румынские германофилы. I. Карл. // Киевская мысль. 1915. 23 декабря. С. 1.
1514. Ратнер М. Б. Румынские германофилы. I. К. Стере. // Киевская мысль. 1915. 24 декабря. С. 1.
1515. Ядов. Конфетти. Для себя постарались // Последние новости. 1916. 29 августа. С. 3. В.

1516. Трагедия народа // Киевлянин. 1915. 23 июня. С. 2.
1517. Германская интрига в Греции 4 октября. // Южная копейка. 1915. С. 1.
1518. Реквизиция греческого флота и фортов // Киевлянин. 1916. 2 октября. С. 1.
1519. Кин Ю. Благополучный отъезд // Киевлянин. 1916. 17 ноября. С. 2.
1520. Савенко А. Мысли и впечатления. CLXI. Раненный зверь и закалываемый баран // Киевлянин. 1915. 19 февраля. С. 3.
1521. Тихий К. Турецкие немцы // Южная копейка. 1915. 4 марта. С. 2.
1522. Савенко А. Мысли и впечатления. ССXXI. Обреченные // Киевлянин. 1915. 27 сентября. С. 2.
1523. Кин Ю. Гарем Вильгельма (Отрывок из турецкой комедии) // Киевлянин. 1915. 19 февраля. С. 2.
1524. Германские мечты о газавате // Киевлянин. 1915. 21 октября. С. 1.
1525. Немцы переодеваются персами и призывают к священной войне // Последние новости. 1915. 29 октября. С. 1. У.
1526. Егиазаров С. Потсдамский сувенирный халифат // Киевлянин. 1916. 26 февраля. С. 2–3.
1527. Германия и ислам // Киев. 1916. 3 мая. С. 1.
1528. Сестры милосердия в германском плену // Киевлянин. 1916. 19 октября. С. 2.
1529. Правда о дипломатических переговорах между Италией, Германией и Австрией // Киевлянин. 1915. 19 марта. С. 4.
1530. Савенко А. Мысли и впечатления. CLXXXV. Италия и германизм // Киевлянин. 1915. 14 мая. С. 3.
1531. Савенко А. Мысли и впечатления. CLXXXVI. На три фронта // Киевлянин. 1915. 17 мая. С. 3.
1532. д'Эм, Е. Grimасы дня // Южная копейка. 1915. 4 мая. С. 2.
1533. Энзис. Германская печать о вступлении Италии // Киевская мысль. 1915. 27 мая. С. 2.
1534. Уэллер. Новая молитва немцев // Южная копейка. 1915. 26 мая. С. 3.
1535. Кудрина Ю. В. Первая мировая и нейтралы Северной Европы // Первая мировая война: пролог XX века. М.: Наука, 1998. С. 70–73.
1536. Salmon P. Neutrality preserved: Scandinavia and the First World War // Scandinavia and the Great Powers 1890–1940. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. pp. 118–168.
1537. Часть неофициальная. Шведские настроения // Киевлянин. 1915. 11 апреля. С. 1.
1538. Петрович Н. Немецкие друзья в Швеции // Последние новости. 1915. 26 июня. С. 1. У.
1539. Совский Н. Швеция, Германия и Россия // Киевская мысль. 1915. 10 июля. С. 2.
1540. Тайны германской агитации // Последние новости. 1916. 8 июля. С. 1. В.
1541. Е. П. Колеблющийся нейтралитет // Киевлянин. 1917. 6 января. С. 1.
1542. Ядов. Конфетти. О чем они говорят // Последние новости. 1915. 9 июня. С. 3. У.

1543. «Медный Гинденбург» // Киев. 1915. 17 марта. С. 2.
1544. Янус. Галоши // Южная копейка. 1915. 21 мая. С. 2.
1545. Альде. Военная контрабанда Германии III. // Южная копейка. 1915. 7 августа. С. 1.
1546. Abbenhuis M. The Art of Staying Neutral: The Netherlands in the First World War, 1914-1918. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006. 424 p.
1547. Видович В. Когда соседи воюют // Киевская мысль. 1915. 3 февраля. С. 2.
1548. Арей. Голландия и Германия // Киев. 1915. 13 марта. С. 3.
1549. Военная контрабанда Германии I. // Южная копейка. 1915. 16 июля. С. 1.
1550. Альде. Военная контрабанда Германии II. // Южная копейка. 1915. 1 августа. С. 1.
1551. Тихий К. «Торгующий нейтралитет» // Южная копейка. 1915. 26 июня. С. 2.
1552. Как Германия получает товары из Америки // Южная копейка. 1915. 19 августа. С. 1.
1553. Два конфликта // Южная копейка. 1915. 5 февраля. С. 1.
1554. Ответ Германии на американскую ноту // Киев. 1915. 7 февраля. С. 1.
1555. Америка, Германия и Турция // Южная копейка. 1915. 7 апреля. С. 1.
1556. Русин. Сюрприз будущего // Южная копейка. 1915. 19 августа. С. 4.
1557. П. Притупившиеся нервы // Киевлянин. 1915. 27 апреля. С. 2.
1558. Яблоновский А. «Лузитания» // Киевская мысль. 1915. 29 апреля. С. 2.
1559. Кин Ю. Лузитания // Киевлянин. 1915. 30 апреля. С. 2.
1560. Ядов. Конфетти. Кто опомнится // Последние новости. 1915. 27 апреля. С. 1. У.
1561. Ядов. Конфетти. Немец и янки // Последние новости. 1915. 29 апреля. С. 3. В.
1562. Соболезнующая телеграмма Вильгельма // Южная копейка. 1915. 29 апреля. С. 1.
1563. Ядов. Конфетти. Берлинский кот и вашингтонский повар // Последние новости. 1915. 12 июля. С. 4. У.
1564. Энзис. Германия и Америка // Киевская мысль. 1915. 1 июня. С. 2.
1565. Кин Ю. Американские ноты // Киевлянин. 1916. 25 февраля. С. 1.
1566. Робинзон. Маленький фельетон // Южная копейка. 1916. 5 апреля. С. 2.
1567. Толки о мире // Последние новости. 1915. 7 декабря. С. 1. У.
1568. Ядов. Конфетти. Волк, овца и капуста // Последние новости. 1917. 11 января. С. 3. В.
1569. Билимович А. Кольцо смыкается // Киевлянин. 1917. 23 января. С. 1.
1570. Г-ъ. Е. Блокада // Киевская мысль. 1917. 23 января. С. 1.
1571. В. С. Америка с нами // Южная копейка. 1917. 23 января. С. 2.
1572. Кин Ю. За мировыми кулисами // Киевлянин. 1917. 26 января. С. 2.
1573. Энко. Ошибка Германии // Последние новости. 1917. 26 января. С. 1. У.
1574. Петроградец. Петроградские отклики. В позорном одиночестве // Киевлянин. 1917. 28 января. С. 2.
1575. Е. П. Критический момент // Киевлянин. 1917. 9 февраля. С. 1–2.

1576. Basenko I. The Great War and the Polish Question in Imperial Russia: A Case Study of Its Reflections in Kiev's Press, 1914–1917 // Great Power Policies towards Central Europe, 1914–1945. ed. by Aliaksandr Piahanau. Bristol. 2019. pp. 129–152.
1577. А-ч А. Из Ченстохова // Южная копейка. 1915. 7 января. С. 1–2.
1578. А-ч А. Хозяиничание немцев // Южная копейка. 1915. 12 января. С. 1.
1579. А-ч А. Немцы в польской провинции // Южная копейка. 1915. 18 января. С. 2.
1580. Нашествие гуннов // Последние новости. 1915. 27 января. С. 2.
1581. А-ч А. Немцы в Бендине // Южная копейка. 1915. 3 февраля. С. 1.
1582. Вывоз немцами меди из Лодзи // Киев. 1915. 13 февраля. С. 3.
1583. Немцы в Привислянью // Киев. 1915. 6 марта. С. 3.
1584. Вести из Ченстохова // Киевлянин. 1915. 14 апреля. С. 2.
1585. Немцы в Польше // Киевлянин. 1915. 1 июля. С. 3.
1586. Немецкие планы // Киевлянин. 1915. 12 июля. С. 3.
1587. Ян ок Е. Пусть краснеют! // Южная копейка. 1915. 19 июля. С. 3.
1588. Последние вести из Варшавы // Киевлянин. 1915. 8 сентября. С. 2.
1589. В Варшаве // Киевлянин. 1915. 21 октября. С. 2.
1590. Хроника войны. Из оккупированной германцами Польши // Киевская мысль. 1915. 16 сентября. С. 3.
1591. С-кий Н. В оккупированной Польше // Киевская мысль. 1916. 19 ноября. С. 3.
1592. В оккупированной Польше // Киевская мысль. 1915. 27 ноября. С. 5.
1593. С-ий. Н. Хроника оккупированной Польши // Киевская мысль. 1915. 30 ноября. С. 2.
1594. Польский вопрос // Киевлянин. 1915. 18 января. С. 1.
1595. Елатомский, В. Россия, славянство и «железный канцлер» // Киев. 1915. 19 марта. С. 1.
1596. Ч-р. «Собцы» в славянстве // Киев. 1915. 9 декабря. С. 1–2.
1597. А-ль Б. Авангард панславизма // Киев. 1915. 23 февраля. С. 1.
1598. Честмир. Германские ужасы и славянские мечты // Киев. 1915. 13 октября. С. 1.
1599. Козловский Л. Немецкие завоеватели в произведениях Болеслава Пруса // Киевская мысль. 1915. 7 августа. С. 2.
1600. Осипов. Из дневника истории. Вечные враги // Южная копейка. 1915. 1 марта. С. 2.
1601. Н. П. Галиция и Познань // Киевлянин. 1915. 9 июля. С. 3.
1602. Ст. Вл. Реймонт. В прусской школе (перевод с польского) // Последние новости. К.: 1914. 21 августа. С. 3. У.
1603. Зверская расправа с польскими дружинниками // Киевлянин. 1915. 26 июля. С. 3.
1604. В Варшаве // Киевлянин. 1915. 30 августа. С. 2.
1605. Цвятковский М. Среди врагов // Киевлянин. 1915. 23 октября. С. 2.
1606. Кошунство немцев // Киевлянин. 1915. 13 октября. С. 2.

1607. Вести из Германии // Последние новости. 1915. 16 октября. С. 1.
1608. Цвятковский М. Среди врагов // Киевлянин. 1915. 25 октября. С. 3.
1609. В Ченстохове // Киевлянин. 1915. 16 января. С. 2.
1610. «Восстановление Польши» // Киев. 1915. 9 февраля. С. 3.
1611. В Лодзи // Последние новости. 1915. 3 июля. С. 2. В.
1612. Польские соколы в Лодзи // Киевлянин. 1915. 10 января. С. 3.
1613. Польские добровольцы // Киевлянин. 1915. 16 января. С. 4.
1614. Расстрел графа Понинского // Киевлянин. 1915. 17 июня. С. 2.
1615. Филатов А. Перед Варшавой // Киевлянин. 1915. 1 июля. С. 3.
1616. Цвятковский М. Среди врагов // Киевлянин. 1915. 30 октября. С. 2.
1617. Энзис. Польша под вопросительным знаком // Киевская мысль. 1915. 11 сентября. С. 2.
1618. Н. П. Германия и Россия // Последние новости. 1915. 20 сентября. С. 1. В.
1619. Поляки и немцы // Последние новости. 1915. 28 сентября. С. 2. В.
1620. Прусская ловушка // Последние новости. 1916. 6 сентября. С. 2.
1621. В Польше под германским игом // Последние новости. 1916. 10 октября. С. 2.
1622. Акт о Польше и нейтральная печать // Южная копейка. 1916. 1 ноября. С. 1.
1623. Киев, 26 го октября. 1916 г. // Киевлянин. 1916. 26 октября. С. 1.
1624. Козловский Л. Германия и польский вопрос // Киевская мысль. 1916. 30 октября. С. 2.
1625. Шульгин В. Киев, 25 января. 1917 г. // Киевлянин. 1917. 26 января. С. 1–2.
1626. Шульгин В. ‘Под знаком Марса’ // Киевлянин. 1917. 29 января. С. 1–2.
1627. Чихачев Д. О порядке разрешения вопроса о государственном устройстве Царства Польского // Киевлянин. 1917. 14 февраля. С. 1–2.
1628. Войцеховский В. Возможно ли создать благоприятные отношения между русскими и поляками без идеи славянского объединения // Киевлянин. 1917. 1 февраля. С. 2.
1629. К. Б. Роль славянства в прошлом и будущем международного общения (Проф. А. М. Лукьяненко) // Киевлянин. 1917. 28 февраля. С. 2.
1630. Vasenko I. The «German Intrigue» as an Element of the Anti-Ukrainian Campaign: A Case Study of Kyiv’s Russian Language Press, 1914-18 // East/West: Journal of Ukrainian Studies special edition: «Language, Identity, and Ideology in Ukrainian Media.» Eds. Svitlana Krysz, Volodymyr Kulyk. Vol 5, no 2. 2018. pp. 149–173.
1631. Патер І. Союз визволення України: проблема державності і соборності. Львів, НАН України, 2000. 346 с.
1632. К. «Черноморская Германия» // Южная копейка. 1916. 3 января. С. 2.
1633. Савенко А. Мысли и впечатления. CLXIII. Кадетские принципы и русское самосознание // Киевлянин. 1915. 26 февраля. С. 2.
1634. Эфэм. Болтовня. О некоем таинственно исчезнувшем народе // Киевлянин. 1915. 11 января. С. 2.
1635. Фигаро. Неудавшаяся реабилитация // Киев. 1915. 5 мая. С. 1.
1636. Скрынченко Д. Заметание следов // Киев. 1915. 15 февраля. С. 2.

1637. Скрынченко Д. К характеристике украинства // Киев. 1915. 12 апреля. С. 1.
1638. Д. Б. Жестокая правда // Киев. 1915. 24 апреля. С. 1.
1639. Н. А. «Украинские» дрозды австро германской выучки // Киевлянин. 1915. 26 мая. С. 3.
1640. Почаев. Тревога «украинцев» // Киев. 1915. 19 октября. С. 2.
1641. Энзис. Немецкие «украинофилы» // Киевская мысль. 1915. 11 апреля. С. 2.
1642. Честмир. Воспитание // Киев. 1915. 6 октября. С. 2.
1643. Кулаковский Ю. Русским людям, именующим себя «украинцами» // Киевлянин. 1915. 19 сентября. С. 1.
1644. Энни. Шевченко о немцах // Киев. 1915. 24 октября. С. 2.
1645. Честмир. «Украина» // Киев. 1915. 16 октября. С. 1–2.
1646. Работа «украинцев» // Киев. 1915. 1 марта. С. 2.
1647. Скрынченко Д. «Украинский» музей // Киев. 1915. 30 мая. С. 3.
1648. Скрынченко Д. Епископ Никон и «украинцы» // Киев. 1916. 10 января. С. 2.
1649. Малоросс. Темная сила // Киев. 1916. 7 июня. С. 1–2.
1650. Полтавец-селянин. Мазепинство и народ // Киев. 1916. 3 декабря. С. 1–2.
1651. Шульгин В. Неблагодарное дело // Киевлянин. 1915. 23 октября. С. 1–2.
1652. Энзис. Австро-германские украинофилы // Киевская мысль. 1915. 6 октября. С. 1.
1653. Германская политика в Белоруссии // Киев. 1916. 7 апреля. С. 2.
1654. Энзис. Канцлер и Шейдеман // Киевская мысль. 1916. 23 июня. С. 1.
1655. Честмир. «Кроты» в славянстве // Киев. 1916. 9 января. С. 2.
1656. Честмир. Гоф-слависты // Киев. 1916. 21 января. С. 1.
1657. Дедина Ф. Роковые ошибки // Киев. 1916. 27 апреля. С. 2–3.
1658. Дуров В. И. Ирландское восстание 1916 года в оценках российской общественности // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2010. № 1. С. 211–214.
1659. Германия – освободительница Ирландии // Последние новости. 1915. 3 апреля. С. 2. У.
1660. Ирландская авантюра Германии // Киевлянин. 1916. 18 апреля. С. 1.
1661. Фигаро. Германские дьяволы // Киев. 1916. 20 апреля. С. 1.
1662. Последний акт трагедии // Киевлянин. 1916. 13 мая. С. 2.
1663. Подвиги германских шпионов // Киевлянин. 1915. 16 апреля. С. 2.
1664. Дебов. О немецком шпионстве // Киев. 1915. 5 мая. С. 3.
1665. Германский шпионаж в военное время // Последние новости. 1915. 15 августа. С. 1. В.
1666. Шпионаж германских принцев // Последние новости. 1916. 3 сентября. С. 2. У.
1667. Изобретения немецких шпионов // Последние новости. 1915. 26 сентября. С. 1. У.
1668. Германский граф – шпион // Последние новости. 1915. 3 ноября. С. 1. В.
1669. Отец прусских шпионов // Последние новости. 1915. 18 июня. С. 2. У.
1670. Немецкий шпионаж во Франции // Южная копейка. 1917. 1 января. С. 4.

1671. Германия и русское золото. Из статьи М. О. Меньшикова («Нов. Вр.») // Киев. 1915. 13 февраля. С. 1.
1672. Немцы в Америке // Киев. 1915. 14 февраля. С. 2.
1673. Наглость германцев // Киев. 1915. 24 апреля. С. 3.
1674. Немецкий шпионаж // Последние новости. 1915. 10 января. С. 1. В.
1675. «Странные» случаи и... немцы // Южная копейка. 1915. 24 июля. С. 3.
1676. Фигаро. Наш тыл // Киев. 1916. 13 января. С. 1.
1677. Сер-в. В сетях немецкого соглядатайства // Киев. 1916. 20 января. С. 3–4.
1678. Робинзон. Маленький фельетон // Южная копейка. 1916. 29 декабря. С. 2.
1679. Ильменский, Н. Немецкий шпионаж в Киеве // Киев. 1916. 31 января. С. 2.
1680. Германская этика войны // Киевлянин. 1916. 29 февраля. С. 2.
1681. Вокруг войны. Гнусные приемы борьбы // Южная копейка. 1917. 12 января. С. 6.
1682. Центр немецкого шпионажа в Париже // Южная копейка. 1915. 15 июля. С. 1.
1683. Собаки с «двойной шкурой» // Южная копейка. 1915. 12 июня. С. 3.
1684. Германский шпионаж // Последние новости. 1915. 12 марта. С. 2. У.
1685. Тасин Н. В Люневиле // Киевская мысль. 1915. 30 января. С. 1.
1686. Шпионка // Южная копейка. 1915. 22 марта. С. 3.
1687. Приключения германского агента // Южная копейка. 1915. 15 августа. С. 1.
1688. Робинзон. Маленький фельетон // Южная копейка. 1915. 23 апреля. С. 2.
1689. Н. М. Шпион (Рассказ) I. // Киевлянин. 1915. 23 января. С. 2.
1690. Мухомор. Шпион. (рассказ мастерового) // Южная копейка. 1916. 14 июня. С. 2.
1691. Offer A. The First World War: An Agrarian Interpretation. Oxford: Clarendon Press, 1989. 449 p.
1692. Энзис. В Германии // Киевская мысль. 1915. 6 января. С. 3.
1693. Н. П. Недостаток хлеба в Германии // Последние новости. 1915. 10 января. С. 1. У.
1694. Накануне краха // Южная копейка. 1915. 19 января. С. 1.
1695. Нормировка потребления хлеба и муки в Германии // Киевлянин. 1915. 23 января. С. 2.
1696. Мнение Ганото о продолжительности войны и ее результатах // Киев. 1915. 7 февраля. С. 1.
1697. Продолжительность войны // Киевлянин. 1915. 13 февраля. С. 2.
1698. Долго ли может продержаться Германия? Из статьи М. О. Меньшикова // Киев. 1915. 19 февраля. С. 2.
1699. Хлебные карточки // Киевская мысль. 1915. 15 февраля. С. 3.
1700. Потребление хлеба в Германии // Киев. 1915. 16 февраля. С. 3.
1701. Уэллер. «Хлебная» цензура в Берлине // Южная копейка. 1915. 19 февраля. С. 2.
1702. Б-в. Д. Лекции вместо хлеба // Киев. 1915. 25 февраля. С. 1.
1703. Десять заповедей для гражданского населения Германии // Киев. 1915. 13 апреля. С. 3.

1704. Хроника войны. Хлеб из соломы // Киев. 1915. 24 февраля. С. 3.
1705. Древесный хлеб // Киев. 1915. 5 апреля. С. 2.
1706. Н. П. Кровавый хлеб в Германии // Последние новости. 1915. 13 марта. С. 1. В.
1707. Хлеб без ржаной и без пшеничной муки // Киевлянин. 1915. 12 мая. С. 2.
1708. Недостаток кормовых средств в Германии // Южная копейка. 1915. 5 января. С. 1.
1709. Н. П. Недостаток кормовых средств в Германии // Последние новости. 1915. 6 января. С. 1. У.
1710. Новые «питательные вещества» // Киев. 1915. 25 апреля. С. 3.
1711. Солнечный свет вместо хлеба // Последние новости. 1915. 21 марта. С. 2. В.
1712. День в Берлине // Южная копейка. 1915. 2 июня. С. 1.
1713. Экономический обзор // Киевская мысль. 1915. 11 июня. С. 3.
1714. В кафе и на улицах Берлина // Южная копейка. 1915. 12 июня. С. 4.
1715. Неон. Почему Германия склоняется к миру // Южная копейка. 1915. 18 июня. С. 2.
1716. Энзис. Уборка урожая в Германии // Киевская мысль. 1915. 28 июля. С. 1.
1717. Энзис. Истощение // Киевская мысль. 1915. 18 октября. С. 2.
1718. Хроника войны. Новые продовольственные меры в Германии // Киевская мысль. 1915. 14 ноября. С. 2.
1719. Голод в Германии // Южная копейка. 1915. 23 октября. С. 1.
1720. Германское меню // Киевлянин. 1915. 18 ноября. С. 3.
1721. Экономическое истощение Германии // Киев. 1915. 19 ноября. С. 3.
1722. Германия хочет избавиться от лишних ртов // Киев. 1916. 6 января. С. 3.
1723. Энзис. Движение берлинского населения // Киевская мысль. 1916. 10 февраля. С. 1–2.
1724. Ресторанный режим в Германии // Последние новости. 1916. 31 марта. С. 2. В.
1725. Расширение карточной системы в Германии // Последние новости. 1916. 18 апреля. С. 1. В.
1726. Энзис. Берлинские картинки // Киевская мысль. 1916. 19 мая. С. 2.
1727. Продовольственная диктатура в Германии // Киев. 1916. 29 мая. С. 2.
1728. Как теперь едят в Берлине // Киевлянин. 1916. 11 июля. С. 3.
1729. Понижение рождаемости в Германии // Последние новости. 1916. 18 августа. С. 2. В.
1730. Неизбежный голод в Германии // Последние новости. 1916. 7 сентября. С. 1. В.
1731. Н. Б. У врагов // Киевлянин. 1916. 24 октября. С. 2.
1732. Чем питается Германия // Киевлянин. 1916. 1 ноября. С. 2.
1733. Брак и война // Последние новости. 1916. 8 ноября. С. 2. У.
1734. А. К. Голод не тетка // Киев. 1916. 19 ноября. С. 2.
1735. Мелочи немецкой жизни // Киев. 1916. 19 декабря. С. 2.
1736. Десять немецких заповедей // Киевлянин. 1915. 10 сентября. С. 2.
1737. Энко. Пчелы и трутни // Последние новости. 1916. 30 ноября. С. 1. У.

1738. Литовский. Между Сцилой и Харибдой // Киев. 1916. 24 октября. С. 1.
1739. Что и как ест Германия // Киевлянин. 1917. 5 января. С. 1.
1740. Хлебный паек в Берлине // Последние новости. 1917. 28 января. С. 1. У.
1741. Осипов. Европа после войны. Очерки Г. Уельса // Южная копейка. 1916. 27 сентября. С. 2.
1742. Соболевский А. Мир // Киев. 1916. 20 декабря. С. 2.
1743. Ядов. Конфетти. Страшный удар // Последние новости. 1915. 22 мая. С. 3. У.
1744. Кин Ю. Немецкая свинья // Киевлянин. 1915. 1 февраля. С. 3.
1745. Юрзу. Раешник // Южная копейка. 1916. 7 декабря. С. 3.
1746. Кин Ю. Суп из колбасных палочек (Сказка по Андерсону) // Киевлянин. 1915. 12 февраля. С. 2.
1747. Бунт на кухне // Киевлянин. 1915. 26 февраля. С. 2.
1748. Сибирский П. По воробьям // Последние новости. 1915. 7 марта. С. 3. В.
1749. Пуже Ф. Сон в мартовский вечер // Киевлянин. 1915. 29 марта. С. 3.
1750. Кин Ю. Березовый хлеб (сказка в народном духе) // Киевлянин. 1915. 6 апреля. С. 2.
1751. Кин Ю. Немецкие заповеди // Киевлянин. 1915. 16 апреля. С. 2.
1752. Ядов. Конфетти. Два ворона // Последние новости. 1915. 24 апреля. С. 1. У.
1753. Бостунович Гр. В Гибельмании // Южная копейка. 1916. 24 октября. С. 2.
1754. Юрзу. Раешник // Южная копейка. 1917. 30 января. С. 2.
1755. Шурум Бурум. Мармелад // Южная копейка. 1917. 31 января. С. 1.
1756. Лишения германских детей // Киевлянин. 1916. 7 января. С. 2.
1757. Иринский. Безбрежная нива // Киев. 1915. 13 мая. С. 1.
1758. М-ский Л. С эшелонам // Киевлянин. 1916. 15 июня. С. 1.
1759. Петроград. Петроградские отклики. К мясному кризису // Киевлянин. 1916. 27 января. С. 1.
1760. Билимович А. Сокращение потребления мяса // Киевлянин. 1916. 1 февраля. С. 2.
1761. Немецкая продовольственная инквизиция (Ал. Пиленко «Нов. Время») // Киевлянин. 1916. 23 мая. С. 2.
1762. Недостаток патронов // Южная копейка. 1915. 30 января. С. 1.
1763. Пруссаки и памятники // Киевлянин. 1915. 17 февраля. С. 3.
1764. В Германии // Киевская мысль. 1915. 15 апреля. С. 2.
1765. Разрешение на браслеты // Киевская мысль. 1915. 6 октября. С. 2.
1766. Недостаток хлопка в Германии // Киев. 1915. 3 декабря. С. 3–4.
1767. Лурье М. Организационные начинания Германии // Киевская мысль. 1915. 20 декабря. С. 1.
1768. Германские изобретения // Последние новости. 1915. 24 апреля. С. 1. В.
1769. Н. Д. Усилия немецких химиков // Киев. 1916. 15 января. С. 2.
1770. Сталь и железо в современной войне // Последние новости. 1917. 7 февраля. С. 1. В.
1771. Страна суррогатов // Последние новости. 1917. 23 февраля. С. 1. У.
1772. Финансовое положение Германии // Киевлянин. 1915. 7 августа. С. 2.

1773. Бутафорский успех // Киевлянин. 1915. 1 апреля. С. 2.
1774. Протесты против подорожания жизни в Германии // Киев. 1915. 25 мая. С. 3.
1775. Приближение финансового кризиса в Германии // Киев. 1916. 14 января. С. 2.
1776. Энзис. Новые налоги в Германии // Киевская мысль. 1916. 22 марта. С. 1–2.
1777. Деловая Германия ликвидирует // Последние новости. 1916. 25 июня. С. 2. В.
1778. Пятый германский заем // Киев. 1916. 2 октября. С. 1.
1779. Ядов. Конфетти. Что хуже? // Последние новости. 1916. 4 ноября. С. 4. У.
1780. Правда Германии // Южная копейка. 1917. 9 января. С. 1.
1781. Ирский. Полгода войны // Последние новости. 1915. 20 января. С. 1. У.
1782. Н. П. Положение в Германии // Последние новости. 1915. 19 января. С. 1. У.
1783. Немецкие остроты // Последние новости. 1915. 28 января. С. 2. В.
1784. Адмирал И. Н. Скрыдлов о Германии // Киевлянин. 1915. 15 января. С. 2.
1785. Н. П. Германские настроения // Последние новости. 1915. 21 января. С. 1. У.
1786. Быть или не быть Германии // Киевлянин. 1915. 6 февраля. С. 2.
1787. Н. П. В Германии // Последние новости. 1915. 4 марта. С. 2. В.
1788. Немцы уже начинают понимать // Последние новости. 1915. 21 января. С. 1. У.
1789. Пессимизм в Германии // Последние новости. 1915. 19 марта. С. 2. В.
1790. Они уже не те // Киевлянин. 1915. 29 марта. С. 3.
1791. Энзис. Из немецких настроений // Киевская мысль. 1915. 9 апреля. С. 2.
1792. Германцы плачут // Киевлянин. 1915. 15 апреля. С. 2.
1793. Тревожное настроение в Берлине // Киевлянин. 1915. 27 апреля. С. 2.
1794. В Берлине («Рус. Сл.») // Киевлянин. 1915. 1 мая. С. 2.
1795. Движение в пользу мира в Германии // Последние новости. 1915. 10 апреля. С. 1. У.
1796. Неон. Пробуждающаяся Германия // Южная копейка. 1915. 27 мая. С. 2.
1797. Демонстрация в Берлине в пользу мира // Последние новости. 1915. 9 декабря. С. 1. У.
1798. Хроника войны. В Германии картофельный бунт // Киев. 1915. 11 февраля. С. 2.
1799. S. «Хлеба и мира» // Киев. 1915. 11 марта. С. 3.
1800. В ожидании революции (в Германии) // Киев. 1915. 25 марта. С. 3.
1801. Беспорядки в Берлине // Киевлянин. 1915. 31 марта. С. 1.
1802. В Германии // Последние новости. 1915. 10 августа. С. 1. В.
1803. Настроение в Германии // Южная копейка. 1915. 16 августа. С. 1.
1804. Берлин в дни успеха // Киевлянин. 1915. 29 июня. С. 2.
1805. В Германии // Киевлянин. 1915. 1 октября. С. 1.
1806. Недовольство войной в Германии // Последние новости. 1915. 11 декабря. С. 2. У.
1807. Из немецких настроений // Киевлянин. 1915. 18 декабря. С. 3.
1808. Бои на улицах Берлина // Последние новости. 1916. 18 февраля. С. 1. У.
1809. Волнения в Германии // Последние новости. 1916. 15 марта. С. 2. В.

1810. В Германии // Киевлянин. 1916. 6 апреля. С. 2.
1811. Энзис. Из германских настроений // Киевская мысль. 1915. 17 ноября. С. 2.
1812. Берлинские впечатления // Киевлянин. 1915. 5 сентября. С. 2.
1813. Неудавшийся театральный эффект // Киевлянин. 1915. 24 ноября. С. 2.
1814. Энзис. Перед рейхстагом // Киевская мысль. 1915. 25 ноября. С. 1.
1815. Настроение в Германии // Последние новости. 1916. 20 февраля. С. 2. У.
1816. Настроение в Германии // Последние новости. 1916. 27 марта. С. 2.
1817. Ослабление Германии // Киев. 1916. 6 апреля. С. 1.
1818. 22 месяца войны // Киев. 1916. 19 мая. С. 1.
1819. Голодные бунты в Германии // Южная копейка. 1916. 30 июня. С. 1.
1820. Семенов, В. Внутреннее положение Германии // Киевлянин. 1916. 3 июля. С. 3.
1821. В Германии назревает революция // Последние новости. 1916. 3 августа. С. 1. У.
1822. «Немецкий вопль против войны» // Киевлянин. 1916. 24 июля. С. 2.
1823. Е. П. Отвращение к войне // Киевлянин. 1916. 24 августа. С. 1.
1824. Подавленность в Берлине // Последние новости. 1916. 21 августа. С. 1. У.
1825. «Сильная рука» для недовольных женщин // Последние новости. 1916. 11 сентября. С. 1. У.
1826. Арей. Война. Моральный надлом врага // Киев. 1916. 18 сентября. С. 1.
1827. Энко. Германские настроения // Последние новости. 1916. 24 сентября. С. 1. У.
1828. Ш–ский М. Германское расстройство // Последние новости. 1916. 28 сентября. С. 1. У.
1829. Петроград. Петроградские отклики. Прозревающая Германия // Киевлянин. 1916. 30 сентября. С. 2.
1830. Вокруг немецких настроений // Южная копейка. 1916. 10 октября. С. 1.
1831. Настроение в Германии // Последние новости. 1916. 24 ноября. С. 1. У.
1832. Исповедь германского банкира // Киевлянин. 1916. 9 декабря. С. 2.
1833. Шульгин В. «Лучшее – враг хорошего» // Киевлянин. 1916. 28 декабря. С. 1.
1834. Процесс о хлебной карточке // Последние новости. 1915. 3 июня. С. 2. В.
1835. Падение нравов // Последние новости. 1915. 5 октября. С. 1. В.
1836. Положение в Германии // Последние новости. 1915. 26 октября. С. 1. У.
1837. Падение нравов в Германии // Южная копейка. 1915. 20 ноября. С. 1.
1838. Рост детской преступности в Германии // Киевлянин. 1916. 16 февраля. С. 3.
1839. «Тени берлинской жизни» // Последние новости. 1916. 27 марта. С. 1. В.
1840. Нашествие немцев // Последние новости. 1916. 18 июля. С. 1. В.
1841. Берлинские впечатления // Киевлянин. 1916. 29 августа. С. 2.
1842. Нравы Германии // Последние новости. 1916. 15 ноября. С. 1. В.
1843. Немецкая мадам Эмбер // Последние новости. 1917. 23 февраля. С. 1. В.
1844. Тайна прусского дисциплинарного батальона // Киевлянин. 1915. 6 января. С. 3.
1845. Бунт баварцев // Последние новости. 1915. 7 января. С. 1. У.
1846. Положение в Баварии // Последние новости. 1915. 5 мая. С. 1. В.

1847. Германское единство // Киевлянин. 1916. 28 мая. С. 1.
1848. Внутренние распри в Германии // Южная копейка. 1916. 17 декабря. С. 1.
1849. Трения в Германии // Последние новости. 1917. 5 февраля. С. 1. У.
1850. Внутренний мир в Германии // Последние новости. 1915. 7 мая. С. 1. У.
1851. Пролетаризация среднего класса в Германии // Последние новости. 1916. 10 февраля. С. 1. У.
1852. Лурье М. Учет социального сдвига в Германии // Киевская мысль. 1916. 11 октября. С. 1.
1853. Лурье М. (корреспондент из Стокгольма). Итоги продовольственной организации в Германии // Киевская мысль. 1916. 7 февраля. С. 2.
1854. Голод в Германии // Киевлянин. 1916. 26 июня. С. 2.
1855. Z. В Мюнхене // Киевская мысль. 1916. 22 октября. С. 1–2.
1856. Энзис. Продовольственный вопрос в Берлине // Киевская мысль. 1916. 6 июня. С. 1.
1857. Н. З. Об «утомлении» врагов // Киев. 1915. 2 декабря. С. 2.
1858. Н. Д. Истощаются / Н. Д. // Киев. 1916. 20 января. С. 1.
1859. Упорство Германии // Южная копейка. 1917. 12 января. С. 1.
1860. Билимович А. Германская блокада // Киевлянин. 1917. 22 января. С. 2.
1861. «Беспощадная» // Южная копейка. 1917. 25 января. С. 1.
1862. Десять заповедей немецкого пропагандиста // Последние новости. 1916. 15 марта. С. 1. В.
1863. Энзис. Двадцать пророков немецкого национального возрождения // Киевская мысль. 1915. 19 октября. С. 1.
1864. Е. П. Германская иллюзия // Киевлянин. 1915. 16 ноября. С. 1.
1865. Осипов. Как пишется история? // Южная копейка. 1916. 24 мая. С. 1.
1866. Призыв к германскому народу // Последние новости. 1916. 6 августа. С. 1. У.
1867. Германия о возможности поражения // Последние новости. 1916. 26 октября. С. 1. У.
1868. Петроград. Петроградские отклики. Германские настроения // Киевлянин. 1915. 14 марта. С. 1.
1869. Ураган лжи // Киев. 1915. 16 марта. С. 1.
1870. Е. П. Поучительная история // Киевлянин. 1915. 10 мая. С. 2.
1871. Лицо Германии, когда ее никто не видит // Киевлянин. 1915. 17 ноября. С. 3.
1872. Что происходит в Германии? // Киев. 1915. 21 ноября. С. 3.
1873. Закрытие журнала Максимилиана Гардена // Киевлянин. 1915. 18 декабря. С. 3.
1874. Изолированная Германия // Киевлянин. 1916. 4 апреля. С. 1.
1875. Запретная литература в Германии // Последние новости. 1916. 30 августа. С. 2. В.
1876. Террор в Германии // Киевлянин. 1916. 23 октября. С. 2.
1877. Хроника войны. В Берлине (рассказ гр. Зубовой) // Киев. 1915. 25 мая. С. 3.
1878. Наумов Г. Военная прибыль. II. // Киевская мысль. 1915. 8 декабря. С. 1–2.

1879. Энзис. Военное положение в Германии // Киевская мысль. 1916. 21 октября. С. 1.
1880. Поголовный контроль за мужчинами в Берлине // Последние новости. 1916. 27 октября. С. 1. У.
1881. На улицах Берлина // Киевлянин. 1916. 22 октября. С. 2.
1882. Петроград. Петроградские отклики. Принудительный социализм // Киевлянин. 1916. 19 ноября. С. 2.
1883. Немецкие дела // Киевлянин. 1917. 1 марта. С. 3.
1884. Как бороться с дороговизной // Южная копейка. 1915. 9 января. С. 1.
1885. Честмир. Мобилизация честности // Киев. 1915. 13 ноября. С. 1.
1886. Струсевич А. Экономия // Киев. 1915. 22 ноября. С. 2.
1887. Соснин Д. // Киев. 1916. 11 октября. С. 2.
1888. Тушин А. «Цепная торговля» // Киев. 1916. 4 октября. С. 1.
1889. Энзис. Первое мая. в Германии // Киевская мысль. 1916. 4 мая. С. 2.
1890. Шонпени. Мародеры тыла в Германии // Южная копейка. 1916. 28 сентября. С. 1.
1891. Петроград. Петроградские отклики. Германская агония // Киевлянин. 1915. 24 января. С. 3.
1892. Н. П. Новые веяния в Германии // Последние новости. 1915. 1 марта. С. 1. У.
1893. Германская полемика о мире // Киев. 1915. 4 марта. С. 5.
1894. Обсуждение вопроса о мире в Германии // Киев. 1915. 25 марта. С. 3.
1895. Признаки отрезвления Германии // Киев. 1915. 17 апреля. С. 1.
1896. Богданов С. Ожидаемые результаты войны // Киевлянин. 1915. 13 мая. С. 1.
1897. Петрусь. Толки о мире // Южная копейка. 1915. 27 октября. С. 1.
1898. Желание мира в Германии // Южная копейка. 1915. 28 октября. С. 1.
1899. В поисках мира // Южная копейка. 1915. 1 ноября. С. 1.
1900. Немцы думают о мире // Киев. 1915. 29 ноября. С. 1.
1901. Седой Судья. В Германии // Киев. 1915. 30 ноября. С. 1.
1902. Ирский. Мирные авантюры // Последние новости. 1915. 1 декабря. С. 1. В.
1903. Жажда мира // Последние новости. 1915. 11 декабря. С. 1. У.
1904. Германские условия мира // Последние новости. 1915. 22 декабря. С. 1. У.
1905. Ирский. Покушение с негодными средствами // Последние новости. 1916. 7 марта. С. 2. В.
1906. Кто ищет мира? // Киев. 1916. 21 мая. С. 1.
1907. Неон. Начало конца // Южная копейка. 1916. 30 июня. С. 2.
1908. Соображения германцев о грядущем мире // Последние новости. 1916. 8 августа. С. 2. У.
1909. Укрощенный кронпринц // Южная копейка. 1916. 8 октября. С. 1.
1910. Л. Соснин. Германия жаждет мира // Киев. 1916. 31 октября. С. 2.
1911. В. С-ь. О мире // Южная копейка. 1916. 3 декабря. С. 2.
1912. Германские усилия в поисках мира // Южная копейка. 1917. 9 января. С. 1.
1913. Энко. Германия и мир // Последние новости. 1917. 21 января. С. 1. У.
1914. Нарцисс. Начало агонии // Южная копейка. 1917. 24 января. С. 2.
1915. Источники русского национализма // Киев. 1915. 14 февраля. С. 1.

1916. Попытка немцев заключить с французами сепаратный мир // Киевлянин. 1915. 19 июля. С. 3.
1917. Смысл германских операций в России // Киевлянин. 1915. 4 сентября. С. 2.
1918. 3. Вековая традиционная дружба Пруссии // Киев. 1915. 17 ноября. С. 1.
1919. О сепаратном мире с Россией // Южная копейка. 1915. 26 ноября. С. 1.
1920. Энзис. Рорбах о русско-немецких отношениях // Киевская мысль. 1916. 28 января. С. 1.
1921. Гадания о будущем // Киевлянин. 1916. 1 апреля. С. 1.
1922. Германские «пацифисты» // Последние новости. 1916. 30 апреля. С. 1–2. В.
1923. Почему Германии нужен мир? // Киев. 1916. 24 мая. С. 1.
1924. Е. П. Возмездие // Киевлянин. 1915. 24 февраля. С. 3.
1925. Е. П. Жажда мира // Киевлянин. 1915. 1 апреля. С. 2.
1926. Воронов А. Истекающая кровью Бельгия // Киевская мысль. 1915. 6 августа. С. 2–3.
1927. Неон. Германия добивается мира // Южная копейка. 1915. 18 августа. С. 2.
1928. Заволода Л. Игра на психологию // Южная копейка. 1915. 2 ноября. С. 2.
1929. Петроград. Петроградские отклики. Неврастеники // Киевлянин. 1916. 6 января. С. 1–2.
1930. Е. П. На заре 1916 года // Киевлянин. 1916. 7 января. С. 2.
1931. С*** В. Мысли вслух // Южная копейка. 1916. 27 апреля. С. 2.
1932. Разоблачение А. И. Савенко // Южная копейка. 1916. 4 марта. С. 1.
1933. В нашем тылу // Киев. 1916. 17 сентября. С. 1.
1934. К. Б. Немецкое сватовство // Киевлянин. 1916. 17 октября. С. 2.
1935. Кремлев А. Германская пропаганда // Киев. 1916. 23 октября. С. 1–2.
1936. В поисках мира // Киев. 1916. 11 ноября. С. 1.
1937. Русская печать о мирных предложениях // Последние новости. 1916. 3 декабря. С. 1. У.
1938. Предложение Германией мира // Киевлянин. 1916. 3 декабря. С. 1.
1939. Предложение переговоров о мире // Киев. 1916. 5 декабря. С. 1.
1940. А. Б. Предложение мира // Киевлянин. 1916. 16 декабря. С. 1–2.
1941. Мирные предложения противника // Киев. 1916. 6 декабря. С. 1.
1942. Что такое германский мир? // Киев. 1916. 7 декабря. С. 2.
1943. Ирский. Война до конца // Последние новости. 1916. 3 декабря. С. 2. В.
1944. Мир после победы // Киев. 1916. 5 декабря. С. 4.
1945. Кин Ю. Волчий мир (басня) // Киевлянин. 1916. 5 декабря. С. 2.
1946. Архангельский, Н. Не мир, а мечь... // Киевлянин. 1916. 6 декабря. С. 1.
1947. К. Б. Мысли по поводу германской ноты о мире // Киевлянин. 1916. 20 декабря. С. 2.
1948. В. П. Мысли по поводу германской ноты о мире (Лекции профессоров Г. Е. Афанасьева, П. Н. Ардашева и П. М. Богаевского.) // Киев. 1916. 21 декабря. С. 2.
1949. Цытович Н. М. По поводу мирных предложений наших врагов (Окончание следует) // Киевлянин. 1917. 7 января. С. 2.

1950. Проф. Н. М. Цытович. По поводу мирных предложений наших врагов (Окончание)// Киевлянин. 1917. 9 января. С. 2.
1951. Е. П. Вопросы войны и мира // Киевлянин. 1917. 10 января. С. 1.
1952. Басенко І. Образ німців у пресі Києва за доби революції (лютий – жовтень 1917 р.) // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2015. Т. 169. С. 30–35.
1953. Basenko I. The Perception of Germany in the Kyivan Press: From Ukrainian People's Republic to the Hetmanate (November 1917 — December 1918) // Kyiv-Mohyla Humanities Journal 4: 2017. pp. 67–84. URL: <https://doi.org/10.18523/kmhj106717.2017-4.67-84> (дата звернення: 23.09.2019).
1954. Касьянов Г. Україна між революцією, самостійністю та окупацією // Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки / Кер. авт. кол., гол. упорядн. В. Дорнік; Наук. ред. Р. Пиріг; НАН України. Інститут історії України. К. : Ніка-Центр, 2015. С. 129–172.
1955. Как боролось со шпионами прежнее правительство // Последние новости. 1917. 2 апреля. С. 1. У.
1956. Петрович Н. Грехи прошлого // Последние новости. 1917. 26 мая. С. 1. У.
1957. Стечкин В. Мы победим // Южная копейка. 1917. 3 марта. С. 2.
1958. Исаев Б. Письмо с войны // Последние новости. 1917. 2 апреля. С. 3. У.
1959. Стечкин В. К моменту // Южная копейка. 1917. 7 марта. С. 3.
1960. Стечкин В. Америка воюет! // Южная копейка. 1917. 23 марта. С. 1.
1961. Розанов. В. (Энзис) Отзвуки русской революции в Германии (от нашего корреспондента) // Киевская мысль. 1917. 7 апреля. С. 1.
1962. Розанов В. Условия мира немецких социалистов (Письмо из Петрограда) // Киевская мысль. 1917. 30 апреля. С. 1.
1963. Березин Н. Накануне расплаты // Южная копейка. 1917. 4 июля. С. 2.
1964. Статья «Vorwärts'a» // Киевская мысль. 1917. 9 апреля. С. 2.
1965. Германия на распутье // Последние новости. 1917. 4 мая. С. 1. В.
1966. Драма немецкой матери // Южная газета. 1917. 6 июля. С. 3.
1967. Сибирский Е. Как смотрят на цели и задачи войны немцы? // Южная копейка. 1917. 2 июля. С. 1.
1968. Кто же в Германии против аннексий и контрибуций // Последние новости. 1917. 14 июня. С. 1. В.
1969. Стечкин В. Одно решение // Южная копейка. 1917. 16 марта. С. 1–2.
1970. Исаев Б. Лицо Вильгельма // Последние новости. 1917. 22 июля. С. 1. У.
1971. Стечкин В. Немножечко скептицизма // Южная копейка. 1917. 19 марта. С. 2–3.
1972. Что угрожает свободе России? (Речь ген. А. А. Брусилова) // Южная копейка. 1917. 27 июня. С. 1.
1973. Г. В. К делу! // Южная копейка. 1917. 19 марта. С. 2.
1974. Ларионов И. Почему необходимо наступать? // Южная копейка. 1917. 17 мая. С. 1.
1975. Неудачное выступление // Южная копейка. 1917. 21 марта. С. 2.

1976. Мечты Гинденбурга // Киевская мысль. 1917. 30 мая. С. 1.
1977. Березин Н. Три года Великой войны // Южная газета. 1917. 19 июля. С. 3.
1978. Англичане о немецких интригах // Последние новости. 1917. 28 мая. С. 1. У.
1979. Немецкая литература на русском языке // Киевская мысль. 1917. 26 мая. С. 3.
1980. Ларионов И. Что пишут из окопов? «Братание» // Южная копейка. 1917. 3 мая. С. 3.
1981. Двусторонняя борьба за мир // Киевская мысль. 1917. 11 июня. С. 1.
1982. Рысаков Н. К тебе, солдатская шинель! // Южная копейка. 1917. 14 мая. С. 2.
1983. Накануне войны // Южная газета. 1917. 13 октября. С. 3.
1984. Петрович Н. Не в меру заботливые // Последние новости. 1917. 11 мая. С. 1. В.
1985. Большевики предатели. Показания прапорщика Ермоленко. // Южная газета. 1917. 7 июля. С. 2.
1986. Предатели и «Окопная правда» // Южная газета. 1917. 9 июля. С. 1.
1987. Л-ь. Меньшевики – отмежуйтесь! // Южная газета. 1917. 11 июля. С. 4.
1988. Яснопольский Л. Внутренняя опасность // Южная газета. 1917. 15 июля. С. 3.
1989. Клубок недоразумений // Киевская мысль. 1917. 8 апреля. С. 1.
1990. Брынский А. На уличных митингах // Киевская мысль. 1917. 9 июня. С. 2.
1991. Пресловутый «Союз» // Киевская мысль. 1917. 13 сентября. С. 1.
1992. Брейтман Г. Украина // Последние новости. 1917. 4 июля. С. 1. В.
1993. Уляницкий В. Исторический момент // Южная копейка. 1917. 1 июля. С. 2.
1994. На фронте. Немецкая пропаганда // Южная копейка. 1917. 11 мая. С. 1.
1995. Зубовский Ю. Украинец // Южная копейка. 1917. 11 мая. С. 2.
1996. Одвертий лист Українців вояків з фронту до Генерала Брусилова та на увагу командуючим фронтами і Російському громадянству та демократії // Нова рада. 1917. 11 мая. С. 4.
1997. Пилипович М. Дорога цяцька // Нова рада. 1917. 6 квітня. С. 1.
1998. Д. А. Українська Народна Партія // Робітничка газета. 1917. 11 квітня. С. 1.
1999. М. К. Робітництво і війна // Робітничка газета. 1917. 15 квітня. С. 1.
2000. Г. К. На мітингу // Нова рада. 1917. 26 квітня. 1917. С. 2–3.
2001. Піль-ч А. Націоналізація війська – визволення від анархії // Нова рада. 1917. 7 мая. С. 2.
2002. Грудницький Ол. Чого почалась війна? // Робітничка газета. 1917. 29 квітня. С. 1.
2003. Війна, Революція і Тимчасовий Уряд // Робітничка газета. 1917. 23 квітня. С. 2.
2004. Поліщук Клим. З недавніх днів (З записної книжки) // Народна воля. 1917. 15 липня. С. 2.
2005. Т. М. «Вигадки» соціалістів // Робітничка газета. 1917. 26 квітня. С. 1.
2006. Усі однакові // Нова рада. 1917. 4 червня. С. 1.
2007. Переговори в окопах // Нова рада. 1917. 21 квітня. С. 3.

2008. Старим шляхом // Нова рада. 1917. 9 липня. С. 1.
2009. М. Т. Нагадуємо! // Робітничка газета. 1917. 17 травня. С. 1.
2010. Г. І. Не в одно брешуть! // Робітничка газета. 1917. 21 травня. С. 1.
2011. Київ, 6 травня 1917 року. Слово Німецького правительства // Нова рада. 1917. 6 мая. 1917. С. 1.
2012. Страйковий рух в Німеччині // Робітничка газета. 1917. 8 серпня. С. 1–2.
2013. Домагання німецьких робітників // Робітничка газета. 1917. 16 травня. С. 2.
2014. За кордоном. В Германії. // Робітничка газета. 1917. 20 червня. С. 2.
2015. За кордоном. З життя професійних спілок Берліна // Робітничка газета. 1917. 20 серпня. С. 1.
2016. За кордоном. Економічна боротьба робітників Берліна // Робітничка газета. 1917. 1 вересня. С. 2.
2017. Пугач І. Пора! // Народна воля. 1917. 10 вересня. С. 1.
2018. В германському рейхстазі // Народна воля. 1917. 27 вересня. С. 4 .
2019. М. Германська соціаль-демократія і справа миру // Народна воля. 1917. 13 жовтня. С. 1.
2020. Левинський В. Відокремлення Галичини // Нова рада. 1917. 8 жовтня. С. 1.
2021. Григорієв – Наш. Коло автономії *) // Нова рада. 1917. 25 квітня. С. 2.
2022. Чеська демократія про Україну // Народна воля. 1917. 24 серпня. С. 2.
2023. Ткаченко М. Волею та правом Українського народу // Робітничка газета. 1917. 30 березня. С. 2–3.
2024. Понятенко П. Вага для нас національного питання // Робітничка газета. 1917. 1 квітня. С. 2.
2025. Винниченко В. Український мілітаризм // Робітничка газета. 1917. 12 квітня. С. 1.
2026. Грушевський М. Чи Україна тільки для українців // Нова рада. 1917. 15 квітня. С. 1.
2027. Єфремов С. Чадний огонь // Нова рада. 1917. 4 червня. С. 1.
2028. «Геть з нашої землі» // Нова рада. 1917. 9 мая. С. 3.
2029. Биба О. Наші переселенці на Сибіру // Народна воля. 1917. 25 жовтня. С. 2.
2030. Майстренко Х. І сміх і гріх // Нова рада. 1917. 11 мая. С. 2.
2031. Коваленко-Коломацький Гр. Старим шляхом // Робітничка газета. 1917. 11 травня. С. 1.
2032. Понятенко П. Близька мова – не рідна мова // Робітничка газета. 1917. 25 травня. С. 2–3.
2033. Тимченко Е. Питання за державний язик // Нова рада. 1917. 9 червня. С. 1.
2034. Вартовий. Українізація школи // Народна воля. 1917. 20 серпня. С.1–2.
2035. Іваніцкій Г. Хто сепаратисти? // Робітничка газета. 1917. 8 квітня. С. 1.
2036. Темні сили воруються // Робітничка газета. 1917. 14 квітня. С. 1.
2037. Гетьманець Гр. На біжучі теми. «Царська влада» і п. Керенський // Робітничка газета. 1917. 16 травня. С. 1.
2038. Боронило Дм. «Я не я»! і «Ми не ми» // Робітничка газета. 1917. 19 травня. С. 1.
2039. Бурчак Л. Приклади братнього відношення // Нова рада. 1917. 31 мая. С. 1.

2040. Л. Ч. Лист із Херсонщини // Нова рада. 1917. 26 квітня. С. 3.
2041. З газет та журналів // Нова рада. 1917. 13 мая. С. 1.
2042. Зрада буржуазії // Народна воля. 1917. 30 серпня. С. 1.
2043. Отрута Яків. Теревені. Кепська оперета // Народна воля. 1917. 2 вересня. С. 2.
2044. Ан. К. Агент чи депутат? // Нова рада. 1917. 25 липня. С. 1.
2045. Знов «пруські марки» // Нова рада. 1917. 6 серпня. С. 1.
2046. Про «Союз Визволення України» // Нова рада. 1917. 23 серпня. С. 1.
2047. Костенко П. Недовіря // Народна воля. 1917. 23 серпня. С. 1–2.
2048. Смолич Ол. Через день по ложці // Народна воля. 1917. 23 серпня. С. 2.
2049. Вартовий. Правительственна контр-розвідка і Українська справа // Народна воля. 1917. 27 серпня. С. 2.
2050. Воєнне міністерство про «Союз визволення України» (Од. власн. коресп.) // Народна воля. 1917. 22 серпня. С. 3.
2051. Поводження з інвалідами українцями // Нова рада. 1917. 19 вересня. С. 1.
2052. В-вий. «Матеріяли» контр-розвідки // Народна воля. 1917. 29 вересня. С. 2.
2053. Постанови Київського Губерніяльного Національного З'їзду. Про чуже військо на Україні // Народна воля. 1917. 22 серпня. С. 2–3.
2054. Розмова з генеральним секретарем С. Петлюрою // Народна воля. 1917. 14 жовтня. С. 2.
2055. Певний П. Богданівці на фронті (Вісті з фронту) // Народна воля. 1917. 17 жовтня. С. 2.
2056. М. Бій Богданівців на фронті (Лист з фронту) // Народна воля. 1917. 20 жовтня. С. 1.
2057. Лоський К. «Nicht» // Народна воля. 1917. 9 серпня. С. 1.
2058. Сивенський В. Розмови // Народна воля. 1917. 1 вересня. С. 2.
2059. Німеччина і Польща // Нова рада. 1917. 7 вересня. С. 1.
2060. Л. Г. Горе Латвії // Народна воля. 1917. 7 вересня. С. 1.
2061. Є. К. «Корчи імперіалізму» // Робітнича газета. 1917. 13 вересня. С. 1–2.
2062. Перед замиренням // Народна воля. 1917. 13 вересня. С. 1.
2063. Е. К. Їхній мир і наша тактика // Робітнича газета. 1917. 26 вересня. С. 1.
2064. В. С-ць. Професор Масарик про українське питання // Народна воля. 1917. 13 вересня. С. 1.
2065. Исторические дни // Киевлянин. 1917. 3 марта. С. 1.
2066. Задача момента // Киевлянин. 1917. 4 марта. С. 1.
2067. Непокоробимая уверенность союзников // Киевлянин. 1917. 7 марта. С. 1.
2068. Шульгин В. Киев, 10 апреля. 1917 г. (По телеграфу из Петрограда) // Киевлянин. 1917. 11 апреля. С. 1.
2069. Мольба Бельгии к русскому народу // Киевлянин. 1917. 27 апреля. С. 2.
2070. Шульгин В. Киев, 3 июня. 1917 г. (По телеграфу из Петрограда) // Киевлянин. 1917. 4 июня. С. 1.
2071. Шульгин В. Киев, 27 марта. 1917 г. (По телеграфу из Петрограда) // Киевлянин. 1917. 28 марта. С. 1.

2072. Петроградец. Петроградские отклики. Во имя справедливости // Киевлянин. 1917. 25 марта. С. 3.
2073. Шульгин В. Киев, 8 марта. 1917 г. // Киевлянин. 1917. 9 марта. С. 1.
2074. К. Б. Встречи и разговоры. С фронта // Киевлянин. 1917. 10 марта. С. 2.
2075. Солдат. Слово солдата (письмо в редакцию) // Киевлянин. 1917. 25 марта. С. 2.
2076. К. Б. Армия начинает спрашивать! // Киевлянин. 1917. 30 марта. С. 2.
2077. Шевченко И. Что вы делаете, изуверы? (Из окопов) // Киевлянин. 1917. 14 мая. С. 1–2.
2078. Брыжатюк-Брыжатый, В. В братании с врагом – гибель России. Обращение солдата // Киевлянин. 1917. 7 мая. С. 2.
2079. Богаевский, П. Основы грядущего международного порядка. I. // Киевлянин. 1917. 1 марта. С. 1.
2080. Афанасьев Г. Ни контрибуций, ни аннексий // Киевлянин. 1917. 3 мая. С. 1.
2081. Стоянович А. Восстание «рабов» // Киевлянин. 1917. 2 апреля. С. 5.
2082. Львов Н. Статья Ник. Львова // Киевлянин. 1917. 2 апреля. С. 3.
2083. Петроградец. Петроградские отклики. По поводу братания // Киевлянин. 1917. 4 мая. С. 1.
2084. Н. Н. Из бесед с бывшим членом нашего посольства в Берлине // Киевлянин. 1917. 10 мая. С. 2.
2085. Петроградец. Петроградские отклики. Обошли молчанием // Киевлянин. 1917. 15 октября. С. 2.
2086. Львов Н. 1 мая. 1917 г. // Киевлянин. 1917. 2 мая. С. 1.
2087. Сила идеи // Киевлянин. 1917. 28 мая. С. 1.
2088. Денбновецкий, Д. «Не так страшен немец, как его малюют» // Киевлянин. 1917. 2 августа. С. 1–2.
2089. Шульгин В. Речь, еще не сказанная на митинге // Киевлянин. 1917. 4 июня. С. 2.
2090. Афанасьев Г. Высокая ценность Ленина и К° // Киевлянин. 1917. 16 апреля. С. 2–3.
2091. Шульгин В. Киев, 20 мая. 1917 г. (По телеграфу из Петрограда) // Киевлянин. 1917. 21 мая. С. 1.
2092. Афанасьев Г. Кто кому служит? // Киевлянин. 1917. 6 июня. С. 1.
2093. Шульгин В. Киев, 8 июня. 1917 г. (По телеграфу из Петрограда) // Киевлянин. 1917. 8 июня. С. 1.
2094. [без назви] // Киевлянин. 1917. 1 июля. С. 1.
2095. К. Б. Филиальное отделение Украины в Берлине // Киевлянин. 1917. 25 мая. С. 2.
2096. С–ко Н. Странные единомышленники // Киевлянин. 1917. 18 мая. С. 1.
2097. Л–ский А. Киев, 19 го октября. 1917 г. Две ориентации // Киевлянин. 1917. 20 октября. С. 1.
2098. Пихно П. Письма ко всем // Киевлянин. 1917. 1 августа. С. 1.
2099. Ежов А. Впечатления. Славянский экзамен // Киевлянин. 1917. 26 августа. С. 1.

2100. Ежов А. Впечатления. Джентльмен // Киевлянин. 1917. 27 сентября. С. 1.
2101. Рогвиц А. Социалистические министры // Голос-социал демократа. 1917. 20 мая. С. 1.
2102. Виталий. Накануне // Голос-социал демократа. 1917. 28 мая. С. 1.
2103. Грабительские планы Франции // Голос-социал демократа. 1917. 3 июня. С. 1.
2104. Рогвиц А. Стокгольмская конференция и борьба за мир // Голос-социал демократа. 1917. 2 июня. С. 2–3.
2105. С. Б. О наступлении // Голос-социал демократа. 1917. 8 июля. С. 2.
2106. Н. Б. Международное обозрение // Голос социал-демократа. 1917. 23 июня. С. 2.
2107. Виталий. Довольно крови! // Голос-социал демократа. 1917. 6 июня. С. 1.
2108. Владимирова С. Империалисты и мир // Голос-социал демократа. 1917. 28 июля. С. 1–2.
2109. Печерский Ф. «Союз республиканский» // Голос-социал демократа. 1917. 24 июня. С. 3.
2110. Как дезертиры идут на фронт! (Ран. Утро) // Последние новости. 1917. 30 мая. С. 1. У.
2111. Самосуд // Последние новости. 1917. 28 июля. С. 2. У.
2112. Поліщук К. Перші вісники (лист з фронту) // Робітнича газета. 1917. 27 травня. С. 2.
2113. Филатов В. С войны. (от нашего корреспондента) // Киевская мысль. 1917. 16 июля. С. 1–2.
2114. Шевченко З. Військове майно і демобілізація // Народна воля. 1917. 23 вересня. С. 1.
2115. Брынский А. На войне (от нашего корреспондента) // Киевская мысль. 1917. 25 июля. С. 1.
2116. Н. Ч. Промышленные перспективы // Киевлянин. 1917. 14 июля. С. 1–2.
2117. Рудин В. Экономическая разруха // Киевская мысль. 1917. 26 мая. С. 1.
2118. Пісоцький А. Продовольча справа // Робітнича газета. 1917. 12 жовтня. С. 2.
2119. Чопівський І. Економічні справи України // Нова рада. 1917. 24 мая. С. 2–3.
2120. Д. А. Земельна справа на Україні // Робітнича газета. 1917. 30 травня. С. 2.
2121. Подъячев С. В чайной (из деревенских наблюдений) // Киевская мысль. 1917. 2 сентября. С. 1.
2122. Исаев Б. Бред действительности // Последние новости. 1917. 22 августа. С. 1. У.
2123. Мухомор. Киевские картинки. (На улице) // Южная газета. 1917. 5 августа. С. 2.
2124. Ярило. Маленький фельетон. Во внешней политике // Южная газета. 1917. 16 сентября. С. 6.
2125. Розанов В. Мир за счет России // Киевская мысль. 1917. 24 сентября. С. 1.
2126. Pipes R. The Russian Revolution. New York: Knopf Doubleday Publishing Group, 2011. 976 P.
2127. Негайна справа // Народна воля. 1917. 11 (24) листопада. С. 1.

2128. Сепаратний мир // Нова рада. 1917. 18 листопада. С. 1.
2129. Українська Народна Республіка і негайний демократичний мир // Робітнича газета. 1917. 9 грудня. С. 1.
2130. Круг справи миру // Народна воля. 1917. 20 грудня. С. 2.
2131. Організація центральної влади // Робітнича газета. 1917. 14 листопада. С. 1.
2132. Біля мирних переговорів // Робітнича газета. 1917. 22 грудня. С. 1.
2133. Агонія // Нова рада. 1918. 16 січня. С. 1.
2134. Фронтowa ідилія // Нова рада. 1917. 22 грудня. С. 3.
2135. Лист вояків-українців // Робітнича газета. 1917. 29 грудня. С. 3.
2136. «Наша земля – німецька» // Нова рада. 1917. 8 листопада. С. 3.
2137. Тривожні звістки з особливої армії // Нова рада. 1917. 18 листопада. С. 3.
2138. Німці про замирення // Нова рада. 1917. 26 листопада. С. 1.
2139. Плани німецького штабу // Нова рада. 1917. 6 грудня. С. 1.
2140. Большевицька дипломатія // Нова рада. 1917. 13 грудня. С. 1.
2141. Відозва всеукраїнського з'їзду рад депутатів // Нова рада. 1917. 9 грудня. С. 2.
2142. Звідки звірства? // Нова рада. 1917. 21 грудня. С. 1.
2143. Фактична самостійність // Народна воля. 1917. 20 грудня. С. 1.
2144. Непевні приятелі // Народна воля. 1917. 22 грудня. С. 1.
2145. «Священна війна» // Народна воля. 1917. 30 грудня. С. 1.
2146. М. С. Початок кінця III. // Народна воля. 1917. 24 грудня. С. 2.
2147. Фауст в українському перекладі // Нова рада. 1917. 19 листопада. С. 3.
2148. Причепа. Демаркаційна лінія // Нова рада. 1918. 17 січня. С. 1–2.
2149. Доклад делегації з Бреста // Нова рада. 1917. 10 грудня. С. 2.
2150. Німецький Рейхстаг про мир // Робітнича газета. 1917. 13 грудня. С. 2.
2151. Признання України самостійною державою на мировій нараді в Бересті // Народна воля. 1917. 31 грудня. С. 2.
2152. Доклади українських делегатів у Малій Раді 12 го січня // Нова рада. 1918. 14 січня. С. 2.
2153. Мирний договір // Нова рада. 1918. 9 лютого. С. 1.
2154. Ратифікація мирного договору // Боротьба. 1918. 3 березня. С. 1.
2155. Германське повідомлення від 19-го лютого // Нова рада. 1918. 11 лютого. С. 3.
2156. Мир Росії з Германією // Нова рада. 1918. 11 лютого. С. 3.
2157. Прокламація мирної української делегації // Нова рада. 1918. 3 березня. С. 2.
2158. Німці взяли Ревель Псков і Полоцьк // Нова рада. 1918. 15 лютого. С. 3.
2159. Даремно // Нова рада. 1918. 14 лютого. С. 1.
2160. Розгром більшовиків під Бірзулою // Нова рада. 1918. 9 березня. С. 2.
2161. Розмова з міністром доріг // Нова рада. 1918. 10 березня. С. 2.
2162. Де-що про взяття Одеси // Нова рада. 16 березня. С. 3.
2163. Війна з Московщиною. Визволення Полтави // Робітнича газета. 1918. 29 березня. С. 3.
2164. Визволення Харькова // Нова рада. 1918. 12 квітня. С. 3.
2165. Про черноморський флот // Робітнича газета. 1918. 19 квітня. С. 3.

2166. За двома зайцями // Нова рада. 1918. 5 квітня. С. 1.
2167. Еллан Вас. Південно-Донецька Совітська Республіка // Боротьба. 1918. 14 лютого. С. 2.
2168. Піддубний Г. П. Германія і Україна* // Боротьба. 1918. 8 березня. С. 1–2.
2169. Шаповал М. Черноморська сістима (далі буде) // Боротьба. 1918. 2 квітня (20 березня). С. 1–2.
2170. Гр. Патріотичний соціалізм // Боротьба. 1918. 21 квітня. С. 2.
2171. Подав М. Вісти з Москви // Боротьба. 1918. 15 березня. С. 2.
2172. Німецька преса про Україну // Нова рада. 1918. 21 березня. С. 3.
2173. Делегація німецької преси у голови ради міністрів // Нова рада. 1918. 31 березня. С. 1.
2174. За кордоном. З закордонної преси про Україну // Боротьба. 1918. 10 квітня. С. 1.
2175. Проф. Баллад про здатність Московщини до життя // Боротьба. 1918. 10 квітня. С. 2.
2176. Н. Л. Про боротьбу за незалежність України // Боротьба. 1918. 20 квітня. С. 1.
2177. Залізник М. Німеччина й справа миру з Україною // Боротьба. 1918. 15 березня. С. 1–2.
2178. Заходи міністерства фінансів // Нова рада. 1918. 16 березня. С. 3.
2179. Товарообмін з Україною // Нова рада. 1918. 20 березня. С. 2.
2180. Українсько-Німецьке товариство культурно економічного зближення // Робітнича газета. 1918. 12 квітня. С. 4.
2181. С. Др.. Постачання молока по містах Німеччини // Робітнича газета. 1918. 10 квітня. С. 1–2.
2182. С. Др. Товариства для постачання харчових продуктів в містах Німеччини // Робітнича газета. 1918. 12 квітня. С. 2–3.
2183. Петрик П. З історії соціалізму // Робітнича газета. 1918. 27 квітня. С. 2–3.
2184. Петрик П. Що мусить знати кожен робітник про свято 1 мая? // Робітнича газета. 1918. 27 квітня. С. 1.
2185. По Україні. Українські полонені // Боротьба. 1918. 8 березня. С. 4.
2186. Приїзд українських полонених до Києва // Боротьба. 1918. 13 березня. С. 4.
2187. Полки полонених // Боротьба. 1918. 15 березня. С. 1.
2188. Парад // Робітнича газета. 26 березня. С. 4.
2189. Діяльність укр. посольства в Берліні // Боротьба. 1918. 19 квітня. С. 2.
2190. Як вибіралися полонені українці на оборону рідного краю // Нова рада. 1918. 21 квітня. С. 1.
2191. М. Д. Доля Українців-воєнків північного фронту // Боротьба. 1918. 12 квітня. С. 2.
2192. Германський канцлер українському правительству // Нова рада. 1918. 13 березня. С. 3.
2193. Відозва німецького генерала фон-Геца // Боротьба. 1918. 13 березня. С. 4.
2194. Приказ німецьким військам на Україні генерала Гренера (Офіційне) // Боротьба. 1918. 2 квітня. С. 4.

2195. Lustiger Teufel. Французька любов // Боротьба. 1918. 5 квітня. С. 2.
2196. Французька преса про мир з Україною // Нова рада. 1918. 14 березня. С. 1.
2197. Шульгин О. Союзники Росії // Нова рада. 1918. 10 квітня. С. 1.
2198. Шульгин О. Союзники Росії та України // Нова рада. 1918. 12 квітня. С. 1.
2199. Мих. А. З приводу «Орієнтацій» // Робітнича газета. 1918. 30 червня С. 1.
2200. Ю. Д. Побідоносно одступають... // Боротьба. 1918. 2 березня. С. 2.
2201. І. М. Весна // Боротьба. 1918. 2 березня. С. 1.
2202. О. М. Чужоземна допомога // Боротьба. 1918. 3 березня. С. 1.
2203. Єфремов С. Делікатна справа // Нова рада. 1918. 9 квітня. С. 1.
2204. З приводу чуток // Боротьба. 1918. 6 березня. С. 4.
2205. Непорозуміння // Нова рада. 1918. 13 березня. С. 3.
2206. Безсонов М. Дивна байдужість // Нова рада. 1918. 28 березня. С. 2.
2207. Грак П. «Правда» або «Киевское Недомыслие» // Боротьба. 1918. 21 квітня. С. 1–2.
2208. З московських газет // Нова рада. 1918. 25 квітня. С. 3–4.
2209. В Николаеве // Киевская мысль. 1918. 26 марта. С. 3.
2210. Война с большевиками // Киевская мысль. 1918. 16 апреля. С. 3.
2211. Настрої провінції // Боротьба. 1918. 20 березня. С. 4.
2212. С. Василь. Бійка австрійсько-німецького війська з ватагами Муравьєва при ст. «Слободка» П.-З. з. (Від власн. коресп.) // Боротьба. 1918. 29 березня. С. 4.
2213. Київ. 19 березня 1918 // Боротьба. 1918. 19 березня. С. 1.
2214. Дописи. Ромни під час вступу німецького війська // Боротьба. 1918. 2 квітня. С. 4.
2215. П.-о, А. Опам'ятайтесь! // Боротьба. 1918. 16 квітня. С. 1.
2216. Германци в с. Біличах і Жулянах // Нова рада. 1918. 8 березня. С. 3.
2217. І. М. Нова хмара // Боротьба. 1918. 9 березня С. 1.
2218. Дописи. Села Миропіль та Полонне на Волині // Боротьба. 1918. 22 березня. С. 4.
2219. Гр. Що це значить? // Боротьба. 1918. 5 березня. С. 2.
2220. Ніковський Ан. Євреї й українське військо // Нова рада. 1918. 8 березня. С. 1.
2221. Мала Рада Засідання 9-го березня // Нова рада. 1918. 10 березня. С. 2.
2222. Ів. Ор. Одна із наших болячок // Боротьба. 1918. 23 березня. С. 1.
2223. Освідомлення // Робітнича газета. 1918. 24 березня. С. 3.
2224. Прохожий. Лист з Білоцерківщини // Нова рада. 1918. 28 березня. С. 4.
2225. Дописи. Ніжин. (на Чернігівщині) // Нова рада. 1918. 3 квітня. С. 4.
2226. По Україні. Станція Бобринська // Боротьба. 1918. 20 березня. С. 3.
2227. М. Зіньків на Полтавщині // Боротьба. 1918. 7 квітня. С. 2.
2228. Прилуки на Полтавщині (Від власн. коресп.) // Боротьба. 1918. 27 березня. С. 2.
2229. Терниченко А. Аграрна реформа на Україні. Хліб і політика // Боротьба. 1918. 13 квітня. С. 1.
2230. Дописи. с. Калісенець Уманського повіту // Нова рада. 1918. 5 квітня. С. 4.

2231. Дописи З м. Дзюньків, Бердичівського повіту на Київщині // Робітнича газета. 1918. 24 квітня. С. 4.
2232. Ст. Ракітна // Нова рада. 1918. 14 березня. С. 4.
2233. Втікач. Дописи. Містечко Миропілля (на Курщині) // Боротьба. 1918. 21 квітня. С. 4.
2234. По Україні. Німці на Поділлі // Боротьба. 1918. 8 березня. С. 4.
2235. Звенигородка // Боротьба. 1918. 5 квітня. С. 2.
2236. Стещенко І. Ви вважаєте, друзі порядку, що гарматами Крупа й штиками... // Робітнича газета. 1918. 23 квітня. С. 2.
2237. З Партійного життя. Збори київської організації у.с. д.р. партії // Робітнича газета. 1918. 27 березня. С. 1–2.
2238. Г. М. Недоговорення // Боротьба. 1918. 5 березня. С. 2.
2239. Що це таке? // Нова рада. 1918. 15 березня. С. 2.
2240. Лем. Тодор. Реакція й боротьба за владу // Боротьба. 1918. 13 березня. С. 1.
2241. Прозоза-мрійник В. Пісня про славних героїв... // Боротьба. 1918. 14 квітня. С. 2.
2242. За кордоном. Міністр прем'єр Зейдлер про вступ австро-німецького війська на Україну // Боротьба. 1918. 13 березня. С. 2.
2243. Про справу товарообміну з центральними державами // Робітнича газета. 1918. 4 квітня. С. 1–2.
2244. П-о, А. Чорні хмари // Боротьба. 1918. 24 квітня. С. 1.
2245. Бухановський Л. Економічні нариси // Робітнича газета. 1918. 29 березня. С. 2.
2246. Небезпечна неясність // Нова рада. 1918. 15 березня. С. 1.
2247. Чуже втручання і власна безпорадність // Нова рада. 1918. 16 квітня. С. 1.
2248. Донцов Д. Перед Розв'язкою // Нова рада. 1918. 21 березня. С. 1.
2249. І. М. Круки // Боротьба. 1918. 14 березня. С. 1.
2250. Lustiger Teufel. Товарообмін // Боротьба. 1918. 31 березня. С. 2.
2251. Н. Л. Загально-політичне в переговорах про товарообмін // Боротьба. 1918. 26 квітня. С. 2.
2252. Лівобережний П. Хто винен? // Робітнича газета. 1918. 20 квітня. С. 1–2.
2253. Перед подіями // Нова рада. 1918. 20 квітня. С. 1.
2254. Мала Рада. Засідання 13 квітня // Боротьба. 1918. 16 квітня. С. 1–2.
2255. Київ, 21 квітня 1918 р. // Боротьба. 1918. 21 квітня. С. 1.
2256. Новий наказ ген. Ейхгорна // Нова рада. 1918. 27 квітня. С. 1.
2257. Єдиний документ // Нова рада. 1918. 26 березня. С. 1.
2258. Мала Рада засідання 21 квітня // Робітнича газета. 1918. 24 квітня. С. 2.
2259. За кордоном. Германія. Поворотне право німецьких соц.-демократів // Боротьба. 1918. 2 квітня. С. 1.
2260. Лівобережний, П. Німецька соц.-дем. в сучасній війні // Робітнича газета. 1918. 4 квітня. С. 2–3.
2261. Лівобережний П. З'їзд німецьких імперіалістів // Робітнича газета. 1918. 26 квітня. С. 2.

2262. Крушинський Ф. Чому розформовується перша українська дивізія? // Нова рада. 1918. 28 квітня. С. 1.
2263. Київ, 28 квітня 1918 р. // Боротьба. 1918. 28 квітня. С. 1.
2264. Мала Рада засідання 28 квітня // Робітничая газета. 1918. 30 квітня. С. 2–3.
2265. Всесвітній скандал // Боротьба. 1918. 30 квітня. С. 1.
2266. Рейхстаг проти Айхгорна // Боротьба. 1918. 30 квітня. С. 1.
2267. Митинг народів // Киевская мысль. 1917. 1 декабря. С. 1.
2268. Военные силы Германии // Киевская мысль. 1917. 4 ноября. С. 4.
2269. Победы Германцев на Итальянском фронте // Киевская мысль. 1917. 5 ноября. С. 4.
2270. Военные успехи австро-германской коалиции // Киевская мысль. 1917. 8 ноября. С. 4.
2271. Энко. На фронте союзников // Последние новости. 1917. 16 ноября. С. 1. В.
2272. Колоссовский В. Военный обзор // Киевская мысль. 1918. 14 марта. С. 1.
2273. «Братание» // Киевская мысль. 1917. 4 ноября. С. 4.
2274. «Братание» // Киевская мысль. 1917. 10 ноября. С. 3.
2275. «Братание» // Киевская мысль. 1917. 16 ноября. С. 2.
2276. Германский приказ о братании // Киевская мысль. 1917. 17 ноября. С. 3.
2277. На западном фронте // Последние новости. 1918. 10 января. С. 3. В.
2278. На украинском фронте // Киевская мысль. 1917. 23 декабря. С. 2.
2279. Любопытный случай братания // Киевская мысль. 1917. 14 ноября. С. 4.
2280. Россия в мировой войне // Последние новости. 1918. 4 января. С. 2. В.
2281. «Русская зараза» // Последние новости. 1918. 4 февраля. С. 1. У.
2282. Александровский А. Н. Немец и славянин // Южная газета. 1917. 5 ноября. С. 2.
2283. Настроения в Германии // Последние новости. 1917. 28 ноября. С. 3. В.
2284. Эрлих Г. Перспективы революции в Германии // Киевская мысль. 1917. 31 декабря. С. 1.
2285. Германская печать о перемирии // Киевская мысль. 1917. 17 ноября. С. 3.
2286. Германские разговоры о мире // Киевская мысль. 1917. 31 декабря. С. 1.
2287. Милитаристическая реакция в Германии // Последние новости. 1918. 7 февраля. С. 2. У.
2288. Съезд пангерманистов // Киевская мысль. 1918. 7 апреля. С. 2.
2289. Декрет о мире // Последние новости. 1917. 10 ноября. С. 1. В.
2290. Беспорядки в Австрии и Германии // Последние новости. 1918. 11 января. С. 2. У.
2291. Беспорядки в Германии // Последние новости. 1918. 30 января. С. 3. У.
2292. Демонстрации в Венгрии и Германии // Последние новости. 1917. 24 ноября. С. 2. В.
2293. Революция в Германии // Последние новости. 1918. 30 января. С. 3. У.
2294. Демонстрация в Германии // Киевская мысль. 1917. 16 ноября. С. 2.
2295. Забастовочное движение в Германии // Последние новости. 1918. 23 января. С. 2. У.
2296. Процесс Дитмана // Последние новости. 1918. 3 февраля. С. 3. В.

2297. Одинокая Россия // Киевская мысль. 1917. 14 ноября. С. 1.
2298. Гарольд. Рифмы дня // Киевская мысль. 1917. 17 декабря. С. 3.
2299. Киев, 29 ноября // Южная газета. 1917. 29 ноября. С. 1–2.
2300. Единый большевистско-империалистический фронт // Киевская мысль. 1917. 8 декабря. С. 1.
2301. Розанов В. Торжество германского империализма // Киевская мысль. 1917. 10 декабря. С. 1.
2302. Войтоловский Л. Русские коммунары перед лицом прусских генералов // Киевская мысль. 1917. 15 декабря. С. 2.
2303. Перемирие заключено – объявлена новая война // Киевская мысль. 1917. 5 декабря. С. 1.
2304. К заключению мира Германии с большевиками // Киевская мысль. 1918. 10 марта. С. 3.
2305. Народин К. Центральная рада и мир // Киевская мысль. 1917. 17 декабря. С. 1.
2306. Горе побежденным! // Киевская мысль. 1917. 22 декабря. С. 2.
2307. Сообщение совета комиссаров // Последние новости. 1918. 10 февраля. С. 1. У.
2308. Воззвание верховного главнокомандующего // Последние новости. 1918. 11 февраля. С. 1. У.
2309. От Совета народных министров ко всему населению Украинской Народной Республики // Последние новости. 1918. 3 марта. С. 2. У.
2310. От Украинской Центральной Рады к гражданам Украинской республики оповещение // Киевская мысль. 1918. 13 марта. С. 2.
2311. Концерт в честь первой дивизии // Последние новости. 1918. 25 марта. С. 3. В.
2312. Распоряжение министра внутренних дел // Последние новости. 1918. 7 марта. С. 2. В.
2313. К приходу немцев // Последние новости. 1918. 7 марта. С. 2. В.
2314. Ответ германского канцлера украинскому правительству // Киевская мысль. 1918. 13 марта. С. 3.
2315. В Крыму // Киевская мысль. 1918. 19 апреля. С. 2.
2316. Мирный договор Германии с Финляндией // Киевская мысль. 1918. 19 марта. С. 2.
2317. Германские войска в Финляндии // Киевская мысль. 1918. 14 марта. С. 3.
2318. В оккупированной Польше // Последние новости. 1918. 3 февраля. С. 2. У.
2319. Окружение Киева // Последние новости. 1918. 2 марта. С. 1. У.
2320. Война с большевиками // Киевская мысль. 1918. 14 марта. С. 3.
2321. Освобождение от большевиков Черниговской губернии // Киевская мысль. 1918. 13 марта. С. 3.
2322. Война с большевиками // Киевская мысль. 1918. 16 марта. С. 3.
2323. Война с большевиками // Киевская мысль. 1918. 28 марта. С. 3.
2324. Борьба за шостенский завод // Последние новости. 1918. 11 апреля. С. 2. В.
2325. Резня в Херсоне // Последние новости. 1918. 6 апреля. С. 1. В.

2326. Мирский А. Письмо из Харькова // Киевская мысль. 1918. 16 апреля. С. 3.
2327. 17 расстрелянных (письмо из Кременчуга) // Киевская мысль. 1918. 16 апреля. С. 3.
2328. Скупка германцами русских акций // Последние новости. 1917. 23 декабря. С. 1. В.
2329. Наумов Г. Восстановление промышленности // Киевская мысль. 1917. 24 декабря. С. 1.
2330. Киев, 23 декабря // Последние новости. 1917. 23 декабря. С. 1. В.
2331. Торговый договор Украины // Последние новости. 1918. 13 февраля. С. 2. В.
2332. К товарообмену Украины с Центральными державами // Киевская мысль. 1918. 16 марта. С. 2.
2333. Товарообмен Украиной с Центральными державами // Последние новости. 1918. 21 марта. С. 3. У.
2334. Товарообмен с Центральными державами // Киевская мысль. 1918. 17 апреля. С. 2.
2335. Уголь из Германии // Киевская мысль. 1918. 16 апреля. С. 2.
2336. Торговый договор Украины с Центральными державами // Киевская мысль. 1918. 2 мая. С. 2.
2337. Аренда немцами пароходов // Последние новости. 1918. 15 апреля. С. 1. В.
2338. Саксонцы в Киеве // Последние новости. 1918. 5 апреля. С. 1. В.
2339. Немцы на вокзале // Последние новости. 1918. 3 марта. С. 2. У.
2340. Приказ германским войскам на Украине ген. Гренера // Последние новости. 1918. 31 марта. С. 1. У.
2341. Журналисты у генерала Эбергардта // Последние новости. 1918. 31 марта. С. 3. У.
2342. Подробности занятия Одессы // Киевская мысль. 1918. 16 марта. С. 2.
2343. Обращение германских властей // Последние новости. 1918. 13 марта. С. 2. В.
2344. Воззвание ген. Фон-Геца // Киевская мысль. 1918. 14 марта. С. 3.
2345. По поводу приказа ген. фон-Эйхгорна // Последние новости. 1918. 26 апреля. С. 1. В.
2346. Приказ ген. Фельдмаршала фон-Эйхгорна // Киевская мысль. 1918. 27 апреля. С. 1.
2347. Шульгин В. Киев, 18 ноября. 1917 г. «Республика с царем» // Киевлянин. 1917. 19 ноября. С. 1.
2348. Лохов А. (Москва). Дым отечества // Киевлянин. 1917. 31 октября. С. 2.
2349. Шульгин В. Киев, 29 ноября. 1917 г. Оселок // Киевлянин. 1917. 30 ноября. С. 1.
2350. Шульгин В. Оселок II. // Киевлянин. 1917. 1 декабря. С. 1.
2351. Шульгин В. Так было, но так да не будет // Киевлянин. 1917. 8 декабря. С. 1–2.
2352. Речь, сказанная В. В. Шульгиным 20 го декабря. в собрании русских избирателей // Киевлянин. 1917. 22 декабря. С. 1.
2353. Шульгин В. Лебединая песнь // Киевлянин. 1917. 17 декабря. С. 1.

2354. Лохов А. К убицтву генерала Духонина // Киевлянин. 1917. 2 декабpя. С. 1.
2355. Б. Г. Большевики действовали с немцами в координации // Киевлянин. 1917. 20 декабpя. С. 2.
2356. Д. Немцы о русской революции // Киевлянин. 1918. 4 января. С. 2.
2357. Открытое письмо немца Ленину // Киевлянин. 1917. 19 декабpя. С. 1–2.
2358. Шульгин В. Киев, 2 декабpя. 1917 г. «Республика с царем» // Киевлянин. 1917. 3 декабpя. С. 1.
2359. Петроград. Петроградские отклики. Последнее звено // Киевлянин. 1918. 4 января. С. 1.
2360. Шульгин В. Киев, 13 го января. 1918 г. Универсал № 4. Віють витpы, віють буйны // Киевлянин. 1918. 14 января. С. 1.
2361. Ежов А. Самсон и Далила // Киевлянин. 1918. 17 января. С. 1.
2362. Е. П. 1917 г. // Киевлянин. 1918. 1 января. С. 3.
2363. Никитин А. К России // Киевлянин. 1918. 6 января. С. 2.
2364. Ежов А. Побeжденные // Киевлянин. 1918. 10 марта. С. 2.
2365. Шульгин В. Киев, 24 февраля (9 го марта) 1918 г. // Киевлянин. 1918. 10 марта. С. 1.
2366. Лохов А. Без аннексий и контpибуций // Киевлянин. 1917. 16 декабpя. С. 1.
2367. Киев, 14 (1) апреля // Голос Киева. 1918. 14 апреля. С. 1.
2368. Алексеев Е. Русский вопрос. I. // Голос Киева. 1918. 14 апреля. С. 1.
2369. Залужный Д. В экстазе самостийности // Голос Киева. 1918. 21 апреля. С. 2.
2370. Шлыкoв И. Мысли и рассуждения // Голос Киева. 1918. 27 апреля. С. 1.
2371. Из газет. «Нова рада» о приказ фельд. Эйхгорна // Голос Киева. 1918. 28 апреля. С. 1.
2372. Дорнік В., Ліб П. Економічне використання // Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки / Кер. авт. кол., гол. упорядн. В. Дорнік; Наук. ред. Р. Пиріг; НАН України. Інститут історії України. К. : Ніка-Центр, 2015. С. 263–298.
2373. Арешт // Нова рада. 1918. 10 травня. С. 3.
2374. Кнаак. Оголошення про заведення німецьких польових судів // Робітнича газета. 1918. 14 травня. С. 4.
2375. Новий наказ фельдмаршала Ейхгорна // Нова рада. 1918. 14 травня. С. 3.
2376. Арешт // Нова рада. 1918. 15 травня. С. 3.
2377. Арешти на Волині // Нова рада. 1918. 22 травня. С. 3.
2378. Делегація соціалістів-федералістів у німецького посла Мума // Нова рада. 1918. 19 травня. С. 1.
2379. Лист Симона Петлюри до послів Німеччини та Австрії // Нова рада. 1918. 30 травня. С. 1.
2380. Перед новими перспективами // Робітнича газета. 1918. 3 травня. С. 1.
2381. Державний переворот у Києві // Робітнича газета. 1918. 3 травня. С. 2.
2382. П-й С. До нашого міжнародного становища // Робітнича газета. 1918. 3 травня. С. 1.
2383. Лівобережний П. До єдиної неделімої // Робітнича газета. 1918. 3 травня. С. 2.

2384. Ніковський А. ...кадети? // Нова рада. 1918. 9 травня. С. 2.
2385. Єфремов С. Парадоксальне міністерство // Нова рада. 1918. 10 травня. С. 1.
2386. Мазюкевич, П. Мосянжеві мерці та живі мертвителі // Нова рада. 1918. 10 травня. С. 2.
2387. Єфремов С. Хрестною путтю // Нова рада. 1918. 9 травня. С. 2.
2388. «Vorwärts» про переворот на Україні // Робітнича газета. 1918. 16 травня. С. 1.
2389. «Vorwärts» про становище на Україні // Нова рада. 1918. 31 травня. С. 1.
2390. «П. Л.». Із соціал-демократичної партії Німеччини // Робітнича газета. 1918. 6 червня. С. 2.
2391. Л. Б. Кому що // Робітнича газета. 1918. 2 червня. С. 1.
2392. Одгуки з Європи // Нова рада. 1918. 10 травня. С. 1.
2393. Питання політики на Україні в головній Комісії Німецького Райхстагу // Робітнича газета. 1918. 11 травня. С. 1–2.
2394. Питання політики на Україні в головній Комісії Німецького Райхстагу // Робітнича газета. 1918. 12 травня. С. 1–2.
2395. Питання політики на Україні в головній Комісії Німецького Райхстагу // Робітнича газета. 1918. 14 травня. С. 1.
2396. Потреба розважності // Робітнича газета. 1918. 16 травня. С. 1.
2397. Д. Л. Українська справа в Німеччині і Австрії // Нова рада. 1918. 11 травня. С. 1.
2398. Посол Гаусман про німецьку політику на Україні // Нова рада. 1918. 15 травня. С. 1.
2399. Д. Л. Оцінка українських подій в громадянських кругах Німеччини і Австрії // Нова рада. 1918. 16 травня. С. 2.
2400. Самовидець. Малий фейлетон. Новини нашої літератури «Чого прийшли німці на Україну» // Робітнича газета. 1918. 11 травня. С. 2.
2401. Самовидець. Малий фейлетон. Маленький Миколка // Робітнича газета. 1918. 10 травня. С. 2.
2402. Єфремов С. «Zu spat» // Нова рада. 1918. 11 травня. С. 1.
2403. Яринович А. Клопіт // Нова рада. 1918. 29 травня. С. 2.
2404. Ніковський А. Перед зміною орієнтації // Нова рада. 1918. 24 травня. С. 1.
2405. Д. «Deutsche Politik» про Україну // Нова рада. 1918. 22 травня. С. 1.
2406. Донцов Д. Проба приязні // Нова рада. 1918. 18 травня. С. 1.
2407. Більшовицький десант // Робітнича газета. 1918. 18 червня. С. 3.
2408. Більшовики. Ростов-на-Дону. // Нова рада. 1918. 19 червня. С. 3.
2409. Німці і більшовики // Робітнича газета. 1918. 26 червня. С. 3.
2410. Кушнір М. Нова влада на Україні // Нова рада. 1918. 2 червня. С. 1.
2411. Весела столиця // Нова рада. 1918. 2 серпня. С. 2.
2412. Замах на фельд. Ейхгорна // Нова рада. 1918. 31 липня. С. 1.
2413. Ніковський А. В стані небезпеки // Нова рада. 1918. 1 серпня. С. 1.
2414. З німецької преси. Всенімецька газета «Tägliche Rundschau» // Нова рада. 1918. 17 серпня. С. 3.
2415. Штрихи до майбутньої картини // Нова рада. 1918. 25 серпня. С. 1.

2416. Кудою йти? // Нова рада. 1918. 17 серпня. С. 1.
2417. Олексюк А. З Г. Гайне // Робітнича газета. 1918. 27 червня. С. 2.
2418. Стрижавський Ю. Годі «балакати»!* // Нова рада. 1918. 15 травня. С. 2–3.
2419. Обиватель. Дві твердих влади // Нова рада. 1918. 22 червня. С. 3.
2420. Дорошкевич О. Яка повинна бути школа для українських дітей // Нова рада. 1918. 13 червня. С. 2–3.
2421. Колоніус Д. Завдання нашої шкільної організації // Нова рада. 1918. 21 червня. С. 2.
2422. Русова С. Патріотизм у вихованні // Нова рада. 1918. 25 липня. С. 1.
2423. Іваненко В. В політичному хаосі // Нова рада. 1918. 14 серпня. С. 1.
2424. В окупованих країнах // Нова рада. 1918. 7 червня. С. 1.
2425. Карточна система в Берліні // Нова рада. 1918. 30 липня. С. 3.
2426. Німці і севастопольські майстерні // Робітнича газета. 1918. 1 червня. С. 4.
2427. На Миколаївських заводах // Робітнича газета. 1918. 18 червня. С. 3.
2428. Про права німецьких підданців // Нова рада. 1918. 22 серпня. С. 3.
2429. Оповідання германського коменданта // Нова рада. 1918. 11 червня. С. 3.
2430. Миколаївські заводи // Робітнича газета. 1918. 26 червня. С. 3.
2431. Залізнодорожний страйк // Нова рада. 1918. 21 липня. С. 3.
2432. Дописи м. Батурина // Нова рада. 1918. 15 травня. С. 4.
2433. П. П.. Дописи м. Лохвиця // Нова рада. 1918. 6 червня. С. 4.
2434. Єфремов С. На руїнах IV. // Нова рада. 1918. 20 липня. С. 2–3.
2435. Заворушення на селі // Робітнича газета. 1918. 19 травня. С. 3.
2436. Спасують хліб // Нова рада. 1918. 19 травня. С. 3.
2437. Правобережний Гр. Дописи с. Щербанівка // Нова рада. 1918. 12 травня. С. 4.
2438. Дописи м. Лабунь // Нова рада. 1918. 13 червня. С. 4.
2439. Дописи ст. Фастів // Нова рада. 1918. 11 травня. С. 4.
2440. Єфремов С. Б'ють // Нова рада. 1918. 16 травня. С. 1.
2441. Дописи Полоне (на Волині) // Нова рада. 1918. 12 травня. С. 4.
2442. Перемога на Заході // Нова рада. 1918. 5 червня. С. 1.
2443. Донцов Д. Уступлення Кюльмана і справа українська // Нова рада. 1918. 17 липня. С. 2.
2444. Дідушок П. Кризис німецької політичної думки // Нова рада. 1918. 27 вересня. С. 1.
2445. Перфецький Є. «Vossische Zeitung» про останні події на Україні // Нова рада. 1918. 9 серпня. С. 1.
2446. В закриті карти // Нова рада. 1918. 1 жовтня. С. 1.
2447. Зміна німецького уряду // Нова рада. 1918. 4 жовтня. С. 1.
2448. Нові люде і новий курс // Нова рада. 1918. 10 жовтня. С. 1.
2449. Пропозиції мира // Нова рада. 1918. 8 жовтня. С. 1.
2450. Становище Німеччини // Нова рада. 1918. 11 жовтня. С. 1.
2451. Дідушок П. В справі миру // Нова рада. 1918. 19 жовтня. С. 1.
2452. Єфремов С. Во ім'я людськості // Нова рада. 1918. 9 жовтня. С. 1.

2453. Дідушок П. Відповідь німецького уряду на ноту Вільсона // Нова рада. 1918. 23 жовтня. С. 1.
2454. Одповідь Вільсона // Нова рада. 1918. 17 жовтня. С. 1.
2455. Кушнір М. Мирові заходи та Україна // Нова рада. 1918. 9 жовтня. С. 1.
2456. Справа перемирря // Нова рада. 1918. 29 жовтня. С. 1.
2457. Дідушок П. Можливість конфлікту // Нова рада. 1918. 31 жовтня. С. 1.
2458. Дідушок П. Нота Вільсона про перемир'я // Нова рада. 1918. 9 листопада. С. 1.
2459. Донцов Д. Перед катастрофою // Нова рада. 1918. 19 жовтня. С. 1.
2460. Нові люде на обрії німецького політичного життя // Нова рада. 1918. 12 листопада. С. 1.
2461. Донцов Д. Кайзер // Нова рада. 1918. 12 листопада. С. 1–2.
2462. Кушнір М. Гетьманщина на Україні // Нова рада. 1918. 18 грудня. С. 1.
2463. Ч. К. По Європі (Дорожні вражіння) // Нова рада. 1918. 27 грудня. С. 1–2.
2464. Ромул. На распутті // Нова рада. 1918. 1 грудня. С. 1.
2465. П. Боєвий. На волю // Боротьба. 1918. 25 грудня. С. 4.
2466. Люнко. Повстання на Україні і німецька рада салдацьких депутатів // Боротьба. 1918. 26 грудня. С. 4.
2467. М. М. Ввод германских солдат // Киевская мысль. 1918. 29 апреля. С. 2.
2468. Запрос о разоружении украинских солдат // Киевская мысль. 1918. 29 апреля. С. 1.
2469. Речь Янько // Киевская мысль. 1918. 29 апреля. С. 1.
2470. Заседание соц.-федералист. // Киевская мысль. 1918. 29 апреля. С. 2.
2471. Речь премьер-министра // Киевская мысль. 1918. 29 апреля. С. 1.
2472. Из германских официальных источников // Киевская мысль. 1918. 29 апреля. С. 2.
2473. Украинские социалисты и немецкая власть // Киевская мысль. 1918. 2 мая. С. 2.
2474. Резолюция об отношении к немецкому командованию // Киевская мысль. 1918. 14 мая. С. 4.
2475. Мала Рада посылка делегации к германскому послу // Киевская мысль. 1918. 30 апреля. С. 1.
2476. Из германских официальных источников // Киевская мысль. 1918. 2 мая. С. 1.
2477. Из германских официальных источников // Киевская мысль. 1918. 3 мая. С. 2.
2478. Аресты украинских деятелей // Последние новости. 1918. 29 апреля. С. 3. В.
2479. Аресты в Полтаве // Киевская мысль. 1918. 30 апреля. С. 3.
2480. К арестам в Николаеве // Киевская мысль. 1918. 30 апреля. С. 3.
2481. Обращение С. В. Петлюры к послам Германии и Австрии // Киевская мысль. 1918. 29 мая. С. 2.
2482. Рейхстаг о событиях на Украине // Последние новости. 1918. 9 мая. С. 2. У.
2483. Статья Эрцбергера // Киевская мысль. 1918. 19 мая. С. 3.
2484. «Германская ориентация» // Киевская мысль. 1918. 9 мая. С. 4.

2485. Речь германского императора в Аахене // Киевская мысль. 1918. 19 мая. С. 3.
2486. Новый прорыв во Франции // Киевская мысль. 1918. 30 мая. С. 1.
2487. Переход немцами демаркационной линии // Последние новости. 1918. 25 апреля. С. 2.
2488. Война с большевиками // Киевская мысль. 1918. 4 мая. С. 2.
2489. Война с большевиками // Киевская мысль. 1918. 9 мая. С. 2.
2490. Столкновения с большевиками // Киевская мысль. 1918. 7 июня. С. 3.
2491. Истребление большевистского отряда под Таганрогом // Киевская мысль. 1918. 16 июня. С. 3.
2492. Германцы и войсковое правительство // Киевская мысль. 1918. 2 июня. С. 2.
2493. Кубанская делегация у ген. Фон-Арнима // Киевская мысль. 1918. 6 июня. С. 3.
2494. Прием ген. Черячукина // Киевская мысль. 1918. 25 сентября. С. 2.
2495. Айхенвальд Ю. И. [б. н.] // Киевская мысль. 1918. 5 мая. С. 4.
2496. Расстрел большевистского комиссара // Киевская мысль. 1918. 13 мая. С. 3.
2497. Судьба Крыма // Киевская мысль. 1918. 23 мая. С. 1.
2498. Украинская нота о Крыме // Киевская мысль. 1918. 12 июня. С. 2.
2499. Стычки с большевиками // Киевская мысль. 1918. 28 мая. С. 3.
2500. Речь Лизогуба // Киевская мысль. 1918. 23 мая. С. 2.
2501. Мирная конференция // Киевская мысль. 1918. 25 мая. С. 1.
2502. Валютная сделка Украины с центральными державами // Киевская мысль. 1918. 25 мая. С. 2.
2503. Осмотр германских с.-х. машин // Киевская мысль. 1918. 25 мая. С. 2.
2504. Украинские таможи // Киевская мысль. 1918. 31 мая. С. 1.
2505. Стекло для Киева // Киевская мысль. 1918. 21 июня. С. 3.
2506. Брестский мир и русская промышленность // Киевская мысль. 1918. 18 июня. С. 2.
2507. От немецкой торговой делегации // Киевская мысль. 1918. 4 июня. С. 2.
2508. Германское сообщение по хлебному вопросу // Киевская мысль. 1918. 18 июня. С. 2.
2509. Заявление ген. Коша // Киевская мысль. 1918. 20 июня. С. 3.
2510. В Крыму // Киевская мысль. 1918. 10 мая. С. 2.
2511. 1-е мая // Последние новости. 1918. 29 апреля. С. 3. В.
2512. Объявление германской комендатуры (г. Киева) // Киевская мысль. 1918. 11 июня. С. 1.
2513. Объявление // Киевская мысль. 1918. 28 июля. С. 3.
2514. Объявление // Киевская мысль. 1918. 9 мая. С. 3.
2515. Каракуца. Объявление / Губерниальный комендант, отаман Каракуца // Последние новости. 1918. 13 мая. С. 1. В.
2516. На судостроительных заводах // Киевская мысль. 1918. 11 мая. С. 3.
2517. В Керчи // Киевская мысль. 1918. 31 мая. С. 3.
2518. Положение в Николаеве // Киевская мысль. 1918. 12 июня. С. 4.
2519. Очищение Крыма // Киевская мысль. 1918. 17 мая. С. 3.

2520. Положение рабочих в Севастополе // Киевская мысль. 1918. 1 июня. С. 3.
2521. Продовольственный вопрос // Киевская мысль. 1918. 28 мая. С.1–2.
2522. В Севастополе // Киевская мысль. 1918. 12 июня. С. 4.
2523. Приказ германского командования в Керчи // Киевская мысль. 1918. 23 мая. С. 3.
2524. Харьков 6 июня // Киевская мысль. 1918. 8 июня. С. 2.
2525. Объявления германского коменданта // Киевская мысль. 1918. 15 июня. С. 1.
2526. Приказ о ношении оружия // Киевская мысль. 1918. 16 мая. С. 2.
2527. Казни // Киевская мысль. 1918. 7 июня. С. 3.
2528. Расстрелы // Киевская мысль. 1918. 12 июня. С. 2.
2529. Голод в Крыму // Киевская мысль. 1918. 22 июня. С. 3.
2530. Из германских официальных источников // Киевская мысль. 1918. 5 мая. С. 2.
2531. Предотвращенный взрыв // Киевская мысль. 1918. 19 июня. С. 1.
2532. Матч с немцами // Последние новости. 1918. 29 апреля. С. 3. В.; К стрельбе на Бессарабке // Киевская мысль. 1918. 26 июня. С. 1.
2533. Германская соц.-дем. и Эльзас-Лотарингия // Киевская мысль. 1918. 30 июля. С. 2.
2534. Речь Гертлинга // Киевская мысль. 1918. 26 сентября. С. 2.
2535. Манифест императора Вильгельма // Киевская мысль. 1918. 8 октября. С. 1.
2536. Речь Шейдемана // Киевская мысль. 1918. 20 ноября. С. 3.
2537. Заявление Эберта // Киевская мысль. 1918. 21 ноября. С. 2.
2538. Воззвание совета депутатов // Киевская мысль. 1918. 17 ноября. С. 2.
2539. Императорская семья // Киевская мысль. 1918. 20 ноября. С. 3.
2540. В Германии // Киевская мысль. 1918. 23 ноября. С. 2.
2541. М.–ов. А. Два пути // Киевская мысль. 1918. 23 ноября. С. 1–2.
2542. Бург-фриден // Киевская мысль. 1918. 12 ноября. С. 1–2.
2543. Киев, 23 ноября // Киевская мысль. 1918. 23 ноября. С. 1.
2544. По Германии. Доктор Пауль Рорбах // Киевская мысль. 1918. 25 октября. С. 1.
2545. Гетманщина // Киевская мысль. 1918. 15 декабря. С. 1.
2546. Немецкий совет депутатов в Киеве // Киевская мысль. 1918. 17 ноября. С. 2.
2547. Разоружение германцев // Киевская мысль. 1918. 20 ноября. С. 3.
2548. Договор немцев с директорией // Киевская мысль. 1918. 15 декабря. С. 3.
2549. Нейтралитет немцев // Киевская мысль. 1918. 15 декабря. С. 3.
2550. Отношение к событиям // Киевская мысль. 1918. 20 ноября. С. 2.
2551. У гетманского дворца // Киевская мысль. 1918. 15 декабря. С. 2.
2552. Охрана города немцами // Киевская мысль. 1918. 15 декабря. С. 3.
2553. Шлыков И. Новая власть // Голос Киев. 1918. 3 мая. С. 1.
2554. Павлов К. Последний день Рады // Голос Киев. 1918. 3 мая. С. 1.
2555. Германское сообщение о событиях в Киеве // Голос Киев. 1918. 3 мая. С. 1.
2556. Украинский переворот и его критики в Берлине // Голос Киева. 1918. 11 июня. Приложение к № 46.
2557. Из Москвы в Киев (продолжение) // Голос Киев. 1918. 3 мая. С. 2.

2558. Старый Педагог. Какой должен быть язык преподавания в школе на Украине // Голос Киева. 1918. 28 мая. С. 3–4.
2559. С. Л. Троединая Русь // Голос Киева. 1918. 20 ноября. С. 1.
2560. Эфем. Диспут // Голос Киева. 1918. 28 мая. С. 4.
2561. Б. Т. Германцы в Финляндии II. // Голос Киев. 1918. 15 мая. Приложение к № 24.
2562. Б-ский А. Агония большевизма в донецком бассейне // Голос Киев. 1918. 17 мая. С. 2.
2563. К снабжению населения гор. Киева хлебом // Голос Киев. 1918. 28 мая. С. 4.
2564. Б. Т. Новый прорыв французского фронта // Голос Киев. 1918. 30 мая. С. 1.
2565. Б. Т. Новая битва на Марне // Голос Киев. 1918. 1 июня. С. 1.
2566. Выступление Болгарии и задачи Германии // Голос Киева. 1918. 2 октября. С. 1.
2567. Politicus. Киев, 2 октября 1918 г. // Голос Киева. 1918. 3 октября. С. 1.
2568. Погодин А. Переоценка ценностей // Голос Киева. 1918. 4 октября. С. 1.
2569. Politicus. Правительственный кризис в Германии // Голос Киева. 1918. 5 октября. С. 1.
2570. Часть неофициальная. Киев, 7 октября 1918 г. // Голос Киева. 1918. 8 октября. С. 1.
2571. Скиф. Компромисс // Голос Киева. 1918. 8 октября. С. 1.
2572. Киев, 16 октября 1918 г. // Голос Киева. 1918. 17 октября. С. 1.
2573. Politicus. Киев, 25 октября 1918 г. // Голос Киева. 1918. 26 октября. С. 1.
2574. Иволгин. Маленький фельетон. Точки над і. // Голос Киева. 1918. 27 октября. С. 2.
2575. Politicus. Киев, 11 ноября. 1918 года // Голос Киева. 1918. 12 ноября. С. 1.
2576. Юрлов Б. Козырный туз Ленина // Голос Киева. 1918. 1 декабря. С. 2–3.
2577. Погодин А. Возможности германской революции // Голос Киева. 1918. 24 ноября. С. 1–2.
2578. Погодин А. Социальная катастрофа // Голос Киева. 1918. 29 ноября. С. 1–2.
2579. Ардов. К перевороту в Германии (Впечатления очевидца) // Голос Киева. 1918. 24 ноября. С. 2–3.
2580. Пиленко А. Точки зрения // Голос Киева. 1918. 27 октября. С. 2.
2581. Пиленко А. Точки зрения // Голос Киева. 1918. 13 ноября. С. 1.
2582. Politicus. Германская революция // Голос Киева. 1918. 24 ноября. С. 1.
2583. Украинское движение // Голос Киева. 1918. 13 октября. С. 4.
2584. Славянин. Лакейская мораль или ослиное копыто (Письмо в редакцию) // Голос Киева. 1918. 16 октября. С. 2.
2585. Пиленко А. Точки зрения // Голос Киева. 1918. 23 октября. С. 1.
2586. Планы г. Дорошенко // Голос Киева. 1918. 12 ноября. С. 4.
2587. Афанасьев Г. Изумительный дипломат // Голос Киева. 1918. 16 ноября. С. 4.
2588. Ефимовский Е. Часть неофициальная. Киев, 14 ноября 1918 года // Голос Киева. 1918. 15 ноября. С. 1.
2589. Пиленко Ал. Точки зрения // Голос Киева. 1918. 16 ноября. С. 2.
2590. Погодин А. Новый Грюнвальд // Голос Киева. 1918. 17 ноября. С. 1.

2591. Левитский В. Делить ли Россию? // Голос Киева. 1918. 28 ноября. С. 1.
2592. Оцупь А. А. Недавнее // Голос Киева. 1918. 21 ноября. С. 3.
2593. Филатьев Д. Палочная дисциплина // Голос Киева. 1918. 13 декабря. С. 1–2.

ДОДАТКИ

Додаток А

Політичний напрям видань та персоналії найвідоміших дописувачів / публіцистів

«Рада» (1906–1914)

Політична, економічна і літературна, єдина щоденна українськомовна газета передвоєнного періоду. Позиціонувала себе як загальнонаціональний та позапартійний орган. У 1914 р. головний редактор – член Товариства українських поступовців Андрій Ніковський,¹ видавець – один із засновників ТУП, меценат Євген Чикаленко.² Історія «Ради», її редакційний склад і роль в утвердженні українського руху ґрунтовно вивчені у вітчизняній історіографії.³ Цензори Київського тимчасового комітету у справах друку характеризували видання як «головний орган україно-поляків», що не цурається класової боротьби і соціал-демократії⁴, виражає інтереси «...не малоросийской ветви русского народа, а только... „украинской” литературно-политической партии...» з її шкідливими ідеями сепаратизму.⁵ Таким чином, початок війни став добрим приводом для примусового закриття видання.⁶ Своє ставлення до Німеччини на шпальтах «Ради» у 1914 р. висловлювали:

Микола Василенко (1866, с. Есмань, нині Глухівського р-ну Сумської обл. – 1935, Київ) – вчений-історик, професор, член НТШ (1911), історичного

¹ Чикаленко, Є. Щоденник (1907–1917) / Євген Чикаленко. К.: Темпора, 2011. С. 333.

² Волобуєва, А. М. Формування преси Києва (1835–1918) : монографія : в 4 т., Т. 2. Періодичні видання Києва (1835-1917): показчик / Анастасія Волобуєва, Наталія Сидоренко. К. : Темпора, 2011. С. 75–78.

³ Крупський І. Українська щоденна газета Наддніпрянщини «Рада» (1906 – 1914 рр.) / І. Крупський // Вісник Львівського університету. Серія журналістики. № 25. 2004. С. 231–239.

⁴ ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 438. арк. 65.

⁵ ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 438. арк. 299.

⁶ ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 51. арк. 42

товариства Нестора-літописця, академік УАН (1920). Закінчив історико-філологічний факультет Юр'євського (Тартуського) університету (1890), курс правничого факультету в Новоросійському університеті (Одеса). Був членом редколегії журналу «Киевская старовина» та писав статті для Енциклопедичного словника Брокгауза та Єфрона. З 1913 – присяжний повірений Одеської судової палати, голова правління Київського обліково-позичкового товариства взаємного кредиту. Член Товариства українських поступовців (ТУП), майбутній отаман ради міністрів, міністр народної освіти Української держави. 1920–29 – голова соціально-економічного відділу ВУАН. 1924 засуджений до 10 років ув'язнення за сфабрикованою справою «Київського обласного центру дії», згодом амністований.⁷

Михайло Лозинський (1880, с. Бабине, нині Бабин-Зарічний Калуського р-ну Івано-Франківської обл. – розстріляний у 1937, ур. Сандармох поблизу м. Медвеж'єгорська, Карелія, РРФСР) – правознавець і політичний діяч. Студент правничого факультету Львівського (1900) та Віденського (1901–1903) університетів. Від 1903 мешкав у Львові, співпрацював із часописами «Діло», «Гасло», також вмщував публікації у г. «Рада» (Київ). У 1914 здобув ступ. д-ра права. З серпня 1914 року – член СВУ, 1918 – 1919 рр. депутат Народної ради та заступник секретаря закордонних справ ЗУНР. Переїхав до УСРР у 1927 р., 1933 р. арештований за фальшивими звинуваченнями в справі «Української військової організації» та засуджений до 10 років виправно-трудових таборів на Соловках.⁸

Микола Троцький (1883, Луцьк – 1971, Женева, Швейцарія) – журналіст і публіцист (псевдонім М. Данько). Соціал-демократ, член РУП – УСДРП; переслідуваний російською владою, переїхав 1909 за кордон. У 1914–1918 рр. –

⁷ Тронько П.Т. Василенко Микола Прокопович // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2003. 688 с.: іл. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Vasylenko_M (останній перегляд: 02.02.2017)

⁸ Симоненко Р. Г. Лозинський Михайло Михайлович // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2009. 790 с.: іл. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Lozinsky_M_M (останній перегляд: 02.02.2017)

член СВУ та співробітник його видавництв, 1918–1922 рр. – секретар посольства УНР; співробітник численних українських і чужомовних газет; з 1931 р. редактор німецького місячника «Die Völkerbrücke». Згодом у Женеві (Швейцарія) співробітник Українського інформаційного бюро, з 1950-х рр. щоденника «Америка».⁹

«Нова рада» (1917–1919)

Газета політична, економічна і літературна, ідейна наступниця «Ради». Фундатором і видавцем «Нової ради» стало Товариство для підмоги літературі, науці і штуці, кошти для цього заповів український меценат Василь Смиренко. Редакцію відновленої газети знову очолив Андрій Ніковський, а ядро співробітників склали члени новоутвореної Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ). Незважаючи на партійну ангажованість, «Н. р.» зберегла характер солідного друкованого органу. Фактично, «Н. р.» була речником позиції Центральної Ради та лідером української періодики демократичного напрямку.¹⁰ В газеті публікувалися:

Микола Безсонов (у миру - Безсонов Микола Миколайович, 1868-1919) – Никон, єпископ Кременецький, згодом - Красноярський, член IV Державної думи Російської імперії, захищав право навчання українців рідною мовою. Під час Першої світової війни публічно засудив імперську політику Росії в окупованій Галичині. У 1917 як світська особа повернувся з Сибіру в Україну, був директором департаменту шкільництва в уряді Федора Лизогуба (1918).¹¹

⁹ Оглоблин О. Троцький Микола // Енциклопедія українознавства : Словникова частина : [в 11 т.] / Наукове товариство імені Шевченка ; гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович. Париж ; Нью-Йорк : Молоде життя ; Львів ; Київ : Глобус, 1955–2003., т. 9, С. 3263–3275. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/encycl/eu11255.htm> (останній перегляд: 19.01.2018)

¹⁰ Мукомела О. Г. На зламі віків: Українська журналістика на початку ХХ ст.: навчальний посібник. К.: Грамота, 2010. С. 49–51.

¹¹ Лисенко О.В. Никон // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2010. - 728 с.: іл. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Nykon_M (останній перегляд: 02.02.2017)

Петро Дідушок (1889, с. Княже, нині село Золочівського р-ну Львів. обл. – розстріляний у 1937, урочище Сандармох поблизу м. Медвеж'єгорськ, Карелія, РРФСР) – громадський та політичний діяч. Закінчив правничий факультет Львівського університету (1914), Берлінський університет (1921). Чотар легіону УСС, Дідушок потрапив до російського полону у вересні 1916 року. Від кінця 1917 співпрацював з УЦР, за часів Української Держави – секретар Українського національного союзу. Від грудня 1918 – секретар Директорії УНР, член української делегації на Паризькій мирній конференції. Від 1920 – секретар закордонного бюро УСДРП у Берліні (Німеччина). Під прізвиськом Гельмер повернувся до СРСР у 1930 році. Заарештований у 1934 р. за звинуваченням у причетності до ОУН, засуджений на 5 років таборів і відправлений на Соловки.¹²

Дмитро Донцов (1883, м. Мелітополь – 30. 03. 1973, м. Монреаль, Канада) – політичний діяч, журналіст, есеїст, теоретик та ідеолог українського націоналізму. У 1900–1907 рр. навчався (з перервою) на правничому факультеті Петербурзького університету, у 1909–1911 рр. вивчав право у Віденському університеті. Член РУП, а після її розколу – УСДРП. У серпні 1914 став першим головою Союзу визволення України, однак за місяць залишив це угруповання. 1914–16 очолював українське пресове бюро у Берліні, у 1916–1917 рр. – голова Бюро народів Росії в Берні (Швейцарія). Від травня 1918 – директор Українського телеграфного агентства в уряді гетьмана Павла Скоропадського, член Української демократично-хліборобської партії. Відіграв значну роль в українському націоналістичному русі у міжвоєнний період і в перших повоєнних роках еміграції.¹³

¹² Головацький І.Д. Дідушок (Гельмер) Петро // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2004. 688 с.: іл. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Didushok_P (останній перегляд: 06.02.2017)

¹³ Верба І. В. Донцов Дмитро Іванович // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2004. - 688 с.: іл. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Doncov_D (останній перегляд: 05.02.2017)

Олександр Дорошкевич (1889, м. Бронниці, нині Московська обл. – 1946, Київ) – літературознавець, критик, педагог. Закінчив Університет Св. Володимира в Києві (1913). Співзасновник Історично-літературного товариства при університеті (1917), ред. журналу Української вчительської спілки «Вільна українська школа» (1917–20). У 30-х рр. висланий із Києва, викладав в Уральському педагогічному інституті (м. Свердловськ, нині Єкатеринбург, РФ). Після повернення від 1943 очолював відділ української літератури 19 ст. Інституту літератури АН УРСР і кафедру української літератури Київського університету.¹⁴

Сергій Єфремов (1876, с. Пальчик Звенигородського пов. Київської губ. – 1939, м. Владимир, РРФСР) Ідеолог і теоретик Української революції 1917–1921, літературний критик і публіцист (використовував псевдоніми Немо, Александрович і Ромул). Дійсний член НТШ, академії УАН (1919; з 1921 – ВУАН). Навчався у Київській духовній семінарії (1891–96), закінчив правничий факультет Київського університету (1901). У 1904 році член УДП, пізніше УРП, після їхнього об'єднання у 1905 році – УРДП. З 1908 р. входив до керівництва ТУПу. У 1917 році – лідер УПСФ, заступник голови УЦР та член Малої Ради, генеральний секретар міжнаціональних справ у Генеральному секретаріаті, делегат на переговорах з Тимчасовим урядом Росії. В УСРР займався науковою діяльністю. Головний обвинувачений у сфабрикованому органами ДПУ процесі СВУ. Заарештований 21 липня 1929 і засуджений 1930 до розстрілу, який замінено 10-річним ув'язненням.¹⁵

¹⁴ Мишанич, О. В., Сидоренко, Н. М. Дорошкевич Олександр Костянтинович // Енциклопедія сучасної України у 30 т.: Т. 8: Дл - Дя ; А - Г. Додаток / ред. І. М. Дзюба; НАН України, Наукове товариство ім. Шевченка, Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ: 2008. - 716 с. Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=21078 (останній перегляд: 02.02.2017)

¹⁵ Бойко О.Д. Єфремов Сергій Олександрович // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2005. - 672 с.: іл. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Efremov_S_O (останній перегляд: 02.02.2017)

Дмитро Колоніус – член РУП, який допомагав під час Першої російської революції Дмитру Дорошенку організувати партійну роботу у Глухівському повіті. Брав активну участь у діяльності українського товариства «Просвіти»¹⁶.

Федір Крушинський. За деякими даними, в кінці 1918 на початку 1919 рр. – ад'ютант Отамана Запорозького корпусу Петра Болбочана.¹⁷ У 1922 – 1923 рр. входив до колегії часопису «Веселка» – літературно-мистецького місячника інтернованих вояків Армії УНР у Каліші (Польща).¹⁸ На еміграції в Парижі, де видає брошуру «Тарас Шевченко - незримий вождь України»¹⁹ та «Національна революція в Ірландії».²⁰ 5 червня 1946 року публікує в газеті «Свобода» (США) статтю «Я бачив Німеччину, байки та дійсність про гітлерівщину»²¹.

Макар Кушнір (псевдонім Якименко, 1890, м. Черкаси – 1951, Помероль, Бельгія) – громадський та політичний діяч, журналіст. Закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького університету. Належав до Українського соціал-демократичного центру і місцевої громади ТУП у Петербурзі. 1917 перебрався до Києва. Член ЦК УПСФ, входив до УЦР та Малої Ради. Співробітник газет «Нова рада» (1917-19), «Трибуна» (1918-19). Від 1920 – на еміграції в Парижі та Відні. Один із засновників ОУН, очолював Українське пресове бюро в Женеві.²²

¹⁶ Ільїн, О. Білоруська соціал-демократична громада Чернігівщини / О. Ільїн // *Сіверянський літопис*. - 2012. - № 1-2. - С. 61-63.

¹⁷ Крушинський Ф. Покута за чужі гріхи (Том I, розділ XVIII з рукопису під заг.: Головний Отаман – герой української легенди. Спогади ад'ютанта) / Федір Крушинський Режим доступу: <http://geroika.org.ua/v-20-tu-richnytsyu-smerty-bl-p-polk-bolbochana/> (останній перегляд: 06.02.2017)

¹⁸ Панченко В. Ми боремося з московською нацією / Володимир Панченко // *Тиждень UA*. 23 серпня, 2014. Режим доступу: <http://tyzhden.ua/History/116862> (останній перегляд: 02.02.2017)

¹⁹ Крушинський Ф. Тарас Шевченко - незримий вождь України / Ф. Крушинський. - Париж : Видання "Української визвольної бібліотеки", 1934. - 20 с.

²⁰ Крушинський Ф. Національна революція в Ірландії / Ф. Крушинський. - Париж : Видання "Української визвольної бібліотеки", Б.р... - 176 с.

²¹ Крушинський Ф. Я бачив Німеччину, байки та дійсність про гітлерівщину // *Свобода*. Нью-Йорк і Джерсі. 1946. 5 червня. № 109. С. 2. Режим доступу: <http://www.svoboda-news.com/архив/pdf/1946/Svoboda-1946-109.pdf> (останній перегляд: 06.02.2017)

²² Осташко, Т.С. Кушнір Макар Олександрович // *Енциклопедія історії України*: Т. 5: Кон – Кю / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во

Володимир Левинський (1880, м. Дрогобич – 1953, Відень, Австрія). Навчався у Львівському і Віденському університетах. Член західноукраїнської соціал-демократичної партії (УСДП), у Львові редагував партійні часописи «Воля» (1905–07), «Земля і воля» (1907–12), «Вперед!» (1912–13). У 1913–1914 рр. – редактор київського журналу «Дзвін». Після Першої світової війни жив і працював у Відні та Женеві, у 1930-х рр. повернувся до Львова.²³

Андрій Ніковський (1885, с. Малий Буялик Херсонської губ. – 1942, Ленінград, РРФСР) – громадсько-політичний і державний діяч, літературознавець, публіцист (псевдонім Яринович). Закінчив історико-філологічний факультет Новоросійського університету в Одесі. Активний діяч ТУПу, головний редактор газети «Ради» (1913–1914) та журналу «Основа» (1915). У 1916 році працював уповноваженим Комітету Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту. Після Лютневої революції 1917 року – член УЦР, товариш голови УЦР, провідний діяч партії УПСФ. Один з ініціаторів створення 21 червня 1918 Українського національно-державного союзу. Наприкінці 1919 р. – співробітник УАН, у 1920 р. – міністр закордонних справ УНР. Постановою ВУЦВК 20 жовтня 1924 Ніковському було дозволено повернутися в УСРР. Працював у ВУАН, очолював правописно-термінологічну комісію, підготував і видав «Словник українсько-російський» (1927). 21 липня 1929 заарештований у справі «СВУ», засуджений до 10 років позбавлення волі. Етапований на Соловки, звільнений у 1940 році.²⁴

"Наукова думка", 2008. 568 с.: іл. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Kushnir_M (останній перегляд: 06.02.2017)

²³ Денека, О. І. Левинський Володимир Петрович // Енциклопедія Сучасної України у 30 т.: Т. 16 : Куз-Лев / ред. І. М. Дзюба; НАН України, Наукове товариство ім. Шевченка, Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ: 2016. 712 с. Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=53692 (останній перегляд: 02.02.2017)

²⁴ Осташко Т. С. Ніковський Андрій Васильович // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2010. 728 с.: іл. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Nikovskij_A (останній перегляд: 02.02.2017)

Євген Перфецький (1888 с. Носів на Підляшші – 1947, Чехословаччина) – історик-славіст, професор (1934). Походив з родини православного священика. Двоюридний брат сотника Армії УНР Леоніда Перфецького. 1912 року закінчив Петербурзький університет, де й залишився працювати. Із 1917 перебував у Києві, як фахівець з історії Угорської Русі, у 1919 році захистив докторат в Київ. ун-ті. 1921 виїхав до Чехословаччини, працював асистентом у Карловому університеті (Прага), а з 1922 року – у нововідкритому Братиславському ун-ті ім. Коменського (1922 – доцент, 1934 – екстраординарний професор, 1939 – ординарний професор, 1946/47 – декан філос. ф-ту). Із 1926 – член Братиславського наук. т-ва ім. Шафарика.²⁵

Софія Русова (1856, с. Олешня Чернігівської губернії – 1940, Прага, Протекторат Богемії і Моравії). Закінчила гімназію у Києві, працювала у різних освітніх закладах, автор кількох науково-популярних брошур та підручників, популяризаторка ідеї націоналізації шкільної та позашкільної освіти в Україні. На Всеукраїнському національному конгресі 1917 обрана до УЦР. Була одним з організаторів та керівником (1917—18) Всеукраїнської учительської спілки, одним із фундаторів та директором департаменту дошкільної і позашкільної освіти генерального секретарства освіти (6 серпня 1917 — березень 1919). Викладала у новоствореній (7 вересня 1917) Українській науково-педагогічній академії.²⁶

Іван Фещенко-Чопівський (1884, м. Чуднів, Житомирщина – 1952, концтабір в с. Абезь, Республіка Комі, СРСР) – вчений-металознавець. Закінчив Київський Політехнічний інститут. У 1909 р. отримав посаду старшого асистента при кафедрі металургії, у 1913–1914 рр. стажувався в лабораторіях металографів Обергофера та проф. Сімерсбаха в Німеччині. У 1917 р. – член УПСФ та УЦР,

²⁵ Вирський Д.С. Перфецький Євген Юліанович // – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Perfetskyj_Y (останній перегляд: 23.05.2018)

²⁶ Осташко, Т. С., Кізченко, В.І. Русова Софія Федорівна // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наук. думка, 2012. Т. 9 .

займав посаду міністра промисловості і торгівлі в урядах УНР та Української Держави. У 1919 р. – міністр народного господарства УНР. У 1920 р. став головою Української економічної комісії, дипломатом УНР в Румунії, відповідальним за забезпечення матеріальних потреб армії Директорії. З 1922 р. – професор, завідувач кафедри металографії і загальної металургії гірничо-металургійної Академії у Кракові. Від 1933 р. член-кореспондент польської Академії технічних наук. У 1945 році заарештований співробітниками СМЕРШу та засуджений до 15 років заслання.²⁷

Олександр Шульгин (1889, с. Сохвине на Полтавщині – 1960, Париж, Франція) історик, соціолог, член НТШ; Походив з козацького старшинського роду, споріднений з Полуботками, Скоропадськими, Самойловичами, Апостолами. Громадсько-політичну діяльність почав у Петербурзькій громаді ТУП, пізніше у дем.-радикальній партії, яку 1917 перейменовано на УПСФ. Член УЦР та Малої Ради. Із липня 1917 — ген. секретар міжнац. справ УЦР. Один з авторів Статуту Вищого управління Україною, організаторів 3'їзду поневолених народів 1917. Із 26 грудня 1917 — ген. секретар міжнар. справ УЦР, із 22 січня 1918 — міністр закордонних справ УНР. Член укр. делегації на переговорах у Брест-Литовську. За Української Держави Скоропадського Олександр Шульгин був співробітником МЗС, а з липня 1918 амбасадором у Софії (до кін. 1918). У 1919 призначений Директорією УНР членом української делегації на Мирову Конференцію в Парижі, згодом (1920) голова української делегації на першій асамблеї Ліги Націй у Женеві; з 1921 очолював Надзвичайну дипломатичну місію УНР у Парижі.²⁸

²⁷ Маткова, А. В., Матвійчук С. М. Іван Феценко-Чопівський: вчений і патріот / А. В. Маткова, С. М. Матвійчук // «Вісник» УМТ. 2010. № 1 (3). С. 97–101.

²⁸ Жуковський, А. Шульгин Олександр // Енциклопедія українознавства : Словникова частина : [в 11 т.] / Наукове товариство імені Шевченка ; гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович. Париж ; Нью-Йорк : Молоде життя ; Львів ; Київ : Глобус, 1955–2003., т. 10, С. 3895–3910. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/encycl/euii307.htm> (останній перегляд: 06.02.2017)

Лев Юркевич (1884 — 1917 або 18 Москва ?). Народився на Поділлі в родині заможного лікаря (за іншими даними, – в с. Кривому Сквирського повіту Київської губернії) Навчався у Подільській духовній семінарії, з 1903 р. – Київському університеті Св. Володимира. З 1904 року член РУП, а згодом – один із лідерів УСДРП. У 1907 році спільно з Володимиром Винниченком заснував у Києві видавничу спілку «Дзвін». Емігрував до Франції, деякий час мешкав у Львові. У 1914 – 1916 рр. – у Женеві. Отримав від батька значну спадщину використовував для підтримки української соціал-демократичної преси. Заснував і видавав на власні кошти у Львові україномовний щомісячник УСРДП і УСДП «Наш Голос» (1910–1911), журнал «Дзвін» (1913–1914), в Женеві – часопис УСДРП – «Боротьба» (1915–1916). Публікувався під псевдонімами Причепи, Псалмопівець, Юрій Стрижавський. Прихильник ідеї української пролетарської революції та демократичної федералізації Росії. Критикував як «буржуазно-націоналістичну» позицію Дмитра Донцова та емігрантів з СВУ як агентів австрійського та німецького імперіалізму. Одночасно засуджував російський великодержавний шовінізм. Після Лютневої революції намагався повернутися на Україну.²⁹

«Робітнича газета» (1917–1919)

Центральний орган Української соціал-демократичної робітничої партії, позиціонувала себе як газета для робітників, покликана «виховувати свідомість мас». Засновником і головним редактором видання був лідер УСДРП Володимир Винниченко. Як і «Н. р.», «Р. г.» підтримувала курс Центральної ради на здобуття національно-культурної автономії та, згодом, – незалежності України. Виступаючи від імені української соціал-демократії, на початку 1918 рр. газета віддзеркалює внутрішньопартійний розкол: невдоволена «націоналістичною» і

²⁹ Трембіцький А. М. Український письменник і громадсько-політичний діяч – Лев (Левко) Юркевич (1884-1917) / А. М. Трембіцький // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. - 2008. - Вип. 14. - С. 145-149

«шовіністичною» лінією керівництва, з лав партії виходить пробільшовицьки налаштована група лівих есдеків, серед них і частина редакції «Р. г.».³⁰ В газеті публікувалися:

Л. Бобир-Бухановський – комісар (міністр) земельних справ в Раді комісарів (сформована 14 грудня 1918 року Українським революційним комітетом в результаті перемоги Антигетьманського повстання).³¹ У 1920-х рр. – викладач Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту,³² член Комісії для виучування народного господарства України ВУАН та автор низки профільних праць.³³

Володимир Винниченко (1880, с. Веселий Кут Єлизаветградського пов. Херсонської губ. – 1951 с. Мужен, Франція) – український політичний діяч і письменник. У «Робітничій газеті» публікувався під псевдонімом П. Лівобережний.³⁴ 1901 р. вступив на правничий факультет Київського університету. Член Київської громади і один із засновників РУП. 1902 р. виключений з університету за політичну діяльність, призваний до армії, яку залишив через загрозу арешту, перейшов на нелегальне становище. З 1905 р. входив до керівного складу УСДРП, з 1908 р. – член ТУП. Впродовж 1905–1917 рр. жив в Австрії, Франції, Швейцарії, Італії, перебував на нелегальному становищі в Російській імперії. Після Лютневої революції 1917 повернувся до

³⁰ Мукомела, О. Г. На зламі віків: Українська журналістика на початку ХХ ст.: навчальний посібник. / О. Г. Мукомела. К.: Грамота, 2010. С. 51–56.

³¹ Васковський Р. Уряд Другої УНР: формування і початки діяльності / Р. Ю. Васковський // Історія торгівлі, податків та мита. - 2015. - № 2. - С. 178–190.

³² Покалюк В. В. Київський ветеринарно-зоотехнічний інститут на початку 20-х рр. ХХ ст.: становлення та діяльність / В. В. Покалюк // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки. - 2013. - Вип. 6. - С. 386-392.

³³ Пилипчук Р. В. Комісія ВУАН для виучування народного господарства України // Енциклопедія сучасної України у 30 т.: Т. 14: Кол - Кос; А - Г. Додаток / ред. І. М. Дзюба; НАН України, Наукове товариство ім. Шевченка, Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ: 2008. 716 с. Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=4359 (останній перегляд: 06.02.2017)

³⁴ Любовець О. Володимир Винниченко – лідер Української соціал-демократичної робітничої партії (1917–1919 рр.) / О. Любовець // громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка (до 125-річчя від дня народження) / Збірник статей. К.: ІІІЕНД, 2006. С. 138–149. С. 143.

Києва, ставши одним із лідерів Української революції 1917-1921. Очолював УСДРП, керував роботою Українського національного конгресу, всеукраїнських з'їздів. У травні–червні 1917 очолював українську делегацію, яка передала Тимчасовому урядові вимогу УЦР про надання Україні автономії. Заступник голови УЦР, голова першого українського уряду – Генерального секретаріату. Був генеральним секретарем внутрішніх справ, автором та співавтором усіх 4-х Універсалів УЦР. Перебував в опозиції до влади гетьмана Павла Скоропадського. 18 вересня 1918 став головою Українського національного союзу, відіграв провідну роль у підготовці протигетьманського повстання 1918. 14 листопада 1918 очолював Директорію УНР, у лютому 1919 вийшов з її складу, не погоджуючись з політикою орієнтації на Антанту. Вийшов за кордон, заявивши про перехід на позиції комунізму. На початку 1920 почав контактувати із більшовицьким урядом в Україні. Прибув до Москви де зустрівся з Львом Троцьким, Львом Каменєвим, Григорієм Зінов'євим та Християном Раковським. Висунув вимогу про введення його до складу політбюро ЦК КП(б)У, але йому було відмовлено. Пересвідчившись у неможливості співпрацювати з радянською владою знову відбув за кордон. Винниченко вважав себе марксистом, але його погляди зазнали значного впливу західного лібералізму. У політичних уподобаннях коливався між українською самостійницькою платформою і концепцією української радянської республіки.³⁵

Олександр Грудницький (1892, Полтава – 1921, страчений ЧК у Києві) – політичний діяч, письменник і публіцист. Навчався у Київському комерційному університеті. Член УСДРП, від березня 1917 – співробітник «Робітничої газети». За часів Української Держави Скоропадського – учитель, держслужбовець у Золотоніському пов. Полтав. губ. У грудні 1918 року організував й очолив

³⁵ Ясь О. В. Винниченко Володимир Кирилович // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2003. 688 с.: іл. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Vynnychenko_V (останній перегляд: 07.02.2017)

Золотоніський ревком, орієнтуючись спершу на Директорію УНР. Від квітня 1919 р. – один із керівників антибільшовицьких виступів у Середньому Подніпров'ї. Влітку 1919 неофіційно приєднався до групи УСДРП (незалежних - лівих), а з ними - до Української комуністичної партії (боротьбистів). Очолював партизанський загін, який діяв проти військ генерала Денікіна на Полтавщині та Катеринославщині. У листопаді 1919 вів переговори з Нестором Махно про створення української Червоної армії та самостійної Української радянської республіки. Редагував у Катеринославі Махновську газету «Шлях до волі» і одночасно видання УКП (б) – газету «Боротьба». У березні 1920 напередодні самоліквідації боротьбистів Грудницький відійшов від них, не бажаючи підпорядковуватися РКП (б). 1921 р, працюючи в органах нар. освіти в Києві й перебуваючи для конспірації в КП(б)У, став одним з організаторів Всеукраїнського Повстанського комітету задля повалення влади більшовиків. Діяв під псевдонімом Вернигора, ставши співробітником ЧК. Викритий як петлюрівець і страчений в серпні 1921 р.³⁶

Михайло Єремій (1889, с. Новосілки на Житомирщині – 1975, Женева) – політичний діяч, журналіст. Публікував фейлетони під псевдонімом Самовидець.³⁷ Закінчив Київський політехнічний інститут, був головою його української студентської громади. Член УСДРП, в 1914 році заарештований та відбув дворічне ув'язнення за участь у студентському організаційному комітеті зі святкування 100-річчя з дня народження Тараса Шевченка. Під час Першої світової війни служив в інженерному відділі штабу КВО. Член УЦР, Всеукраїнської ради робітничих депутатів та її виконкому, входив до складу ЦК УСДРП і репрезентував її в Малій раді. Головний редактор газети «Вісті з Української Центральної Ради» та співредактор «Робітничої газети». З листопада

³⁶ Юренко О.П. Грудницький Олександр Григорович [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2004. - 688 с.: іл. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Grudnycky_O (останній перегляд: 07.02.2017)

³⁷ Матяш І. Дипломатична кар'єра та еміграційне буття Михайла Єремійва / Ірина Матяш // Зовнішні справи. - 2014. - № 1. - С. 52-57.

1917 р. – секретар УЦР. За доби Директорії УНР – секретар української місії в Італії. 1921 переїхав до Чехословаччини, працював в Українській господарській академії в Подєбрадах. Від 1928 мешкав у Швейцарії. 1928–44 редагував бюлетень "Ofinor" (Женева), співробітничав у багатьох укр. та іншомовних виданнях.³⁸

Анатолій Пісоцький (псевдонім – Андрій Річицький, 1893 – розстріляний 1934, Київ) – політ. діяч, журналіст, економіст, літературознавець. Навчався в Петровській сільсько-господарській академії в Москві. У перші дні Лютневої революції 1917 вступив до місцевої організації УСДРП. У липні 1917 як делегат прибув до Києва на Перший Всеукраїнський робітничий з'їзд, де обраний до УЦР. Входив до Малої Ради. Під час протигетьманського повстання 1918 р. входив до складу Українського революційного комітету. У грудні 1918 р. – входив до складу Українського національного союзу. Після розколу УСДРП в січні 1919 року став одним з лідерів лівого крила – УСДРП (незалежних). Один з ідеологів реорганізації партії в Українську комуністичну партію (УКП), член її ЦК. Обирався до ВУЦВК кількох скликань. Після розпуску УКП (1924) приєднався до КП(б)У. Із 1925 працював завідувачем сектору соціально-економічної літератури Державного видавництва України; 1928–30 – голова правління Державного видавництва України. Одночасно – професор Інституту марксизму-ленінізму, член редколегії часопису «Більшовик України». Член комісії політбюро ЦК КП(б)У з редагування українського перекладу творів В.Леніна, у 1930–33 рр. член редакційної колегії, що працювала над створенням «Української Радянської Енциклопедії» (УРЕ), усунутий від редакційної і видавничої роботи за «націоналістичні настрої». З 1930 по 1933 рр. брав участь у проведенні хлібозаготівель. Заарештований ДПУ УСРР за обвинуваченням у

³⁸ Осташко Т.С. Єремійв Михайло Михайлович // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2005. - 672 с.: іл. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Eremiiv_M (останній перегляд: 07.02.2017)

приналежності до «Української військової організації» та «активній провокаторській контрреволюційній роботі», розстріляний.³⁹

Клим Поліщук (1891, Краснопілля Житомирського повіту Волинської губернії – розстріляний у 1937, ур. Сандармох поблизу м. Медвеж'єгорськ, Карелія, РРФСР) – поет, письменник, публіцист. Навчався у Психоневрологічному інституті в Петрограді і на історико-філологічному факультеті Українського університету в Львові. В серпні 1914 року був заарештований за «мазепинську» діяльність і висланий за межі України. Влітку 1916 року був мобілізований і відправлений на фронт. Після Лютневої революції 1917 року він повертається до Житомира, а через деякий час оселився в Києві й активно займався літературною діяльністю. У 1920 році Клим Поліщук емігрував до Польщі, оселився у Львові. У 1924 році Клим Поліщук з дружиною, письменницею Галиною Орлівною емігрує до УРСР. У 1929 році за сфабрикованими звинуваченнями в приналежності до Спілки визволення України (СВУ), засуджений до десяти років ув'язнення (пермських таборів, потім Соловки. 9 жовтня 1937 року розстріляний разом з великою групою діячів українських діячів культури (Микола Зеров, Григорій Епик, Марко Вороний та інші).⁴⁰

Іван Стешенко (1873, Полтава – вбитий 1918, Полтава) – громадський і політичний діяч, педагог, літературознавець, письменник. З відзнакою закінчив Київський університет Св. Володимира (1896). Спільно з Лесею Українкою, Михайлом Коцюбинським та ін. заснував у Києві групу «Українська соціал-демократія» (1896). 1897 був заарештований і висланий із Києва, куди знову повернувся 1907. Займався викладацькою та публіцистичною діяльністю. Був

³⁹ Рубльов О. С. Річицький Андрій // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наук. думка, 2012. Т. 9 : Прил — С. С. 238.

⁴⁰ Енциклопедія українознавства : Словникова частина : [в 11 т.] / Наукове товариство імені Шевченка ; гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович. Париж ; Нью-Йорк : Молоде життя ; Львів ; Київ : Глобус, 1955—2003. Т. 6. С. 2193—2194.; Білик Г. Галина Орлівна – Клим Поліщук: «Дієві жертви великого історичного лихоліття» / Галина Білик // Рідний край. - 2013. - № 1. - С. 206–214.

членом «Старої громади», УСДРП, Історичного товариства Нестора-літописця, секретарем Українського наукового товариства в Києві, дійсним членом НТШ (з 1917). Після революції 1917 – організатор і голова Товариства шкільної освіти, член УЦР. З червня 1917 по січень 1918 року – міністр освіти в уряді Винниченка. Співредактор "Робочої газети" (1917–18). Вбитий більшовиками.⁴¹

Панас Феденко (1893, хутір біля с. Веселі Терни, нині у складі м. Кривий Ріг – 1981, Мюнхен) – політичний діяч, історик, публіцист, професор. Закінчив історико-філологічний ф-т Петербурзького ун-ту (1917). Учасник української студентської громади; з 1915 – УСДРП, з 1919 входив до ЦК УСДРП. Співпрацював з місячником «Украинская жизнь», редагував двотижневик «Наше життя». Активний учасник Лютневої революції 1917 у Петрограді. У червні 1917 повернувся в Україну, у серпні селянським з'їздом Верхньодніпровського повіту обраний до УЦР. У січні 1919 обраний делегатом 6-го з'їзду УСДРП (10—12 січня 1919) та Трудового конгресу України. Співредактор «Робітничої газети» (1919). Член уряду УНР, заступник міністра інформації в уряді Івана Мазепи. Як політичний референт брав участь у Першому Зимовому поході Армії УНР 1919–1920. Із грудня 1920 – в еміграції, жив у Румунії, Львові, Берліні. У 1923 – 1945 рр. мешкав у Празі, був членом Соціалістичного Інтернаціоналу від УСДРП. Відомий за низкою публічних протестів проти польської політики пацифікації та злочинів сталінського режиму в Україні. Працював доцентом, професором історії України в Українському високому педагогічному інституті (із 1926) та Українському вільному університеті в Празі (із 1934). Захистив докторат на філос. ф-ті УВУ (1934). Один з авторів "Української загальної енциклопедії". 1945–51 жив у Німеччині, 1951–1959 в Лондоні, з 1959 — у Мюнхені (ФРН).⁴²

⁴¹ Янковська О.В. Стешенко Іван Матвійович // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наук. думка, 2012. Т. 9 : Прил — С. 857. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Steshenko_I (останній перегляд: 07.02.2017).

⁴² Рубльов О.С. Феденко Панас Васильович // Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2013. - 688 с.: іл. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Fedenko_P (останній перегляд: 02.05.2018)

«Народна воля» (1917–1919)

«Щоденна народна газета», орган ЦК Селянської спілки та Центрального кооперативного комітету, неофіційний друкований орган УПСР. Газету засновано 4 травня 1917 року, її головним редактором став член ЦК, а в 3 липня 1917 року – голова УПСР Микола Ковалевський (обраний членом Української Центральної Ради від Полтавської губернії, член Малої ради. У травні 1917 брав участь у переговорах делегації УЦР з Тимчасовим урядом у Петрограді, у листопаді входив до складу Крайового комітету з охорони революції в Україні. З листопада 1917 по квітень 1918 року – генеральний секретар продовольчих справ УНР). Редактором і активним дописувачем видання був член партії українських есерів, голова УЦР Михайло Грушевський⁴³. З газетою співпрацювали поет та письменник Клим Поліщук (див. «Робітнича газета»), фейлетоніст Яків Давидов (див. «Последние новости», псевдонім Яків Отрута). Свою позицію з німецького питання також висловлювали:

Петро Певний (1888, Полтава – 1957, на еміграції в США) – громадський і політичний діяч. Навчався у Харківському Технологічному інституті та Московському університеті. Активний учасник Української революції 1917–1921 рр. Співавтор щоденників «Відродження» (1918, Київ), «Україна» (1919, Кам'янець-Подільський). Учасник Першого зимового походу Армії УНР 1919–1920. Емігрував до Польщі. 1928 переїхав до Луцьку, де працював редактором газети «Українська нива». У 1930–1936 рр. – посол (депутат) сейму за списками Безпартійного Блоку співпраці з урядом, прихильник угодовської політики з поляками. Основоположник Волинського українського об'єднання (ВУО), в якому головував впродовж 1931–1936 рр. Одночасно – радник Рільницької палати на Волині, голова товариства ім. Лесі Українки, Робітничого об'єднання праці (Луцьк), українського клубу «Рідна хата», член ревізійної комісії

⁴³ Мукомела, О. Г. На зламі віків: Українська журналістика на початку ХХ ст.: навчальний посібник. / О. Г. Мукомела. К.: Грамота, 2010. С. 57–58.

товариства ім. митрополита Петра Могили. Після початку Другої світової війни емігрував до США.⁴⁴

Ісаак Пугач (1885, с. Марківці Бердичівського повіту – вбитий 1918, Київ) – громадсько-політичний діяч, письменник і журналіст, український есер, входив до ЦК УПСР, один з творців Селянської спілки. На I Всеукраїнському селянському з'їзді (28.05. – 2.06.1917) був обраний до ЦК Селянської спілки та кооптований до складу УЦР, пізніше вступив до Малої Ради (28.06.1917), в якому репрезентував фракцію УПСР. Талановитий журналіст, Ісаак Пугач друкував статті, нариси, рецензії у багатьох українських часописах, зокрема в «Раді», «Літературно-науковому віснику». Наприкінці 1917 - початку 1918 рр. редагував газету «Народна воля». В УЦР працював над вирішенням нагальних завдань, зокрема в червні 1917 р. входив до складу делегації УЦР на переговорах з повсталим полком ім. Гетьмана П. Полуботка тощо. Під час більшовицької окупації Києва став жертвою червоного терору: заарештований та розстріляний наприкінці січня 1918 р. разом з іншими діячами УНР, що залишились у місті.⁴⁵

«Боротьба» (1917–1919)

Друкований орган Української партії соціалістів революціонерів. З моменту видання першого числа у травні 1917 і до закриття газети більшовиками у січні 1918 року «Боротьба» виходила як тижневик за редакцією Миколи Шрага. Суголосно партійній лінії, газета ставила перед собою завдання боротьби за свободу трудового народу, побудови нового громадського і економічного ладу; чільне місце займала селянська тематика – земельна проблема. Як і решта українських видань, «Боротьба» підтримувала політику УЦР щодо здобуття

⁴⁴ Соляр І.Я. Певний Петро // – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Pevnyj_P (останній перегляд: 24.08.2017)

⁴⁵ Верстюк В. Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998 . С. 153.

національно-культурної автономії, а згодом і самостійності України. Провідними співробітниками видання були Микита Шаповал, Никифор Григорієв, Аристарх Терниченко, Павло Христюк, Гнат Михайличенко. В умовах більшовицької окупації й внутрішньопартійних суперечностей, в лютому 1918 року газета відновила випуск вже як орган «лівого крила» УПСР за редакцією Василя Елланського (Блакитного). Газета стала платформою для дискусії поміж центристами та лівою фракцією, що пізніше прибрала назву «боротьбистів» і сповідувала радикальну ідею класової боротьби. З визволенням Києва, у березні – квітні 1918 року головним редактором газети знову став Шраг. За часів Української Держави опозиційна до гетьмана «Боротьба» була примусово закрита і відновилася тільки у грудні 1918 року з приходом до влади Директорії.⁴⁶ З-поміж публіцистів «Боротьби» своє ставлення до німців висловили:

Василь Блакитний (псевдоніми В. Еллан, Проноза-мрійник та інші. Справжнє прізвище – Елланський; 1894, с. Козел на Чернігівщині – 1925, Харків) – поет і письменник, політичний діяч. Народився в сім'ї священника, навчався у Чернігівській семінарії та Київському Комерційному інституті, в студентські роки брав участь у підпільних революційних гуртках. 1917 р. вступив до Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), був головою її Чернігівського губкому. Належав до лівого крила партії, яке після розколу УПСР у травні 1918 року оформилася у фракцію боротьбистів. У березні 1920 вступив до КП(б)У. Як політпрацівник перебував на фронті, був обраний у члени ЦК КП(б)У, ВУЦВК, ЦВК СРСР. Від 1921 р. – редактор газети «Вісті ВУЦВК». Один з організаторів Спілки пролетарських письменників «Гарт». У 1930-х рр. твори Блакитного було вилучено з бібліотеки як націоналістичні. Пам'ятник йому у Харкові було знищено.⁴⁷

⁴⁶ Мукомела, О. Г. На зламі віків: Українська журналістика на початку ХХ ст.: навчальний посібник. / О. Г. Мукомела. К.: Грамота, 2010. С. 56–57, 118, 154–155.

⁴⁷ Бондарчук П.М., Т.С. Блакитний Василь Михайлович // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во

Никифор Григоріїв (1883, м. Бурти Київської губернії, – 1953, Нью-Йорк) – громадсько-політичний діяч, вчений, педагог. Народився в сім'ї сільського вчителя. Закінчив школу у м. Городище, з працював бібліотекарем Київського товариства грамотності, вчителював. Голова Кам'янець-Подільської філії Товариства українських поступовців, співробітник газети «Рада» і тижневика «Маяк», редактор журналу «Світло». У 1917 – член УЦР і Малої ради, чл. ЦК УПСР, голова Ради солдатських депутатів Київського військового округу. У січні – лютому 1918 – міністр народної освіти УНР. 1919 – член Українського трудового конгресу, завідувач преси в Армії УНР. 1920 емігрував до Чехословаччини. Один із засновників і професорів Української господарської академії в Подєбрадах, педагогічного інституту ім. Драгоманова, Робітничого університету і директор Соціологічного інституту в Празі. У 1938 році емігрував до США, з 1949 – керівник українського відділу радіостанції «Голос Америки».⁴⁸

Микола Залізник (1888, м. Мелітополь – 1950, м. Перм, РСФСР) – громадський і політичний діяч, науковець, публіцист, видавець, перекладач, дипломат. З 1905 р. член есерівських організацій Таврійської губернії та Києва. Ініціатор скликання 1-го з'їзду УПСР (1907). За організацію студентських заворушень був заарештований, виключений з Київського університету і засуджений на довічне заслання до Сибіру. Залізникові вдалося втекти з Лук'янівської тюрми і з 1908 р. він перебував на еміграції в Галичині. Вивчав філософію у Львівському університеті; отримав від Михайла Грушевського посаду практиканта археологічного відділу Музею Наукового товариства імені Шевченка. Голова заснованого восени 1909 р. Українського студентського союзу. Член київської «Просвіти», в різний час друкувався у газетах «Рада», «Село», «Засів», журналі «Рідний край», «Записках Наукового товариства імені

"Наукова думка", 2003. - 688 с.: іл. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Blakytynj_V (останній перегляд: 25.08.2017)

⁴⁸ Осташко Т.С. Григоріїв Никифір Якович // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2004. - 688 с.: іл. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Grygoriiv_N (останній перегляд: 06.04.2018)

Шевченка», «Літературно-науковому віснику». У 1914 р. – один із засновників СВУ з котрого незабаром вийшов. Очолював закордонний комітет УПСР у Відні. На запрошення барона Миколи Василька брав участь у посередництві між делегаціями УНР, Німеччини й Австро-Угорщини під час мирних переговорів у Брест-Литовську. Весною 1918 р. заснував у Стокгольмі (Швеція) Українське інформаційне бюро. 1919–1920 рр. – посол УНР у Фінляндії. Восени 1920 був виключений з партії УПСР, оселяється поблизу Відня, невдовзі отримує австрійське громадянство. 1927–1928 рр. – редактор газети «Діло» (Львів), однак, за антипольські статті змушений повернутися до Австрії. 1945 р. заарештований радянськими спецслужбами, засуджений до 15 років ув'язнення. Помер у тюрмі в м. Перм, РСФСР.

Іван Лизанівський (1892, с. Заріччя поблизу м. Золочів – 1937) – громадський і політичний діяч, видавець, літературознавець. Закінчив Золочівську гімназію та історико-філологічний ф-т Львів. ун-ту (1914), учень Михайла Грушевського. У 1910–1912 рр. – особистий секретар І.Франка. Від 1914 жив у Наддніпрянській Україні. В листопаді 1917 року був одним з організаторів Галицько-Буковинського куреня січових стрільців. Член УПСР, після розколу у травні 1918 – був у складі її центральної фракції. У квітні – серпні 1919 очолював управління преси й інформації та виконував обов'язки державного секретаря в уряді Бориса Мартоса. Залишився в УСРР, у 1920-х рр. завідував видавництвом «Рух» (Харків). У травні 1921 року заарештований і засуджений у т. зв. справі членів ЦК УПСР, невдовзі амністований. Працював у вид-ві «Книгоспілка», автор літературознавчих студій. У 1931 році заарештований вдруге в справі «Українського національного центру», засуджений до 6 років таборів. 9 вересня 1937 року Особливою трійкою при Управлінні НКВС по Іванівській області засуджений до розстрілу. Страчений.⁴⁹

⁴⁹ Осташко Т.С. Лизанівський Іван Миколайович // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во

Гнат Михайличенко (1892, с. Студенок Курської губ., нині село у складі с. Миропілля Сум. обл. – 21.11.1919, Київ) – політичний і державний діяч, письменник, публіцист. Походив з селянської родини. 1909 вступив до Дергачівської с.-г. школи під Харковом, виключений за участь в есерівському гуртку. Був слухачем нар. ун-ту Шанявського в Москві. 1914 мобілізований до рос. армії, дезертирував, 1915 заарештований і засуджений до 6 років каторги та довічного поселення в Сибіру. Повернувся в Україну навесні 1917, створив і очолив Харків. орг-цію УПСР, обраний до ЦК УПСР, став членом УЦР, депутатом Всеросійських Установчих зборів. В УПСР займав найлівіші позиції, після розколу партії (травень 1918) увійшов до ЦК УПСР (боротьбистів). Брав активну участь в Антигетьманському повстанні, після падіння гетьманату перебував у опозиції до Директорії УНР. У 1919 році співпрацював із більшовиками: член виконкому Київради та колегії Київ. ЧК, член ВУЦВК. Один із фундаторів альманаху «Музагет», у травні 1919 року нарком освіти УСРР. Із серпня 1919 – в антиденікінському підпіллі УКП (боротьбистів), редактор її нелегального органу – газ. «Боротьба» в Києві. Заарештований денікінською контррозвідкою, розстріляний.⁵⁰

Григорій Піддубний (справжня прізвище Толмачов, 1886, с. Тетлега нині Чугуївського р-ну Харківської обл. – 1937, розстріляний в урочищі Сандармох, Карелія, РРФСР) – етнічний росіянин, з селян. Закінчив учительську семінарію в м. Благовещенськ (1906), навчався в Петербурзькому психоневрологічному інституті, був членом УПСР, у 1909 р. Засуджений і висланий до Сибіру, звідки у 1912 році втік спочатку до Новосибірська, потім до Маньчжурії та Австралії. Повернувся в Україну в липні 1917 р., Співредактор органу УПСР «Трудові республіки» (1918-1919), був секретарем ЦК УПСР, членом Закордонної групи

"Наукова думка", 2009. - 790 с.: іл. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Lizanivsky_I_M (останній перегляд: 18.04.2018)

⁵⁰ Юренко О.П., Михайличенко Гнат Васильович // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2009. - 790 с.: іл. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Mykhaylichenko_G_V (останній перегляд: 18.04.2018)

Української комуністичної партії у Відні (1919–1920), згодом – членом ВКП (б) (1921–1934) Повернувся з-за кордону в УСРР (1926), працював в системі Наркомосу, заступником директора видавництва «Література і мистецтво». Письменник. Арештований у 1935 році за звинуваченням у справі «УВО». Етапований на Соловки, розстріляний.⁵¹

Аристарх Терниченко (1882, м. Охтирка – 1927, Київ) – агроном, науковий та громадський діяч, професор (1923). У 1916 закінчив сільськогосподарське відділення Київського політехнічного інституту. У студентські роки редагував та видавав перший український сільськогосподарський часопис «Рілля», у 1909–1911 рр. співробітничав з тижневиком «Село». Для поширення агрономічних знань серед селянства видавав брошури, плакати, «Календар-народник», заснував товариство «Український агроном». У січні 1918 призначений міністром хліборобства УНР, пізніше займав посаду заступника міністра земельних справ УНР. В УСРР призначений головою Київської філії Сільськогосподарського наукового комітету України, редагував видання «Агроном» (1923–1926), «Трудове господарство» (1920) і «Село» (1922). З 1922 р. – доцент, з 1923 р. – професор Ветеринарно-зоотехнічного та сільськогосподарського інститутів (Київ).⁵²

Микита Шаповал (1882, с. Сріблянка на Бахмутчині – 1932, Чехословаччина) – публіцист, письменник, журналіст, вчений-лісовод та соціолог, державний, політичний та громадський діяч України. Брат Миколи та Артема Шаповалів – генерал хорунжого (1920) та полковника армії УНР. Засновник, редактор і видавець часопису «Українська хата» (Київ, 1909–1914). Під час Української Революції був комісаром Київського повіту, членом Центральної та Малої Ради. Один з організаторів Української партії соціалістів-революціонерів, член її ЦК, співавтор IV Універсалу та один з лідерів

⁵¹ Добржанський О. В., Старик В. П. Бажаємо до України! / Одеса: Маяк, 2008. С. 20–21.

⁵² Вергунов В.А., Білоцерківська А.С. Терниченко Аристарх Григорович // – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=ternychenko_arystarkh_grygorovych (останній перегляд: 28.08.2017)

УНР. Голова Всеукраїнської лісової спілки, міністр пошти та телеграф в уряді Винниченка, міністр земельних справ за часів Директорії. За гетьманства Скоропадського фактично очолив Український національний союз. З 1920 р. на еміграції в Угорщині та Чехословаччині. Організатор низки вищих навчальних закладів: «Української господарчої академії» в Подєбрадах, «Український педагогічний інститут ім. Драгоманова», «Українського соціологічного інституту» в Празі та інших.⁵³

Григорій Лисенко (псевдонім Lustiger Teufel,⁵⁴ роки життя невідомі) – поет і публіцист, український військовий та державний діяч, член Центральної Ради від Всеукраїнської ради військових депутатів. Підпоручик 92-го пішого Печерського полку 9-ї армії (Румунський фронт), пізніше – підполковник армії УНР⁵⁵. Як дописувач-фейлетоніст співпрацював із газетою «Боротьба». У листопаді 1917 року в званні сотника очолив Галицько-Буковинський курінь Січових стрільців – військово формування, організоване у Києві з добровольців – колишніх російських військовополонених австро-угорської армії.

«Киевская мысль» (1907–1918)

Велика якісна газета «...т.н. “прогрессивного” и “оппозиционного направления”, с ярко выраженным социал-демократическим оттенком» – як її характеризував цензурний комітет⁵⁶. Флагман російськомовної прогресивної преси краю, «К. м.» взорувалась на солідні петроградські «єврейські» газети «Речь» і «День»⁵⁷. Читацька аудиторія газети була широкою: чиновництво, духівництво, люди військового стану і навіть «народні маси»⁵⁸. Видавав газету

⁵³ Терещенко, Василь. Микита Шаповал – видатний просвітителі і педагог // Постаті. Нариси про видатних людей Донбасу. Донецьк: Східний видавничий дім, 2011. - 216 с. С. 54–66.

⁵⁴ П'ядик, Юрій. Українська поезія кінця XIX – середини XX ст. Бібліографія Антологія. Том IV Кр – Мак. Київ: К.І.С. 2015. С. 14–17.

⁵⁵ Верстюк В. Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998 . С. 216.

⁵⁶ ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 579. арк. 56.

⁵⁷ ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 579. арк. 56 зв.–57.

⁵⁸ ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 438. арк. 302 зв.

відставний полковник, дворянин польського походження Рудольф Лубковський, редакторами у 1914 році були почесний спадковий громадянин Іван Гарнавський та колезький реєстратор Павло Вікторов⁵⁹. Типово для тогочасної прогресивної періодики, дві третини співробітників редакції склали «...евреи, поляки и русские, составившие себе известность в революционном движении или даже уголовными процессами...»⁶⁰. З початком війни газета спершу відмовилась від обговорення гострих суспільно-політичних проблем⁶¹, однак вже у 1915 повернулася до звичної критики влади⁶². За революційної доби «К. м.» підтримувала позицію Тимчасового уряду і, загалом, виступала за збереження «єдиної демократичної Росії»⁶³. На сторінках «К. м.» публікувалися:

Юлій Айхенвальд (1872, Балта Подільської губ. – 1928, Берлін) – літературний критик, історик російської літератури, перекладач. Народився у родині рабина. Закінчив історико-філологічний факультет Новоросійського університету (1894), викладав в університеті Шанявського та на Вищих жіночих курсах. Учений Московського психологічного товариства. Літературно-критичні статті почав публікувати в 1890-ті рр. Жовтневий переворот не сприйняв і був висланий з Радянської Росії у 1922 р.. Жив у Берліні. Співзасновник берлінського Клубу письменників (1922-1923), брав участь у роботі Релігійно-філософської академії. В 1922-1928 гг. очолював літературно-критичний відділ газети «Руль». Член берлінського Союзу російських письменників і журналістів. Один з організаторів Російського наукового інституту в Берліні, в 1923–1926 рр. викладав у ньому. Загинув у Берліні в результаті нещасного випадку.⁶⁴

⁵⁹ ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 579. арк. 11 зв.–12.

⁶⁰ ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 579. арк. 56.

⁶¹ ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 579. арк. 57–57 зв.

⁶² ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 579. арк. 116–117.

⁶³ Мукомела, О. Г. На зламі віків: Українська журналістика на початку ХХ ст.: навчальний посібник. / О. Г. Мукомела. К.: Грамота, 2010. С. 75–77.

⁶⁴ Жуков В. Н. Айхенвальд Юлий Исаевич // Русская философия. Энциклопедия. Изд. второе, доработанное и дополненное. Под общей редакцией М.А. Маслина. Сост. П.П. Апрышко, А.П. Поляков. Москва, 2014, С. 10-11.

Володимир Бонч-Бруєвич (1873, Москва – 1955, Москва) – радянський державний і партійний діяч. Народився у дворянській родині. Від 1892 – учасник марксистських гуртків. 1896 емігрував до Швейцарії де співпрацював із плеханівською групою «Визволення праці». 1901 р. познайомився з Володимиром Леніним, став його прибічником та співробітником «Искры». 1903 – 1905 рр. керував бібліотекою та архівом РСДРП(б) у Женеві, створив та очолив «Видавництво соціал-демократичної партійної літератури В. Бонч-Бруєвича та В. Леніна». 1905 – 1914 рр. співпрацював з Петербурзькою АН – член комісії з дослідження творчої спадщини Григорія Сковороди. Після Лютневої революції 1917 – член виконкому Петроградської ради, член редакції «Известий Петроградского Совета». Учасник Жовтневого перевороту, член Комітету революційної оборони Петрограда, голова Комітету з боротьби з саботажем та контрреволюцією – попередником ВЧК. 1917–20 рр. – керівник справами РНК РСФРР.⁶⁵

Лев Войтоловский (1876, с. Старе Полтавської губ. – 1941, Ленінград). Навчався на медичному факультеті Київського університету (1893–1896). Висланий до Харкова за участь у студентських маніфестаціях. Працював лікарем у клініці для душевнохворих, публікувався в газетах «Киевские отклики», «Друг народа», «День». В 1904 р. він залишив медицину й став студентом-філологом, але незабаром був мобілізований і брав участь у російсько-японській війні. Як військовий лікар Войтоловський пройшов Першу світову війну. З 1918 по 1920 мешкав у Києві, 1920 р. вступив на службу до Червоної армії. У зв'язку з контузією демобілізований 1922 р. В РСФСР займався журналістикою, літературною критикою, письменницькою працею. В 1929 р. майже повністю

⁶⁵ Ганжа О.І. Бонч-Бруєвич Володимир Дмитрович // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2003. - 688 с.: іл. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Bonch_Bruievych_V (останній перегляд: 08.02.2017)

втривав зір, залишивши незакінченими «Похідні записки». Помер під час блокади Ленінграду взимку 1941 р.⁶⁶

Микола Іванович Йорданський (найвірогідніше, див. також: Микола Михайлович Йорданський) (1876, Новохоперськ, Воронежська губернія – 1928, Москва) – літератор, журналіст, дипломат. У 1895 р. вступив на фізико-математичний факультет Петербурзького університету. 1899 р. виключений з нього за керівництво студентським страйком. Діяв у соціал-демократичних організаціях Сімферополя, Севастополя, Борисоглібська. Після II з'їзду РСДРП (1903) – меншовик. Надалі – найближчий соратник Георгія Плеханова. З 1903 р. працював у ліво-ліберальному журналі «Мир божий» («Современный мир» з 1906 р.). З 1909 р. – його редактор. Восени 1910 року Йорданський, разом з Володимиром Бонч-Бруевичем працює в редакції першої партійної щотижневої газети «Звезда». У роки першої Світової війни – на позиції оборонництва. Після Лютневої революції 1917 року виїжджав на фронт як комісар Тимчасового уряду при арміях Південно-Західного фронту. Після Жовтневої революції – в еміграції у Фінляндії, однак висланий назад до РСФСР у 1922 р. . Член РКП(б) та посол СРСР в Італії. З 1924 р. працював у Держвидавві.⁶⁷

Давид Йосипович Заславський (псевдонім Номинкулус., 1880 Київ – 1965, Москва), публіцист, літературознавець. З 1900 р. член РСДРП, з 1903 р. – діяч Бунду. 1910 р. закінчив юридичний факультет Київського університету. Співпрацював з єврейськими та російськими виданнями, зазнавав арешту у Києві та Вільні. У 1912 – 1917 мешкав у Петербурзі/Петрограді, повернувся до України в 1918, виключений з Бунду за співпрацю з денікінцями. У 1919 р. змінив свій погляд з антибільшовицького на прорадянський. У 1920-х працював у Москві та Ленінграді як літератор та дослідник історії революційного робітничого руху.

⁶⁶ Войтоловский Л. Н. Забытое надобно вспомнить // *Всходил кровавый Марс: По следам войны*. М.: Воениздат, 1998. 430 с. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Bonch_Bruievych_V (останній перегляд: 08.02.2017)

⁶⁷ Деятели СССР и революционного движения России: Энциклопедический словарь Гранат. М.: Советская энциклопедия, 1989. С. 422. 832 с.

Під час Другої світової війни – член Єврейського антифашистського комітету. Брав участь у радянській кампанії цькування Йосипа Мандельштама та Бориса Пастернака.⁶⁸

Наум Яковлевич Коган (псевдонім Н. Тасін) (1873, Могильов, – ?) – прозаїк, журналіст, критик, перекладач. Через революційні переконання покинув Росію на початку ХХ ст., жив у Парижі. У 1910-ті рр. перекладав на російську мову П. Меріме, Е. Золя та ін. В 1918 р. був висланий з Франції, переїхав до Іспанії. Один з найвідоміших перекладачів російських літературних, філософських, політичних текстів на іспанську мову. Автор нарисів «Російська революція і її коріння», фантастичного роману «Катастрофа» (Берлін, 1922).⁶⁹

Володимир Краніхфельд (1865, м. Пінськ, нині Брестської обл., Білорусь – 1918, Москва) – публіцист, літературний критик. Навчався у Пінському реальному училищі (1875–83). Учасник народницького руху, був двічі заарештований (1884, 1888). Поділяв погляди «легальних марксистів». Співпрацював із редакціями газети «Русские ведомости» та журналу «Русская мысль», від 1904 р. – редактор журналу «Мир божий». У публікаціях критикував декаденство і модернізм, підносив реалізм і демократизм у творах Олександра Купріна, Миколи Некрасова, Льва Толстого та ін. Вивчав життя і творчість Тараса Шевченка, з демократичних позицій висвітлив роль і значення поета у житті українського народу.⁷⁰

Мойсей Літваков (псевдонім Ліров, 1875, Черкаси, – 1937, Мінськ) – публіцист і літературний критик на ідиш, комуністичний діяч. У 1902–1905 р. вивчав філософію, історію й літературу в Сорбонні, Париж. З 1890-х рр. член

⁶⁸ Масанов И.Ф. Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей: В 4 т. Т. 3. М., 1958. С. 314.

⁶⁹ Надьярных М. Русская литература – революция – Россия в латиноамериканском воображении первой трети ХХ века / Мария Надьярных // НРГИ ИМЛІ РАН, № 9, 2014. Режим доступу: <http://www.nrgumis.ru/articles/1963/> (останній перегляд: 08.02.2017)

⁷⁰ Смілянська В. Л. Краніхфельд Володимир Павлович // Енциклопедія сучасної України у 30 т.: Т. 15: Кот – Куз; ред. І. М. Дзюба; НАН України, Наукове товариство ім. Шевченка, Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ: 2014. Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=2764 (останній перегляд: 02.02.2017)

партії сіоністів-соціалістів, один з її лідерів після повернення до Росії у 1905 році. Під псевдонім М. Ліров писав статті літературної тематики для «Киевской мысли». У роки Першої світової війни організував допомогу єврейським біженцям. Після Лютневої революції 1917 р. відіграв важливу роль у створенні партії Фарейнікте в Києві, був одним з редакторів партійної газети «Ді найецайт», член УЦР, ідеологічно – близький до більшовиків. 1919 р. вступив до лівого крила партії Бунд – Комбунд. З 1921 р. – член КП, переїхав до Москви. Член Інституту єврейської культури при ВУАН, професор єврейської літератури й історії єврейського відділення Московського педагогічного інституту, діяч Єврейської секції ВКП(б). 1931 р. розкритикований радянською пресою за єврейський націоналізм. У 1937 р. був обвинувачений у «троцькістському ухилі», арештований і помер у в'язниці.⁷¹

Анатолій Луначарський (1875, Полтава – 1933) – письменник і драматург, мистецтвознавець, радянський державний діяч, академік АН СРСР (1930). Вважається одним з теоретиків соціалістичного реалізму. 1892 р. став членом нелегальної марксистської учнівської організації. З 1895 жив у Швейцарії (слухав курс філософії і природознавства в Цюрихському університеті), Франції, Італії. 1899 р. за революційну роботу в Москві заарештований, перебував на засланні. 1903 р. переїхав до Києва, співпрацював з газетою «Киевские отклики». Восени 1905 р. увійшов до редколегії петербурзької газети «Новая жизнь». 1907 р. емігрував. Брав участь у Штутгартському (1907) і Копенгагенському (1910) конгресах II Інтернаціоналу, полемізував з Володимиром Леніним. Входив до складу редакцій більшовицьких газет «Вперед» і «Пролетарий». Під час Першої світової війни разом з Львом Троцьким, Дмитром Мануїльським та Володимиром Антоновим-Овсієнком входив до групи інтернаціоналістів. У травні 1917 повернувся до Росії, прийнятий до РСДРП(б), заарештований Тимчасовим урядом за звинуваченням у державній зраді. Після Жовтневого

⁷¹ Литваков Моше // Краткая еврейская энциклопедия, том 4. 1988. С. 876–877. Режим доступу: <http://www.eleven.co.il/article/12475> (останній перегляд: 02.02.2017)

перевороту – народний комісар освіти РСФСР (до 1929 р.) Від 1927 р. займався також дипломатичною роботою. 1929 р. став головою Вченого комітету при ЦВК СРСР. 1933 р. призначений повноважним представником СРСР в Іспанії.⁷²

Іван Майський (Справжнє прізвище – Ляховецький, 1884, м. Кирилів, нині Вологодської обл. – 1975, Москва) – історик, публіцист, радянський дипломат, академік АН СРСР (1946). В 1902 р. за участь у революційному русі був виключений з Петербурзького університету й висланий в Омськ. Вступив у 1903 р. до РСДРП (меншовик). Під час Революції 1905 – 1907 рр. заарештований і засланий до Тобольської губернії. В 1908 р. емігрував до Швейцарії, потім до Німеччини (у 1912 закінчив Мюнхенський університет); у 1912 р. переїхав до Великобританії. У 1917 р. повернувся до Росії, товариш міністра праці у 3-му коаліційному складі Тимчасового уряду, після Жовтневого перевороту – член Самарського Комітету Всеросійських установчих зборів, рятуючись від білогвардійців влітку 1919 р. виїжджає до Монголії. В 1921 р. вступив до РПК(б). З 1922 р. на радянській дипломатичній роботі. У 1929–1932 рр. посол СРСР у Фінляндії, в 1932–1943 рр. – у Великобританії. У 1943–1946 рр. заступник народного комісара іноземних справ СРСР і голова Міжсоюзницької репараційної комісії в Москві. Брав участь у роботах Кримської (1945) і Потсдамської (1945) конференцій глав урядів СРСР, США й Великобританії. Після 1946 р. на науково-педагогічній роботі. Заарештований у 1953 р. за звинуваченням у шпигунстві. Після звільнення у 1955 р. за засуджений до 6 років позбавлення волі за службові порушення. Амністований (1955).⁷³

⁷² Бондарчук П.М. Луначарський Анатолій Васильович // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2009. - 790 с.: іл. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Lunacharsky_A_V (останній перегляд: 09.02.2017)

⁷³ Майский, Иван Михайлович //Люди и судьбы. Библиографический словарь востоковедов – жертв политического террора в советский период (1917–1991). С.-Пб.: Петербургское Востоковедение. Я. В. Васильков, М. Ю. Сорокина. 2003. Режим доступу: <http://vostokoved.academic.ru/385/%D0%9C%D0%90%D0%99%D0%A1%D0%9A%D0%98%D0%99> (останній перегляд: 09.02.2017)

Костянтин Сухових (псевдонім К. Народін, 1881, Ташкент – після 1920 р.?). – літератор, політичний діяч, революціонер. Походив із дворян. Закінчив Кишинівське реальне училище, учився в Київському політехнічному інституті. Арештований в 1902, звільнений під заставу. Член партії соціалістів-революціонерів. З 1912 працював у газеті «Приазовский край» (Ростов-на-Дону). У 1917 р. український есер, член ЦК УПСР, член Малої Ради, товариш голови Київської міської думи. На початку 1920-х завідував підвідділом мистецтв Донполітпросвіти.⁷⁴

Костянтин Оберучев (1865–1929) – військовий і політичний діяч. Закінчив Михайлівське артилерійське училище (1884) та артилерійську академію у Санкт-Петербурзі. Служив на Київському артилерійському полігоні, з 1906 – полковник, командир бригади. За участь у революційному русі 1905–1907 рр. військовослужбовців Київського гарнізону був відданий під суд, позбавлений чину, емігрував до Швейцарії. Після Лютневої революції 1917 р. поновлений на службі, повернувся до Києва. Комісаром Тимчасового уряду, а у травні 1917 р. – командуючий КВО. Належав до Партії соціалістів-революціонерів. Українську революцію 1917–1921 рр. не підтримав, на посаді командуючого КВО діяв як противник українізації армії. У серпні 1917 р. входив до Особливого комітету охорони революції. Після чергового конфлікту з українським Генеральним військовим комітетом, подав у відставку. Після Жовтневого перевороту емігрував. Автор спогадів "В дни революции" (Нью-Йорк, 1959), у яких висвітлив події 1917 у Києві.⁷⁵

Семен Под'ячев (рос. Подъячев, 1866, с. Обольяново Московської губ. – 1934, там же) – прозаїк. Народився в бідній селянській родині. Закінчив сільську

⁷⁴ Суховых Константин Александрович // Л.Г. Протасов. Люди Учредительного собрания: портрет в интерьере эпохи. М., РОСПЭН, 2008. Режим доступу: http://www.hrono.info/biograf/bio_s/suhovyh_ka.php (останній перегляд: 09.02.2017)

⁷⁵ Бойко О.Д. Оберучев Костянтин Михайлович // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2010. - 728 с.: іл. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Oberuchev_K (останній перегляд: 09.02.2017)

школу, навчався у технічному училищі. Працював типографським складачем, сторожем, двірником, наймитував на поміщика, розробляв торф'яні драговини, був послушником у монастирі, наприкінці повернувся до рідного Обольяново. Автор літературних творів гостро-соціальної тематики, знайомий з Володимиром Короленком та Максимом Горьким. Симпатизував революціям 1905–1907 рр. та 1917 р. У 1918 р. став членом КП. У 1920-х рр. у своїх творах прославляв позитивні зміни у селянському житті та свідомості.⁷⁶

Марк Ратнер (1871, Київ, – 1917, Яси, Румунія) – публіцист і юрист, діяч єврейського соціалістичного руху. Навчався на юридичному факультеті Київського університету. За революційну діяльність і організацію масового страйку був виключений з університету й висланий з міста на два роки. Співробітник журналу «Русское богатство», з 1905 публікував статті юридичної тематики у журналах «Право» і «Вестник Европы», як присяжний повірений виступав захисником на численних політичних процесах, пов'язаних із єврейськими погромами. Після 1903 р. взяв участь у створенні Соціалістичної єврейської робітничої партії (СЄРП), кандидат у депутати II Державної думи. Після 1907 р. на еміграції у Швейцарії, згодом у Відні. Представник від СЄРП на з'їзді Соціалістичного Інтернаціоналу в Копенгагені (1910). Під час Першої світової війни Ратнер з Австро-Угорщини переїхав до Румунії. Помер у переддень російської Лютневої революції 1917 р.⁷⁷

Володимир Розанов (псевдонім Ензіс, 1876—1939) – дворянин, племінник російського філософа і публіциста Василя Розанова, соціал-демократ (меншовик), лікар-фтизіатр. Політичну діяльність почав у середині 90-х рр. у Москві, в 1899 році був висланий у Смоленськ. Член редакції нелегальної соціал-демократичної газети «Южный рабочий» (Катеринослав, 1900–1903),

⁷⁶ Казакова Н.А. Подъячев Семён Павлович // Русская литература XX века. Прозаики, поэты, драматурги. Библиографический словарь. Том 3. П - Я. с. 82–83. Режим доступу: http://www.hrono.ru/biograf/bio_p/podyachevsp.php (останній перегляд: 09.02.2017)

⁷⁷ Ратнер Марк // Краткая еврейская энциклопедия, том 7. 1994. С. 93–94. Режим доступу: <http://www.eleven.co.il/article/13450> (останній перегляд: 09.02.2017)

делегат II з'їзду РСДРП, під час IV з'їзду обраний до ЦК РСДРП від меншовиків. У 1908 р. емігрував. Після Лютневої революції 1917 року - член меншовицької фракції Петроградської Ради робочих і солдатських депутатів, оборонець. До Жовтневого перевороту поставився вороже, 1919 р. засуджений радянською владою по справі «Тактичного центру», згодом амністований. В подальшому відійшов від політичної діяльності відійшов, працював у медичних установах.⁷⁸

Всеволод Чаговець (1877, Старокостянтинів — 1950, Київ) – журналіст, драматург, театрознавець і критик. Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету (1900). У 1901 — 1918 рр. працював як театральний рецензент і публіцист у Києві. Співпрацював із газетою «Киевская мысль». Автор п'єси «Дойна», лібретто до балетів «Лілея» Костянтина Данькевича і «Маруся Богуславка» А. Свечнікова, інсценізації «Тарас Бульба» за М. Гоголем та ін.; кн. «Життя і сцена» (К. 1956).⁷⁹

Євген Шольп (1863 – 1916?) – депутат I Державної думи Російської імперії від Київської губернії, українець, православного віросповідання. Закінчив Орловську військову гімназію (1881), Михайлівське артилерійське училище (1884) і Військово-юридичну академію. 5 років служив артилерійським офіцером, був мировим суддею в Красноярську; пізніше член Красноярського окружного суду. Очолював Красноярське товариство тверезості, входив до товариства грамотності, комісії з потреб сільськогосподарської промисловості; публікувався у журналах «Восточное обозрение» (Іркутськ) і «Сибирь» (Санкт-Петербург). З 1903 член Уманського окружного суду. Організував товариство грамотності, голова міської бібліотеки та відділення Червоного Хреста. Голова Уманського комітету Конституційно-демократичної партії, пізніше – член її

⁷⁸ Ленин В. И. Полное собрание сочинений в пятидесяти пяти томах. издание пятое. М.: Издательство политической литературы, 1969. Т. 25., Указатель имен. С. 608–609. Режим доступу: <http://leninvi.com/t25/p608> (останній перегляд: 10.02.2017)

⁷⁹ Чаговець Всеволод // Енциклопедія українознавства : Словникова частина : [в 11 т.] / Наукове товариство імені Шевченка ; гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович. Париж ; Нью-Йорк : Молоде життя ; Львів ; Київ : Глобус, 1955–2003., т. 10, С. . 3690–3700. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/encycl/eu11291.htm> (останній перегляд: 06.02.2017)

Київського губернського комітету. Входив до фракції кадетів і української громади у Державній думі. Член комісії з розслідування незаконних дій посадових осіб, з питань громадянської рівності та бюджетної комісії. Автор законопроекту «про цивільну рівність».⁸⁰ Один із підписантів Виборзької відозви (1906), за що був засуджений до тримісячного тюремного ув'язнення та позбавлений виборчих прав на час виборів до II Державної думи.⁸¹

Генріх Ерліх (1882, Люблін, - 1942, Куйбишев, нині Самара) єврейський політичний діяч, один з лідерів Бунду. У 1902 р. навчався на юридичному факультеті Варшавського університету. Член Бунду з 1903 р., у 1904 р. заарештований та виключений з університету за участь у революційній демонстрації. Вивчав політекономію у Берлінському університеті. У 1906–1908 рр. навчався на юридичному факультеті Петербурзького університету, після закінчення якого переїхав до Варшави. Після початку Першої світової війни переїхав до Петрограду, співпрацював із лівою пресою. У 1917 р. як представник Бунду увійшов до першого складу Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів, член її виконавчого комітету. У жовтні 1917 р став членом Тимчасової ради Російської республіки (Передпарламент). Ерліх засудив Жовтневий переворот. У жовтні 1918 р переїхав до Варшави. Впродовж 1920–30-х рр. був членом ЦК Бунда, одним з лідерів партії та редактором партійної газети «Фолксцайтунг». Член ЦК виконкому соціалістичного Інтернаціоналу. З початком Другої світової війни втік до радянської зони окупації, заарештований співробітниками НКВС. Звинувачений у зв'язках з польською контррозвідкою та підпільними організаціями Бунду. В серпні 1941 р. засуджений до смертної кари, звільнений за умови створення єврейського антифашистського комітету. У

⁸⁰ Шольп Евгений Густавович // Государственная дума Российской империи: 1906—1917. Б. Ю. Иванов, А. А. Комзолова, И. С. Ряховская. Москва. РОССПЭН. 2008. С. 705.

⁸¹ Лавров Ю. П. Виборзька акція депутатів і державної думи 1906 // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2003. - 688 с.: іл. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Vyborzka_aktiia (останній перегляд: 10.02.2017)

грудні 1941 р. повторно заарештований за зв'язок з німецькою розвідкою. Покінчив життя самогубством у в'язниці.⁸²

Олександр Яблоновський (справжнє прізвище – Снадзський, 1870, с. Китросанівка Елизаветградського пов. Херсонської губ. – 1934, Париж) – прозаїк, публіцист. Із дворянської родини. Закінчив юридичний факультет Петербурзького університету, працював присяжним повіреним. Літературний дебют відбувся в 1893 р. в журналі «РБ» (розповідь «Последыши»). Співробітник газет "Мир Божий", "Образование", "Сын Отечества", "Наша жизнь", "Речь", "Киевская мысль" та інших. У 1918 р. переїхав з Москви в Одесу, в 1920 р. із частинами Добровольчої армії евакуювався до Єгипту. На початку 1920-х перебрався до Берліна, у 1925 р. – у Парижі. З 1925 по 1934 рр. – співробітник газети «Возрождение», публікувався у жанрі політичного фейлетону. Непримиренний противник і критик більшовицького режиму.⁸³

«Последние новости» (1906–1919)

Газета політична, наукова, літературна, суспільна і комерційна; з 22 червня 1914 року виходила двічі на день⁸⁴. Заснував видання колишній репортер «Киевлянина», православний єврей Григорій Брейтман⁸⁵, а у 1908 році співвласником став польський дворянин Людвиг Хмільовський⁸⁶. У 1914–1916 рр. формальним редактором був православний селянин Сергій Лапшин⁸⁷. Цензори характеризували газету як «типовий бульварний листок», не здатний до серйозного обговорення політичних і суспільних питань. «П. н.» закидали

⁸² Эрлих Хенрих (Херш-Вольф) // Краткая еврейская энциклопедия, том 10. 2001. С. 692–694. Режим доступу: <http://www.eleven.co.il/article/15114> (останній перегляд: 09.02.2017)

⁸³ Голубева Л. Г. Яблоновский Александр Александрович // Русская литература XX века: прозаики, поэты, драматурги : биобиблиографический словарь: в 3 т. / под ред. Н. Н. Скатова. М.: ОЛМА Медиа Групп, 2005. Т. 3 П – Я. 829 стор. – С. 802–804.

⁸⁴ Волобуєва, А. М. Формування преси Києва (1835–1918) : монографія : в 4 т., Т. 3. Періодичні видання Києва (1835-1917): покажчик / Анастасія Волобуєва, Наталія Сидоренко. К. : Темпора, 2011. С. 514–515.

⁸⁵ ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 139. арк. 115.

⁸⁶ ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 139. арк. 143 зв.

⁸⁷ ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 579. арк. 12 зв.–13, 75 зв.–76., 127 зв.–128.

повторення і передрук суджень, висловлених «К. м.»⁸⁸. Поліпшивши якість матеріалу, з 1915-го року газета перетворилась на масову⁸⁹.

Яків Давидов (псевдоніми Ядов, Яків Отрута, 1874 – 1940, Москва) – журналіст, фейлетоніст, письменник. У 1915 – 1919 співробітник київських газет «Последние новости» та «Народна воля». У 1917 – 1918 рр. співпрацював з Художнім театром мініатюр (Київ), де було поставлено його «В омуте темного прошлого». Писав куплети для Леоніда Утьосова, автор популярної у 1920-ті рр. пісенька «Бублики» (1926, Одеса), багатьох пісень провідних естрадних виконавців 1920 – 30-х рр. У 1931 р. переїхав до Москви. З кінця 1920-х рр. зазнавав критики за низький літературний стиль творчості. Через це в середині 1930-х рр. виключений з Літфонду.⁹⁰

«Южная копейка» (1910–1919)

Належала до типу газет-копійок, що заповнили київський ринок у 1910 році. За декілька років «Ю. к.» вдалося витіснити решту газет класу і стати наймасовішим довоєнним виданням міста із щоденним накладом у 55 тис. примірників⁹¹. Видавцем-редактором газети до 1912 був єврей іудейського віросповідання Наум-Григорій Доскач⁹², в подальшому її власником став присяжний повірений лютеранського віросповідання Григорій Шварц⁹³. Окрім нього газету редагували православні дворяни Борис Кисельов, Володимир Стечкін, Борис Скуратевич та селянин Вирожебський⁹⁴, більшість співробітників

⁸⁸ ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 579. арк. 60–60 зв.

⁸⁹ ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 579. арк. 119 зв.

⁹⁰ Ядов Яков Петрович // Российская еврейская энциклопедия: в 7 т.. М.: РАЕН / Российско-израильский энциклопедический центр «Эпос» – Т. 7: Историческое краеведение: Си — Я/ Сост. И. Г. Буров. 2011. 444 с. Режим доступа: <https://www.ruje.ru/index.php/%D0%AF%D0%94%D0%9E%D0%92> (останній перегляд: 09.02.2017)

⁹¹ ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 438. арк. 183 зв., 298 зв.

⁹² ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 438. арк. 86.

⁹³ Волобуєва, А. М. Формування преси Києва (1835–1918) : монографія : в 4 т., Т. 3. Періодичні видання Києва (1835-1917): показчик / Анастасія Волобуєва, Наталія Сидоренко. К. : Темпора, 2011. С. 773.

⁹⁴ ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 579. арк. 12 зв.–13.

були євреями⁹⁵. «Ю. к.» функціонувала як «підголосок» «К. м.», однак за впливом перевершувала її. За спостереженням цензорів газета «...широко проникала в такие классы населения, со стороны которых меньше всего можно ждать критического отношения к прочитанному.»⁹⁶. Цензорів лякала така доступність адже газета поширювала ті ж «...антихристианские, юдофильские, космополитические, противогосударственные, противорусские и социал-демократические идеи...» що і «К. м.»⁹⁷. Тимчасово приборкати опозиційність «Ю. к.» вдалося з початком війни, однак вже з другої половини 1915 газета поновила критику влади⁹⁸. В газеті публікувалися:

Костянтин Воблий (1876, с. Царичанка Полтавської губ. – 1947, Київ) – економіст, статистик, географ. Академік УАН (1919), віце-президент АН УСРР (1928–30), заслужений діяч науки УРСР (1944). Народився в сім'ї священника. 1896–1900 навчався у Київській духовній академії, 1900 р. вступив на юридичний факультет Юр'євського (нині Тартуського) університету, 1901 р. перевівся до Варшавського університету, який закінчив 1904 р.. З 1906 р. викладав у Київському університеті (з 1910 – проф.), в 1939–41, 1944–47 очолював кафедру економічної географії. Один з ініціаторів створення Київського комерційного інституту (1907), де викладав до 1930 р.. 1927 – 1930 рр – керівник Комісії з вивчення народного господарства України при АН УСРР, 1934 – 1938 рр. працював у Комісії з вивчення продуктивних сил України. Від 1939 – співробітник Інституту економіки АН УРСР, його директор (1943–47). Праці присвячені питанням розвитку промисловості, географічного районування, міграції населення, економіки страхування, торгівлі, природних багатств України. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора.⁹⁹

⁹⁵ ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 579. арк. 59 зв.

⁹⁶ ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 438. арк. 304.

⁹⁷ ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 438. арк. 303 зв.

⁹⁸ ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 579. арк. 113.

⁹⁹ Гаврилюк Л.О. Воблий Костянтин Григорович // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2003. - 688 с.: іл. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Voblyj_K (останній перегляд: 12.02.2017)

Юрій Зубовський (1890, м. Тобольськ – 1919, Київ) – письменник, учасник Першої світової війни. Закінчив 5-у Києво-Печерську гімназію (1910). Дебютував віршем «Весною» у додатку «Заря жизни» до газети «Уральский листок» (1908, 20 июня). Його збірка поезій «Из городского окна» (1911) визнана критиками декадентською. Публікувався також у колективних збірниках «Сборник молодых писателей» (1911), «Аргонавты» (1914; обидва – Київ), «Энергия» (Санкт-Петербург, 1914, кн. 3). Під редакцією Зубовського вийшла 1-а книга літературно-художнього альманаху «Отзвуки войны» (К., 1914). На його вірш «Было зимно... Пели вьюги...» Олександр Вертинський написав музику «Пикколо Бамбино».¹⁰⁰

Євгеній Сно (1880, Санкт-Петербург – 1941) – письменник і фейлетоніст. На початку 1900-х рр. створив декілька етнографічних нарисів про Англію, Бельгію, Німеччину тощо, публікував гуморески. У 1910-х рр. – член петербурзького гуртка художників і літераторів «Пашутисти». В Радянській Росії став слідчим НКВС, відомий як провокатор, через доноси якого у 1931 р. було заарештовано низку діячів культури ленінградського ОБЭРИУ («Объединение Реального Искусства»)¹⁰¹

Григорій Шварц-Бостуніч (Бостунович) (1883, Київ – 1946? Німеччина) – драматург, видавець. Народився в сім'ї чиновника Вільгельма-Бартольда Шварца, німця за походженням. Закінчив Університет св. Володимира у Києві (1908), працював адвокатом. Видавав журнали «Киевский набат» (1906), «Киевский театрал» (1906–1907), «Арсветита» (1910) та «Киевский звонок». 1909 р. заснував видавництво «Гонг», 1910 р. – газету «Южная копейка». Автор легковажних водевілів. 1914 р. був у німецькому полоні. Автор трагедії «Любовь императрицы: Коронованная изменница», драми «Ремесло Иуды» (1917).

¹⁰⁰ Горбань С. М. Зубовський Юрій Миколайович // Енциклопедія сучасної України у 30 т.: Т. 11: Зор - Как; А - Г. Додаток / ред. І. М. Дзюба; НАН України, Наукове товариство ім. Шевченка, Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ: 2008. - 716 с. Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=13989 (останній перегляд: 02.02.2017)

¹⁰¹ Лагіна А. Кровью, сердцем и умом... (Сергей Есенин: поэт и женщины) / Ани Лагіна // т. 1. Кн. 1 ч. 1. WP IPGEB. 2015 – 473 с. с. 70–71.

Викладав у Вищому музично-драматичному інституті, консерваторії, на кінокурсах Азагарова та у студії «Дніпросоюзу».¹⁰² Не сприйняв революції 1917 р. та був послідовним противником більшовизму. З 1920 на еміграції. З 1924 р. – громадянин Веймарської республіки. Автор низки досліджень про окультизм та масонство, прихильник ідеї світової єврейської змови, опублікував у журналі «Луч света» п'єсу про ВЧК «Последний вздох ката». З 1925 р. публікувався у партійній газеті Націонал соціалістичної робітничої партії Німеччини (NSDAP) «Völkischer Beobachter». Член NSDAP з 1931 р., вступив до СС у 1932 р. Оберштурмбанфюрером СС (1937), а згодом штандартенфюрером СС (1944). Приятелював із Гайнріхом Гімлером, Ріхардом Гайдріхом та Карлом Вольфом.¹⁰³

Леонід Яснопольський (1873, Київ — 1957, Москва) – визначний економіст, фахівець у галузі політичної економії, бюджетного права, статистики й економіки вугільної промисловості, дійсний член АН УРСР (з 1925). Закінчив Петербурзький університет (1895) і викладав політекономію та інші економічні дисципліни в університетах Петербурга, Харкова й Києва. У 1917 році співпрацював з УНР та за доручення українського уряду брав участь у переговорах з Раднаркомом Росії як експерт з фінансових питань. У 1920-х рр. працював у Київському інституті народного господарства і в Київському університеті. 1926 — 1930 рр. був головою Постійної Комісії ВУАН для вивчення продукційних сил України та редактор її наук. зб. Після розгрому ВУАН з 1931 до 1943 р. працював у Москві; після закінчення війни повернувся до Києва і працював до кін. життя в Інституті економіки АН УРСР, що його кілька разів очолював. Автор понад 100 більших наук. праць, з них до важливіших належать: «Очерки русского бюджетного права» (1912),

¹⁰² Білокінь С.І. Бостуніч Григорій Васильович // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2003. - 688 с.: іл. Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Bostunych> (останній перегляд: 13.02.2017)

¹⁰³ Жуков Д. А., Ковтун И. И. Русские эсэсовцы. М.: Вече, 2010. 480 с. С. 27–28.

«Восстановительный процесс в нашем денежном обращении и задачи валютной политики» (1927), «Каменноугольная промышленность бассейна» (т. 1 — 2, 1956 — 57). Я. був співавтором колективної праці «Нариси економічної географії УРСР» (2 тт., 1949 — 52) і брав участь у розробці проблем В. Дніпра, написав ряд праць про розміщення кам'яновугільної та залізнорудної пром-сти в Донбасі і Придніпров'ї.¹⁰⁴

«Киевлянин» (1864–1919)

Літературна і політична газета, форпост російської правої періодики краю. Цензори характеризували «К-н» як «независимый орган национально-монархического направления», ідейно-споріднений із програмою клубу російських націоналістів¹⁰⁵. Ключовим ідеологічним завданням «К-на» була протидія посиленню лівих рухів та українського сепаратизму¹⁰⁶. Лояльний до влади «К-н» був антиподом і головним конкурентом «К. м.», втім, всупереч негласній фінансовій підтримці держави він програвав їй у популярності¹⁰⁷. З 1913 року посаду головного редактора обіймав син засновника видання Василь Шульгін, який надав газеті «прогресивного» лоску¹⁰⁸. Тим не менш, під час війни «К-н» очолив патріотичну, «национально-русскую» агітацію у ЗМІ¹⁰⁹. З початком Лютневої революції «К-н» обстоював збереження «єдиної неділимої Росії», виступав супроти більшовиків та автономії України¹¹⁰. Опісля звільнення Києва від військ Муравйова, у березні 1918 року Шульгін відмовився від

¹⁰⁴ Винар Б. Яснопольський Леонід Миколайович // Енциклопедія українознавства : Словникова частина : в 11 т. / Наукове товариство імені Шевченка ; гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович.— Париж, Нью-Йорк, 1984. Т. 10. С. 3993-4004. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/encycl/euii315.htm> (останній перегляд: 13.02.2017)

¹⁰⁵ ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 579. арк. 55–55 зв.

¹⁰⁶ Половинчак Ю. М. Газета «Киевлянин» і українство: досвід національної самоідентифікації / Ю. М. Половинчак . К.: НАН України, 2008. С. 6–11.

¹⁰⁷ ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 579. арк. 55 зв.

¹⁰⁸ ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 438. арк. 300.

¹⁰⁹ ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 579. арк. 55–55 зв.

¹¹⁰ Мукомела, О. Г. На зламі віків: Українська журналістика на початку ХХ ст.: навчальний посібник. / О. Г. Мукомела. К.: Грамота, 2010. С. 73–75.

співпраці з українським урядом та німецькою «окупаційною владою», оголосивши про закриття видання¹¹¹. В газеті публікувалися:

М. Берков – журналіст, кореспондент «Киевлянина». Відомо, що М. Н. Берков у 1906 р. поступив у 3 клас Одеського комерційного училища ім. Миколи І де навчався разом із Ісаком Еммануїловичем Бабелем. До 1914 р. мешкав в Одесі, пізніше переїхав до Києва.¹¹²

Олександр Білімович (1878, Житомир – 1963, м. Монтерей, шт. Каліфорнія, США) – економіст, публіцист, доктор економічних наук (1915). Закінчив юридичний факультет Університету св. Володимира у Києві (1900), від 1909 р. – екстраординарний професор. Вивчав питання, пов'язані зі столипінською аграрною реформою. Від 1915 викладав також на Вищих жіночих курсах. Під час Першої світової війни – на посаді товариша голови Військово-промислового комітету, яким керував Михайло Терещенко. У 1918– 1920 рр. керував управлінням землеробства і землевпорядкування «Особливої наради» в уряді генерала Антона Денікіна. 1920 р. емігрував до Югославії, де до 1944 – завідувач кафедри політекономії Люблянського університету. 1946–1947 рр. – професор політекономії і статистики, декан економічного і юридичного факультетів університету в Мюнхені. Від 1948 р. – у США, працював у Каліфорнійському університеті. Крім фінансової проблематики, критики марксизму, історії російської кооперації і радянського господарства, вивчав окремі питання економічного і правового становища західних держав. Підтримував ідею «соціального капіталізму», був прихильником еволюційного шляху розвитку світової економіки.¹¹³

¹¹¹ Шульгин, В. Киев, 24 февраля (9-го марта) 1918 г. / В Шульгин // Киевлянин. 1918. 10 марта. С.1.

¹¹² Берков М.Н. Мы были знакомы с детства // Воспоминания о Бабеле / Сост. А.Н. Пирожкова, Н.Н. Юргенева. М.: Книжная палата, 1989. С. 207.

¹¹³ Гордіца К. А. Білімович Олександр Дмитрович // Енциклопедія сучасної України у 30 т.: Т. 2: Б-Бію; А - Г. Додаток / ред. І. М. Дзюба; НАН України, Наукове товариство ім. Шевченка, Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ: 2003. - 872 с. Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=40109 (останній перегляд: 02.02.2017)

Петро Богаєвський (1866, Москва – 1929, Софія) – правник, доктор юридичних наук (1914). Закінчив Московський університет (1891). Проходив стажування в університетах за кордоном (1898–1901), в архіві Женевського міжнародного комітету Червоного Хреста (1902–03). Професор Московського (1906–1909), Томського (1909–1912) університетів. Від 1912 до 1919 – проф. Київського університету, Торгового інституту, Вищих жіночих курсів, ректор створеного з його ініціативи Близькосхідного інституту. Член товариства правників у Москві, Києві, Томську, Московського етнографічного товариства, один з організаторів першого народного університету в Москві. Постійний співробітник газет «Киевлянин» (Київ), «Единая Русь» (Одеса), один із засновників «Русской газеты» у м. Варна (Болгарія). Після встановлення радянської влади в Україні емігрував до Болгарії. Працював у Софійському університеті, Балканському близькосхідному інституті (1920–1929). Досліджував проблеми міжнародних правових відносин. У працях з української тематики заперечував існування української нації та державності України.¹¹⁴

Сергій Богданов (1859, Київ – 1920, Одеса) – вчений-агроном, фізіолог рослин. Доктор агрономії (1890), заслужений ординарний професор (1912). Дійсний статський радник (1909), член Державної думи 3-го скликання від Київської губернії. Закінчив природничий відділ фізико-математичного факультету Університету Св. Володимира у Києві (1882). Працював у Німеччині та Австрії, а також у лабораторіях землеробства Петровської сільськогосподарської академії. Від 1885 – приват-доцент, від 1890 – професор агрономії Університету Св. Володимира, при якому організував сільськогосподарський дослідний сад (1886) і лабораторію (1889). Голова Вченого комітету Міністерства землеробства (1916–17). Голова сільськогосподарської секції Постійної комісії по виучуванню природних

¹¹⁴ Денисенко Г.Г. Богаєвський Петро Михайлович // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2003. - 688 с.: іл. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Bohaievskij_P (останній перегляд: 14.02.2017)

багатств України УАН (1919). Досліджував потребу насіння, що проростає, в ґрунтовому зволоженні; розробив класифікацію ґрунтових вод (1889). Видавав журнал «Земледелие» (від 1887), «Обзор успехов сельского хозяйства» (від 1892) і «Сельскохозяйственный иллюстрированный словарь» (К., 1891–95).¹¹⁵

Соломон Єгізаров (Єгізарянц, Єгізаросу) (1852, с. Давалу Єреванської губ., нині с. Арарат, Вірменія – ?) – правознавець, етнограф. З походження вірменин. Навчався у 1-й Тифліській гімназії, де його вчителем був один із засновників Кирило-Мефодіївського товариства Микола Гулак. Закінчив Московський університет (1880), від 1887 – приват-доцент Казанського університету. Від 1893 – екстраординарний, від 1894 – ординарний, від 1912 – заслужений професор кафедри державного права Університету Св. Володимира у Києві (як позаштатний професор викладав до його закриття 1920); працював на Вищих жіночих курсах, а також у Київському комерційному інституті. Після реорганізації останнього у Київський інститут народного господарства до 1921 р. читав лекції з державного права та місцевого самоврядування. Досліджував звичаєве право і побут народів Закавказзя, описав адміністративно-економічний устрій і форми сільських общин. Подальша доля достовірно невідома: за деякими даними, мешкав у Одесі, звідки виїхав за кордон.¹¹⁶

Григорій Павлуцький (1861 – 1924) – історик мистецтва, професор Київ. ун-ту (1897), дійсний член Московського археол. т-ва, Українського наукового товариства, де очолював секцію історії мист-в, Історичного товариства Нестора-літописця, Київського товариства охорони пам'ятників старовини та мистецтва. Н. в м. Київ. Після закінчення 3-ї Київ. г-зії навч. на історико-філол. ф-ті Київ.

¹¹⁵ Вергунов В. А. Богданов Сергій Михайлович // Енциклопедія сучасної України у 30 т.: Т. 3: Біо - Бя; А - Г. Додаток / ред. І. М. Дзюба; НАН України, Наукове товариство ім. Шевченка, Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ: 2004. - 695 с. Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=40109 (останній перегляд: 02.02.2017)

¹¹⁶ Міхневич Л. В., Усенко І. Б. Єгізаров (Єгізарянц) Соломон Адамович // Енциклопедія сучасної України у 30 т.: Т. 9:Е - Ж; А - Г. Додаток / ред. І. М. Дзюба; НАН України, Наукове товариство ім. Шевченка, Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ: 2009. - 711 с. Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=17482 (останній перегляд: 02.02.2017)

ун-ту (1881–86). Учень проф. Ю.Кулаковського. Брав участь у створенні Української Академії мистецтв (з 1918 – її професор), Укр. держ. ун-ту в Києві (з 1918 – професор і декан історико-філол. ф-ту). Із 1918 викладав у Київ. археол. ін-ті, з 1921 – у Київ. ін-ті нар. освіти, проректор і директор інститутської б-ки. Брав участь у створенні УАН, Нац. б-ки Укр. Д-ви. У 1918 – заст. голови та експерт Культ. комісії на переговорах Укр. Д-ви з РСФРР щодо повернення культ. цінностей.¹¹⁷

Юліан Кулаковський (1855, Поневеж, нині м. Паневежис, Литва – 1919, Київ) – історик, археолог, філолог класичних мов, візантиніст, перекладач, професор (1884), член-кореспондент Петербурзької АН (з 1906 р.). 1876 р. по закінченні історико-філологічного факультету Московського університету був затверджений у ступені кандидата по відділенню класичної філології й призначений на посаду тьютора ліцею цесаревича Миколи у Москві. У 1878 – 1880 рр. стажувався у Боннському, Берлінському та Тюбінгенському університетах. Від осені 1881 рр. приват-доцент кафедри римської словесності Київського університету, 1883 р. став доцентом, а з жовтня 1884 р. – екстраординарним професором. Читав лекції з римської словесності і латинської мови, курс з історії Греції і Риму, викладав на Вищих жіночих курсах, брав участь у роботі археологічних з'їздів (1884–1911). Секретар (1890–1906), ординарний професор історико-філологічного факультету, від 1912 – позаштатний професор кафедри класичної філології Київського університету. Член Російського археологічного товариства, досліджував пам'ятки античності Північного Причорномор'я. Від 1891 р. – член Одеського товариства історії та старожитностей. Неодноразово обирався головою Історичного товариства Нестора-літописця.¹¹⁸

¹¹⁷ Денисенко Г.Г. Павлуцький Григорій Григорович // – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Pavlutskyj_H (останній перегляд: 22.11.2018)

¹¹⁸ Денисенко Г.Г. Кулаковський Юліан Андрійович // Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон - Кю / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2008. - 568 с.: іл. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Kulakovskiy_Yu (останній перегляд: 14.02.2017)

Борис Курц (1885, Київ – ?) – сходознавець, магістр історії (1919). Закінчив університет Св. Володимира у Києві (1910), де під керівництвом Митрофана Довнар-Запольського захистив дипломну роботу «Политические и торговые отношения России с Китаем в XVIII в.», відзначену золотою медаллю. Був професором Київського комерційного інституту (1917–1920), археологічного інституту (1918–1924), інституту народного господарства (1920–27); співробітник Київської філії Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців (1925–1930), Комісії для дослідів з історії Близького Сходу та Візантії при ВУАН (Київ, 1930–1934). Переклав і видав низку документів московських та шведських архівів з історії України 2-ї пол. 17 ст. Досліджував діяльність земських соборів, історію торгівельних відносин Росії з Китаєм у 17–18 ст., опрацьовував джерела з історії Китаю. Перший історіограф українського сходознавства. Від 1934 р. – редактор історичних карт науково-редакційної частини Державного управління зйомки та картографування (Москва). 23 жовтня 1938 арештований за звинуваченням у антирадянській діяльності, засуджений до 8-ми р. таборів. Подальша доля невідома. Реабілітований у 1990 р..¹¹⁹

Микола Львов (1867 – 1944) – політичний діяч. Походив з дворян. Освіту здобув у Швейцарії, також закінчив юридичний факультет Московського університету (1891). У 1893 – 1900 рр. був саратовським предводителем дворянства. З 1899 р. – голова губернської земської управи. Учасник земських з'їздів 1904 – 1905 рр. Один із засновників ліберального «Союза освобождения», який виступав за конституційну монархію із загальним виборчим правом та визнанням права народностей на самовизначення. У 1906 р. – член ЦК партії кадетів і депутат I-ї Державної думи. Після розколу ліберального табору став одним із засновників партії мирного відновлення, засуджував як урядовий терор так і революційні дії, виступав за мирне втілення демократичних реформ; не

¹¹⁹ Верба І. В. Курц Борис Григорович // Енциклопедія сучасної України у 30 т.: Т. 16: Куз-Лев; А - Г. Додаток / ред. І. М. Дзюба; НАН України, Наукове товариство ім. Шевченка, Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ: 2016. - 712 с. Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=52079 (останній перегляд: 02.02.2017)

підтримав Виборзької відозви. У III та IV Державній думі Львов був лідером партії «прогресистів». У 1917 р. активно виступав проти більшовиків, після Жовтневого перевороту – на еміграції.¹²⁰

Микола Милорадович (1847 – 1917 ? Київ) – генерал, член-засновник Київського клубу російських націоналістів. Закінчив 2-ге військове Костянтинівське училище у званні підпоручика. З 1867 р. прапорщик Лейб-гвардії Гатчинського полку, поручик (1870), після закінчення Миколаївської академії Генштабу в 1873 штабс-капітан (1874), учасник російсько-турецької війни 1877-1878 рр. Підполковник Генерального штабу (1878), полковник (1881), генерал-майор (1896), начальник 52 піхотної резервної бригади (1900), генерал-лейтенант (1906). Звільнений зі служби з мундиром та пенсією у 1907 р., мешкав у Києві.¹²¹

Василь Немирович-Данченко (1845, Тифліс, Російська імперія – 1936 Прага, Чехословаччина) – письменник, мандрівник і журналіст, старший брат відомого театрального діяча Володимира Івановича Немировича-Данченка. Українсько-вірменського походження. Був військовим кореспондентом під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. (брав участь у бойових діях і був нагороджений двома солдатськими Георгіївськими хрестами), російсько-японської війни 1904–1905 рр., на Першій Балканській війні 1912–1913 рр. Масон. 1906 року був одним із засновників масонської ложі «Відродження» під егідою Великого Сходу Франції. Секретар ложі. У чині ротмістра брав участь у Першій світовій війні на російсько-німецькому театрі воєнних дій, також відвідував Англію, Францію та Італію. Після Лютневої революції – прихильник отамана Війська Донського Олексія Каледіна, рішучий противник більшовизму. З 1921 р. – на еміграції в Німеччині, згодом – у Чехословаччині. Автор численних художньо-етнографічних нарисів, публікувався в «Вестнике Европы»,

¹²⁰ Львов Николай Николаевич // Шикман А.П. Деятели отечественной истории. Биографический справочник в 2 т.: Т. 2.: Л–Я. – Москва, 1997.– 447 с. С. 37–38.

¹²¹ Сборник клуба русских националистов. Выпуск третий. К.: Типогр. С. В. Кульженко, 1911. С. 137.

співпрацював з газетою «Новое время», співробітник видання «Русское слово».¹²²

Володимир Пуришкевич (1870, Кишинів – 1920, Новоросійськ) – російський громадський діяч, монархіст, чорносотенець. Один із засновників «Союза русского народа» (1905), після розколу якого очолив «Союз Михаила Архангела» (1908). Депутат II-IV Державної думи, виступав з погромно-антисемітськими промовами. У період Першої світової війни 1914-1918 рр. припинив партійну діяльність і став начальником армійського санітарного поїзда. Вимагав «сильної влади» для доведення війни «до переможного кінця». У грудні 1916 р. брав участь у вбивстві Григорія Распутіна. Після Лютневої революції 1917 р. виступав за відновлення монархії. У жовтні 1917 р. брав участь в антибільшовицькій змові в Петрограді. Був засуджений радянським судом в січні 1918 р., але 1 травня амністований. Виїхав на південь, співпрацював з «білими», видавав в Ростові-на-Дону газету «Благовіст». Помер від тифу.¹²³

Анатолій Савенко (1874, Переяслав, Полтавська губ. – після 1920) – російський громадський і політичний діяч, юрист, письменник, публіцист і журналіст. Закінчив юридичний факультет Київського університету (1900). Журналіст, з 1899 р. вів в газеті «Киевлянин» постійну рубрику, яка висвітлювала різні питання політичного та економічного життя. Співпрацював в газетах «Новое время», «Киевское слово», «Подольянин», журналі «Жизнь и искусство». З 1910 гласний Київської міської думи. У 1905–1906 рр. брав участь в організації Партії правового порядку в Києві, представляв її на 4-му Всеросійському з'їзді Об'єднаного російського народу (1907, Москва). Засновник і товариш (заступник) голови, (з 1908) Київського клубу російських націоналістів, очолював клуб у 1912 – 1917 рр. Послідовний противник

¹²² Немирович-Данченко Василий Иванович // Русские писатели. 1800—1917. Биографический словарь. М—П / Главный ред. П.А. Николаев. М.: Большая российская энциклопедия, 1999. Т. 4. С. 282. 704 с.

¹²³ Владимир Митрофанович Пуришкевич // Орлов А.С., Георгиева Н.Г., Георгиев В.А. Исторический словарь. 2-е изд. М.: 2012. 966 с. С. 414.

українського руху. У 1909 р. учасник регіонального З'їзду російських діячів, який об'єднав представників різних політичних напрямків консервативного спрямування (від октябристів до помірно-правих). Член IV Державної думи від Київської губернії, входив до фракції російських націоналістів і помірно-правих, з серпня 1915 р. – один з лідерів прогресивних націоналістів. Член Прогресивного блоку; з серпня 1915 входив в його Бюро. Після Лютневої революції 1917 р. виконував доручення Тимчасового комітету Державної думи як особливоуповноважений та комісар. Критикував гасло «мир без анексій». У серпні 1917 під час виступу генерала Корнілова заарештований Комітетом з охорони революції. Кандидат від позапартійного блоку російських виборців на виборах в Установчі збори. Після жовтня 1917 брав участь в Білому русі, один з головних співробітників розвідувальної служби Добровольчої армії (Осваг). Член Ради державного об'єднання Росії. Після захоплення Києва білими військами призначений начальником Київського відділу пропаганди. У 1919–1920 рр. друкувався в газетах «Росія», «Велика Росія» та інших. Емігрував. Подальша доля невідома.¹²⁴

Андрій Стоянович (вірогідно) – серб за походженням, підданий Королівства Сербія. В якості іноземного студента з 1911 по 1915 рр. навчався і успішно закінчив Київську духовну академію.¹²⁵

Олексій Толстой (1883, Ніколаєвськ, нині Пугачов Саратовської області – 1945, Москва) – російський та радянський письменник, громадський діяч, академік АН СРСР, граф із роду Толстих. У 1907 р. закінчив відділення механіки Петербурзького технологічного інституту. В цей час почав писати вірші, наслідуючи Миколу Некрасова і Семена Надсона, видав першу збірку. Під час Першої світової війни як військовий кореспондент від «Русских ведомостей»

¹²⁴ Савенко Анатолий Иванович // Иванов Б. Ю., Комзолова А. А., Ряховская И. С. Государственная дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия. - М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. 735 с. С. 544.

¹²⁵ Путро О. І. Студенти-іноземці Київської духовної академії : XIX – початок XX ст. / О. І. Путро, А. О. Путро // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2011. № 1. С. 140–147.

перебував на фронті, відвідував Англію та Францію. Тоді він написав ряд нарисів та оповідань про війну і зайнявся драматургією. Жовтневий переворот Толстой сприйняв вороже і у 1918 р. з родиною переїхав до Одеси, потім до Парижа, у 1921 р. – до Берліна. Незважаючи на еміграцію підтримував дружні стосунки з Максимом Горьким. В цей час пише роман «Аеліта», повісті «Чорна п'ятниця» і «Рукопис, знайдений під ліжком». У 1923 р. повертається до СРСР, впродовж 1925–1927 рр. створив науково-фантастичний роман «Гіперболоїд інженера Гаріна», повість-казку «Золотий ключик, або пригоди Буратіно» та завершив написання історичного роману «Петро І». У 1937 р. публікує повість «Хліб», де велику увагу приділив вигаданій участі Сталіна у громадянській війні. Відтоді стає особистим другом Йосипа Сталіна, депутатом Верховної Ради СРСР (1937), дійсним членом Академії Наук (1939), очолює очолив Спілку письменників СРСР (1936–1938). Під час Другої світової війни був співавтором звернення В'ячеслава Молотова та Йосипа Сталіна до народу 1941-го року, членом Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників. Створив драматичну діалогію «Іван Грозний» (1941–1943). 1943 р. нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, Сталінську премію першого ступеня йому присуджено за роман «Ходіння по муках».¹²⁶

Микола Цитович (1861, Миколаїв – 1919, Київ) – правознавець, економіст, доктор політичної економії та статистики (від 1899), заслужений ординарний професор (від 1911), декан юридичного факультету (1902–1905), ректор (1905–1917) Університету Св. Володимира. Дворянського походження. Закінчив юридичний факультет університету Св. Володимира у 1883 р., з 1886 р. працював приват-доцентом кафедри політичної економії та статистики, викладав політекономію, поліційне право, мав вагомні наукові праці

¹²⁶ Крук І. Т. Толстой Олексій Миколайович // Українська радянська енциклопедія : [в 12-ти т.] / гол. ред. М. П. Бажан ; редкол.: О. К. Антонов та ін. 2-ге вид. Т. 11, кн. 1 : Стодола — Фітогеографія. К. : Голов. ред. УРЕ, 1984. С. 293—294.

з економіки, виконував адміністративну роботу на посадах секретаря (з 1896), декана і ректора університету. Мав чин дійсного статського радника (з 1909) нагороджений орденами Св. Станіслава III (1896), II (1902) та I (1914) ступенів, Св. Анни II ступеня (1906), Св. Володимира III ступеня (1913). У 1917 р., згідно з проханням, указом Тимчасового уряду був звільнений. У 1919 р. Цитовича було заарештовано Київською губернською надзвичайною комісією за звинуваченням «у націоналізмі» з конфіскацією частини майна. Невдовзі після втручання керівництва університету – звільнений.¹²⁷

Дмитро Чихачов (1876 – 1918) – російський державний діяч, член III і IV Державної думи Російської імперії від Подільської губернії, колезький радник, з 1911 на посаді шталмейстера. У 1897 р. закінчив Олександрівський ліцей в Санкт-Петербурзі (золота медаль). Проходив військову службу в 17-му Донському козачому полку; 1898 р. вийшов у відставку у званні прапорщика. Був повітовим предводителем дворянства у Могильові. У 1906–1907 рр. голова Подільського сільськогосподарського товариства. Почесний мировий суддя. Землевласник Подільської губернії (1200 десятин) і Псковської губернії (1500 десятин). Схвалював політичний курс П.А. Столипіна, в тому числі і в національному питанні. У 1911 р. голова Західно-Російського товариства, яке захищало інтереси православного населення Західного краю і Царства Польського. У Державній думі входив до фракції російських націоналістів і помірковано-правих (секретар), після розколу фракції (1915) – в групу Петра Балашова. На початку Першої світової війни як доброволець служив при канцелярії генерал-губернатора Галичини графа Георгія Бобринського, обстоював політику активної русифікації краю. Член Особливої наради для обговорення заходів з оборони держави. Навесні – влітку 1916 р. виїжджав за кордон у складі російської парламентської делегації. Після Лютневої революції 1917 виконував доручення Тимчасового комітету Державної думи. У дні

¹²⁷ Ректори Київського університету. 1834-2006 / КНУТШ; В.В. Скопенко, В.А. Короткий, Т.В. Табенська, І.І. Тіщенко, Л.В. Шевченко. Київ : Либідь, 2006. С. 159–161.

боротьби в Києві з «корніловщиною» заарештований Особливим комітетом охорони революції. Після жовтня 1917 взяв участь в організації Добровольчої армії. Офіцер козачої частини, загинув в одному з перших боїв.¹²⁸

Василь Шульгин (1878, Київ – 1976, Володимир) – політичний діяч, публіцист. Народився в сім'ї професора історії Київського університету, засновника правої газети «Киевлянин». Хлопчика виховав вітчим Дмитро Піхно – друг батька, професор університету та головний редактор «К–на». Шульгин закінчив юридичний факультет Київського університету (1900), обраний земським гласним, почесним мировим суддею. Член II – IV Державної думи, входив до фракції націоналістів, у 1915 р. – один з лідерів «Прогресивного блоку». Публікувався у газеті «К–н» з 1905 р., у 1913 р. очолив редакцію. Як публіцист виступав проти єврейських погромів. У 1914 р. пішов добровольцем на фронт, був поранений. Після Лютневої революції обраний членом Тимчасового комітету Думи, брав участь у формуванні Тимчасового уряду. 2 березня 1917 р. Шульгин разом з Олександром Гучковим прийняв зречення Миколи II від престолу. Після Жовтневого перевороту Шульгин став одним з організаторів та ідеологів Добровольчої армії. Соратник Антона Денікіна і Петра Врангеля, пропагував «білу ідею» порятунку батьківщини і монархії в заснованій ним газеті «Великая Россия». У 1920 на еміграції в Югославії, автор книг «Дні» та «1920». У 1925 – 1926 таємно побував у СРСР. Із приходом в Югославію радянської армії у 1945 р. заарештований, вивезений та засуджений до 25-річного ув'язнення. Звільнений у 1956 р.. З російської державницької позиції схвалював досягнення радянського режиму другої половини ХХ ст.¹²⁹

Катерина Шульгіна (до заміжжя Градовська, псевдонім – А. Єжов, 1869 – 1934, Панчево) – акторка та публіцист, двоюрідна сестра і перша дружина Василя

¹²⁸ Чихачев Дмитрий Николаевич // Иванов Б. Ю., Комзолова А. А., Ряховская И. С. Государственная дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия. - М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. 735 с. С. 684.

¹²⁹ Шульгин Василий Витальевич // Шикман А.П. Деятели отечественной истории. Биографический справочник в 2 т.: Т. 2.: Л– Я. – Москва, 1997.– 447 с. С. 426–427.

Шульгіна. У «Киевлянин» писала політичні статті під псевдонімом Олексій Єжов. У 1918 р. – член організації «Азбука», товариш голови Київського національно-культурного товариства «Русь». У 1920 р. – медсестра добровольчої армії, після захоплення більшовиками Одеси – у підпіллі. У 1922 р. змогла втекти з СРСР. У 1920-х рр. була членом Союзу російських письменників і журналістів в Чехословаччині, проживала в столиці Королівства Сербів, Хорватів і Словенців Белграді. Покінчила життя самогубством.

«Київ» (1914–1916)

Газета правого напрямку, заснована Київським товариством поширення російського друкованого слова за сприяння генерал-губернатора Федора Трепова. Отримувала другу за розміром у Російській імперії (після "Земщини") субсидію з секретного фонду міністерства внутрішніх справ – 50–60 тис. рублів щорічно.¹³⁰ За спостереженням цензурного комітету, газета втілювала «...незыблимость принципів: Православие, Самодержавие, Русская народность...», була рішучим противником «„украинско-мазепинских” сепаратистов и... евреев»¹³¹. Головний редактор – відставний надвірний радник Порфирій Биковський¹³². В газеті публікувалися:

Павло Ардашов (псевдонім – Ратмір, 1865, Біляр – 1924, Вітебськ) – історик, публіцист. Народився в сім'ї парафіяльного священика. Закінчив духовне училище в Слабузі (1880), історико-філологічний факультет Московського університету (1890). У 1896 році стажувався у Франції та Британії. Після повернення у 1899 р. отримав місце приват-доцента в Новоросійському університеті (Одеса). у 1901 – 1902 працював в Юр'ївському (нині – Тарту), в 1903 – 1917 рр. – у Київському університеті. Автор двотомного дослідження про

¹³⁰ Любченко В.Б. "Київ" // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2007. 528 с.: іл. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Kyev_gromada (останній перегляд: 21.02.2017)

¹³¹ ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 579. арк. 58 зв.

¹³² ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 579. арк. 13 зв.–14.

французьку провінційну адміністрацію Старого порядку, підручників і хрестоматій з історії для вищої та середньої школи. В політиці був прихильником помірною реформізму. Член київського Клубу російських націоналістів. У 1921 – 1923 рр. викладав у Сімферопольському університеті, потім переїхав до Вітебська.¹³³

Ліпранді Олександр Петрович (псевд. А. Вольнец, ? – після 1914) – публіцист і громадський діяч, учасник право-монархічного руху. Спадковий дворянин, належав до відомого дворянського роду іспанського походження (його пращур генерал-майор Павло Ліпранді був героєм війни 1812 р. та учасником воєнних кампаній Російської імперії у 1-й пол. ХІХ ст.). Співробітник журналу «Мирный труд», дійсний член «Русского Собрания», де виступав з доповідями «Що таке смуга єврейської осілості» (1911), «Російська колонізація на Кавказі» (1911). Значну увагу приділяв висвітленню національної проблеми: німецькому, польському, фінляндському і єврейському, питанням в Російській імперії.¹³⁴

Франтішек Дедина (1861, Трстеніце біля Млада Болеслава в Чехії – 1934, Прага) – чеський підприємець і фабрикант. Римокатолик. Закінчив торгіву академію. З 1898 р. співзасновник та співвласник (разом з Вацлавом Фільвартом) київських заводів з виробництва сільськогосподарської техніки. З початком війни 1914 р. включився у політичне життя, дотримувався з антигабсбурзьких, слов'янофільських поглядів. Обраний до складу Київського чеського комітету допомоги жертвам війни. Ініціатор створення та популяризатор фонду Чеської дружини (особисто вніс на його рахунок тисячу рублів) з особистих коштів. У вересні 1914-го р. – учасник зустрічі з царем Миколою II одинадцяти представників від чотирьох головних міст Російської імперії. До весни 1915 р.

¹³³ Чудинов. А. В. Ардашев, Павел Николаевич // Российская историческая энциклопедия. Т. 1. М., 2015, с. 597–598.

¹³⁴ Степанов А. Липранди Александр Петрович // Черная сотня. Историческая энциклопедия 1900-1917. Отв. редактор О.А. Платонов. М., Крафт+, Институт русской цивилизации, 2008. 640 с. С. 289.

секретар новоствореної Ради чехів Росії, підготував проведення Першого з'їзду Союзу Чехословацьких товариств, виступав з лекціями щодо чехословацького визвольного руху і необхідність відродження чеської держави. Пропонував роботу на власних заводах для чеських військовополонених з Дарницького табору. Як переконаний монархіст, був противником прихильників демократичної республіки, очолюваних Томашем Масариком. З приходом більшовиків у 1919 р. обидва заводи Дедіни було націоналізовано. Разом з сім'єю виїхав на батьківщину, оселився у Празі.¹³⁵

Микола Єремченко (псевдонім – Полтавець, ? – 1917) – літератор і публіцист. Спадковий дворянин. У 1906 – 1909 рр. у Костромі служив чиновником, редагував газету «Рабочий», був активним діячем Костромського відділу СРН. Переїхав до Херсонської губ., співпрацював із газетою «Вече», автор низки антиєврейських публікацій. Згодом перебрався до Петербургу, став штатним співробітником, а в 1912 – 1914 редактором органу Союзу Російського Народу (СРН) газети «Русское знамя». Був до 1912 р. членом «Русского Собрания». У 1913 р. засуджений Смоленським окружним судом до 6 місяців в'язниці за наклеп на міщанку Мірру Лейбовну Пінкус у буцімто «ритуальних катуваннях російського хлопчика». Помер до Лютневої революції.¹³⁶

Олександр Лук'яненко (1879, Київ – 1974, м. Ялта) – мовознавець, доктор філологічних наук, професор. Закінчив Університет св. Володимира у Києві (1903), від 1907 р. працював приват-доцентом, від 1911 – завідувачем кафедри слов'янської філології, одночасно у 1912 – 1920 рр. – професор кафедри порівняльного мовознавства. Від 1918 викладав також у Київському інституті народної освіти. Від 1920 р. – у Кримському педагогічному інституті (Сімферополь): приват-доцент, професор кафедри слов'янської філології, від 1922 р.

¹³⁵ Муратов А., Муратова Д. Чешские промышленные предприятия в Киеве 100 лет назад / Александр и Дина Муратовы // Русское слово. 2011. № 3. С. 14-15.

¹³⁶ Степанов А. Еремченко Николай Иванович // Черная сотня. Историческая энциклопедия 1900-1917. Отв. редактор О.А. Платонов. М., Крафт+, Институт русской цивилизации, 2008. 640 с. С. 198.

– професор кафедри російської мови та порівняльного мовознавства, 1925 – 1934 рр. – професор російського і татарського відділень, декан відділу російської мови та літератури. 1934–1941 рр. – у Саратовському педагогічному інституті; 1941 – 1973 рр. – у Саратовському університеті. Наукові дослідження зі славістики, загального мовознавства та русистики¹³⁷.

Петро Мігулін (1870 – після 1913) – економіст, професор Харківського університету. Закінчив курс юридичного факультету Харківського університету. З 1893 по 1897 р. стажувався у Західній Європі. У 1900 р. захистив магістерську дисертацію в Казанському університеті, у 1901 р. – докторську в Київському університеті. Приват-доцент з фінансового права (1899), екстраординарний професор (1901), ординарний професор Харківського університету (1902). Щотижня публікував у газеті «Слово» фейлетон на суспільні та економічні теми.¹³⁸

Володимир Нарбут (1888, хутір Нарбутівка Глухівського повіту Чернігівської губ. – 1944, за іншими даними 1938) – поет-акмеїст, прозаїк, брат відомого художника, графіка та ілюстратора Георгія Нарбута. Народився в сім'ї дрібного поміщика. У 1906 р. вступив до Петербурзького університету, член літературно-мистецького «Кружка молодых» та редакції студентського журналу «Gaudeamus». З 1910 р. член «Академии стиха» поета-символіста В'ячеслава Іванова, після розколу у 1911 р. входить до товариства «Цех поэтов» Миколи Гумільова. Автор збірки віршів «Алли-луйа» (1912). Через натуралістичність поезії був звинувачений цензурою у блюзнірстві і порнографії. На один рік Нарбут виїжджає до Ефіопії (Абіссинія), повертається після загальної амністії 1913 р. Тоді ж стає редактором-видавцем ліберального «Нового журнала для всех» однак невдовзі повертається до Глухова. У роки революції співпрацює з

¹³⁷ Алієва Л. А. Лук'яненко Олександр Митрофанович // Енциклопедія сучасної України у 30 т.: Т. 18: Додаток / ред. І. М. Дзюба; НАН України, Наукове товариство ім. Шевченка, Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=56851 (останній перегляд: 22.02.2017)

¹³⁸ Мигулин Петр Петрович // Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Санкт-Петербург, доп. Т. II (1906): Кошбух – Прусик. с. 180–181.

есерами, більшовиками, деякий час – із денікінцям. 1918 р. видає у Воронежі журнал «Сирена», де публікувалися Олександр Блок, Євген Замятін, Осип Мандельштам, Анна Ахматова. У 1922 р. – відповідальний працівник відділу друку ЦК РКП (б) в Москві. До 1928 р. Нарбут очолює видавництво «Земля и фабрика», редагує популярні журнали «30 Дней» і «Вокруг света». Останнє десятиріччя життя – в опалі, виключений з партії. У 1936 р. Нарбут був заарештований за звинуваченням у контрреволюційній діяльності. Ймовірно, загинув в одному з колимських таборів.¹³⁹

Дмитро Позднеев (1865, Орел – розстріляний, 1937, Ленінград) – сходознавець. Народився в сім'ї священника. Закінчив історичне відділення Київської Духовної семінарії (1889), факультет східних мов Петербурзького університету, до 1894 р. стажувався у Лондоні, Парижі та Берліні. 1896 р. приват-доцент, а з 1898 р. професором Петербурзького університету. Викладав економічну географію країн Сходу і історію Китаю. Був дійсним членом Російського географічного товариства. У 1900 – 1903 рр. служив в Китаї на посаді чиновника VI класу з особливих доручень російського міністерства фінансів. Директор Східного інституту у Владивостоці (1905). У 1906 – 1910 рр. перебував у Японії, автор і видавець першого Японсько-російського ієрогліфічного словника. Брав участь в організації Практичної східної академії в Петербурзі, де викладав японську мову. Після революції 1917 р. професор Інституту народного господарства ім. Плеханова в Ленінграді, а з 1923 р. – Військової академії ім. Фрунзе в Москві. У 1937 р. був заарештований та розстріляний.¹⁴⁰

Дмитро Скринченко (1874, с. Песковатка, Воронезької губ. – 1947, Нові-Сад, Югославія) – богослов, публіцист, історик, педагог. Народився в сім'ї

¹³⁹ Зобнин Ю. В. Нарбут Владимир Иванович // Русская литература XX века. Прозаики, поэты, драматурги. Библиографический словарь. Том 2. З – О. С. 605–607.

¹⁴⁰ Позднеев Дмитрий Матвеевич // Васильков Я.В., Сорокина М.Ю. Люди и судьбы. Библиографический словарь востоковедов – жертв политического террора в советский период (1917 – 1991). СПб, 2003, 496 стр. Режим доступа: <http://memory.pvost.org/pages/pozdneev.html> (останній перегляд: 22.02.2017)

сільського псаломщика. З 1891 р. навчався у Воронежській духовній семінарії, 1901 р. закінчив Казанську духовну академію. У 1901–1903 рр. викладав латинську мову у Пермській духовній семінарії, у 1903 – 1912 рр. працював педагогом історії та латинської мови в Мінській духовній семінарії, був редактором «Мінських єпархіальних відомостей». У 1908 – 1912 рр. редагував газету «Мінське слово». Ідеологічно – консерватор, прихильник ідеї зміцнення православ'я та, одночасно, розвитку російської національної самосвідомості. У 1906 – 1910 рр. член партії «Союз 17 жовтня». Один із організаторів Мінського відділу Всеросійського національного союзу (ВНС), глава мінського відділу ВНС. У 1912 – 1913 рр. Скринченко викладав в Маріїнській гімназії Житомира, у 1913 – 1919 рр. проживав в Києві, викладав у ІІ Київській класичній гімназії. Автор книга «Російська національна школа», був дійсним членом Київського клубу російських націоналістів, брав діяльну участь у полеміці з «українського питання», був дописувачем у газети «Киев» та «Киевлянин». У 1918 році Д. В. Скринченко брав участь у Всеукраїнському церковному Соборі та Київському єпархіальному Соборі. Рішучий противник як більшовиків так і української державності. З 1920 року на еміграції у місті Нові-Сад (Сербія). У 1921 – 1941 рр. викладав у сербських гімназіях. У 1943 – 1944 рр. був директором російської гімназії.¹⁴¹

Олексій Соболевський (1857, Москва – 1929, Москва) – філолог-славіст, етнограф та історик культури, академік, таємний радник, член Державної Ради (1916), активний учасник право-монархічного руху, товариш голови Союзу Російського Народу (СРН). Закінчив історико-філологічний факультет Московського університету (1878), приват-доцент історико-філологічного факультету Київського університету св. Володимира (1882), екстраординарний професор (1884). Професор Санкт-Петербурзького університету (1888), до 1908 очолював кафедру церковнослов'янської і російської мови. Член-кореспондент

¹⁴¹ С Россией в сердце. Дмитрий Скринченко. История жизни / под ред. А.Ю. Минакова. Воронеж, 2012. 400 с.

Петербурзької АН (з 1893), академік відділення російської мови та словесності (1900). Активний учасник Слов'янського руху, керівник Петербурзького слов'янського благодійного товариства, член «Русского Собрания» (РС) та СРН. Після розколу СРН у 1911 р. очолив «Союз русских людей» (СРЛ) – найменш політизовану монархічну організацію. Загалом, симпатизував російським націоналістам, але засуджував антимонархічні виступи й непослідовність представників руху, серед інших – Анатолія Савенка та Василя Шульгіна. Лютневу революцію не сприйняв, у 1918 р. був заарештований більшовиками однак невдовзі звільнений.¹⁴²

Дмитро Туткевич (1854 – після 1919) – дійсний статський радник, громадський діяч, активний учасник право-монархічного руху в Києві. Походив з духовного стану. Закінчив юридичний факультет Новоросійського університету. У 1880-ті був членом Одеського юридичного товариства, з 1892 р. – товариш голови Варшавського комерційного суду, з 1904 по 1919 рр. – член Київської судової палати. Викладав право у Києво-Подільській (1911) та Фундуклеївській жіночих гімназіях (1913). Також був головою Педагогічного товариства ім. Костянтина Ушинського (1916), членом правління Товариства землеробських колоній, головою Святошинського товариства благоустрою (1915), членом Свято-Володимирського єпархіального братства (1914). Публікувався у пресі під псевдонімом «Привисленец», у 1914 – 1916 рр. активний співробітник газети «Київ». Дійсний член «Русского Собрания» (РС), був ініціатором заснування Київського відділу Російської монархічної партії (РМП). Прихильник ідеології непорушності православ'я, самодержавства та народності, юдофоб. Член засновник Київського клубу російських націоналістів.

¹⁴² Степанов А. Соболевский Алексей Иванович // Черная сотня. Историческая энциклопедия 1900-1917. Отв. редактор О.А. Платонов. М., Крафт+, Институт русской цивилизации, 2008. 640 с. С. 492–494.

Після захоплення міста більшовиками у 1919 р. залишив службу. Подальша доля невідома.¹⁴³

«Голос Києва» (1918)

Газета правого напрямку, заснована колишніми співробітниками «Киевлянина» опісля того як Василь Шульгін демонстративно припинив його випуск. Як і «К-н», «Г. К.» відображав погляди прихильників відродження «єдиної неподільної Росії» – російських націоналістичних та монархічних груп¹⁴⁴. Газета не визнавала легітимності української державності, перебувала в опозиції до Української Центральної Ради та гетьмана Павла Скоропадського. Редактор видання – М. Строев. Фактично, «Г. К.» був інформаційним органом київського відділення «Русского национального центра» – всеросійської надпартійної організації антибільшовицького спрямування¹⁴⁵.

Георгій Афанасьєв (1848, Уфа, – 1925, Белград, КСХС) – історик, педагог, журналіст, фінансист, громадський діяч, міністр закордонних справ Української Держави. Дворянського походження. Після закінчення Новоросійського університету (1869), викладав у різних навчальних закладах Одеси. У 1885 р. – приват-доцент на кафедрі історії університету, у 1888–1890 рр. на стажуванні у Парижі. Близкуче захистив докторську дисертацію у Петербурзькому університеті (1892) однак як політично неблагонадійний не зміг отримати посаду професора. У 1895 р. призначений управителем відділенням Державного банку у Києві. За його ініціативи та за сприяння міністра фінансів Сергія Вітте у 1905 р. було споруджено нову будівлю для банку (нині будинок НБУ). У Києві Афанасьєв відкрив комерційне училище, займався благодійною діяльністю,

¹⁴³ Кальченко Т., Степанов А. Туткевич Дмитрий Васильевич // Черная сотня. Историческая энциклопедия 1900-1917. Отв. редактор О.А. Платонов. М., Крафт+, Институт русской цивилизации, 2008. 640 с. С. 556–557.

¹⁴⁴ Мукомела, О. Г. Під гетьманською булавою / О. Г. Мукомела // Українська журналістика: вчора, сьогодні, завтра; за ред. Шкляр В. К.: КУЦА, 1998. С. 82–87.

¹⁴⁵ Любченко, В. Б. «Голос Києва» / В. Б. Любченко // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2004. С. 147.

очолив Товариство взаємного кредиту (1917). У 1879 – 1912 р. – кореспондент одеських і київських часописів та газет. Політично симпатизував Конституційно-демократичній партії, через очолювані ним установи, надавав фінансову підтримку діяльності кадетів, а у 1918 р. брав участь у фінансуванні «Української народної громади». З травня 1918 р. Афанасьєв входив до складу гетьманського уряду як державний контролер, 14 листопада 1918 р. призначений міністром закордонних справ Української Держави. Прихильник зближення з Антантою, втілював курс Гетьмана на федеративне об'єднання з небільшовицькою Росією. З перемогою Антигетьманського повстання у 1919 р. на еміграції у Королівстві Сербів, Хорватів і Словенців. Викладав історію на філософському факультеті Белградського університету.¹⁴⁶

Євген Ефімовський (1885, Єлизаветград Херсонської губ. – 1964, Шелль, під Парижем, Франція) – адвокат, суспільно-політичний діяч, журналіст, редактор. Закінчив юридичний та історико-філологічний факультети Московського університету, Олександрівське військово-училище. Член Конституційно-демократичної партії. Учасник Першої світової війни на Румунському фронті. У 1919 виїхав за кордон у складі делегації командування Добровольчої армії. Після Праги і Берліна 1923 р. оселився у Парижі. Працював журналістом. Засновник Союзу народно-конституційних монархістів, член Товариства монархістів-легітимістів, Союзу російських адвокатів за кордоном. Редактор паризьких низки видань: «Русская газета» (1923-1925), «Родина» (1925) і «Грядущая Россия» (1934), журналів «Театр и жизнь» (1928 – 1934), «Русский путь» (1957 – 1978). Під час Другої світової війни був заарештований нацистами. Голова Народно-монархічного союзу (1948), почесний голова Російського

¹⁴⁶ Капарулін Ю. В. Георгій Афанасьєв (1848-1925): нариси біографії і наукової творчості // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2015. Вип. 43. С. 231–237.

монархічного об'єднання. Член правління Російського емігрантського центру у Франції (1948). У 1952 р. голова Російського загальномонархічного руху.¹⁴⁷

Валерій Левитський (1886¹⁴⁸ – 1946, Франція) – юрист, редактор, громадський діяч. Один з редакторів газети «Великая Россия» в Севастополі в 1920 р.. На еміграції у Франції. Виступав з лекціями у Вільному політичному клубі, Російському центральному об'єднанні, Російській монархічній партії, Союзі Галліполійців (1930-ті), Клубі російської національної молоді, Російському студентському християнському русі (РСХД), Національній спілці російської молоді, інших. Учасник з'їздів Російських національних угруповань (1932, 1934). Входив до редакції паризької газети «Фронт молодых» (1930), співробітник газети «Відродження» (1930-ті), журналу «Армия и флот» (1938 – 1939). Автор брошури «О любви к отечеству и народной гордости (беседы)» (Стамбул, 1921).¹⁴⁹

Олександр Оцуп (1882, Острів, Псковської губ. – 1948) – письменник, поет-сатирик. Народився в сім'ї купця. Закінчив з відзнакою Петербурзький гірничий інститут (1908). З 1906 р. публікував фейлетони, пародії та вірші у періодичних виданнях, співпрацював з журналом «Сатирикон». Невдовзі переїхав до Катеринослава. Директор Дніпровського цвяхового заводу, віце-голова Товариства заводчиків і фабрикантів Катеринославської губернії. У 1912–1917 рр. в Петербурзі було видано чотири книги гумористичних оповідань під псевдонімом «Сергей Горный». На початку 1918 р. обраний головою Спілки українських заводчиків і фабрикантів та переїхав до Києва. З утвердженням влади Директорії втік до Одеси, у 1919 р. служив на Чорноморському флоті в

¹⁴⁷ Ефимовский Евгений Амвросиевич // Российское зарубежье во Франции, 1919-2000: биограф. слов.: в 3 т.: Т. 1.: А – К. под общ. ред. Л. Мнухина, М. Авриль, В. Лосской. М.: Наука; Дом-музей Марины Цветаевой, 2008. 796 с. С. 544.

¹⁴⁸ Левитский Валерий Михайлович // Россия и российская эмиграция в воспоминаниях и дневниках. А.Г. : В 4 т.: Т. 1. Тартаковский, Т Эммонс, О.В. Будницкий. Москва. РОССПЭН. 2003. 672 с. С. 659.

¹⁴⁹ Левитский Валерий Михайлович // Российское зарубежье во Франции, 1919-2000: биограф. слов.: в 3 т.: Т. 2.: Л – Р. под общ. ред. Л. Мнухина, М. Авриль, В. Лосской. -М.: Наука; Дом-музей Марины Цветаевой, 2010. 685 с. С. 40.

складі підрозділів генерала Денікіна, при відступі Добровольчої армії отримав штикове поранення в живіт та потрапив в полон до махновців. У 1920 р. евакуювався з Новоросійська до Кіпру, невдовзі оселився у Берліні. Працював інженером, перекладачем і літератором. У 1944 р. уникнув депортації в концтабір за допомогою підробного посвідчення. Після війни працював перекладачем в британській зоні окупації в Госларі. У 1947 р. перебрався до Швейцарії, згодом до Мадрида. Автор низки німецькомовних збірок новел, серед яких: «Mit Leisen Schritten» («Безшумними кроками»), «Erzähler aus aller Welt» («Розповіді з усього світу»), «Süße Gewohnheit des Daseins» («Солодка звичка до буття»)¹⁵⁰.

Олександр Піленко (1873, Гатчина – 1956, Париж) – професор міжнародного права, один з перших розробників теорії російського патентного і авторського права, журналіст і письменник. Закінчив юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету (1896). Приват-доцент (1900). Автор двотомника «Право винахідника», який заклав основу російського патентного права (1902–1903). У 1906 році брав участь в організації «Союзу 17 жовтня» (партії октябристів). Статський радник (1909). Доктор міжнародного права (1911). Журналіст редакції газети «Новое время» (з 1900), парламентський кореспондент при Державній Думі. Гласний міської думи Санкт-Петербурга (з 1911). Нагороджений орденом Св. Анни 3-го ступеня (1908) і орденом Св. Станіслава 2-го ступеня (1911). Після Жовтневого перевороту емігрував до України. Прихильник Добровольчої Армії, бере активну участь в організації російської цивільної гвардії у Києві, очолює спротив українським повстанцям. Із відновленням УНР у грудні 1918 р. йде у підпілля та втікає до Одеси. На еміграції в Константинополі (1919), у Франції (з 1920). Жив в Парижі, викладав

¹⁵⁰ Финкельштейн К. Императорская Николаевская Царскосельская гимназия. Ученики. СПб.: Серебряный век, 2009. 312с. Режим доступа: [http://www.shamir.lv/images/Otsupi_Latvia\(5\).pdf](http://www.shamir.lv/images/Otsupi_Latvia(5).pdf)

міжнародне право на юридичному факультеті Паризького університету, публікувався у виданнях російської еміграції.¹⁵¹

Олександр Погодін (1872, Вітебськ, – 1947, Белград) – історик, філолог-славіст. Закінчив Петербурзький університет (1894). З 1901 р. магістр, з 1904 р. доктор слов'янської філології. Професор Варшавського (1902 – 1908) і Харківського (1910 – 1919) університетів. У 1919 емігрував. У 1919 – 1941 рр. працював в Белградському університеті (з 1939 р. професор); у 1941 р. із окупацією Югославії німецькими військами був звільнений з посади. Автор робіт з історії слов'янських народів, критик слов'янофільства, прихильник ідеї політичної автономії Польщі.¹⁵²

Дмитро Філат'єв (1866 – 1932, Ніцца) – генерал-лейтенант генерального штабу. Закінчив 3-тє військове Олександрівське училище (1887). Закінчив Миколаївську академію Генерального штабу (1898). У чині підполковника брав участь у Російсько-японській війні 1904 – 1905. Діловод Головного управління генерального штабу (1906 – 1912), канцелярії Військового Міністерства (1912 – 1914), генерал-майор (1912), професор Миколаївської військової академії (1913 – 1914). Помічник головного начальника постачань армій Північно-Західного Фронту (з 1914), Західного фронту, генерал-лейтенант (1916). Восени 1918 р. у Київському центрі Добровольчої армії, начальник постачання Добровольчої армії у Києві. Пізніше вступив до армії Директорії УНР. На початку 1919 р. залишив українську службу і взяв участь у розгорнулася в Одесі десантної армії для захоплення Петрограда. В кінці 1919 р. перебував на службі в ставці адмірала Олександра Колчака. З 1920 р. на еміграції у Франції. Автор книги «Катастрофа Білого руху в Сибіри, 1918-1922: впечатлення очевидця».¹⁵³

¹⁵¹ Зарубинский, Г. М., Ставинский, Е. Н. К 125-летию со дня рождения российского правоведа Александра Александровича Пиленко // Правоведение. 1999. № 2. С. 53–68.

¹⁵² Лаптева Л. П. Александр Львович Погодин (1872-1947) как исследователь истории славян // Средневековый город: межвузовский научный сборник. Саратовский государственный университет, 2006. В. 17. С. 166–184.

¹⁵³ Филат'єв Дмитрий Владимирович // Шмаглит Р. Г. Белое движение. 900 биографий крупнейших представителей русского военного зарубежья. М.: Зебра Е, 2006. 352 с. С. 271.

«Голос социал-демократа» (1917)

Партійний орган Київського комітету РСДРП, а з 10 липня 1917 року – також і обласного комітету Південно-Західного краю. Газета видавалась з 27 березня до 7 листопада 1917 року. Редакційна комісія змінювалась декілька разів, до її складу входили публіцист Вадим Ватін (Бистрянський), голова Південно-Західного окружного комітету більшовицької партії Євгенія Бош та голова більшовицького комітету в Києві Георгій П'ятаков. Газету примусово закрито в листопаді 1917 року, після початку Жовтневого перевороту в Петрограді¹⁵⁴.

Олександр Горвіц (ймовірний псевдонім А. Рогвиц, справжнє ім'я – Азеф Беркович; 1897, Київ – 1918, Київ) – революційний діяч, публіцист. Походив з сім'ї комерсанта, навчався у Комерційному інституті (1913–1915) та Казанському університеті (1915). Член студентської організації соціал-демократів-інтернаціоналістів. У лютому 1917 року повернувся до Києва, член редколегії «Голоса социал-демократа», з травня 1917 року – член Київського комітету РСДРП(б), у листопаді – виконкому Київської об'єднаної ради робітничих і солдатських депутатів, у грудні – Головного Комітету РСДРП (б) – соціал-демократії України, ЦВК рад України. У січні 1918 року – один з організаторів і керівників Січневого повстання у Києві проти Української Центральної Ради. Під час повстання був схоплений і закатований прибічниками УЦР.¹⁵⁵

¹⁵⁴ Дмитрієнко, М. Більшовицька преса України 1917-1918 років як історичне джерело. К.: Наукова думка 1967. С. 29–31.

¹⁵⁵ Щусь О.Й. Горвіц Олександр Борисович // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2004. - 688 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Gorvic_O (дата звернення: 19.07.2017).

Додаток Б

Приклади карикатурних зображень німців й Німеччини у пресі

«Нашествія пруссаків». Зліва на право: Франція, Великобританія та Росія в позбуваються німців в образі тарганів, що окупували «килим» Європи («Южная копейка» 3 (16 н. ст.) серпня 1914 року. С. 4.).

«Німеччина прагне миру. Тільки миру». Можлива гра слів російською з підтекстом світового панування. Німецький кайзер Вільгельм II Гогенцоллерн як уособлення одержимості Німеччини мілітаризмом («Южная копейка» 15 (28 н. ст.) серпня 1914 року. С. 2.).

«Свиня, що тріумфує». Свиня носить німецький гостроконечний шолом «Pickelhaube». Популярний образ грубої, варварської «пруської воєнщини» («Южная копейка» 14 (27 н. ст.) вересня 1914 року. С. 4.).

Додаток В

Таблиця В.1

Газета «Київ» за 1914 рік

Місяць	Кількість опрацьовани х номерів видання	Передови х статей	Авторськи х статей (з підписом)	Авторськи х статей (без підпису)	Художні твори (фейлетони , вірші, есе)
Січень*	29	10	12	7	1
Лютий	26	15	5	13	2
Березень	21	7	11	10	2
Квітень	18	4	4	9	—
Травень	24	2	3	20	1
Червень	19	6	3	14	—
Липень	4	9	13	17	2
Серпень	25	51	83	86	22 (30)**
Вересень	25	61	29	89	10 (13)
Жовтень	5	13	8	21	—
Листопа д	—	—	—	—	—
Грудень	1	1	1	2	—

* Групування газетних чисел по місяцям здійснено згідно з чинним на той час календарем: за старим стилем в період з січня 1914 по 15 лютого 1918 та за новим стилем починаючи з 1 березня (16 лютого) 1918 року.

** 22 (30), де перше число – кількість творів із прямою згадкою про німців, а друге – загальна кількість із фразою про «ворогів» або воєнної тематики.

Таблиця В.2

Газета «Киевлянин» за 1914 рік

Місяць	Кількість опрацьовани х номерів видання	Передови х статей	Авторськи х статей (з підписом)	Авторськи х статей (без підпису)	Художні твори (фейлетони , вірші, есе)
Січень	31	1	4	11	—
Лютий	27	—	7	11	—
Березень	24	4	1	7	—
Квітень	—	—	—	—	—
Травень	28	—	6	5	—
Червень	29	3	5	6	—
Липень	30	19	13	31	2
Серпень	31	13	19	64	3(9)
Вересень	29	10	20	75	9(14)
Жовтень	30	13	15	86	7(8)
Листопа д	29	7	11	57	4(7)
Грудень	27	3	11	46	5

Таблиця В.3

Газета «Киевская мысль» за 1914 рік

Місяць	Кількість опрацьовани х номерів видання	Передови х статей	Авторськи х статей (з підписом)	Авторськи х статей (без підпису)	Художні твори (фейлетони , вірші, есе)
Січень	29	2	9	3	1
Лютий	27	4	5	10	1
Березень	28	4	8	8	—
Квітень	—	—	—	—	—
Травень	—	—	—	—	—
Червень	—	—	—	—	—
Липень	22	47	11	9	—
Серпень	29	26	11	12	4(5)
Вересень	29	28	15	8	4
Жовтень	30	33	18	34	6
Листопа д	30	15	26	19	2(6) та [1]**
Грудень	25	5	23	11	3(9) та [5]

[1]** – в квадратних дужках позначено кількість віршів невоєнної тематики. Перший з них з'явився 2 листопада, а вже у грудні одразу декілька було присвячено проблемі здороження товарів.

Таблиця В.4

Газета «Последние новости» за 1914 рік

Місяць	Кількість опрацьовани х номерів видання	Передови х статей	Авторськи х статей (з підписом)	Авторськи х статей (без підпису)	Художні твори (фейлетони , вірші, есе)
Січень	27	4	—	6	1
Лютий	26	1	—	8	—
Березень	29	6	—	1	1
Квітень	28	5	—	9	—
Травень	25	2	—	6	—
Червень	29	11	—	12	—
Липень	30	37	5	49	13(14)
Серпень	31	26	17	60	9
Вересень	20	28	10	49	9(11)
Жовтень	10	19	—	43	8
Листопа д	1	1	—	4	—
Грудень	3	2	—	2	—

Таблиця В.5

Газета «Рада» (I – VII, 1914)

Місяць	Кількість опрацьовани х номерів видання	Передови х статей	Авторськи х статей (з підписом)	Авторськи х статей (без підпису)	Художні твори (фейлетони , вірші, есе)
Січень	25	—	4	3	—
Лютий	23	1	2	2	—
Березень	24	4	2	4	—
Квітень	24	—	1	1	—
Травень	24	1	—	2	—
Червень	25	—	1	2	—
Липень	16	2	1	7	—
Серпень	газета	закрита	—	—	—
Вересень	—	—	—	—	—
Жовтень	—	—	—	—	—
Листопа д	—	—	—	—	—
Грудень	—	—	—	—	—

Таблиця В.6

Газета «Южная копейка»

Місяць	Кількість опрацьовани х номерів видання	Передови х статей	Авторськи х статей (з підписом)	Авторськи х статей (без підпису)	Художні твори (фейлетони , вірші, есе)
Січень	29	6	—	—	—
Лютий	27	2	—	3	1
Березень	29	—	2	3	1
Квітень	27	1	—	2	—
Травень	27	2	—	4	—
Червень	30	1	1	3	—
Липень	31	36	11	12	2
Серпень	31	50	23	6	14(18)
Вересень	30	34	19	5	10(13)
Жовтень	31	29	11	19	9(16)
Листопа д	30	23	10	13	9(19)
Грудень	29	11	14	7	7(13)

Таблиця В.7

Газета «Київ» за 1915 рік

Місяць	Кількість опрацьовани х номерів видання	Передови х статей	Авторськи х статей (з підписом)	Авторськи х статей (без підпису)	Художні твори (фейлетони , вірші, есе)
Січень	30	14	9	15	2
Лютий	28	20	8	10	2
Березень	29	12	6	13	3
Квітень	30	24	5	32	—
Травень	31	21	11	26	2
Червень	30	22	5	19	1
Липень	—	—	—	—	—
Серпень	—	—	—	—	—
Вересень	—	—	—	—	—
Жовтень	30	22	11	20	—
Листопа д	30	15	12	19	1
Грудень	29	20	22	15	2

Таблиця В.8

Газета «Киевлянин» за 1915 рік

Місяць	Кількість опрацьовани х номерів видання	Передови х статей	Авторськи х статей (з підписом)	Авторськи х статей (без підпису)	Художні твори (фейлетони , вірші, есе)
Січень	28	9	31	45	11
Лютий	27	8	34	41	6
Березень	27	8	35	37	8
Квітень	28	12	30	42	3
Травень	27	14	30	47	2
Червень	28	17	21	48	2
Липень	31	20	29	53	1
Серпень	30	19	20	39	2
Вересень	30	17	14	31	1
Жовтень	31	33	10	29	3
Листопа д	30	20	10	40	5
Грудень	27	18	23	26	2

Таблиця В.9

Газета «Киевская мысль» за 1915 рік

Місяць	Кількість опрацьовани х номерів видання	Передови х статей	Авторськи х статей (з підписом)	Авторськи х статей (без підпису)	Художні твори (фейлетони , вірші, есе)
Січень	6	6	8	14	3
Лютий	5	6	9	7	1
Березень	6	5	12	5	1
Квітень	29	12	21	35	2
Травень	29	7	26	20	—
Червень	27	17	25	31	1
Липень	25	11	5	14	—
Серпень	31	17	6	6	1
Вересень	25	23	5	12	—
Жовтень	25	10	3	17	—
Листопа д	27	15	15	27	—
Грудень	25	8	7	11	—

Таблиця В.10

Газета «Последние новости» за 1915 рік

Місяць	Кількість опрацьовани х номерів видання	Передови х статей	Авторськи х статей (з підписом)	Авторськи х статей (без підпису)	Художні твори (фейлетони , вірші, есе)
Січень	30	35	2	48	3
Лютий	—	—	—	—	—
Березень	28	37	7	53	4
Квітень	30	32	1	20	10
Травень	30	27	—	26	6
Червень	29	31	1	21	4
Липень	31	32	—	31	6
Серпень	31	19	—	20	—
Вересень	29	16	—	13	1
Жовтень	31	21	—	12	1
Листопа д	25	27	—	18	1
Грудень	29	32	—	11	—

Таблиця В.11

Газета «Южная копейка» за 1915 рік

Місяць	Кількість опрацьовани х номерів видання	Передови х статей	Авторськи х статей (з підписом)	Авторськи х статей (без підпису)	Художні твори (фейлетони , вірші, есе)
Січень	31	11	5	7	4
Лютий	28	10	3	11	6
Березень	28	10	4	4	5
Квітень	30	10	5	—	4
Травень	30	10	1	2	3
Червень	30	13	2	6	2
Липень	31	11	4	4	2
Серпень	31	11	6	3	2
Вересень	—	—	—	—	—
Жовтень	31	15	6	5	3
Листопа д	30	16	6	7	5
Грудень	30	9	6	5	2

Таблиця В.12

Газета «Київ» за 1916 рік

Місяць	Кількість опрацьованих номерів видання	Передових статей	Авторських статей (з підписом)	Авторських статей (без підпису)	Художні твори (фейлетони, вірші, есе)
Січень	30	11	16	17	—
Лютий	29	11	9	6	—
Березень	30	14	9	4	—
Квітень	29	13	11	2	—
Травень	29	8	10	8	1
Червень	29	5	9	10	2
Липень	1	1	1	—	—
Серпень	17	—	5	4	—
Вересень	10	2	2	4	—
Жовтень	31	8	5	4	2
Листопад	30	7	7	10	—
Грудень	29	6	9	12	—

Таблиця В.13

Газета «Киевлянин» за 1916 рік

Місяць	Кількість опрацьовани х номерів видання	Передови х статей	Авторськи х статей (з підписом)	Авторськи х статей (без підпису)	Художні твори (фейлетони , вірші, есе)
Січень	30	7	5	9	1
Лютий	29	7	3	8	1
Березень	31	7	5	7	—
Квітень	29	10	6	11	—
Травень	30	6	4	7	1
Червень	30	2	2	10	2
Липень	31	4	4	22	1
Серпень	31	10	2	10	—
Вересень	30	—	3	3	—
Жовтень	31	8	4	15	1
Листопа д	30	9	—	12	2
Грудень	29	7	5	7	3

Таблиця В.14

Газета «Киевская мысль» за 1916 рік

Місяць	Кількість опрацьовани х номерів видання	Передови х статей	Авторськи х статей (з підписом)	Авторськи х статей (без підпису)	Художні твори (фейлетони , вірші, есе)
Січень	31	6	2	—	—
Лютий	29	6	2	3	—
Березень	31	3	5	1	—
Квітень	29	3	4	—	—
Травень	31	1	3	—	—
Червень	30	4	3	—	—
Липень	—	—	—	—	—
Серпень	—	—	—	—	—
Вересень	—	—	—	—	—
Жовтень	31	3	4	—	—
Листопа д	30	4	2	—	—
Грудень	22	3	4	—	—

Таблиця В.15

Газета «Последние новости» за 1916 рік

Місяць	Кількість опрацьовани х номерів видання	Передови х статей	Авторськи х статей (з підписом)	Авторськи х статей (без підпису)	Художні твори (фейлетони , вірші, есе)
Січень	1	1	—	—	—
Лютий	25	30	—	8	1
Березень	28	27	1	18	2
Квітень	30	15	2	12	—
Травень	—	—	—	—	—
Червень	10	8	—	4	4
Липень	31	46	1	14	1
Серпень	31	13	1	10	1
Вересень	30	30	—	5	1
Жовтень	31	26	5	11	1
Листопа д	30	16	—	3	—
Грудень	29	19	—	6	1

Таблиця В.16

Газета «Южная копейка» за 1916 рік

Місяць	Кількість опрацьовани х номерів видання	Передови х статей	Авторськи х статей (з підписом)	Авторськи х статей (без підпису)	Художні твори (фейлетони , вірші, есе)
Січень	31	7	5	6	5
Лютий	29	5	2	2	2
Березень	31	17	3	2	7
Квітень	28	12	2	—	7
Травень	28	15	—	—	3
Червень	30	13	1	2	3
Липень	31	16	1	1	5
Серпень	31	8	—	—	—
Вересень	30	5	3	1	4
Жовтень	31	9	3	2	2
Листопа д	30	8	2	—	—
Грудень	29	7	2	1	1

Таблиця В.17

Газета «Голос социал-демократа» за 1917 рік

Місяць	Кількість опрацьовани х номерів видання	Передови х статей	Авторськи х статей (з підписом)	Авторськи х статей (без підпису)	Художні твори (фейлетони , вірші, есе)
Січень	—	—	—	—	—
Лютий	—	—	—	—	—
Березень	—	—	—	—	—
Квітень	—	—	—	—	—
Травень	2	2	1	2	—
Червень	22	7	6	4	2
Липень	18	4	1	—	—
Серпень	7	—	—	—	—
Вересень	2	—	—	—	—
Жовтень	—	—	—	—	—
Листопа д	—	—	—	—	—
Грудень	—	—	—	—	—

Таблиця В.18

Газета «Киевлянин» за 1917 рік

Місяць	Кількість опрацьовани х номерів видання	Передови х статей	Авторськи х статей (з підписом)	Авторськи х статей (без підпису)	Художні твори (фейлетони , вірші, есе)
Січень	31	23	7	11	2
Лютий	28	6	6	9	1
Березень	27	11	3	4	2
Квітень	21	9	6	2	2
Травень	23	13	2	1	—
Червень	25	8	3	1	—
Липень	26	8	1	3	—
Серпень	25	4	3	1	—
Вересень	22	5	—	2	—
Жовтень	26	9	5	—	—
Листопа д	9	2	—	2	—
Грудень	23	14	3	—	1

Таблиця В.19

Газета «Киевская мысль» за 1917 рік

Місяць	Кількість опрацьовани х номерів видання	Передови х статей	Авторськи х статей (з підписом)	Авторськи х статей (без підпису)	Художні твори (фейлетони , вірші, есе)
Січень	31	8	3	8	—
Лютий	28	10	1	1	—
Березень	26	2	—	1	—
Квітень	23	3	1	3	—
Травень	24	10	1	2	—
Червень	25	3	1	1	—
Липень	24	8	—	1	—
Серпень	22	5	—	—	—
Вересень	22	4	—	—	—
Жовтень	23	6	—	—	1
Листопа д	21	10	—	1	—
Грудень	20	12	1	4	1

Таблиця В.20

Газета «Последние новости» за 1917 рік

Місяць	Кількість опрацьовани х номерів видання	Передови х статей	Авторськи х статей (з підписом)	Авторськи х статей (без підпису)	Художні твори (фейлетони , вірші, есе)
Січень	29	21	1	2	5
Лютий	27	16	—	—	2
Березень	27	7	1	2	1
Квітень	23	5	1	1	1
Травень	24	10	—	4	1
Червень	15	3	—	2	—
Липень	23	2	—	—	—
Серпень	26	4	1	1	1
Вересень	9	1	—	—	—
Жовтень	16	5	—	1	—
Листопа д	17	7	—	1	2
Грудень	14	3	3	2	1

Таблиця В.21

Газета «Южная копейка» («Южная газета» з 05.07.1917.) за 1917 рік

Місяць	Кількість опрацьовани х номерів видання	Передови х статей	Авторськи х статей (з підписом)	Авторськи х статей (без підпису)	Художні твори (фейлетони , вірші, есе)
Січень	29	30	3	8	9
Лютий	26	18	3	9	4
Березень	16	2	3	2	1
Квітень	1	—	—	—	—
Травень	23	14	2	1	6
Червень	4	1	—	—	—
Липень	24	3	7	7	7
Серпень	24	2	2	3	2
Вересень	21	1	2	3	1
Жовтень	24	—	4	5	1
Листопа д	22	2	5	3	—
Грудень	6	—	—	—	—

Таблиця В.22

Газета «Нова рада» за 1917 рік

Місяць	Кількість опрацьовани х номерів видання	Передови х статей	Авторськи х статей (з підписом)	Авторськи х статей (без підпису)	Художні твори (фейлетони , вірші, есе)
Січень	—	—	—	—	—
Лютий	—	—	—	—	—
Березень	5	—	—	2	—
Квітень	22	3	3	3	—
Травень	24	4	1	—	—
Червень	24	4	3	1	—
Липень	20	3	1	1	—
Серпень	24	3	1	—	—
Вересень	23	5	4	1	—
Жовтень	24	2	—	—	—
Листопа д	22	—	1	2	—
Грудень	22	5	2	5	—

Таблиця В.23

Газета «Робітнича газета» за 1917 рік

Місяць	Кількість опрацьовани х номерів видання	Передови х статей	Авторськи х статей (з підписом)	Авторськи х статей (без підпису)	Художні твори (фейлетони , вірші, есе)
Січень	—	—	—	—	—
Лютий	—	—	—	—	—
Березень	2	—	—	—	—
Квітень	22	5	2	1	—
Травень	21	1	3	4	1
Червень	25	4	2	5	—
Липень	25	2	3	4	—
Серпень	25	2	2	2	—
Вересень	24	5	1	3	1
Жовтень	25	2	1	—	—
Листопа д	24	4	—	2	2
Грудень	21	2	—	4	—

Таблиця В.24

Газета «Народна воля» за 1917 рік

Місяць	Кількість опрацьовани х номерів видання	Передови х статей	Авторськи х статей (з підписом)	Авторськи х статей (без підпису)	Художні твори (фейлетони , вірші, есе)
Січень	—	—	—	—	—
Лютий	—	—	—	—	—
Березень	—	—	—	—	—
Квітень	—	—	—	—	—
Травень	—	—	—	—	—
Червень	—	—	—	—	—
Липень	—	—	—	—	—
Серпень	9	2	3	4	—
Вересень	17	5	1	—	1
Жовтень	23	3	1	—	—
Листопа д	1	1	—	—	—
Грудень	6	1	—	2	1

Таблиця В.25

Газета «Голос Києва» за 1918 рік

Місяць	Кількість опрацьовани х номерів видання	Передови х статей	Авторськи х статей (з підписом)	Авторськи х статей (без підпису)	Художні твори (фейлетони , вірші, есе)
Січень	—	—	—	—	—
Лютий	—	—	—	—	—
Березень	—	—	—	—	—
Квітень	7	5	1	2	—
Травень	17	10	4	4	—
Червень	15	4	2	6	1
Липень	—	—	—	—	—
Серпень	—	—	—	—	—
Вересень	—	—	—	—	—
Жовтень	26	16	3	13	1
Листопа д	26	15	9	14	—
Грудень	9	8	8	5	—

Таблиця В.26

Газета «Киевлянин» за 1918 рік

Місяць	Кількість опрацьовани х номерів видання	Передови х статей	Авторськи х статей (з підписом)	Авторськи х статей (без підпису)	Художні твори (фейлетони , вірші, есе)
Січень	15	6	—	2	1
Лютий	—	—	—	—	—
Березень	1	1	1	—	—
Квітень	—	—	—	—	—
Травень	—	—	—	—	—
Червень	—	—	—	—	—
Липень	—	—	—	—	—
Серпень	—	—	—	—	—
Вересень	—	—	—	—	—
Жовтень	—	—	—	—	—
Листопа д	—	—	—	—	—
Грудень	—	—	—	—	—

Таблиця В.27

Газета «Киевская мысль» за 1918 рік

Місяць	Кількість опрацьовани х номерів видання	Передови х статей	Авторськи х статей (з підписом)	Авторськи х статей (без підпису)	Художні твори (фейлетони , вірші, есе)
Січень	1	1	—	—	—
Лютий	—	—	—	—	—
Березень	7	—	—	5	—
Квітень	—	—	—	—	—
Травень	7	3	—	4	—
Червень	20	3	—	20	1
Липень	10	5	—	1	—
Серпень	26	10	—	10	—
Вересень	19	4	—	10	—
Жовтень	18	12	—	13	1
Листопа д	20	10	1	11	2
Грудень	10	4	—	5	—

Таблиця В.28

Газета «Последние новости» за 1918 рік

Місяць	Кількість опрацьовани х номерів видання	Передови х статей	Авторськи х статей (з підписом)	Авторськи х статей (без підпису)	Художні твори (фейлетони , вірші, есе)
Січень	18	12	3	3	1
Лютий	15	8	—	7	—
Березень	24	16	3	15	—
Квітень	22	11	—	5	—
Травень	22	2	—	7	—
Червень	10	1	—	—	—
Липень	19	3	—	4	—
Серпень	18	7	3	5	—
Вересень	22	6	3	7	—
Жовтень	26	21	3	6	1
Листопа д	16	18	7	18	2
Грудень	21	14	6	30	—

Таблиця В.29

Газета «Южная газета» за 1918 рік

Місяць	Кількість опрацьовани х номерів видання	Передови х статей	Авторськи х статей (з підписом)	Авторськи х статей (без підпису)	Художні твори (фейлетони , вірші, есе)
Січень	11	—	3	2	—
Лютий	11	—	—	2	—
Березень	14	—	1	5	1
Квітень	—	—	—	—	—
Травень	—	—	—	—	—
Червень	—	—	—	—	—
Липень	—	—	—	—	—
Серпень	—	—	—	—	—
Вересень	—	—	—	—	—
Жовтень	—	—	—	—	—
Листопа д	—	—	—	—	—
Грудень	—	—	—	—	—

Таблиця В.30

Газета «Нова рада» за 1918 рік

Місяць	Кількість опрацьовани х номерів видання	Передови х статей	Авторськи х статей (з підписом)	Авторськи х статей (без підпису)	Художні твори (фейлетони , вірші, есе)
Січень	13	—	—	3	—
Лютий	10	3	—	1	—
Березень	23	7	—	8	—
Квітень	19	8	5	9	—
Травень	13	9	3	6	—
Червень	14	1	3	2	—
Липень	13	7	1	1	—
Серпень	25	6	5	6	—
Вересень	20	12	1	3	—
Жовтень	26	10	—	—	—
Листопа д	25	9	—	1	—
Грудень	20	3	2	2	—

Таблиця В.31

Газета «Робітничча газета» за 1918 рік

Місяць	Кількість опрацьовани х номерів видання	Передови х статей	Авторськи х статей (з підписом)	Авторськи х статей (без підпису)	Художні твори (фейлетони , вірші, есе)
Січень	10	6	—	2	—
Лютий	—	—	—	—	—
Березень	5	1	3	—	1
Квітень	17	7	4	7	1
Травень	7	6	2	5	1
Червень	14	2	4	8	1
Липень	—	—	—	—	—
Серпень	—	—	—	—	—
Вересень	—	—	—	—	—
Жовтень	—	—	—	—	—
Листопа д	—	—	—	—	—
Грудень	—	—	—	—	—

Таблиця В.32

Газета «Боротьба» за 1918 рік

Місяць	Кількість опрацьовани х номерів видання	Передови х статей	Авторськи х статей (з підписом)	Авторськи х статей (без підпису)	Художні твори (фейлетони , вірші, есе)
Січень	—	—	—	—	—
Лютий	5	—	—	1	—
Березень	22	12	6	15	1
Квітень	24	11	5	17	3
Травень	—	—	—	—	—
Червень	—	—	—	—	—
Липень	—	—	—	—	—
Серпень	—	—	—	—	—
Вересень	—	—	—	—	—
Жовтень	—	—	—	—	—
Листопа д	—	—	—	—	—
Грудень	3	—	—	1	—

Таблиця В.33

Актуальність новин німецької тематики у 1914-му році (довоєнний період)

Назва газети	1914 рік довоєнний період (січень – червень)					
	N чисел газети	N передових статей	Коефіцієнт актуальності	N авторських статей і фейлетонів	N статей сумарна	Загальний коефіцієнт актуальності
«Киев»	137	44	0,3	39	83	0,61
«Киевлянин»	139	8	0,06	23	31	0,22
«Киевская мысль»	84	10	0,1	24	34	0,4
«Последние новости»	164	29	0,18	2	31	0,19
«Южная копейка»	169	12	0,07	5	17	0,1
«Рада»	145	8	0,06	10	18	0,12

Таблиця В.34

Актуальність новин німецької тематики у 1914-му році (воєнний період)

Назва газети	1914 рік воєнний період (липень – грудень)					
	N чисел газети	N передових статей	Коефіцієнт актуальності	N авторських статей і фейлетонів	N статей сумарна	Загальний коефіцієнт актуальності
«Киев»	60	135	2,25	168	303	5,05
«Киевлянин»	176	65	0,37	119	184	1,05
«Киевская мысль»	165	154	0,93	123	277	1,68
«Последние новости»	95	113	1,19	71	184	1,93
«Южная копейка»	182	183	1	139	322	1,77

Таблиця В.35

Актуальність новин німецької тематики у 1915-му році

Назва газети	1915 рік					
	N чисел газети	N передових статей	Коефіцієнт актуальності	N авторських статей і фейлетонів	N статей сумарна	Загальний коефіцієнт актуальності
«Киев»	267	170	0,64	102	272	1,02
«Киевлянин»	344	195	0,57	333	528	1,53
«Киевская мысль»	260	137	0,53	151	288	1,11
«Последние новости»	323	309	0,96	47	356	1,1
«Южная копейка»	330	126	0,38	86	212	0,64

Таблиця В.36

Актуальність новин німецької тематики у 1916-му році

Назва газети	1916 рік					
	N чисел газети	N передових статей	Коефіцієнт актуальності	N авторських статей і фейлетонів	N статей сумарна	Загальний коефіцієнт актуальності
«Киев»	294	86	0,29	98	184	0,63
«Киевлянин»	361	77	0,21	55	132	0,37
«Киевская мысль»	264	33	0,13	29	62	0,23
«Последние новости»	276	231	0,84	22	253	0,92
«Южная копейка»	359	122	0,34	63	185	0,52

Таблиця В.37

Актуальність новин німецької тематики у 1917-му році

Назва газети	1917 рік					
	N чисел газети	N передових статей	Коефіцієнт актуальності	N авторських статей і фейлетонів	N статей сумарна	Загальний коефіцієнт актуальності
«Голос социал-демократа»	51	13	0,25	10	23	0,45
«Киевлянин»	286	112	0,39	47	159	0,56
«Киевская мысль»	289	81	0,28	10	91	0,31
«Последние новости»	250	84	0,34	21	105	0,42
«Южная копейка» («Южная газета» з 05.07.1917.)	217	73	0,34	62	135	0,62
«Нова рада»	210	29	0,14	16	45	0,21
«Робітничча газета»	214	27	0,13	18		0,21
«Народна воля»	56	12	0,21	6	18	0,32

Таблиця В.38

Актуальність новин німецької тематики у 1918-му році

Назва газети	1918 рік					
	N чисел газети	N передових статей	Коефіцієнт актуальності	N авторських статей і фейлетонів	N статей сумарна	Загальний коефіцієнт актуальності
«Голос Києва»	103	58	0,56	29	87	0,84
«Киевлянин»	16	7	0,44	2	9	0,56
«Киевская мысль»	138	52	0,38	5	57	0,41
«Последние новости»	233	119	0,51	32	151	0,65
«Южная газета»	36	0	0	5	5	0,14
«Нова рада»	221	75	0,34	20	95	0,43
«Робітничя газета»	53	22	0,42	17	39	0,74
«Боротьба»	54	33	0,61	15	48	0,89

Таблиця В.39

Відомості про наклад та вартість передплати газет

газети	Наклад / вартість річної передплати ціна за число (коп./ч. – копійок за число)					
	1913 ¹⁵⁶	1914 ¹⁵⁷	1915 ¹⁵⁸	1916 ¹⁵⁹	1917 ¹⁶⁰	1918 ¹⁶¹
«Боротьба»	X ¹⁶²	X	X	X	–	– / від 25 до 90 коп./ч.
«Голос Києва»	X	X	X	X	X	Від 25 коп./ч.
«Голос соціал-демократа»	X	X	X	X	– / 5–6 коп./ч.	X
«Київ»	X	6200 / 6 руб.	6600 / 9 руб.	– / 9 руб.	X	X
«Києвлянин»	10000 / 12 руб.	16000 / 12 руб.	14000 / 12 руб.	– / 12 руб.	–	– / до 27 коп./ч.
«Киевская мысль»	47000 / 11 руб.	80000 / 11 руб.	73000 / 12 руб.	– / 15 руб.	– / від 7 коп. до 15 коп.	– / до 45 коп./ч.
«Народна воля»	X	X	X	X	12500 / 2 карб./міс.	–
«Нова рада»	X	X	X	X	15000 / від 7 коп./ч до 20**коп./ч.	– / 20 – 45 коп./ч

Продовження таблиці В.39

Примітки:

¹⁵⁶ ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 256–259 зв.¹⁵⁷ ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 579. Арк. 11–16¹⁵⁸ ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 579. Арк. 74–79¹⁵⁹ ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 579. Арк. 127–130¹⁶⁰ Державний архів у місті Києві. Ф. 292. (Канцелярія комісара Тимчасового уряду по м. Києву 1917 р.) - Оп.1. Спр.62. Арк. 34.¹⁶¹ Дані опубліковано в шапці газет. В умовах економічної і політичної нестабільності 1917–1918 рр. редакції відмовлялися від механізму річної передплати на користь більш гнучкого режиму. Через постійне підвищення ціни на пресу вказано тільки нижнє і верхнє її значення для поштучного продажу.¹⁶² «X» – газета не існувала або була закрита; «–» – немає даних.

«Последние новости»	15000 / 5 руб.	30000утро/ 25000 веч. вып. / 9 руб.	30000утро/ 25000 веч. вып. / 14 руб.	– / 14 руб.	– / 11 руб./рік.	–/ від 20 коп./ч до 45 коп./ч.
«Рада»	4000 / 6 руб.	4000 / 6 руб.	X	X	X	X
«Робітнич а газета»	X	X	X	X	9400 / – до 20** коп.	–/ від 20 коп./ч до 25** коп./ч.
«Южная копейка» («газета»)	55000 / 3,5 руб.	60000 / 3,5 руб.	65000 / 5 руб.	– / 7,5 руб.	від 3 коп./ч. до 15 коп./ч.	X

Таблиця В.40

Кількість щоденних, суспільно-політичних і літературних газет Києва

	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916
	163	164	165	166	167	168	169	170
Всього газет	19	15	16	12	11	20	13	10
Закрилось	3	5	8	4	3	7	4	3
В тому числі призупинено владою	—	—	—	—	—	3	2	—

¹⁶³ ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 23–25 зв

¹⁶⁴ ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 84–87.

¹⁶⁵ ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 144–148.

¹⁶⁶ ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 204–208.

¹⁶⁷ ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 256–259 зв.

¹⁶⁸ ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 579. Арк. 11–16.

¹⁶⁹ ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 579. Арк. 74–79.

¹⁷⁰ ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 579. Арк. 127–130.

Таблиця В.41

**Адміністративні санкції, накладені на щоденні, суспільно-політичні газети
Києва**

	Кількість епізодів, сумарна кількість грошових стягнень / альтернативний сумарний строк арешту головного редактора; строк застосованого обмеження волі*				
Газети	1913	1914	1915 ¹⁷¹	1916 ¹⁷²	1917
«Києв»	Х**	–	–	1 епізод, 100 руб.	–
«Києвлянин»	–	1 епізод, 200 руб. або 1,5 міс. арешту ¹⁷³	–	–	1 епізод, виправдано
«Киевская мысль»	8 епізодів, 2100 руб. або 13 місяців арешту ¹⁷⁴	8 епізодів, 2750 руб. або 9,5 місяців арешту ¹⁷⁵	–	4 епізоди, 5600 руб.	3 епізоди 2500 руб. ¹⁷⁶

¹⁷¹ ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 579. Арк. 74 зв.–78.

¹⁷² ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 579. Арк. 127 зв.–128.

¹⁷³ ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 103. Арк. 67.

¹⁷⁴ ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 97–107.

¹⁷⁵ ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 111–122.

¹⁷⁶ ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 136–141 зв.

Продовження таблиці В.41

«Последние новости»	6 епізодів, 1610 руб. або 11 міс. арешту ¹⁷⁷	–	–	–	–
«Рада»	–	1 епізод, 100 руб. або 1 міс. арешту ¹⁷⁸ , Призупинена на весь час дії воєнного стану ¹⁷⁹	X	X	X
«Южная копейка»	3 епізоди, 400 руб. та 2 тижні арешту редактора	1 епізод, 200 руб. ¹⁸⁰	1 епізод, 200 руб.	–	–

¹⁷⁷ ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 49. Арк. 136–141 зв.

¹⁷⁸ ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 41

¹⁷⁹ ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 42 (Наказ головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту, генерал-ад'ютанта Іванова)

¹⁸⁰ ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 579. Арк. 11 зв.–16.

* За порушення генерал-губернаторської «обов'язкової постанови», губернатор та уповноважені ним особи могли накладати до 500 руб. або до 3 місяців арешту за умов «посиленого» стану. В режимі надзвичайного стану (у часи війни функцію контролю виконував начальник штабу КВО) штраф збільшувався до 3000 руб. і видання могли призупинятися на час дії стану. (Полное собрание законов Российской империи. Собр. III, Т. 1. 1881. СПб., 1885. № 350. Отд. II. Ст. 15 п. «б» та Отд. III. Ст. 26. п. «д» та п. «з».)

В більшості випадків санкції передбачали альтернативу вибору: грошове стягнення або арешт головного редактора. Редакція завжди обирала першу форму покарання. У випадку рецидивного або особливо зухвалого порушення, застосовувався безальтернативний арешт

**Умовні позначення: «X» – газета не існувала або була закрита; «–» не було санкцій.

Таблиця В.42

Судові санкції, накладені на щоденні, суспільно-політичні газети Києва

	Кількість порушених справ, з них: закрито(припинено), виправдально (виправдальний вирок), не вирішено, вирок (обвинувачувальний)		
Газети	1913 ¹⁸¹	1914 ¹⁸²	1915 ^{183*}
«Київ»	X	1 справа, 1 вирок (штраф і 3 дні домашнього арешту)	—
«Києвлянин»	2 справи, 2 вироки (25 руб. + 3 дні домашнього арешту; 3 місяці тюрми головному редактору)	—	—
«Киевская МЫСЛЬ»	6 справ, з них: 3 закрито, 1 виправдання, 1 не вирішено, 1 вирок (3 місяці тюрми головному редактору)	—	—

¹⁸¹ ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 283–285.

¹⁸² ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 579. Арк. 39 зв.–41.

¹⁸³ ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 579. Арк. 98–100.

*За 1915 рік проти щоденної суспільно-політичної преси Києва справ порушено не було. 2 справи відкрито по іншим типам періодики. Тимчасовий комітет у справах друку не встиг підготувати звіт по перебігу судових справ періодичних видань за 1916 рік через розформування установи.

«Последние новости»	3 справи, 3 вироки (тричі 2 тижні арешту)	1 справа, 1 вирок (штраф і 7 днів домашнього арешту)	—
«Рада»	1 справа, закрита	—	—
«Южная копейка»	2 справи, з них: 1 виправдання 1 вирок (200 руб.)	—	—